

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Mozaikok a magyar történelemből

MALÉTH ÁGNES

A pápai hatalom és a magyar főpapi kar
a 14. században

SZATLÓCZKI GÁBOR

A Magyar Királyság hadszervezete
és hadserege a mohácsi csata idején

PELLES MÁRTON

A magyar kereskedelmi tengerhajózás
útkeresése a Horthy-rendszer első felében

TURBUCZ PÉTER

Asztalos Miklós a Miniszterelnökség
Társadalompolitikai Osztályán

BORÓVI DÁNIEL

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok
eltávolítása és újraállítása II.

ALABÁN PÉTER

A filmszociográfia mint történeti forrás

39. évf.
2024
3. szám

Következő számunk tartalmából

HERMANN RÓBERT

Adatok Eötvös József 1848. évi miniszterségének történetéhez

KEMÉNY KRISZTIÁN

Jó szerencse, semmi más? A losonci rajtaütés (1849. március 24.)

HAJAGOS JÓZSEF

Az I. és a III. hadtest tevékenysége 1849 júniusában
a Vág menti hadműveletekben

CSORBA GYÖRGY

Trombitások az 1848-1849-es szabadságharcban

ZAKAR PÉTER

Pestről Bécsbe. Függetlenségi összeesküvésekben részt vett papok elleni
vizsgálatok az 1850-es években

KEDVES GYULA

Hadtest vagy sereg, kapitány vagy százados – hadtörténelmi fogalmak és
jelentéseik az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc idején

Bemutatjuk Hermann Gusztáv Mihály történészt

39. évfolyam

2024. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH HAJNALKA

A kiadvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER

GALAMB GYÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

MALÉTH ÁGNES

A pápai hatalom és a magyar főpapi kar a 14. században: a servitiumfizetések	5
--	---

SZATLÓCZKI GÁBOR

A lovag, a gyalog és a had. A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege a mohácsi csata idején	18
--	----

PELLES MÁRTON

A magyar kereskedelmi tengerhajózás útkeresése a Horthy-rendszer első felében (1921–1929)	54
---	----

TURBUCZ PÉTER

Egy miniszteriális karrier első felvonása. Asztalos Miklós a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályán	68
--	----

BOROVI DÁNIEL

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása II. Zala György emlékműve az Eskü téren és a főváros további kisebb Erzsébet-szobrai	93
---	----

Műhely

BORDÁS BERTALAN

Vámbéry Ármin mint brit politikai informátor az 1875–1878-as nagy keleti válság éveiben	136
---	-----

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitája	148
--	-----

Elmélet és módszer

ALABÁN PÉTER

A filmszociográfia mint történeti forrás. Mikrotársadalom a Gulyás testvérek filmjeiben	170
---	-----

Határainkon túl

TAMÁS ÁGNES

„Többé már nem kell magyarázkodnom vagy igazolnom, hogy vizuális forrásokkal dolgozom”. Beszélgetés Annette Vowinckel német történésszel	192
--	-----

Annette Vowinckel munkáinak válogatott bibliográfiája	198
---	-----

ANNETTE VOWINCKEL

Képgyűnkök: a fotóüzlet szereplői (Fordította: Tamás Ágnes)	201
---	-----

Figyelő

GORCSA OSZKÁR

- Adalékok az első világháborús hadifogság történetéhez 208
(Verena Moritz – Julia Walleczek-Fritz [Hg.]: *Kriegsgefangenschaft in Österreich–Ungarn 1914–1918. Historiographien, Kontext, Themen*. Wien–Köln, Böhlau Verlag, 2022.)

LÉVAI CSABA

- Az amerikai forradalom és a Habsburg Monarchia 215
(Jonathan Singerton: *The American Revolution and the Habsburg Monarchy*. Charlottesville – London: University of Virginia Press, 2022.)

VIRÁGH ÁGNES

- Harci traumákról a PTSD árnyékában 221
(Owen Rees – Kathryn Hurlock – Jason Crowley [eds.]: *Combat Stress in Pre-modern Europe [Mental Health in Historical Perspective]*. Cham: Palgrave-Macmillan, 2022.)

MALÉTH ÁGNES

SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 5–17.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.5-17

www.aetas.hu

A pápai hatalom és a magyar főpapi kar a 14. században: a servitiumfizetések*

ABSTRACT. *Papal Power and the Hungarian High Priesthood in the 14th Century: Servitium Payments.* The beginning of the 14th century marked a new era in the history of the Kingdom of Hungary, and also in that of the Church: while the grandson of Charles II of Anjou was fighting for the Hungarian throne, the popes were settling in Avignon. This period of the papacy was characterised by the centralisation of the Holy See's power, with the creation of pontifical taxation and a rigorous administration. These changes underlined the importance of the collation and taxation of benefices, particularly of the consistorial benefices. This paper examines whether the papal government in the 14th century succeeded in achieving its goals in the case of the Kingdom of Hungary through the payment of the taxes for consistorial benefices (servitia). The few problematic cases described by the sources provide information on the reasons for the failure to fulfil the payments and on the sanctions imposed by the Avignon Curia.

Keywords: *Avignon papacy, consistorial benefices, servitium, Hungary, 14th century*

A kormányzatok sikerességének mérlegelésekor a pénzügyi tényezők mindig nagy figyelmet kapnak. Az adóztatás hatékonysága bizonyíthatja, hogy a kormányzat képes kontrollt gyakorolni és érdekeit érvényesíteni. Ennek az alapvető kölcsönhatásnak a felborulását és annak következményeit jól illusztrálja a pápaság Avignonba költözése a 14. század elején. Rómához viszonyítva az új pápai székhely több előnnyel is rendelkezett: a várost nemcsak békésebb belső viszonyok jellemezték az Örök Városhoz képest, hanem a fekvése is kedvezőbb volt, hiszen a Német-római Császársághoz, a Francia Királysághoz és Angliához is közelebb fektött, ugyanakkor Itáliából is viszonylag könnyen elérhető volt.¹ A pápák huzamos távolléte ugyanakkor lehetőséget adott a különböző itáliai hatalmaknak arra, hogy a Pápai Államok területének rovására terjeszkedjenek. A kormányzati problémákkal párhuzamosan pénzügyi nehézségek is adódtak: a fegyveres konfliktusokat és a pápai udvar adminisztrációs személyzetét finanszírozni kellett akkor is, ha az Apostoli Kamara egyik legfontosabb jövedelme – a Pápai Államok adója – egyre nehezebben volt elérhető. Ezért a 14. század első felében jelentősen megnőtt a pápai udvar egyéb bevételforrásainak, köztük is elsősorban az egyházi javadalmak után fizetett illetékeknek a jelentősége.²

Az egyházi javadalmak birtoklásához a középkorban a választott vagy jelölt személy adót tartozott fizetni az Apostoli Kamarának. Ezt az adót a kérdéses *beneficium* egy éves becsült

* A tanulmány megjelenését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Renouard: *La papauté à Avignon*, 15–17.

² Weakland: *Administrative and Fiscal Centralization*, 289.

jövedelme alapján számították ki, és *servitium communenak* és *servitium consuetának* (később *servitium minutának*)³ nevezték a konzisztoriális javadalmak (érsekségek, püspökségek, apátságok, fontosabb perjelségek stb.)⁴ és *annatának* az egyéb, kisebb javadalmak esetében.⁵ A konzisztoriális javadalmakra jelölt klerikusokat a pápa addig nem erősítette meg tisztségükben, amíg a jelöltek vagy jogilag megfelelő felhatalmazással rendelkező képviselőjük/képviselőik (*procuratoruk/procuratoraik*) az Apostoli Kamarába be nem fizették a *servitiumot*, vagy legalább a kamara hivatalnokai előtt hivatalosan el nem ismerték fizetési kötelezettségüket.⁶ Míg az *annatát* ebben az időszakban gyakran más adótípusokkal együtt a Magyar Királyság területére kiküldött pápai adószedők szedték, a *servitiumot* közvetlenül az Apostoli Kamarának kellett megfizetni,⁷ vagyis ezeket a tranzakciókat a pápai udvarban központilag könyvelték. Ennek eredményeként a magyar főpapok *servitium*fizetése a 14. században viszonylag jól dokumentáltak. Ez a pénzügyi forrástípus lehetővé teszi számunkra, hogy mérlegeljük: mennyire volt hatékony a pápai kormányzat az adószedésben egy olyan, a nyugati kereszténység határvidékén fekvő ország esetében, mint a Magyar Királyság, mennyire követte a felső klérus a pápai utasításokat, és hogyan járt el a pápai udvar a fizetés elmaradása esetén.

A források tekintetében a század első és második fele között egyértelmű határvonal húzódik.⁸ Az 1340-es évekig terjedő időszakot a könyvelési eljárás fokozatos fejlődése jellemezte, amelynek eredményeként a dokumentáció egyre következetesebbé vált a század végéhez közeledve. Ha egy főpap fizetett, akkor az összeg felét – az Apostoli Kamarának járó részt és a *servitia minuta* négyötödét⁹ – rögzítették az *Introitus et Exitus* könyvekbe a pápai udvar közvetlen bevételei közé.¹⁰ A *servitium*ért vállalt fizetési kötelezvényt (*obligatio*), az

³ A *servitia minuta* egyfajta adminisztrációs illeték volt, amit a pápai és a bíborosok familiárisai között osztottak meg. Összegét a *commune servitium* egyötödeként határozták meg. Gottlob: *Die Servitientaxe*, 101–118.

⁴ V. Orbán pápa idejétől (1362–1370) a főpapok csak akkor voltak kötelesek *servitiumot* fizetni, ha az egyházmegye vagy apátság éves jövedelmét legalább 200, illetve 100 aranyforintra becsülték. Lunt: *The financial system*, 285.

⁵ A „nagyobb” és „kisebb” javadalmak szerinti felosztást alkalmazta Caillot: *La papauté d'Avignon*, i. m.

⁶ Fedeles: *A Camera Apostolica*, 190–191.; Maillard-Luypaert: *Papauté, clercs et laïcs*, 122–123.

⁷ A főpapoknak a pápai udvarban való megjelenési kötelezettségét *visitationak* nevezték. A képviselők (*prokurátorok*) megbízásán kívül volt egy másik módja is annak, hogy elkerüljék a pápai udvarban történő személyes megjelenést: az *obligatiót* a legátusok és a nunciusok előtt is meg lehetett tenni. Baumgarten: *Untersuchungen und Urkunden*, xcvi, ci; Lunt: *The financial system*, 285.

⁸ Ez a tanulmány az 1301 és 1378 közötti időszakot vizsgálja. Az 1301-es évszám I. Károly (1301–1342), az Anjou-dinasztia első tagjának magyarországi trónra lépését jelenti, míg a végdátumot a Nagy Nyugati Egyházszakadás kezdete jelöli ki. Bár a két esemény eltérő jellegű – az első dinasztikus-diplomáciai, míg a második elsősorban egyháztörténeti –, úgy vélem, ennél jobb keretet nem lehetett volna felállítani az elemzéshez. Ennek oka elsősorban az, hogy meglehetősen nehéz lenne két olyan dátumot találni, amely mindkét hatalom történetében egyaránt meghatározó jelentőséggel bírt.

⁹ A *servitium* másik felét a bíborosok között osztották szét. Kirsch: *Die Finanzverwaltung*, 5–39.

¹⁰ Sajnos az *Introitus et Exitus* könyvek a 14. század első felében hiányosak. A forrásanyag hiányosságát több tényező okozta. Egyrészt az avignoni időszakban kezdtek nagy mennyiségben használni a papírt a mindennapi ügyintézéshez, ami olcsóbb, de kevésbé tartós megoldás volt, mivel a papír gyorsabban bomlik, mint a pergamen. Fayen: *Lettres de Jean XXII*, I–IV. A pápai levéltár költöztetései is súlyos következményekkel jártak, hiszen az iratok jelentős része megsérült vagy végleg elveszett. Az *Introitus et Exitus* sorozatból csak az 1316-os évet követően állnak rendelkezésünkre kötetek minden évből, azt megelőzően csak néhány könyv maradt meg, például az *Introitus et Exitus*

elismervényeket (*solutio*) és a különböző engedményeket (felmentés a fizetési kötelezettségek alól, fizetési határidő halasztása, részletfizetés) emellett az *Obligationes et Solutiones* kötetekbe is bejegyezték. A *servitium* befizetője ugyanakkor nem feltétlenül kapott elismervényt a fizetésért: az Apostoli Kamara csak külön kérésre és bizonyos eljárási illeték fejében állította azt ki.¹¹ Ennek következményeként a vizsgált időszak első felében a legtöbb magyar főpap nem váltotta ki a *soluti*ót: az 1342 előtt befizetett *servitium*ok 60%-ának esetében nem áll rendelkezésünkre *solutio*. Mivel az *obligatio* nem jelentett fizetést, a teljesítés bizonyítéka – a *solutio* – pedig gyakran hiányzik, ahhoz, hogy rekonstruáljuk a *servitium*-fizetések tendenciáit, az *Introitus et Exitus* és az *Obligationes et Solutiones* könyveket párhuzamosan kell vizsgálnunk.¹² Ugyanakkor a pápai udvar adminisztrációs gyakorlata az 1340-es évek végére fokozatosan megváltozott, így az elismervények kibocsátása sokkal általánosabb lett. Ennek eredményeként az 1350-es évektől kezdve az *Introitus et Exitus servitium* befizetésekhez kapcsolódó bejegyzéseit már nem kell a kutatás elsődleges forrástípusaként kezelnünk, inkább az *Obligationes et Solutiones* adatainak ellenőrzésére használhatjuk őket.

A 14. század új korszakot nyitott nemcsak a pápaság, hanem a Magyar Királyság történetében is. A század első fele mindkét hatalom számára átmeneti időszaknak tekinthető. Az Árpád-ház és a nápolyi Anjou-dinasztia kettős házassággal megpecsételt szövetségkötése után, 1301-ben II. Károly nápolyi király unokája lépett a magyar trónra.¹³ I. Károly (1301–1342) azonban uralkodásának első húsz évét hadakozással töltötte, nemcsak a másik két trónkövetelővel (Lászlóval, aki III. Vencel néven cseh király lett, és Ottó alsó-bajorországi herceggel) kellett megküzdenie, hanem a magyar főúri réteg azon tagjaival is, akiknek az ország bizonyos részein oligarchikus uralmat sikerült kiépíteniük.¹⁴ A belpolitikai helyzet az egyházi életet több szinten is befolyásolta.¹⁵ Az egyházi birtokokat gyakran kifosztották és világi erők foglalták el, a háború növelte az utazás veszélyeit, akadályokat gördített az adószedés elé, és gyakran késleltette a megüresedett egyházi javadalmak betöltését.¹⁶ Emellett arra is találunk példát, hogy az oligarchák közvetlenül beavatkoztak az egyház ügyeibe, és az egyes főpapi tisztségek sorsáról önkényesen próbáltak dönteni.¹⁷ A belpolitikai helyzet hatását nem lehet alábecsülni a *servitium*fizetések kutatása során sem. Mindazonáltal a királyság egyesítésének folyamata az 1320-as évek végére befejeződött.¹⁸ I. Károly uralkodásának

vol. 5. 1302–1303-ból, a vol. 75. 1308–1309-ből, a vol. 10. pedig 1309–1310-ből. Továbbá a vol. 8. kötet tartalmazza az 1307. év kiadásait; ezt az erősen sérült kötetet kiadta: Guillemain: *Les recettes et les dépenses*, i. m.

¹¹ Kowalski: *Proventus camerae apostolicae*, 102.

¹² Az *Introitus et Exitus* könyvek néhány fennmaradt töredékét bekötötték az avignoni regisztrumokba. Ez a két fond különösen az 1320 előtti *Obligationes et Solutiones* kiegészítéséhez hasznos.

¹³ Csukovits: *Az Anjouk Magyarországon*, 41–56.

¹⁴ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 89–132.

¹⁵ Niccolò Boccasini (1301–1303) és Gentile da Montefiore (1308–1311) bíborosok kiküldetése jól tükrözik azokat a problémákat, amelyekkel a magyar egyháznak a trónért folytatott háború során szembe kellett néznie. A két legátus által elfogadott státútumok többnyire az egyházi birtokok védelmére és a világi hatalmak által elkövetett jogsértések szankcionálására irányultak. Kiss: *Les légats pontificaux*, 101–116.

¹⁶ A körülményeket jól szemlélteti az a tény is, hogy a pápai jogvédők (*conservatores*) többségét I. Károly uralkodásának első felében bízták meg. Maléth: *A Magyar Királyság és a Szentszék*, 146–159.

¹⁷ Két jó példa erre az erdélyi és a pécsi püspökválasztás, amelyeket Kán László erdélyi vajda és Kőszegi Henrik próbált erővel eldönteni. Mindkét ügyet Gentilis bíboros legátusi bíróságán vizsgálták meg és döntötték el. Kiss: *Les légats pontificaux*, 110–111.

¹⁸ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 90.

második felét, de különösen I. Lajos idejét (1342–1382) stabilabb belpolitikai helyzet jellemezte. A század második felében inkább I. Lajos külpolitikája volt az, ami az egyháziak számára is politikai vagy pénzügyi nehézségeket vethetett fel. A nápolyi örökösödés kérdése egyértelműen megzavarta a Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolatát, és I. Lajos későbbi külföldi hadjáratai is megnehezítették az állam működését.¹⁹

Másrésről a magyar történetírásban az avignoni pápák javadalmazási politikája a kevésbé vizsgált témák közé sorolható. A történészek általában azt feltételezték, hogy a század eleji belpolitikai nehézségek, a pápai kúriától való távolság, de főként az egyházi ügyekben érvényesülő erős királyi befolyás megakadályozta, hogy a pápaság hatékonyan érvényesítse érdekeit a Magyar Királyságban. Bár az *Obligationes et Solutiones* kötetek magyar egyházra vonatkozó adatai kiadásban is megjelentek,²⁰ a korszakból fennmaradt *Introitus et Exitus* kötetek és az avignoni regisztrumok adatainak feldolgozása váratott magára.

A *servitium* összegét az Apostoli Kamara állapította meg a konzisztoriális javadalmak éves jövedelmének felmérése után. Az összegeket mindig aranyforintban számolták, amely a pápai udvarban leggyakrabban használt pénznem volt. A magyar korona egyházmegyéi a többi európai egyházmegye között szerepeltek a Szentszék adózási könyveiben. A legnagyobb jövedelemmel rendelkező – és ebből következően a legmagasabb összegű *servitium* fizetésére kötelezett – konzisztoriális javadalmak a két főegyházmegye, az esztergomi és a kalocsai érsekség volt (2000–2000 aranyforint *servitium*), valamint a pécsi és a nagyvárad (várad) püspökség 3300 (később 3400) és 2000 aranyforinttal. A két legszerényebb becsült jövedelemmel rendelkező püspökség a boszniai és a szerémi volt 200 és 100 aranyforint *servitium*-mal.²¹ Ez a két egyházmegye a Magyar Királyság déli peremén gyakran szenvedett az eretnokség és a háborúk következményeitől, így a püspökök folyamatos utódlása sem volt mindig biztosított.²²

Bár a Magyar Királyság egyházmegyéinek esetében a *servitium* összege a vizsgált időszak egészében változatlan maradt, a nyitrai és a veszprémi püspökségek jövedelmeit egy alkalommal, 1336-ban felülvizsgálták. Az értékelést két adószedő, Jacobus Berengarii és Jacobus de Lengres végezte.²³ Nem világos, hogy miért kezdeményezték a felülvizsgálatot, de a *servitium* összege egyik püspökség esetében sem módosult.²⁴ Más európai érsekségekkel és egyházmegyékkal összehasonlítva a Magyar Királyság konzisztoriális javadalmainak adója mérsékeltnak tűnhet, hiszen az ország szomszédságában fekvő egyházmegyék is jóval többet fizettek: az aquileiai patriarchátus és a salzburgi érsekség *servitium*ának összege 10 000 aranyforint volt, a gnieznói érsek pedig 5000 aranyforintot fizetett.²⁵

A 14. században (főként az első felében) az apátságok ritkán tűnnek fel a forrásokban, így a források hiánya megghiúsítja a monostorok éves jövedelmének meghatározását, sőt gyakran még az apátok azonosítását is. A 14. században csak a legfontosabb monostorok apátjait ismerjük név szerint. Az Apostoli Kamara 1350-ig egyetlen magyar apát *obligatio*ját jegyezte

¹⁹ Kristó: *Az Anjou-kor háborúi*, 91–161.

²⁰ Lukcsics–Tusor–Fedele (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia*, 1–2.

²¹ A magyar egyházmegyek után fizetendő *servitium* összegének táblázatos felsorolását lásd: Lukcsics–Tusor–Fedele (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., XLVII–XLVIII.

²² A két püspökség történetére lásd: Ternovác: *A boszniai latin püspökség*, 215–228.; Ternovác: *A szerémi latin püspökség*, 457–470.

²³ Carraz: *Les Lengres à Marseille*, 755–777.

²⁴ AAV Cam. Ap. Oblig. et sol. 6, fol. 149r, 14, fol. 30v, 16, fol. 24v; Lukcsics–Tusor–Fedele (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 13 (no. 22).

²⁵ Eubel: *Hierarchia catholica*, 99., 123., 265., 432.

fel: Vilmos pannonhalmi apátét 1333-ban.²⁶ Bár a század második felének *Obligationes et Solutiones* könyveiben egyre több monostor apátja (Bakonybél,²⁷ Garamszentbenedek /Hronský Beňadik/,²⁸ Szekszárd,²⁹ Pécsvárad³⁰) feltűnik, az adatok még így sem elegendők általános következtetések levonásához. A forrásbázis e sajátossága miatt a kutatásnak az érsekségekre és a püspökségekre kell koncentrálnia. Ki kell zárunk továbbá a dalmáciai egyházmegyéket is, egyrészt azért, mert ezen a területen a magyar fennhatóság ideiglenesnek bizonyult, de főként azért, mert ezek az egyházmegyék nem tagolódtak be a magyar egyház-szervezetbe. Az adatok elaprózódásának elkerülése érdekében azokat a megválasztott vagy kinevezett érsekeket, püspököket sem vontam be a vizsgálatba, akik nem tettek *obligatiót*. A pápai megerősítés elmaradása különböző tényezőkből adódhatott. Előfordult, hogy a főpap hivatali ideje túl rövid volt a hivatalos eljárás lefolytatásához, például gyors áthelyezés vagy a jelölt halála miatt.³¹ Ilyen természetesen a megerősített főpapok esetében is előfordulhatott, és megakadályozhatta a *servitium* befizetését. Jó példa erre a korábbi pápai adószedő, Galhard (Galhardus de Carceribus)³² esete, akit VI. Kelemen pápa rövid időn belül két különböző magyar püspökségbe (először 1344-ben a csanádi,³³ majd 1345-ben a veszprémi püspökségbe³⁴) nevezett ki, és bár az *obligatiót* mindkét esetben megtette, egyik magyarországi főpapi tisztség után sem fizetett *servitiumot*. A fizetés elmaradása a gyors váltás mellett abból is eredhetett, hogy Galhard a magyar király tiltakozása miatt egyik püspöki széket sem tudta elfoglalni.³⁵ Ugyanakkor ellenpéldát is ismerünk: Jacques de Corvo, Klemencia francia királyné gyóntatója a zágrábi püspökségért járó *servitium* teljes összegét kifizette, bár

²⁶ 1333. május 28.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 6, fol. 126v, 14, fol. 11v; 16, fol. 4r; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 12 (no. 19).

²⁷ Az *obligatiót* lásd: 1354. szeptember 4.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 22, fol. 161v, 27, fol. 96r, 29, fol. 106v; BAV Borghese 125, fol. 155v; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 29 (no. 50). Az első részletfizetést: 1359. április 9.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 39, fol. 59r, 33, 75r; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 225 (no. 408).

²⁸ Az *obligatiót* lásd: 1355. november 29.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 22, fol. 178v, 27, fol. 109r; BAV Borghese 125, fol. 168v; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 30 (no. 52).

²⁹ 1365. július 16.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 35, fol. 93r, 36, fol. 147r, Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 38 (no. 67). Az első részlet kifizetése: 1366. április 4.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 37, fol. 168r; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 235 (no. 433).

³⁰ 1369. július 17-én felmentették a fizetési kötelezettség alól. AAV Cam. Ap. Obl et sol. 36, fol. 227v; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 42 (no. 74).

³¹ XXII. János 1331-es és 1332-es statútumai szerint, ha egy főpapi szék ugyanabban az évben kétszer is megüresedett, a *servitiumot* csak egyszer kellett kifizetni. Baumgarten: *Untersuchungen und Urkunden*, CVIII.

³² Szczur: *Papal collectors and state power*, 130–136.

³³ Az *obligatio* 1344. augusztus 23-án kelt. AAV Cam. Ap. Obl et sol. 6, fol. 220r, 14, fol. 89v, 16, fol. 100v; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 16–17 (no. 28).

³⁴ Az *obligatiót* lásd: 1345. május 25.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 14, fol. 99v, 16, fol. 108v; BAV Borghese 125, fol. 7 r–v; Lukcsics–Tusor–Fedeleš (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 18 (no. 30).

³⁵ I. Lajos rosszállásának okát leginkább abban kereste a történetírás, hogy a veszprémi püspökök hagyományosan a királyné kancellárjai is voltak. A magyar király feltehetően arra törekedett, hogy ezt a politikailag jelentős tisztséget a királyi család egyik bizalmasa töltsön be. AAV Reg. Vat. 139, fol. 228v–229r, ep. 1011–1012; Theiner (szerk.): *Vetera monumenta*, 711–712 (no. MLXXIV).

feltehetően nem tudta gyakorolni püspöki jogkörét.³⁶ A pápai megerősítés megtagadását politikai okok is indokolhatták, de ilyen a 14. századi magyar főpapi kar esetében nem történt. Így összesen 101 volt azoknak a magyar érsekeknek és püspököknek a száma, akik 1301 és 1378 között léptek hivatalba, *obligatiót* tettek és fizettek, vagy *obligatio* nélkül fizettek, illetve akik a pápai udvar jóváhagyásával gyakorolták főpapi hatalmukat, de sem az *obligatio*, sem a fizetés nyoma nem maradt fenn.

A források vizsgálata határozott tendenciákra világított rá a magyar érsekek és püspökök *servitium*fizetéseiben. Először is: a század két fele közötti választóvonal nemcsak az Apostoli Kamara elszámolási gyakorlatában figyelhető meg, hanem a *servitium*fizetések elszámolásának módjában is.³⁷ Az 1340-es évek végéig a *servitium*ot jellemzően az *obligatió*val egy időben vagy röviddel utána fizették ki. A főpapok általában egy összegben vagy legfeljebb két részletben fizették ki az illetéket. Több főpapról tudjuk, hogy személyesen kereste a Kúriát és fizetett az Apostoli Kamarának: így Tamás esztergomi érsek 1309-ben,³⁸ László kalocsai érsek 1317-ben,³⁹ Péter⁴⁰ és Lőrinc boszniai püspökök 1317-ben és 1336-ban,⁴¹ Lőrinc váci püspök 1318-ban,⁴² illetve Miklós egri püspök 1330-ban.⁴³ Ha a főpapok képviselőket küldtek, akkor azok főként a saját egyházmegyéjükben tisztséget viselő klerikusok voltak.⁴⁴ Az 1340-es évek végéig viszonylag ritkának számított, hogy magyar főpapok a Kúria tagjait bízták meg képviseletükkel.⁴⁵

³⁶ A zágrábi püspöki szék betöltéséhez kapcsolódó pápai dokumentumokat lásd: 1322. augusztus 21.: AAV Reg. Vat. 73, ep. 735. (AAV Reg. Aven. 17, fol. 272v); Theiner (szerk.): *Vetera monumenta*, 479–480 (no. DCCXXXII–DCCXXXIII). és 1322. szeptember 3.: Theiner (ed.): *Vetera monumenta*, 481 (no. DCCXXXIV). Jacques de Corvo *obligatiója* 1322. november 24-én kelt. AAV Obl. et sol. 5, fol. 49v, 6, fol. 33v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 9 (no. 13). A *servitium* egy részét pedig 1324. március 2-án fizette. AAV Cam. Ap. Intr. et ex. 57, fol. 13r, 58, fol. 12r. Corvo később Cornouaille (1326–1330), majd Toulon püspöke lett (1330–1341). Eubel: *Hierarchia catholica*, 211., 487.

³⁷ XII. Benedek uralkodásának végét (1342) az angol püspökök *servitium*fizetéseiben is választóvonalként értelmezte a történetírás. Harvey: *Episcopal Appointments*, 145.

³⁸ 1309. június 7.: AAV Cam. Ap. Intr. et Ex. 75, fol. 2v.

³⁹ 1317. augusztus 12.: AAV Obl. et sol. 5, fol. 10v, 6, fol. 8v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 6 (no. 7).

⁴⁰ 1317. szeptember 23.: AAV Obl. et sol. 5, fol. 12r, 6, fol. 9v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 7 (no. 8).

⁴¹ 1336. december 11.: AAV Obl. et sol. 6, fol. 153v, 14, fol. 33v, 16, fol. 27v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 14 (no. 23).

⁴² 1318. május 10.: AAV Obl. et sol. 5, fol. 19r, 6, fol. 15r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 7 (no. 9–10).

⁴³ 1330. október 10.: AAV Obl. et sol. 6, fol. 96v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 11 (no. 17).

⁴⁴ Így például Pál kalocsai kanonok István kalocsai érsek képviseletében: 1305. március 29.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 2, fol. 33r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 197 (no. 338).; vagy Imre bácsi éneklőkanonok és István kalocsai kanonok Vince választott kalocsai érsek képviseletében: 1311. április 28.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 2, fol. 85r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 198 (no. 340).

⁴⁵ Petrus de Pontecorvo pápai írnok (*scriptor papae*), aquinói kanonok László kalocsai érsek képviseelőjeként fizetett. 1319. február 4.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 5, fol. 92r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 198–199 (no. 342). Két évvel később ugyancsak ő András erdélyi püspök képviselőjeként tette ugyanezt. 1322. március 30.: Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 199–200 (no. 345). Petrus de Verulis pápai írnok, veroli, troppai és krakkói kanonok, Luca Fieschi bíboros kamarása 1331-ben Csanád esztergomi

A század második feléből származó adatok sok szempontból jelentős eltérést mutatnak a korábbi gyakorlathoz képest. Nagyon határozottan kivehető, hogy a *servitium* részletekben történő kiegyenlítése vált a legelterjedtebb gyakorlattá. Ezenkívül a fizetés teljesítését ritkán kezdték meg a főpapok azonnal; leggyakrabban az *obligatio* után egy évvel küldték meg az első részletet. Néhány érsek és püspök teljes hivatali ideje alatt törlesztette az Apostoli Kamarának járó összeget. Telegdi Tamás esete például egészen rendkívüli: 1351 és 1358 között tíz részletet küldött a pápai udvarba a csanádi püspökség után járó *servitium* fejében,⁴⁶ az utolsót éppen akkor, amikor kalocsai érsekké léptették elő.⁴⁷ Bár a leggyakoribb még a század második felében is az volt, hogy a főpapokat az egyházmegyéjükben tisztséget viselő klerikusok képviselték, a pápai udvar tagjainak megbízása is egyre általánosabbá vált.⁴⁸ Valószínűleg több tényező együttes fennállása kellett ahhoz, hogy a fizetési gyakorlat így megváltozzon. Egyrészt a pápai udvar és a Magyar Királyság közötti kommunikáció általánosan javult, a levélváltások és a követjárások mindkét irányban sűrűbbé váltak. A nápolyi trónöröklés kérdése I. Lajos és VI. Kelemen pápa kapcsolatát feszültté tette, de az 1350-es évektől a magyar király gyakran vezetett olyan hadi vállalkozásokat, amelyekben valamilyen módon a Szentszék is érdekelt volt; így például az itáliai hadszíntéren vagy északkeleten a pogány litvánok ellen.⁴⁹ Ezek a vállalkozások felélénkítették a diplomáciai kapcsolatokat az avignoni korszak második felének pápaival, és növelték a magyar jelenlétet a Kúriában. Emellett a

érseket képviselte. 1331. február 4.: Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 11 (no. 18). Két évvel később pedig Vilmos pannonhalmi apátot. AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 17. fol. 1–19. 1336-ban pedig hasonló szolgálatot tett Vid nyitrai püspöknek. AAV Intr. et ex. 150. fol. 14.

⁴⁶ Az *obligatio*ja 1351. január 27-én kelt. AAV Cam. Ap. Obl et sol. 23. fol. 120r, 27. fol. 44r; BAV Borghese 125. fol. 106r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 27 (no. 46). Az első részletet egy évvel később fizette. 1352. január 7.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 26. fol. 188v, 28. fol. 62v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 207 (no. 362). A következő részletet 1352 júliusában. AAV Cam. Ap. Obl et sol. 26. fol. 216r, 28. fol. 90r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 208–209 (no. 366). 1353 októberében is fizetett valamennyit. AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 2r; AAV Reg. Aven. 122. fol. 346r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 212 (no. 375). A fennmaradt összegek kifizetése 1354 május és 1357 márciusa között történt. 1354. május 5.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 28r; AAV Reg. Aven. 122. fol. 368v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 213 (no. 377). 1354. január 7. – december 25.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 24. fol. 23r, 24r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 214 (no. 379). 1354. október 31.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 50v; AAV Reg. Aven. 122. fol. 386v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 214–215 (no. 381). 1355. október 30.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 87r; AAV Reg. Aven. 122. fol. 417v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 217 (no. 386). 1356. július 6.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 118r; AAV Reg. Aven. 122. fol. 443r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 218 (no. 389). 1357. március 6.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 30. fol. 140r; AAV Reg. Aven. 122. fol. 461r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 220–221 (no. 396).

⁴⁷ 1360. január 24.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 32. fol. 82r, 33. fol. 118v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 226–227 (no. 412).

⁴⁸ A magyar főpapokat képviselő kuralisták közül példaként említhetjük Guilelmus de Pusterla pápai káplánt, aki Miklós pécsi püspök (1346–1360) *procurator*a volt: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 14. fol. 107r, 22. f. 7v; BAV Borghese 125. fol. 15r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 20 (no. 34.). Továbbá Gerard Fabri (Gerardus Fabri) pápai írnot, aki Demeter erdélyi püspök (1368–1376) nevében járt el: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 35. f. 119r, 36. f. 202r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia 1.*, 42 (no. 73).

⁴⁹ Housley: *King Louis the Great*, 192–208.

század második felében már bizonyíthatóan feltűntek a Magyar Királyság területéről származó klerikusok is az avignoni pápai udvar állandó tagjaiként.⁵⁰ A magyar főpapok is saját javukra tudták fordítani a változásokat, hiszen a *servitium* több részletben, hosszabb időintervallumban történő teljesítése kisebb anyagi megterheléssel járhatott.

A források ugyanakkor azt is egyértelművé teszik, hogy a pápa által megerősített főpapok döntő többsége a *servitium* egészét, de legalábbis egy részét biztosan befizette. A teljesítés aránya az 1350-es évektől bizonyosan nőtt, bár a növekedés valós mértékét nehéz megbecsülni az 1320 előtti forrásanyag pusztulása miatt. Ami a két főegyházmegye élén álló főpapokat illeti: elmondható, hogy kettő kivételével az összes érsek fizetett a pápai udvarnak. A két kivétel Bő Mihály (1303–1304) és Johannes de Surdis (1376–1378) esztergomi érsek voltak. Mihály esetében nehéz megállapítani, hogy adós maradt-e, egyrészt rövid hivatali ideje, másrészt az erre a két évre vonatkozó *Introitus et Exitus* könyvek hiánya miatt, azonban Johannes de Surdis biztosan nem fizetett, hiszen az Apostoli Kamara az egyik utódját kötelezte 1387-ben a tartozás kiegyenlítésére.⁵¹

Az érsekekkel szemben – akik, úgy tűnik, többnyire engedelmeskedtek a pápai hatalomnak – a püspökök esetében nem figyelhető meg határozott tendencia. Semmi sem utal például arra, hogy a jómódú püspökségek vezetői lelkiismeretesebben fizettek volna, mint a szerényebb egyházmegyék vezetői. Az erdélyi, a nyitrai és a zágrábi egyházmegye volt az, amelynek püspökei a legnagyobb arányban küldtek pénzt a *servitiumra*, míg a veszprémi és a győri püspökök fizettek a legkevesebbet. A részletfizetés széles körben elterjedt gyakorlata mellett a halasztás kérvényezése is egyre elterjedtebb lett, és ezt az engedményt az esetek túlnyomó többségében az Apostoli Kamara jóvá is hagyta. Ugyanakkor valószínűleg a késedelmes fizetések ösztönözték az Apostoli Kamarát arra, hogy kísérletet tegyen a hatékonyság növelésére. Ennek érdekében a 14. század végétől a pápai adószedők is felhatalmazást kaptak a *servitium* beszedésére. A Magyar Királyság esetében az első adószedő, aki ilyen feladatot is ellátott, az 1373 és 1375 között tevékenykedő István fia Péter volt.⁵² Mindazonáltal azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgált időszakban érsek és püspök egyszer sem mentesültek a fizetési kötelezettség alól, ilyen engedményben csak apátok részesültek. Az Apostoli Kamara három apátnak engedte el a *servitium*hoz kapcsolódó adósságát, először 1335-ben,

⁵⁰ A pápai udvar első olyan tagja, akinek magyarországi származása és a magyar ügyek intézésében való közreműködése dokumentálható, magyarországi András fia Balázs, VI. Kelemen pápa penitenciáriusa volt. Neve többször feltűnik az *Introitus et exitus* könyvekben a ruházatra fordítható kifizetések felsorolásaiban. 1347. december 19.: AAV Cam. Ap., Intr. et ex. 250, fol. 183; 1348. június 13.: AAV Cam. Ap., Intr. et ex. 210, fol. 171; és 1349. június 6.: AAV Intr. et ex. 260, fol. 177. János veszprémi püspök (1346–1357) *obligatio*ja szerint a főpap képviselőjében is ő járt el. 1348. március 24.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 22, fol. 38r; BAV Borghese 125, fol. 38v; Lukács-Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 21 (no. 36). A pápai kúria tagjainak túlnyomó többsége a mai Franciaország vagy Itália területéről származott. A magyar kurialisták csekély száma kevésbé tűnik rendkívülinek, ha figyelembe vesszük, hogy még az Angliából – a pápai udvarral valószínűleg sokkal szorosabb kapcsolatban álló országból – származó kurialisták száma is huszonnégyre becsülhető az 1309 és 1376 közötti időszakban. Bombi: *Anglo-papal Relations*, 78.

⁵¹ Ez az adat Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418) *obligatio*jában szerepel. 1387. október 25.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 48, fol. 94r; Lukács-Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 55 (no. 96).

⁵² A Pétert magyar- és lengyelországi adószedőnek kinevező pápai dokumentum kiadását lásd: Fraknói (szerk.): *Monumenta romana*, 320. Az adószedő 1376 januárjában felhatalmazást kapott arra is, hogy a *servitium*-fizetésekről állítson ki elismervényt. Mollat: *Lettres secrètes et curiales*, no. 3704. István fia Péter életpályájáról lásd: Fedeles: *Petrus Stephani*, 41–42.

majd 1369-ben kétszer is: Vilmos pannonhalmi apátnak (250 aranyforint),⁵³ majd a pécsváradi⁵⁴ és a visegrádi Szent András-monostor apátjainak.⁵⁵

A források pusztulása miatt – különösen a század első felében – nehéz megkülönböztetni azokat az eseteket, amikor az adatok elvesztek, és azokat, amikor egyáltalán nem történt fizetés. Így a fizetés teljes elmaradása csak akkor tekinthető bizonyítottnak, ha egy főpap *obligatiója* egyértelműen kifejezi, hogy elődje a *servitium* teljes összegével tartozott az Apostoli Kamarának. A 14. században ez hat alkalommal fordult elő: a már említett De Surdis János esztergomi érsek *servitiuma* kapcsán,⁵⁶ egyszer a boszniai,⁵⁷ egyszer a csanádi⁵⁸ és a váradi püspökök,⁵⁹ valamint két veszprémi püspök esetében.⁶⁰ Az első két alkalommal a főpapok rövid hivatali ideje magyarázhatja a fizetés elmaradását,⁶¹ a többi négy elmaradás oka pedig a pápa és a magyar király között a főpapi székek betöltés miatt kialakult véleménykülönbség lehetett.⁶²

A fent említett eseteknél ugyan nem került sor retorzióra, mivel a főpapok adóssága egyszerűen „öröklődött”, több jel is arra utal, hogy az Apostoli Kamara igyekezett elejét venni az engedetlenségnek. Az *obligatio* szövegét Adolf Gottlob rekonstruálta és tette közzé a 20. század elején;⁶³ és ismerünk néhány további forrást, amelyekből kiderül, hogy milyen eljárás alakult ki a *servitium* fizetés elmulasztásának szankcionálására. A Vatikáni Apostoli Levéltárban található három kézirat az 1340-es évekből, amelyek tartalmazzák a magyar főpapok

⁵³ 1335. július 20.: AAV Obl. et sol. 17. fol. 1–19.

⁵⁴ Az *Obligaciones et solutiones* könyvben szereplő bejegyzés megemlítette, hogy a pécsváradi monostor nem szerepelt a kamarai adókönyvekben. 1369. július 17.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 36, fol. 227v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 42 (no. 74).

⁵⁵ 1369. augusztus 21.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 36, fol. 229r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 42 (no. 75). A Szent András-monostort I. András (1015–1060) alapította bizánci rítusú monostorként a 11. században. A 13. század első felében a bencések vették át, de később elnéptelenedett. Csak a 14. század végén éledt újjá a szerzetesi élet. Erdélyi–Sörös (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend*, 47–53.

⁵⁶ 1387. október 25.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 48, fol. 94r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 55 (no. 96).

⁵⁷ 1349. április 4.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 22, fol. 82r, 23, fol. 80r, 27, fol. 7v; BAV Borghese 125, fol. 71r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 23 (no. 39).

⁵⁸ 1345. május 25.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 14, fol. 99v, 16, fol. 108v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 18–19 (no. 31).

⁵⁹ 1377. október 12.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 43, fol. 51v; AAV Reg. Aven. 279, fol. 65v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 50 (no. 88a).

⁶⁰ Az egyik eset Galhard püspöké, akinek az *obligatiójában* szerepel, hogy elődje a *servitium* teljes összegével adós maradt. 1345. május 25.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 14, fol. 99v, 16, fol. 108v; BAV Borghese 125, fol. 7 r–v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 18 (no. 30). A második ilyen utalás János veszprémi püspök *obligatiójában* maradt fenn. 1348. március 24.: AAV Cam. Ap. Obl et sol. 22, fol. 38r, BAV Borghese, vol. 125, fol. 38v, Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 21 (no. 36.).

⁶¹ De Surdis János 1376 és 1378 között volt esztergomi érsek. Bonjohannes de Campello pedig csak egy évet töltött a boszniai püspöki székhelyen (1348), mielőtt az itáliai Fermóba helyezte át a pápa.

⁶² Mint már említettem, VI. Kelemen megpróbálta Galhardot (Galhardus de Carceribus), az egykori pápai adószedőt és titeli prépostot előbb a csanádi (1344–1345), majd a veszprémi (1345–1346) püspökségre áthelyezni, de I. Lajos egyik előléptetést sem fogadta el. A másik két esetben (Harkácsi István előléptetése a veszprémi püspökségre, 1344-ben és Czudar Imre kinevezése a váradi püspökségre 1376–1377-ben) a királynak szintén más jelöltjei voltak, mint a pápai kúriának. Fraknói: *A magyar királyi kegyúri jog*, 62–71.

⁶³ Gottlob: *Die Servientaxe*, 161–173.

által az *obligatio*hoz és a *servitium*hoz kapcsolódó ügyek intézésével megbízott képviselőknek adott felhatalmazás teljes szövegét. Az iratok egységessége egyrészt a formula széles körű használatára utal. Másrészt annak is jele lehet, hogy a pápai Kúria *servitium*fizetésekkel kapcsolatos eljárás módja ebben az időszakban már olajozottan működött, és általánosan ismert volt a magyar főpapság körében is. Ezekben a prokurátori kinevezésekben a megválasztott főpapok saját és utódaik nevében nyilatkoztak arról, hogy alávetik magukat az Apostoli Kamara joghatóságának, minden vagyonukat és az egyházmegye vagyonát is a kamarás (*camerarius*) rendelkezésére bocsátják, és a fizetés elmaradása esetén elfogadják a kamarás ellenük vagy utódaik ellen hozott bármilyen döntését és szankcióit (felfüggesztés, letétel vagy akár kiközösítés). Emellett arra is ígéretet tettek, hogy fizetési képtelenség esetén személyesen jelennek meg a pápai udvarban, és addig nem is távoznak, amíg az adósságot nem rendezik.⁶⁴

Bár a vizsgált forrásanyag nem bővelkedik az olyan esetekben, amikor az Apostoli Kamara retorziót próbált alkalmazni, azért néhány példát megemlíthetünk. Az egyik a pannonhalmi apátság *servitium*ához kapcsolódik. (III.) Miklós apátot 1319-ben választották meg a trónharcok által előidézett pénzügyi nehézségek és a szerzetesi élet hanyatlása közepette. A körülmények ismeretében nem meglepő, hogy ő a *servitium* teljes összegével adós maradt, ezért az Apostoli Kamara és a Bíborosi Kollégium kamarásai Tamás esztergomi érseket bízta meg azzal, hogy nyolc hónapon belül kényszerítse fizetésre az apátot. A kamarások levele a fizetés elmulasztásának következményeként felfüggesztéssel, kiközösítéssel, sőt *interdictum*mal fenyegetett. Követelték továbbá, hogy az apát jelenjen meg a pápai udvarban, és maradjon is ott, amíg az adósságot sikerül törleszteni.⁶⁵ Az intézkedéseket vagy nem sikerült végrehajtani, vagy eredmény nélkül maradtak, hiszen a következő apátnak, Vilmosnak 1333-ban két *servitium* megfizetésére kellett köteleznie magát, összesen 500 aranyforint értékben. Végül Vilmos apát két évvel később felmentést kért a fizetési kötelezettség alól, és az Apostoli Kamara ezt biztosította is.⁶⁶ Az eljárás alkalmazására egy másik példa a váci püspök esete 1320-ban. Berengarius, a Bíborosi Kollégium kamarása⁶⁷ megbízta az esztergomi érseket (szintén Tamást), hogy Lőrinc váci püspököt (1318–1328) átkozza ki, mert nem egyenlített ki a *servitium* teljes összegét.⁶⁸ Mint utódja, Rudolf (1329–1341) *obligatio*jából kiderül,⁶⁹ Lőrinc az előírt összeg négyötödével tartozott a kamarának, vagyis 500 aranyforintból csak százat fizetett ki. Az esztergomi érseknek szóló felhatalmazás kézbesítésével Telegdi Csanád váradi prépostot és királyi kancellárt (a később esztergomi érseket) és Miklós tordai főesperest bízta meg, akik a levél keltezésekor a magyar király követeiként a pápai udvarban tartózkodtak.⁷⁰

⁶⁴ László, választott kalocsai érsek. 1343. június 18.: AAV Inst. Misc. 1620. János, választott veszprémi püspök: 1346. október 22.: AAV Inst. Misc. 1716. Ennek átírását lásd: 1346. október 25.: AAV Inst. Misc. 1718.

⁶⁵ 1320. július 31.: AAV Cam. Ap., Obl. et sol. 5, fol. 112v, 114r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 2., 316 (no. 1408).

⁶⁶ 1335. július 20.: AAV Obl. et sol. 17. fol. 1–19.

⁶⁷ Morembert: *Frédol (Bérenger de)*, 1183.

⁶⁸ 1320. július 31.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 5, fol. 114v; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 317–318 (no. 1409).

⁶⁹ 1329. június 19.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 6, fol. 84r–v és 10, fol. 22; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 10 (no. 15).

⁷⁰ Telegdi Csanád és Miklós tordai főesperes követségéről a pápai udvarban lásd: Maléth: *A Magyar Királyság és a Szentszék*, 46–58., valamint 1320. augusztus 6.: AAV Cam. Ap. Obl. et sol. 5, fol. 115r; Lukcsics–Tusor–Fedeles (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia* 1., 318–319 (no. 1410).

Bár az 1320 előtti időszakban jelentős forrásvesztéssel kell számolnunk, a 14. század későbbi évtizedeiből származó adatok lehetővé teszik, hogy konklúzióként néhány általános következtetést vonjunk le a magyar főpapok *servitium* fizetéséről. Megállapítható, hogy a Szentszék sikeresebben érvényesítette érdekeit, mint azt a magyar történétírók korábban feltételezték.⁷¹ A Magyar Királyság periférikus elhelyezkedése és az Anjou-dinasztia határozott egyházpolitikája nem akadályozta meg a pápákat abban, hogy hatékonyan gyakorolják hatalmukat a Magyar Királyságban. A nyugat-európai egyházakkal kapcsolatban megfigyelt tendenciákhoz⁷² hasonlóan a Szentszék a Magyar Királyságban is igyekezett megerősíteni az egyházi javadalmak feletti ellenőrzését. E törekvés első lépése volt a javadalmak után járó illetékek következetes begyűjtése, amelyek közül különösen a konzisztoriális javadalmakra kivetett adó, a *servitium* kapott kiemelt figyelmet. Ahhoz, hogy a magyar főpapok 14. századi *servitium* fizetési tendenciáit azonosíthassuk, a kutatás a Vatikáni Apostoli Levéltár három levéltári fondjára, az Apostoli Kamara *Obligationes et solutiones* és *Introitus et exitus* könyveire, valamint az avignoni regisztrumokra koncentrált. A forrásokból kiderült, hogy a magyar főpapok többsége – főként az érsekek és püspökök, mivel az apátokról kevés az információ a korszakban – a *servitium* egy részét vagy egészét befizette. A fizetés folyamata alapvető különbségeket mutat a század két felében, különösen abban a vonatkozásban, hogy a *servitium*ot maga a főpap, a főpap egyházmegyéjében tisztséget viselő képviselői vagy kuralisták teljesítették-e, és hogy az adót egy összegben vagy részletekben fizették-e be. A fizetési kötelezettség alól csak háromszor adott felmentést az Apostoli Kamara, és csak apátoknak. A fizetés elhalasztása ugyanakkor bevett gyakorlat volt, és a főpapok néha többszöri határidő-hosszabbítást is kaptak ugyanarra a fizetésre. A problémás esetek, különösen a fizetés elmulasztásának szankcionálására az Apostoli Kamara szigorú eljárást dolgozott ki, amely már a század közepe előtt széles körben ismertté válhatott. Ugyanakkor csak hat esetben tekinthető bizonyítottnak, hogy a fizetés teljesen elmaradt. A Kúria pedig csak kétszer lépett fel büntető intézkedésekkel: mindkét alkalommal az esztergomi érseket delegálták a fizetés kikényszerítésére és a *servitium*mal adós maradt főpap kiközösítésére.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Archivio Apostolico Vaticano (AAV)

Camera Apostolica (Cam. Ap.), *Introitus et exitus* (Intr. et ex.)

Camera Apostolica (Cam. Ap.), *Obligationes et solutiones* (Obl. et sol.)

Instrumenta Miscellanea (Inst. Misc.)

Registra Vaticana (Reg. Vat.)

Registra Avenionensia (Reg. Aven.)

Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV), Borghese

Nyomtatott források

Fayen, Arnold (ed.): *Lettres de Jean XXII (1316–1334)*. Vol. 1. Paris: H. Champion, 1908.

Fraknói Vilmos (szerk.): *Monumenta romana episcopatus Vesprimiensis*. 4. köt. Budapest: Római Magyar Történeti Intézet, 1907.

Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás (szerk.): *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. 1–2. köt. Budapest–Róma: Gondolat, 2014.

⁷¹ A témához kapcsolódó szakirodalom összefoglalását lásd: Maléth: *A Magyar Királyság és a Szentszék*, 13–21.

⁷² Caillet: *La papauté d'Avignon*, 463–464.

Mollat, Guillaume (ed.): *Lettres secrètes et curiales du pape Grégoire XI (1370–1378) intéressent les pays autres que la France*. Paris: BEFAR, 1962–1965.

Theiner, Augustin: *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*. Vol. 1. Romae: Typis Vaticanis, 1859.

Szakirodalom

- Baumgarten, Paul Maria: *Untersuchungen und Urkunden über die Camera Collegium Cardinalium für die Zeit von 1295 bis 1437*. Leipzig: Giesecke und Devrient, 1898.
- Bombi, Barbara: *Anglo-papal Relations in the Early Fourteenth Century. A Study in Medieval Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Carraz, Damien: *Les Lengres à Marseille au XIVe siècle. Les activités militaires d'une famille d'armateurs dans un port de croisade*. Revue historique (2009) Vol. 652. No. 4. 755–777.
- Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok, 122. évf. (1988) 1–2. sz. 89–146.
- Erdélyi László – Sörös Pongrácz (szerk.): *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. 12/B. köt. Budapest: Stephaneum, 1916.
- Eubel, Conrad: *Hierarchia catholica medii aevi*. Vol. 1. Monasterii: Sumptibus et typis librariae Regensbergianae, 1913.
- Fedeles Tamás: *A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában*. In: Bárány Attila – Pósán László (szerk.): „Causa unionis causa fidei, causa reformationis in capite et membris.” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából. Debrecen: Printart-Press Kft., 2014. 189–209.
- Fedeles Tamás: *Petrus Stephani collector apostolicus*. In: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): Magyarország és a római Szentszék. 2. köt. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Budapest – Roma: MTA–PPKE Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2017. 31–87.
- Fraknoi Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1895.
- Gottlob, Adolf: *Die Servitientaxe im 13. Jahrhundert. Eine Studie zur Geschichte des päpstlichen Gebührenwesens*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1908.
- Guillemain, Bernard: *Les recettes et les dépenses de la Chambre apostolique pour la quatrième année du pontificat de Clément V: 1308–1309: Introitus et Exitus 75*. Rome: Boccard, 1978.
- Harvey Katherine: *Episcopal Appointments in England, c. 1214–1344. From Episcopal Election to Papal Provison*. London – New York: Routledge, 2016.
- Housley, Norman: *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382*. The Slavonic and East European Review, vol. 62. (1984). No. 2. 192–208.
- Kirsch, Johann Peter: *Die Finanzverwaltung des Kardinalkollegiums im 13. und 14. Jahrhundert*. Münster: Verlag von Heinrich Schöningh, 1895.
- Kiss Gergely: *Les légats pontificaux en Hongrie au temps des rois Angevins (1298–1311)*. In: Kordé Zoltán – Petrovics István (dir.): La diplomatie des États Angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Roma – Szeged: Accademia d'Ungheria in Roma, 2010. 101–116.
- Kowalski, Marek Daniel: *Proventus camerae apostolicae debiti: opłaty duchowienstwa polskiego na rzecz papiestwa w latach 1417–1484*. Kraków: Historia Jagellonica, 2010.
- Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1988.
- Lunt, W. E.: *The financial system of the medieval papacy in the light of recent literature*. The Quarterly Journal of Economics, vol. 23. (1909) No. 2. 251–295.
- Maillard-Luyyaert, Monique: *Papauté, clercs et laïcs. Le diocèse de Cambrai à l'épreuve du Grande Schisme d'Occident (1378–1417)*. Bruxelles: Presses de l'Université de Saint-Louis, 2001.
- Maléth Ágnes: *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs: Molnár Nyomda, 2020.
- Morembert, T. de: *Frédol (Bérenger de)*. In: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques. Vol. 18. Paris: Letouzey et Ané, 1977. 1183.
- Renouard, Yves: *La papauté à Avignon*. Plouédern: Éditions Jean-Paul Gisserot, 2003.
- Szczur, Stanisław: *Papal collectors and state power in Central Europe during the fourteenth century*. In: Piotr Górecki – Nancy van Deusen (eds.): Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History. London – New York: I. B. Tauris, 2009. 130–136.

- Ternovác Bálint: *A boszniai latin püspökség története 1344-ig*. In: Fábíán Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevales*. 5. köt. Budapest: ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2016. 215–228.
- Ternovác Bálint: *A szerémi latin püspökség alapításának és korai történetének vitás kérdései*. *Századok*, 147. évf. (2013) 2. sz. 457–470.
- Weakland, John E.: *Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316–1334*. *The Catholic Historical Review*, vol. 54. (1968) No. 2. 285–310.

SZATLÓCZKI GÁBOR

HUN-REN-MNL OL Oszmanisztikai Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 18–53.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.18-53

www.aetas.hu

A lovag, a gyalog és a had

*A Magyar Királyság hadszerkezete és hadserege a mohácsi csata idején**

ABSTRACT. *The Knight, the Footman, and the Host. The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary at the Time of the Battle of Mohács.* The primary aim of this study is to present the military organization of the Kingdom of Hungary during the Middle Ages, reflecting on the main findings of János B. Szabó's study summarizing his research spanning several decades. The first half of the study introduces the various groups of medieval Hungarian society with different legal and service statuses, briefly discussing their military service obligations, while the second half presents the organization of the various branches of the military such as cavalry and infantry. The study mainly uses archival sources, with a focus on the material from the decades following the Battle of Mohács, which has mostly been underutilized until now. Furthermore, the previously unknown military organization of the bourgeoisie is discussed, as well as new details about the structure of the cavalry, the Hussars, and artillery.

Keywords: *military organization, cavalry, infantry, the Battle of Mohács, 16th century*

A mohácsi csata ötszázadik évfordulójához közeledve, 2018-ban *Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet* néven önálló kutatócsoport alakult „sorsdöntő” történelmi eseményünk több tudományterület együttműködésén alapuló korszerű vizsgálatára. A műhelymunka eredményeként 2019-ben sok más önálló tanulmány és kötet sorában jelent meg az *Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában* című tanulmánykötet, amelyben B. Szabó János foglalta össze a magyar hadügyekről alkotott elképzeléseit. Mi sem érzékelteti jobban *A Magyar Királyság hadszerkezete és hadserege (1490–1529)* címmel megjelent tanulmánya jelentőségét, illetve az ebben a kérdésben napjainkra kialakuló kutatói konszenzust, hogy annak jelentős szövegrésze – apró eltérésektől eltekintve különösen a magyar hadszerkezet fő kérdéseiben – sokadik és változatlan újraközlése a témában először 2004-ben megjelent írása vonatkozó bekezdéseinek.¹ B. Szabó János tanulmányának talán legfontosabb állítása szerint a középkori magyar hadszerkezet a mohácsi csatát megelőző évtizedekben oly mértékű változásokon ment keresztül, hogy annak a törvényeinkből megismert régi rendszerét – lényegét tekintve – már nem tekinthetjük

* Értékes észrevételeikért külön köszönettel tartozom Sz. Simon Évának, Végh Ferencnek, Bagi Zoltán Péternek és Baráth Zsoltnak.

¹ B. Szabó: *A mohácsi csata és a „Hadügyi forradalom”*, i. m.; B. Szabó: *A mohácsi csata*, i. m.; B. Szabó: *Mohács*, i. m.; B. Szabó: *A Magyar Királyság hadszerkezete*, i. m.; B. Szabó: *The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary*, i. m. A legújabb Mohács vitára: B. Szabó – C. Tóth: *„Árnyékboks az árnyéksereggel”*, i. m.; B. Szabó – C. Tóth: *Válasz*, i. m.

érvényesnek.² Mivel legtöbb megállapításában már a 2004-es tanulmány is a korábbi kutatások³ egyfajta szintézisének tekinthető, olybá tűnhet, mintha a mohácsi csata hadtörténeti kutatása, különösen annak hadszervezeti vonatkozásában, megrekedt volna az eltelt másfél évtizedben. A közelgő jeles évforduló kapcsán tehát elengedhetetlennek tűnik a kérdéskör újbóli vizsgálata, különösen az elmúlt években öröndetesen újraindult, a 16. századot érintő hadszervezeti kutatások fényében.⁴ Ehhez mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy a 16. század első felének hadszervezete miként épült fel, hogyan működött a hétköznapiakban. Éppen ezért jelen tanulmány elsődleges kiindulópontja a hadszervezetről fennmaradt eredeti forrásanyag bemutatása, illetve az abban fellelhető fogalmak vizsgálata, célkitűzése pedig a korabeli értelmezési keret helyreállítása.

A hadipotenciál és a ténylegesen mozgósítható haderő

A középkori Magyar Királyság, nem számítva az idegenhonos zsoldos haderőt, alapvetően három különálló, de számos elemében mégis egymásra épülő, illetve egymást kiegészítő hadszervezettel rendelkezett. Elsőként az „Ország”-nak⁵ nevezett nemesek, másodsorban pedig az előbbieik ispáni birodalma alatt élő polgárok⁶ közössége által kiállított haddal.⁷ Harmadsorban pedig a két hadszervezet között a jobbágyság hadkötelezettségében, az előbbieik egymásra épülő viszonyrendszere jelentette az átmenetet. Mindhárom esetben a fegyveres szolgálat kötelezettségének alapja azonos jogviszonyból eredt: mind a nemes a birodalma, mind a polgár és jobbágyság az általa birtokolt ülése (*sessio*) ingó- és ingatlanigazságát köteles volt megőrizni azon adományozó részére, akitől az származott.⁸ A király által a nemesnek vagy ő általa a polgárnak/jobbágnak adott ülés és helyföld birtoka ugyanis örökös hiányában mindenkor és elidegeníthetetlenül az adományozóra szállt vissza.⁹ A nemesi vagy *velábeli*¹⁰ polgári ülés földje után annak mindenkori birtokosa eredendően gyalogos szolgálattal tartozott, így a vagyoni helyzetüktől függetlenül mind az egyházhelyes nemesek, mind a polgárok családfői elvben fejenként és gyalog tartoztak hadba indulni.¹¹

² B. Szabó: *A mohácsi csata és a „Hadiügyi forradalom”,* 467.; B. Szabó: *A Magyar Királyság hadszervezete,* 75.

³ Kubinyi: *A mohácsi csata,* i. m.; Kubinyi: *Nándorfehérvártól Mohácsig,* i. m.; Perjés: *Mohács,* i. m.; Szakály: *A mohácsi csata,* i. m.

⁴ Bagi: *Együttműködésre kényszerítve,* i. m.; Bagi: *Elveszve a fogalmak tengerében,* i. m.; Bagi: *A Magyar Királyság hadügyei,* i. m.; Szatlóczi: *Vár a várban,* i. m.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet,* i. m.

⁵ Az „Ország” mint a nemesi közösség nevére lásd: „...hogyan az pap, paraszt urak, az kevés nemesekkel kit nagy méltatlan névvel országnak hívnak”. Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Pozsony, 1563. október 12. MNL OL E 185, 9. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné Nr. 24.

⁶ A polgár fogalmának meghatározására lásd: Szatlóczi: *A polgár,* 7–39.

⁷ A polgár fogalmának és közössége viszonyrendszerének meghatározására lásd: Szatlóczi: *A polgár,* 10–11.

⁸ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet,* 32–33.

⁹ Verbóci: *Decretum,* I. 13.

¹⁰ A velál jelentésére lásd: Szatlóczi: *A villa,* 82–84.

¹¹ 1555-ben: „Parancsolon ű felséke az Bánfy uraknak ez föld népét füstel indétani, ostor nélkül fel nem kelnek, és nem indulnak”. Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. szeptember 7. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 74.

Ezért a Magyar Királyság hadipotenciáljának meghatározásához mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az országban nagyságrendileg hány nemesi és polgári ülés/füst,¹² avagy *sessio/fumus* létezett. Francesco de la Zuecha velencei követ 1500-ban kelt jelentése szerint a Magyar Királyságban háromszázötvenezer füst volt.¹³ Beszámolója hitelességét alátámasztani látszik Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó 1494–1495-ből fennmaradt számadáskönyve, amely tizennégy vármegye kivételével tartalmazza az ország adóösszeírásának kivonatos összegzését.¹⁴ Eszerint akkor Erdéllyel és Szlavóniával együtt mintegy kétszázhúszezer ülés/*sessio* volt, amihez a hiányzó vármegyék, továbbá az adómentes Horvátország,¹⁵ illetve a csak fele adót fizető, zsellér módra szolgáló polgárok és az egyházhelyes nemesek üléseinek, valamint a számadásból hiányzó vagy abban csak részben szereplő, szegény, szabados, újonnan épülő és pusztai *sessio*k többletét is hozzászámíthatjuk. Bár pontos számok így sem állnak rendelkezésre, annyit különösebb kockázat nélkül megállapíthatunk, hogy 1500 körül az ország adófizető és pusztai, továbbá megosztott és osztatlan *sessio*inak száma elérte a háromszázötvenezeret, sőt vélhetően jócskán meg is haladta azt.¹⁶

Emellett minden, a szolgálatát valamely jószág birodalmáért (*possessio*)¹⁷ – uraságáért vagy ispánságért,¹⁸ illetve az azt eltartó ingatlan igazság ingó jövedelemért – cserében örökösen vagy az adományozó király, vagy más uraság tetszése idejére (*ad honorem, ad beneplacitum*) tisztességre tartó nemesek, egyháziak és a polgárok jobbágyként, az ingó jószáguk után lovas szert állítottak. Elvben tehát minden, a jogviszonya szerint nemesi ülést/udvart birtokló nemes, *velál*beli üléssel bíró polgár, illetve ingó jószág után jobbágyi szert tartó nemes, polgár és zsellér fejenként való fegyveres szolgálattal tartozott. Az előbbieket gyalog, az ispáni birodalmat tartó nemesek és képebeli jobbágyispánjaik, illetve a jobbágyi szert tartó polgárok pedig lovasként.

Teljes országos hadfelkelésre a *velált*tartó és egyházhelyes nemesek kivételével egyetlen példát ismerünk, mégpedig a II. Lajos által 1526-ban a végszükség miatt Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában elrendelt fejenkénti hadba vonulást.¹⁹ Emellett 1491-ből ismert egy részleges hadfelkelés is, amikor Gersei Pethő János királyi főhadnagy a Zala vármegyei

¹² A *fumus* jelentése füst, forrásainkban leggyakrabban *sessio* vagy ülés. A *velál*beli házhelyet jelent, mint adózási egységet, annak esetleges jobbágyi helyföldje nélkül. Szatlóczi: *A polgár*, 9.

¹³ „... per esser 350 milla fuoghi nel regno.” Balogh: *Velencei diplomaták*, 1.

¹⁴ Neumann: *Registrum proventuum regni Hungariae*, 99–423.

¹⁵ A Zágráb vármegye Kupa folyótól délre eső felét már Horvátországhoz számították, ahol füstadót avagy rovást sohasem fizetettek: „Ez Kupán innénd, ki Horvát országnak hivatatik, it nincsen rovás füst szerént, mert ez soha egy királynak sem adot adót.” Gici Farkas Csányi Ákosnak. Sztenicsnyák, 1566. augusztus 19. MNL OL E 185, Ghyczy Farkas – Csányi Ákos, Nr. 7.

¹⁶ Egy *sessio* vagy füst adómentesége, illetve pusztai (*deserta*) volta nem feltétlenül jelentette annak lakatlanságát. Ha egy polgári vagy nemesi *sessio* ingatlanigazságával aktuálisan senki sem rendelkezett is, legtöbbször egyszerű lakosok vagy zsellérek (*lakones, inquilinus, subinquilinus*) éltek rajta.

¹⁷ A *possessio*, magyarul birodalom, elsődleges jelentése szerint olyan bárminemű ingó és ingatlan dolog, amit annak tulajdonosa az uraságáért, hasznáért és gondviseléséért tart. Verbóci: *Decretum*, 1., 24. A birodalom tehát az ott élő közösség feletti ispáni/bírói hatalmat jelentette. Szatlóczi: *A polgár*, 10. A *possessio* közösség nélkül egyszerű *praedium*má vált. Heltai Gáspár szemléletes tolmácsolásában a nemesek a vitészségükért kapták a földet, „miérthogy a szegények élnek [...] azért adót adjanak nekik a király adója mellett, és bizonyos napokon is szolgáljanak nekik, és ezért viszonttag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjokat viseljék, és megoltalmazzák őket.” Heltai: *Magyar krónika*, 268–269.

¹⁸ Szatlóczi: *A polgár*, 19–24.

¹⁹ MNL OL DL 107946.

Tátika vára alá szólította táborba a vidék nemességét és jobbágyait a Habsburg Miksa kezén lévő Csobánc, Vázsonykö és Veszprém visszafoglalásával végződő hadjáratba.²⁰ A parancs szerint a nemesség mellett jobbágyaik után minden faluból ülésenként/füstönként egy főnek kellett fegyveres kézzel és ostromra készen egy kapával hadba vonulnia.²¹

A polgárok hadfelkelésére a szokásjog és a törvények szerint általában a jobbágyok valamilyen hányada szerint került sor. Ez ugyan a nemesekhez hasonlóan minden polgárra nézve – jobbágy vagy zsellér módra szolgálóra egyaránt – hadállítási kötelezettséggel járt, az ötöd, heted, tized, huszad stb. hányadai alapján ténylegesen csak egy részüknek kellett fegyvert fognia, míg a többiek annak anyagi terhére viselték. Egyszerűbben megfogalmazva: bármely országos hadfelkelés alkalmával kivétel nélkül minden nemes és polgár osztozott a hadkiállítás költségében, jóllehet személyesen csak a nemeseknek kellett megjelenniük, a jobbágy vagy zsellér módra szolgáló polgárok esetében csak azok egy meghatározott hányadának.

Nemesek

A magyar királyi had gerincét elsődlegesen a nemesi felkelés képezte, amelynek alapját a *veláltartó* (*homo possessionatus*) és az egyházhelyes nemesek (*nobiles unius sessionis*) alkották. A 16. század elején nagyságrendileg három – három és fél ezer *veláltartó* és mintegy hat–hétézer egyházhelyes nemesi családfővel számolhatunk, ami körülbelül tízezer fős nemesi hadat jelentett.²² Ebből a *veláltartók* túlnyomó többsége az ispáni hatalom tartására adományozott birodalom (*possessio*) tisztességéből fakadóan lovasként, míg a csak szolgáló zsellérek lakta nemesi üléssel vagy udvarhellyel bíró egyházhelyesek gyalogosként vonultak hadba.

Jóllehet az olyan *veláltartó* nemesek és egyháziak, akik a birtokigazságukat nem közvetlenül a királytól, hanem valamely uraság adományából, örökösen vagy ideiglenes átruházással nyerték el, mind a vármegyei és a királyi adózást tekintve, mind pedig hadfelkelés esetén jobbágyaik és személyük után a vármegye helyett az uraság birodalma és zászlója alá tartoztak.²³ Ily módon az uraság adományából jobbágyhelyes ülést bíró tartománybeli plébánosok, oltárok, ispotályok, illetve kolostorok és monostorok által kiállított had éppen úgy a patrónus zászlója alá sorakozott fel, mint az uraságbeli *prédiális* vagy nemes jobbágyok lovasai és

²⁰ Csobánc várából a Miksa párti Berekszői Hagymás Miklós írt levelet. Csobánc, 1491. január 24. MNL OL DL 93615. Hagymás Miklós Habsburg Miksa kapitánya volt. Szentgrót, 1491. március 1. MNL OL DL 93618.; E. Kovács: *Miksa magyarországi hadjárata*, 35–49.

²¹ „...*quilibet ville, unum hominem a quilibet mansione dare*”. Gersei Pethő János mandátuma. Tátika vára, 1491. július 28. MNL OL DL 93621.

²² A *veláltartó* nemesek egy tekintélyes része a 16. század elejére már több megyében birtokolt, de hadba vonulni csak a lakóhelye szerinti megyében volt köteles. Az átfedések miatt a valós szám inkább a háromezerhez közelített. Téves azon érvelés, miszerint nemesi felkelés esetén a teljes nemességet számba kell vennünk. Vö. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 3.

²³ A kanizsai uraságban 1564-ben öt nemes birtokolt jobbágyhelyes ülést, ők mindannyian fejenként tartoztak hadba vonulni. A jobbágyhelyes ülést birtokló nemesek az adózó nemes jobbágyokhoz hasonlóan jogviszonyuk szerint ugyan jobbágyinak számítottak, de a szabados jobbágyokhoz hasonlóan minden szolgálattól és adózástól mentesek voltak. „Az Neömös Harankay Anna aszonnyak, az néhai nömös Vajdics Mátyásnak meg hagyot özvegyének [...] vettünk fel tüle száz húsz forintot [...] azon háznak szabadságában való megtartásáért [...] mellyet [...] Szent Miklósi városunkban bír és benne lakik, kirül nekünk mint jobbágy tartoznék szolgálni és adózni, szabadságot adtunk.” Nádasdi Pál oklevele. Keresztúr, 1629. április 28. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 65.

gyalogjai.²⁴ Adójukat pedig nem külön-külön, hanem mint az uraság tartozékaként szedte be tőlük a vármegye. Így a kanizsai uraság 1553-as rovásadó számadásában nemcsak a tartomány birtokait sorolták fel, hanem feljegyezték a kanizsai és szepetneki plébánosok, az örményesi pálosok, illetve Billei Boldizsár prédiális nemes adózó kapuit is.²⁵ 1649-ben pedig Nádasdi Ferenc többek közt azt is megszabta Szili György és Potyondi Ferenc nemeseknek tett csepregi adományai kapcsán, hogy a vármegye által kivetett minden rendbeli és rendkívüli adót a vármegye helyett neki kell megfizetniük.²⁶

Azon nemesek pedig, akik saját vármegyei örökbirtokkal is rendelkeztek, kötelezettségüket mindkét irányban teljesítették: személyük után mind a vármegye, mind pedig az uraság hadába lovast vagy gyalogost állítottak.²⁷ Ugyanezen csoportba számíthatjuk azon oltalomba szegődött, főként szintén egyházhelyes nemességet is, akiknek birtokigazsága ugyan a királytól eredt, és oda származott vissza, de valamely kényszerítő körülmény miatt egy uraság védelmében szolgálatot és/vagy adózást fogadtak.²⁸ A más oltalma vagy birodalma alatt élő nemesek számát ugyan csak becsülni lehet, de országosan aligha haladta meg az ezer családfőt.

Polgárok

Minden országos hadfelkelés esetén a fentebb említett, körülbelül háromszázötvenezer ülésből mindazon sessiók után, amelyeknek igazságát valamely polgár birtokolta, elvben egy-egy gyalogost lehetett kiállítani, mégis a 16. századra jellemzővé vált – az adózó jobbágyság hányada szerinti hadba hívás folytán –, hogy a mindenkire kiterjedő köztelhervállalás mellett a polgároknak csak egy kisebb része után állítottak gyalogost. Végsszükség esetén tehát a király akár háromszázötvenezer polgárjoggal rendelkező jobbágyot és zsellért tudott volna hadba hívni, ténylegesen azonban csak az adózó jobbágyhelyes üléseknek az ötöde után, ami

²⁴ Megjegyzendő, hogy mindez csak azon birtokadományokra volt érvényes, ahol az adományozó uraság a végső birtokigazságát fenntartotta. Amennyiben az adomány véglegesen történt, az adott birtok kikerült a tartományból, és fegyveres szolgálat sem terhelte többé. Verbóci: *Decretum*, 1. 69. 1.

²⁵ MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 16.

²⁶ „Fön tartván magunknak és successorinknak, hogy akár ordinaria, akár extra ordinaria contributiokat vessenek föl az vármegyék, ekkoráig vagy ennek utánna végezendő országunk constitutioja szerint azon nekik adot jószágunkra afféle contributiokat ne az vármegye közibe, ha nem mi nekünk és successorinknak praesentálják, melyet ha praesentálni nem akarnának, magunk erejével föllýül meg írt jószágot minden pertinentiáival vissza foglalhassuk.” Nádasdi Ferenc csepregi adománylevele Szili György részére. 1649. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. könyv, fol. 8–10.

²⁷ Nádasdi Tamás a prefektusainak 1552-ben adott hadfelkelési utasításában a polgárokkal ellentétben azért mentette fel az uraságaiban élő prédiálisokat és nemeseket az adó alól, mert nekik személyesen kellett az urasági hadba vonulniuk: „...exceptis praedialibus et nobilibus, sub nostra dicione existentes, qui alioqui cum personis ipsorum debent nobiscum esse”. MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

²⁸ „Maga mindenkor azt istenes tuggya, hjú és engedelmes volt az én házom sztenicsnyáki várának aval az adóval, kivel az én eleim atták volt magokat Sztenicsnyákhöz. Egy oltalomért hajlottak volt ú nagyságához Kanizsa Györgyhez mikoron ú nagysága horvát országí bán volt [...] Mely jószágot bírtak az én eleim, vagyon annak tüb két száz esztendünél, még Béla királtúl és Mátyás királytúl és az tüb királyoktól levelek volt rája. [...] csjak ecer parancsola, hogy hadba külgyek, nem lén pedig kit küldenem, mert egyik fiam beteges vala, az kettei fen Bécsbe voltak, mastes egyik ot vagyon ú felségénél szolgál.” Vetkovity Katalin Kanizsai Orsolyának. 1567. MNL OL E 185, Despotovich Péterné – Nádasdy Tamásné, Nr. 1.

mintegy huszonöt–harmincezer gyalogost jelentett.²⁹ Fontos azonban megemlíteni, hogy a polgároknak szolgálati módjuktól – jobbágy vagy zsellér – függetlenül, pusztán az ülés birtoklásából eredő hadkötelezettsége a 14–17. században változatlan formában³⁰ létezett az uraságokban, így a negyed, heted és más hányadok alapján jobbágyhelyeik arányától függetlenül is rendszeresen mozgósították őket.

Tudniillik a Magyar Királyság ispáni birodalmat tartó *velá*ltartó nemesei még a 16. század közepén is a 11. század elején kialakult polgári hadszervezet élén álltak.³¹ A forrásokban ritkán előforduló, de elemeiben ma már jól ismert hadfelelési rendszer szerint az urasági ispánságok *velál*jaiban (*possessio*) ülést (*sessio*) birtokló polgárok – függetlenül attól, hogy jobbágyként, zsellér módra vagy szabadosként szolgáltak – kötelesek voltak ispánjaik (a 13. század előtt a száznagyok és tíznagyok) parancsára hadba vonulni. A részleteiben először Freisingi Ottó által 1147-ben lejegyzett rendszer szerint a *colonus*ok kilencen egy tizediket, más esetben heten egy nyolcadikat küldtek hadba felfegyverezve.³² A 12–16. századi források szerint legáltalánosabban a heted hányad terjedt el: minden hat polgár egy hetediket küldött hadba.³³

A heted vagy bármely más hányad kiállítása – függetlenül attól, hogy a vármegyei vagy az urasági hadba szánták – éppen úgy történt, mint a jobbágyi szolgálat esetében, azaz a polgárok szerjárs szerint állítottak egy-egy gyalogost.³⁴ A szerjáró szolgálat első említése Kálmán király I. törvénykönyvéből ismert, miszerint a hetes/heted polgárok³⁵ (*civilibus hebdomadariis*) 8 dénár adót tartoztak fizetni.³⁶ Heti egy napot írt elő az 1514. évi II. törvénykönyv 16. cikkelye, amely alighanem az addigra már különféle mentességek és a birtokos, illetve polgárai között kötött egyedi megállapodások miatt kialakult állapotokat próbálta a régi rendtartás szerint újra egységesíteni.³⁷ Hogy kikre vonatkozott a szerjáró

²⁹ A 16. század elején Erdély, Szlavónia és Horvátország nélkül az országban legfeljebb százhuszezer egész jobbágyi ülés lehetett, de inkább kevesebb. 1549-ben a megmaradt vármegyékben 73 041,5 kaput írtak össze. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 58–59.

³⁰ A 14. század végén Zsigmond király az úgynevezett heted részre vetett ki hadiadót, amely alighanem a polgárok hetedének hadfelelését volt hivatott megváltani. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26.

³¹ A polgárok századaiból és az azok élén álló száznagyok rendszeréből közvetlenül és folytonosan eredeztethető a tartományok ispánságainak és azok polgárainak heted szerinti hadfelélése. A polgárok szervezetét először az 1064 körül kelt (Szent László III.) törvénykönyv említi: I. tc.: „...ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congreget centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii vocantur, cum omnibus sibi commissis,”; II. tc.: „...valakit a polgárok közül, azokat kiket öröknek mondanak, vagy a szolgák közül megtartóztattak.” „...apud quemcunque aliqui civium vel illorum qui dicuntur ewrek, vel servi detinentur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 87.

³² Freisingi: *I. Frigyes császár tettei*, 108.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 29.

³³ Borossy: *Hadseregszervezés*, 788.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26.

³⁴ „Puskások felől ír nagyságod, [...] [sz]er járókat immár mind el küldözte[m] [k]it Bécsbe, kit Sár-vára, kit penig Csejtére tartok, mind azon általl azért az szer járásnak kivile, küldek mennél többet küldhetek az nagyságod parancsajolattya sz[erint].” Párnás Imre Nádasdi Ferencnek. Lővő, 1573. december 13. MNL OL E 185, Párnás János – Nádasdy Ferenc II. Nr. 14.

³⁵ A heti szerjáró szolgálattal tartozó polgárookra vonatkozik. Valószínű, hogy a heted alatt egyszerre értendő a hét mint időegység és a heted mint hányad.

³⁶ *Corpus Juris Hungarici*, I., 108.

³⁷ 1514. XVI.: „Qualibet hebdomada, singulo uno die, dominus ipsorum servire teneantur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1032.

kötelezettség, azt a törvény 15. cikkelye határozta meg: minden házas parasztra, konkrétan azokra, akik *sessionatusok*, házakban laknak vagy zsellérek.³⁸ Nem véletlen tehát a heted hányada sem, ami az ülést birtokló polgárra eső szerjárom szolgáltatással volt azonos. Nádasdi Tamás nyugat-dunántúli vártartományjaiban a szerjárom szolgáltatást folyamatosan szolgáltatták, minden napra jutott munkára fogható gyalog. A hétköznapi viszonylatában ez azt jelentette, hogy a Sárvár tartománybeli polgárok a fentebbi törvény szerint hetente ugyan egy napot (ötvenkét napot egy évben) voltak kötelesek szolgálni, de azt összevonva adták: egy polgár öt hetet magának, míg a hatodikat az uraságnak szolgáltatta.³⁹ Így az egymást váltó szerjárom csoportok egy-egy hetet szolgáltak, helyesebben hat napot (lévén a vasárnap pihenőnap), ami egy évben 8,7 hetet, összesen 8,7 x 6, azaz ötvenkét napot jelentett. Ahhoz tehát, hogy a hét mind a hat munkanapjára legyen elég szerjárom, a polgárok hetedének kellett egyszerre szerjáromot adnia.

A *hetedgyalog* tehát eredendően az összes polgár hetedének, az egy hét heted részére (egy napra) eső szerjárom gyalogjával volt azonos. A hetedgyalogság tehát a polgárok mindenemű szerjárom szolgáltatását jelentette, amelyből a fegyveres szolgálat csak egy volt a sok közül. A heted rendszerének legjobban adatolható példája a Kanizsai, majd örököse, a Nádasdi család ispánsági hadszervezete. A legkorábbi feljegyzés közvetlenül a mohácsi csata korából, az 1510–1520-as évek fordulójáról ismert, amiben a kanizsai uraság *velőljai*nak heted szerinti gyalogosait jegyezték fel, összesen száznégy főt.⁴⁰ Emellett az 1550–1560-as években számtalanszor említették a sárvári, kapui és lékai uraságok kétszáz gyalogját, akiket olykor évente többször is mozgósítottak, és a vármegyei hadfelkelésekbe is őket küldték.⁴¹ A három tartomány gyalogjainak kétszáz fős létszáma sem a véletlen műve, mivel az 1518–1519-es urbáriumokban összeírt, valamivel több, mint ezernégyszáz polgárnak éppen a hetedéről van szó.⁴² 1559-ben a kanizsai uraság ispánságainak hadából hatvan gyalogot mozgósítottak, ami – nem számolva a már a törököknek meghódolt somogyi ispánság *velőljai*it – ugyancsak a polgárok hetedével volt azonos, az 1564-ben hatvannégy főt tett.⁴³ A heted szerint vonult hadba az a vártartományból felvett huszonöt zalavári puskás gyalog is, akik 1551-ben a török kézen lévő Karád vára alá mentek portyázni.⁴⁴ Mindezek alapján az 1520-as években a Kanizsai

³⁸ 1514. XV.: „*Praeterea singuli rustici uxorati, sive sessionati, seu domos habitantes, sive autem inquilini sint.*” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1032.

³⁹ „Ezt mök érdivén, hehez köpest szabjok az szolgáltatot, úgy, hogy hat hédbe essék ecer egy helös emberre az szer járóm, öt hetet magának szolgáljon, hatodigat kögyelmöndek.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. január 19. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 345.

⁴⁰ „Imáron az szegénség száma szerént számláltam rajtok hetedben mindenüt enyét, de én mind hit szerént számláltam és az lajstorom szerént.” A kanizsai tartomány rovásadó és hetedgyalog összeírása 1515–1525 körül. MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 69.

⁴¹ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–25.

⁴² A *sessio*-birtokos jobbágyság és zsellérek száma. MNL OL DL 37007.

⁴³ „Gyalokot kegyelmed onét felül LX külgyen, az tübinek it szerét teheték, Kanisa tartományból is LX léssen, jól lehet kegyelmed L irt. [...] Az vártartományi L puskásoknak menyi külcséket kelesék ani, aból is kegyelmed mek tarcsón,” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 24. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 299., 300.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–25.

⁴⁴ „Tovább ez elmúlt napokba, hogy hadat szerzetek vala, [...] én is ez vártartományából bocsátám volt huszonöt puskást, és Zoltai István öcsémet tizenkét lóval bocsátám vala el.” Zoltai András Nádasdi Tamásnak. Zalavár, 1551. december 15. MNL OL E 185, 44. d., Zoltai András – Nádasdy Tamás, Nr. 44. Az 1568-as zalavári urbárium alapján százhetvennégy polgári sessioval számolhatunk, aminek a hetede (24,86) kerekítve huszonöt fő. MNL OL E 156, Fasc. 55. Nr. 54.

család az öt nyugat-dunántúli vártartományából – Kanizsa, Egervár, Sárvár, Léka, Kapu – a polgárok közül a heted szerint mintegy háromszázharminc gyalogost tudott fegyverbe hívni, és – ahogy azt az 1550-es évekbeli példák is mutatják – veszély esetén erre két nap is elegendő volt.⁴⁵ Mivel a polgárok gyalogos hadát Nádasdi olykor évente több alkalommal, valamint hosszabb időre (akár hónapokra) is fegyverben tartotta, hadfelkelésekre, hadjáratokra, várak védelmére és török ellenes portyákra is bevetette, a Magyar Királyság hadipotenciálja vonatkozásában a polgári hadszervezet lényegesen nagyobb haderőt képviselt, mint az adóköteles kapuk (jobbágyhelyes ülések) után hadba hívható *ötödgyalogság*. Jó példa erre az 1550-es őszi hadfelkelés, amikor – hasonlóan az 1526. évhez – Nádasdinak a jobbágyok után ki kellett állítania az ötödgyalogságot: a sárvári, kapui és lékai tartományokban összeírt mintegy hatszáz adózó, egész jobbágyhelyes kapu alapján százhuszonöt gyalogossal tartozott a hadba, ami jelentősen elmaradt a fent említett kétszáz főnyi hetedgyalogság létszámától.⁴⁶

Mindazonáltal az uraság és polgárai között kötött egyedi megegyezés szerint a hetedgyalogot nagyobb vagy kisebb hányad szerint is ki lehetett állítani, anélkül, hogy a polgárok ténylegesen kevesebb vagy több napot szolgáltak volna. Az egri püspökség ispánságaiban a hetedgyalogot a polgárok negyede adta, de – a kanizsai szerjárókkal ellentétben – az egri uraságbeliek vélhetően minden negyedik héten négy napot szolgáltak, ami ugyancsak ötvenkét napot jelentett egy évben.⁴⁷ A *negyedgyalog* tehát az összes polgár negyedének, az egy hét négy napjára eső szerjáró gyalogjával lehetett azonos.⁴⁸ Ily módon, amíg heted szerint ezer polgár után száznegyvenkettő, addig negyed szerint kétszázötven szerjárót lehetett egyszerűen kiállítani – igaz, rövidebb időtartamra. Mivel a szerjáró szolgálat rendtartása a földesúr és alattvalói megegyezésén múlt, a törvényben előírt ötvenkét napot a gazdálkodási

⁴⁵ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 34. Pápa 1554-es ostroma alkalmával Sennyei Ferenc sárvári prefektus július 19-én kapta kézhez a parancsot, majd egy nappal később, július 20-án a polgárok közül felvett kétszáz gyalogjával és száz lovassal vonult be Pápára. Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1554. július 19. MNL OL E 185, 33. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 263.; Nádasdi Tamás Batthyányi Ferencnek. Léka, 1554. július 20. MNL OL P 184, IV. I. Nr. 1.

⁴⁶ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 20.

⁴⁷ Az urbáriumokban megtévesztő módon általában csak a heti robot napjainak számát adták meg, nem említve, hogy azt szerjárás szerint hány hetente adták. A rendszer alapja az azonos heti és napi szorzó volt. Azaz ugyanannyi napot tett egy évben, ha háromhetente három napot, négyhetente négy napot, öthetente öt napot szolgáltak. Példaként lásd: MNL OL E 156, Fasc. 55. Nr. 26. Gyakran előfordult azonban, hogy más pénzbeli adót vagy élést cseréltek munkára, így sokszor nehezen vagy egyáltalán nem rekonstruálható az ötvenkét nap felosztásának módja. Az 1590-es években a sárvári és kapui tartományokban az urbáriumok szűkszavú bejegyzése szerint harmadából, helyenként feléből szolgáltak. Ez alapján a robot mértéke meghaladta volna az évi száz napot. A valóságban azonban a jobbágyok tíz hónapig minden harmadik héten négy napot, két hónapig pedig kéthetente négy napot robotoltak, de azt is négyen-négyen együtt, tehát fejenként mindössze 34,6 napot. Szintén a harmadából a gyalog szolgáló zsellérek fejenként háromhetente négy napot robotoltak, ami 69,3 napot jelentett. A kettő összegének (száznégy) átlaga pontosan ötvenkét nap. A két tartomány közösségei tehát továbbra is a törvények által megszabott mértékű robotot teljesítették. MNL OL E 148, NRA, Fasc. 977. Nr. 6.; MNL OL E 158, 9. tétel, Nr. 212–213.

⁴⁸ Fontos megjegyezni, hogy miként a hetedet, úgy a negyedet is kérhette a földesúr összevontan. Ez esetben hadakozás vagy idénymunkák alkalmával az uraság egymást követően négy napnál több szolgálatot is elrendelhetett.

igényekhez igazítva számtalan módon ki lehetett állítani.⁴⁹ Amikor pedig a kötelező szolgálat ideje kitelt, mind hadakozás, mind majorsági munka esetén a szerjárók fizetség ellenében szolgáltak tovább.⁵⁰

1552-ben Eger ostromakor, miközben a felvidéki vármegyék „csak” a kapuk huszada után mozgósították a gyalogosokat, Dobó István prefektus az egri uraság ispánságaiból a polgárok negyede szerint kétszáztizenkilenc szerjáró gyalogost rendelt be a vár védelmére.⁵¹ Azonban hiába kérte, hogy az egri káptalan is küldje el birtokairól a polgárok száz tartományi darabontját, csak az országos hadfelkelés által előírt huszonhét lovag és gyalog érkezett meg.⁵² Nem mondtak nemet azonban a felsőtárkányi karthauziak, akik a hetedgyalogságukat elküldve négy fővel növelték a vár védőseregét.⁵³ A két mozgósítási rendszer közti nagyságrendbeli eltérést jól érzékelteti, hogy míg a káptalan a kapuk huszada alapján tizenhét gyalogost küldött, addig a polgárok negyede szerint száz főt tudott volna kiállítani. Dobó Istvának az egri várhoz tartozó mintegy négyszázhatvan adózó kapu után mindössze huszonhárom gyalogost kellett volna a királyi hadba küldenie, ugyanakkor a nyolcszázhetvenhat polgár révén ennek közel a tízszeresét, kétszáztizenkilenc gyalogost tudott mozgósítani,⁵⁴ pedig jelentős részük távolról, illetve a török hadjárat által érintett területről vonult be. Hasonlóképpen komoly erőt jelentettek a szigeti tartománynak az 1555., 1556., illetve 1566. évi ostromok alkalmával mozgósított ispánsági hadai. Orgovány Mátyás beszámolója szerint 1555-

⁴⁹ A szerjáró szolgálatot pénzben is meg lehetett váltani, illetve a pénzbeli vagy terményjáradékot is át lehetett konvertálni ígás vagy gyalog munkára. Ezért egy adott birtokon ötvenkét napnál több és kevesebb is lehetett a szerjáró munka.

⁵⁰ „Továbbá ezt es így véközték, hogy ha nagyságodnak sziksek, péze fejébe be hiják szám szerént, nyárba hat karécárt agyanak nőkik, esszel üt karécárt, télbe hat pézt” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. január 19. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 345.

⁵¹ „Pispökség jószágából parasztokat, hivatának száztíz jó puszkásokat. [...] Az száztíz gyaloghoz esmét hozának, hetvenöt parasztnépet számlálának. [...] Falukról es parasztok harmincnyegen.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 259–260., 349–350., 354. sor.; Szatlóczi: *Egerország elfeledett hada*, i. m.

⁵² „Nagy káptalannak vala száz darabantja, kiket bé nem kérhetének az várba, várbeli fizetésre hívják vala, egyesség felé ök oszlottak vala.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 309–314. sor. Az egri káptalannak Borsod, Gömör és Heves megyékben 1549-ben százkilencven adózó kapuja volt, ami után a tizedlovasság tizenkilenc főt, a huszadgyalogság kilenc főt, mindösszesen huszonnyolc főt tenne ki. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 255. Tinódi sereglétszáma vonatkozó huszonhét fős adata tehát helytálló. Mindazonáltal az ugyancsak általa említett száz darabont a káptalan uraságában mozgósítható polgári gyalogsággal azonos. Az 1549-es rovásadó alapján Borsod, Gömör és Heves megyékben ugyanis mintegy 360–420 sessióra becsülhető a polgárok és zsellérek lakta ülések száma, aminek a középátlagja háromszázkilencven, a negyede pedig kilencvennyolc darabontot tesz ki. Az egri káptalan ispánsági hada 1552-ben tehát mintegy húsz jobbágyi lovast és száz polgári gyalogost, összesen százhusz főt jelentett. Külön figyelmet érdemel, hogy Tinódi szerint a káptalan negyedgyalogságának zsoldot is ajánlott Dobó, mivel a püspöki várat nem voltak kötelesek saját költségükön megvédelmezni.

⁵³ „Néma barátoknak négy gyalogjok volt, azokat es ott béeskötteték volt.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 338–339. sor. A karthauziaknak az 1549-es rovásadójegyzékben tizenöt adózó kapuját jegyezték fel, ami után a huszadot – lévén egy főnél kevesebb volt – csak mással együvé állva állíthatták volna ki. Mivel vélhetően egész helyes jobbágyaik voltak, a tizenhét szegénnyel együtt harminchárom polgár után a heted 4,7 főt ad. A négy gyalogos tehát biztosan nem a hadfelkelés alkalmával előírt huszadot jelentette, hanem a polgárok hetedét. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 271.; MNL OL E 156, Fasc. 1. Nr. 1.

⁵⁴ 1551-es egri urbárium. MNL OL E 156a., Fasc. 1. Nr. 1.; Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 1081.

ben a szigeti várat védő városiak mintegy négyszázötvenen voltak.⁵⁵ Valójában ekkor Sziget városában alig száz polgár – ülés birtokos családfő – lakott, így a fegyverforgatásra képes férfiak száma aligha lehetett ötödfélszáz.⁵⁶ Mindazonáltal ez idő tájt a szigeti tartományhoz foglalt nemesi és egyházi birtokokkal együtt közel kétezer jobbágyi és zselléri ülés szolgált és adózott a várnak, így a négyszázötven gyalogos gyaníthatóan a tartomány területéről Egerhez hasonlóan a negyed hányada szerint behívott gyalogokat jelentette.⁵⁷

Rendkívüli helyzetben arra is akadt példa, hogy a polgárok gyalogjait füstönként vették fel, más szóval minden *velál*beli üléstől/háztól egy-egy puskás/fegyveres gyalogot. Erre leginkább hirtelen támadt helyzetben, hatalmaskodások vagy török portyák alkalmával, lokálisan kerülhetett sor.⁵⁸ De még a 17. században is előfordult, hogy füstönként vették fel a polgárságot, illetve minden ülésbirtokos jobbágyot és zsellért.⁵⁹

Zsellérek és egyházhelyes nemesek

Egy hétköznapi *velál*ban a zsellér jogállású társadalmi réteg tagjai a jobbágyi vagy zselléri rendtartású polgárok függésében vállaltak részt a hadakozási kötelezettségből. A zsellér ugyanis vagy egy *velál*beli polgári ülésén, annak kertjében telepedett meg, illetve bérelt lakrész, vagy esetleg azon kívül, az úgynevezett szabadföldön épült magának házat. Ebből fakadóan őket mint a polgárok szolgálóit birtok híján alapvetően nem terhelte fegyveres szolgálat, jóllehet többnyire közülük kerültek ki a polgárok által maguk helyett állított zsoldos gyalogok, illetve a lovagi szerek lovas legényei.⁶⁰

Zsellérek azonban nemcsak polgárok lakta *velálok*ban éltek, hanem szép számmal előfordultak az egyházhelyes nemesség közösségeiben is.⁶¹ A nemesi falvakban a zsellérek kétféle jogviszonyban telepedhettek le: egyrészt a zsellér a nemes udvarában, úgymond a háta mögött, a kertjében vagy a földjén épített magának házat, és egyedi megállapodásuk függvényében szolgált a nemesi ülés birtokosát; másrészt nem kevés zsellér élt olyan *deserta* nemesi udvarban, amely lényegében majorsággként működött, és nem lakott benne annak nemesi jogállású birtokosa.⁶² Ez utóbbi csoport tagjai lényegében nem sokban különböztek a

⁵⁵ Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. október 5. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 86.

⁵⁶ Szakály: *Sziget mezőváros*, 66.

⁵⁷ Korábbi tanulmányomban Sziget példájánál a fejenkénti felkeléssel számoltam, de annak ellentmondanak Sziget városának részletesebben vizsgált népesedési viszonyai. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 27. Az 1551-es népességösszeírás adatai szerint a gyermekek és a nők magas száma folytán nem élt a városban közel ötszáz fegyverforgatásra képes férfi sem. Szakály: *Sziget mezőváros*, 98–125. A négyszázötven fő esetében számolni kell azzal is, hogy aligha lehetett száz százalékos a mozgósítás, mivel a kétezer *sessio* túlnyomó többsége a török uralom alatti területeken feküdt. Ezért valószínűbb, hogy a mozgósítás a negyed és nem az ötöd hányada szerint történt. Szigeti tartomány censusjegyzéke 1554–55. MNL OL E 185, 34. tétel, Nr. 12.

⁵⁸ Tujgon pasa 1555-ös hadjárata idején Csányi Ákos javasolta Nádasdi Tamás nádornak, hogy: „Parancsolon ú felséke az Bánfy uraknak ez föld népét füstel indítani.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. szeptember 7. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 74.

⁵⁹ A füstönként való hadba hívásra lásd: „...a parasztságtól minden háztól egy puskást adgyanak”. Tóti Lengyel Boldizsár Batthyány Ferencnek. Pápa, 1621. június 4. MNL OL P 1314, Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28 777.

⁶⁰ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 27–28.

⁶¹ Egyházhelyes nemesek és zsellérek adóösszeírása, Vas vármegye 1631. MNL OL E 158, 34. tétel, Nr. 60.

⁶² „Ha nem én pínzen vetem valami feldet, hon valami siléreket szálítottam, kik míest énnekem adnak, nem kivel vettem, ha nem azon felden kit énnekem uram adott. Azoknak sziginyeknek én azén

jobbágyoktól, ámde velük ellentétben sem az ülés, sem az udvar földjének ingó igazságát nem birtokolták, legfeljebb „bérlet” formájában a jövedelemből részesedtek.⁶³ Amíg ugyanis egy szolgáló jobbágy a földje ingó igazságát utódaira örökíthette, addig a nemesi udvarban élő zsellér legfeljebb a birtokos tetszése idejére gazdálkodhatott ott.

Mint arról már fentebb szó esett, az egyházhelyes nemesek fejenként tartoztak hadba szállni, de a 15. század közepétől a jobbágyhelyes ülések, illetve a kapuk utáni lovas állítási kötelezettséghez hasonlóan a nemesi ülések száma szerint is lovast kellett kiállítaniuk. Az 1459. évi törvény 11. tc. még tíz jobbágytalan nemesnek írta elő, hogy közösen állítsanak egy lovast, az 1492. évi 20. tc. azonban már pontosabban fogalmazott: minden tíz ház vagy nemesi udvar után írta elő az egy lovast.⁶⁴ Később a jobbágyhelyes ülések utáni lovasokhoz hasonlóan az arányok itt is többször változtak: 1537-ben húsz egész nemesi udvar, 1542-ben pedig öt egész nemesi udvar után kellett egy lovast kiállítani.⁶⁵ Egyébiránt az egyházhelyes nemesi udvarok utáni hadállítás éppen úgy történt, mint a tizedlovasság vagy az ötödgyalog-ság kiállítása. Egy hadfelkelés esetén ugyanis legtöbbször az aktuális igényekhez igazították a kötelezettségeket, így 1550-ben a fejenkénti nemesi felkelés mellett csak az ötödgyalog-ságot hívták egybe, 1552-ben azonban az előbbi mellé a tizedlovasságot és huszad szerint a gyalogokat is. 1555-ben pedig az egyházhelyesek nemesi felkelése mellé a lovasaikat is ki kellett állítani, mégpedig öt egész udvarhelyenként egy lovast.⁶⁶ Az egyházhelyes nemesek hányad szerinti hadfelkelése tehát nem a személyes hadfelelési kötelezettségüket váltotta fel, mivel szükség idején akár mindkét módon hadba hívhatták őket.

Az egyházhelyes nemesség nemesi szabadsággal ellentétes adóztatásának oka – ahogy az a 17. századi vármegyei közgyűlések rendelkezéseiből is kitűnik – elsősorban zsellérházaik adóztatásba való bevonása volt. Bár gyakran előfordult, hogy az egyházhelyesek sem fejenként, hanem valamilyen hányad szerint vonultak hadba, szükség idején (mint 1555-ben is) a személyes felkelés mellett az udvarhelyek utáni lovasságot is ki kellett állítaniuk. A fennmaradt 1555. évi mustrajegyzék tanúsága szerint pedig a lovasok közel egyik fele a zsellérek közül került ki, míg a másik fele, bár az egyházhelyes nemesek közül, de nem a fejenkénti felkelésre kötelezett családok soraiból.⁶⁷ Így az 1555–1557 közötti dunántúli részleges hadfelkelések idején az 1553. évi törvény 4. cikkelyének rendelkezései értelmében az egyházhelyes nemesek a személyes felkelés mellett az ötödlovasságukat is kiállították a vármegyei

ekreinket osztotam, mivel magokat táplálák.” Fekete Lukács Kanizsai Orsolyának. Sztenicsnyák, 1563. április 12. MNL OL E 185, 12. d., Fekete Lukács – Nádasdy Tamásné, Nr. 1.

⁶³ 1584-ben pedig a kapui tartományban többek közt Zergényben jegyezték fel egy olyan, vélhetően Nádasdi Tamás által adományozott nemesi udvarhelyet, amit előző birtokosa, Udvardi György négy jobbágyi ülésből alakított ki, majd zselléreket telepített a helyekre. A zergényi nemesi ülés tehát lényegében négy zsellérhelyet is magában foglalt. 1597-ben ugyanezt már csak egy *sessió*ként jegyezték fel Párnás Imre birtokában, de a hozzávaló 28 hold földből, ami pontosan négy jobbágyi helyföldet jelentett, és a négy halászvízből egyértelműen kiderül, hogy az ülések egyetlen nemesi udvarhellyel olvadtak össze. MNL OL E 156, Fasc. 56. Nr. 33. fol. 121.; Mikó: *Az 1597. évi kapuvári urbárium*, 214.

⁶⁴ Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 663., 841.

⁶⁵ Pozsonyi országgyűlés 1542:25. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 91.

⁶⁶ Egyházhelyesek öt egész nemesi udvaronként kiállított lovasságának mustrája, Vas megye. 1555. szeptember 22. MNL OL E 211, Lymbus 121. d., 23. tétel, fol. 126v–128.; Veszprém megye. Uo. Lymbus 126. d., 29. tétel, fol. 4.; „...*quinque curiis sive sessionibus nobilitarum unum equitem te-neant*”: Nádasdi Tamás Csoron Jánosnak. Sárvár, 1555. szeptember 15. Uo. E 185, 23. d., Nádasdy Tamás – Csoron János, Nr. 1.

⁶⁷ Baán: *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása*, 1–28.

hadakba.⁶⁸ Az egyházhelyes nemesség ötöd, tized vagy éppen huszad hányad szerint kiállított lovassága részben tehát a jobbágyi tizedlovasság egyfajta kiterjesztése volt a nemesi udvarokban élő zsellérekre.

Jobbágyságok

A nemesek és polgárok földbirtoklásra és az abból eredő katonai szolgálatra épülő fentebb megismert társadalmi jogállása és szolgálati rendtartása között a jobbágyságra épülő hadszervezet jelentette az átmenetet. Társadalmi helyzetétől és rendtartásától függetlenül jobbágnak számított az a személy, aki egy adott közösségbeli szolgálata – ispáni birodalma – tisztességét valamely ingatlan jószág, ingó igazságaért (*jovbad*⁶⁹ részéért), más szóval a jóvedelméért tartotta. Ekképpen egyaránt jobbágnak számítottak a nemesi közösség, másnént az ország ispáni birodalmának tisztességét tartó urai, azaz a jobbágyurak,⁷⁰ továbbá azon közönséges nemesek, polgárok vagy zsellérek is, akik – kiemelve közösségük tagjai közül – uraik ispáni hatalmának képeben a jobbágyság tisztességét (*officio iobagionatus*,

⁶⁸ „...nobiles vero unius sessionis, ex singulis quinque curiis integris nobilitaribus, singulum unum equitem suis sumptibus dimittere, et aut ipsi propriis quoque personis similiter in bellum”: 1553:4. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV.; 1556:22. tc. Uo. 406–407.; „...az öt udvar helről, kiknek fizetnek, job részére immár megis fizettek nekik”: Kisfaludi Pál Nádasdi Tamásnak. Bodonhely, 1557. szeptember 21. MNL OL E 185, 17. d., Kisfaludy Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 5.; Borossy: *A telekkatonaság*, 81–81.

⁶⁹ A jobbágy szó vélelmezett hangtani fejlődésére – *jovbad/javbad (ioubag)* – és jelentésére lásd: Szatlóczi: *A polgár*, 28. A *jovbad* (jobbágy) kifejezése feltehetően a *jó/jov* szótótváltozatok jelentéskülönülése előtti időkből származik, miként a jószág szavunk is, így egyszerre volt használatos annak elvont és fizikai jelentéstartalma. Másnént a jobbágy az volt, aki szolgálatát az ingó jószágok *java (jobb/javabbad)* részéért tartotta, és egyben a szolgálók csoportjának *javabbad/jovbad* részét alkotta. A kettős jelentéstartalom mindvégig párhuzamosan létezett.

⁷⁰ A középkorral foglalkozó szakirodalomban az ország előkelő nemesekre a latin *barones* kifejezésből eredően a későbbi évszázadokból visszavetített *báró*, újabban pedig az oligarcha elnevezés használata vált meghatározóvá. Valójában a 16. század közepén, második felében – miként mindvégig a középkoron át – a *barones regni* megnevezés az „ország” mint nemesi közösség urait, másnént a jobbágyurakat jelentette. Igazi uraknak, *veri barones regninek* csak a tisztességet tartó, a nemesek közösségének tisztségeit viselő jobbágyurak számítottak, a nádortól a pozsonyi ispánig bezárólag. Mindazok, akiket a privilégiális oklevelek méltóságsorai a pap urak mellett (*praelatos et barones*) névleg is felsoroltak. Az úgynevezett jobbágyurak fiait és leszármazottaikat (*caeteri magnates, barones naturales, barones solo nomine*), akiket a 15. század második felétől származásuknál fogva, illetve vagyoni helyzetük folytán ugyancsak a *magnificus* jelzővel illették, és a *barones*, azaz urak közé számítottak, magyarul még a 16. század közepén sem *báróknak*, hanem általánosan uraknak, úrfiaknak, konkrét értelemben pedig *paraszturaknak* írták és mondták. A méltóságviselő jobbágyurakkal legfeljebb társadalmi és vagyoni helyzetük kapcsán szerepeltek együtt az ország előkelői között. Verbóci: *Decretum*, I., 93. Jellemző, hogy Enyingi Török Ferenc és Balassa János, akik mindketten jobbágyurak fiai voltak, még az 1566-os országgyűlés alkalmával összeült királyi tanácson sem vehettek részt. Előbbi csak Oláh Miklós érsek külön engedélyével maradhatott a teremben. Nagy: *Martonfalvai Imre deák emlékirata*, 171. Ennek megfelelően még a 16. század második felében is lényegi különbség állt fenn a jobbágyurak tisztességét (*officium baronatus*) viselő nemesek, illetve a csak paraszturak (*magnas vel baro solo nomine fuerit et officio baronatus caruerit*) között. Verbóci: *Decretum*, I. 93. Az úr helyett a báró kifejezés elsőként Weres Balázs 1565-ös *Hármas-könyv* fordításában jelent meg, ő a prelatushoz hasonlóan még egyszerű magyarosított latin szóátvétellként használta. A szövegben „*barones et alios magnates*” formula helyett magyarul zászlósurak és paraszti urak, illetve nagyságosok szerepelnek. Weres: *Magyar decretum*, I. 1.

honorem iobagionum) az azt eltartó jószág javáért tartották.⁷¹ Egyrésről tehát a jobbágyurak a legfőbb bírói birodalmat tartó király ispánjaiként – nádorispán, udvarispán, pohárnokispán, lovászipán stb. – annak képebeli bírói hatalmát tartották. Másrésről az uraságok ispáni birodalmának (*comes*) kíséretét (*comitatus*) azon jobbágyok alkották, akik az általuk tartott tisztesség révén képebeli ispánként (*officialis*) az ispánságok közösségeinek élén álltak, vagy ispánjuk lovas kíséretét (*comitatus*) adták. Nem volt *comes* a *comitatusa*, ahogy jobbágytság sem a *veláltartó* ispánja nélkül. Ezért a jobbágytság egy olyan tisztség volt, amelynek tartója a *possessio* urának ispáni birodalmát eltartó ingatlan jószágokból és azok ingó jövedelmeiből részesedett a szolgáltatáért cserében.⁷² Ebből fakadóan a jobbágy tisztessége tulajdonképpen az általa tartott majorság jövedelme, tisztsége pedig szolgálóinak birodalma volt, amely után az ispánja alatt lovasként az ura ispáni hatalmát szolgálta.⁷³ A jobbágytság tisztessége tehát egy a társadalmi jogállapottól független szolgálati forma avagy rendtartás volt, így egyaránt tarthatott jobbágytságot valamely nemes, polgár vagy akár egy zsellér is

Ahogy az ispánságot tartó vagy másként *veláltartó* nemesek lóval vonultak hadba, úgy minden polgár és zsellér, aki jobbágytságot vagy jobbágyhelyet tartott, 1526 előtt szintén fejenkénti szolgálattal tartozott.⁷⁴ 1526 után azonban a jobbágytságot tartók nem fejenként számolt hányaduk, hanem jobbágyhelyeik száma után tartoztak hadakozni. Így a jobbágyi szerjárom szolgálattal – lett légyen az fegyveres vagy földesúri – a különféle helyhányadú jobbágyok is immár egész jobbágyi helyenként szolgáltatták. A negyed- vagy félhelyes jobbágyok négyen, illetve ketten együvé állva állítottak ki egy jobbágyi szert, és egész jobbágyhelyenként adtak egy szerjárom ökör vagy lovas fogatú ekét, valamint egy fuvarozó szekeret.⁷⁵ Elvben tehát a jobbágyok tényleges számától, illetve a helyföldhányadok tetszőleges arányaitól függetlenül minden egész jobbágyhely után egy katonát vagy lovast kellett hadakozás céljára kiállítani.

Mégis a jobbágytság tartása mindvégig megőrizte eredeti viszonyrendszerét, miszerint a jobbágytság a polgárok közössége feletti ispáni birodalom tisztsége volt. A jobbágyi tized kiállításának költségét ugyanis még a 16. század közepén is együttesen fizették meg a polgárok, mind az ispáni lovas szerek fenntartását, mind a királyi rovásadó megadását, mind pedig a

⁷¹ Szatlóczi: *A polgár*, 28. Részben tisztségviselő jelentéssel értelmezve: Zsoldos: *A szent király szabadjai*, 24–25. Vö. „Az ki helt tart, szolgállyon róla”: Kanizsai Orsolya válasza a gelsei jobbágyoknak a helyföldek elvétele ügyében. 1565. MNL OL P 507, 4. 4. 10.

⁷² A jobbágy helyföldjének csak az ingó igazságát bírta, mégpedig szolgáltatáért cserébe. A helyföld ingatlan igazsága mindig a földesurat illette. Verbőci: *Decretum*, 3. 30.

⁷³ A nemes *possessio*ja bármilyen ingó és ingatlan dolgát annak uraságáért, hasznáért és gondviseléséért igazgatta, illetve tartotta. Az abból kihalított jobbágyi helyföldek jövedelem igazságát tulajdonképpen ugyanazon szolgálat terhelte. A helyföldet tartó jobbágy tehát a *possessio* ingó jószágából kapott része után, a *comes* kíséretjeként annak igazgatása és gondviselése, azaz az ispáni birodalom szolgálata kötelezte. Verbőci: *Decretum*, 1. 24. Tudniillik a jobbágyoknak saját szolgálók voltak, akik gyaníthatóan az üléseiken élő lakosok közül kerültek ki. 1551: „...mert az nagyságod [...] jobbágyinak sem szolgálai, sem fiai nem maradhatnak meg”: Csicsói polgárok Nádasdi Tamásnak. 1551. MNL OL E 185, 40. d., Csicséri polgárok – Nádasdy Tamás, Nr. 1.; Kanizsai polgárok panasza 1565-ben: „...mind egyéb napon szolgáltatnak velek ki mast sem szolgát, sem gyermekeket nem tartatják.” Kanizsa, 1565. december 10. MNL OL P 507, IV. IV. Nr. 10.; „Karossi Gyergynek jól lehet fiai meg holtanak és ű maga vén ember, mind felességével egyetembe, de azért barmai, morhája és örökssége igaz elég vagyon, hogy szolgát tarthat és szolgálhatja ű nagyságát.” Zele Jakab jelentése Kanizsa, 1565. december 10. MNL OL P 507, IV. IV. Nr. 11.

⁷⁴ Zsellér és nemes jogállású személy is lehetett jobbágy. Szatlóczi: *A polgár*, 16–17., 28.

⁷⁵ A kanizsai ekék száma falvanként 1564-ben. MNL OL E 156, Fasc. 27. Nr. 58.h

hadfelkeléseket tekintve.⁷⁶ Hadfelkelés alkalmával egyaránt fizetett hadakozó pénzt a tizedlovasságra a *velál*beli üléssel bíró szabados, jobbágy, szegényjobbágy és zsellér is.⁷⁷ A közös nevező mindannyiukban nem a jobbágyhely tartása, hanem a polgárjog volt. Mindazonáltal a jobbágyság lovasait nem *velál*onként, hanem egyházi és világi közösségeik ispánságaiban, az ispánjaik alatt állították ki.⁷⁸ Hadfelkelés esetén tehát egy-egy ispán vezetésével minden uraság ispánságaiban a tized vagy más hányad szerint annyi lovaszt állítottak a jobbágyságok, ahány adózó jobbágyhely volt abban. A jobbágysági tizedlovasságot azonban nemcsak hadfelkelés idején állították ki, hanem azt az urasági ispánságokban állandóan (békeidőben is) tartották.⁷⁹

Mohács után, különösen a 16. század közepén ismét rendszeressé vált, hogy a jobbágyságok által a hadkötelezettségük megváltásáért fizetett rovásadóból *continue* felfogadott vármegyei és zászlósúri hadnagyságok mellé valamilyen hányad – jellemzően a huszad és a tized – után külön is mozgósították az ispánságok jobbágysági lovas szereit.⁸⁰ Így az 1552. augusztusi dunántúli hadfelkelés alkalmával az egész jobbágyhelyek tizede után kellett lovaszt küldeni, ami például a kanizsai uraság 89,5 adózó kapuja nyomán kilenc lovaszt, a kapui tartományban száznegyvennégy kapu után tizenegy lovaszt, Sárváron kétszázkilencvennégy kapu után huszonkilenc lovaszt, összesen ötvenkét lovaszt jelentett.⁸¹ A hadba küldendő tizedlovasságot azonban nem a jobbágyságok közül állították ki, hanem az előbbieken említett módon az egyes uraságok ispánságainak állandó ispáni lovas szereiből. Egy 1552-es familiáris összeírásból az is megtudható, hogy ekkor a tized hányada alapján az ispánok Kanizsán éppen kilenc, míg Kapun tizenöt lovassal szolgáltak.⁸² Ugyanekkor a zalavári uraságból a százötöd adózó kapu után elvben tíz lovaszt kellett adni, de Zoltai András prefektus tizenegy lovaszt állított ki, mégpedig azon tizenkét ispáni és két szabados jobbágysági lovas közül, akik 1552 nyarán a tartományban szolgáltak.⁸³ Eger 1552-es ostromakor a püspöki uraság ispánjai negyvenhat lovaszal vonultak be a vár védelmére. Számuk ugyancsak ma a véletlen műve: a mintegy négyszázhatvan adózó egész jobbágyhelyes kapu után a tized szerint éppen ennyi lovaszt tartottak

⁷⁶ Szatlóczi: *A polgár*, 14.

⁷⁷ 1552: „...omnes coloni nostri, tam sessionati, quam inquilini, tam libertini, quam alterius cuiuslibet status et condicionis existant, exceptis praedialibus et nobilibus.” MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.; „Az lovasok száma kiköt erre kegyelmed válasza az huszon nyóc lovasgot [...] de én mők az pénzét ki nöm szettem, mőrt úgy tudom, hogy az uszon nyóc lovaknak es az szekőnysek fizet, de én ki szedőtem az pézt egy hórá.” Sennyey Ferenc Nádasdy Tamásnak. Sárvár, 1555. szeptember 20. Uo. E 185, 32. d., Sennyey Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 314.

⁷⁸ Egy uraság vagy vártartomány több kisebb ispánságra tagolódott, amelyek a világi és egyházi igazgatás alapján szerveződtek. Az ispánságokra lásd: Szatlóczi: *A polgár*, 19–23.

⁷⁹ Az egri vár ispánsági szervezete. Sugár: *Az egri vár officiolátusi rendszere*, 107–133.

⁸⁰ Az 1552. évi nyári dunántúli hadfelkelés során a jobbágyságok tizedlovasságot, a polgároknak huszadgyalogosságot kellett kiállítania három hónap időtartamra, minden száz adózó kapu után tíz lovaszt és öt gyalogost. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 33.

⁸¹ MNL OL E 211, Lymbus 105. d., 3. tétel, fol. 239–242.

⁸² MNL OL E 185, 29. tétel, Nr. 75., fol. 1–7.

⁸³ Az 1552. évi hadba százötöd kapu után tizenegy lovaszt állított a zalavári tartomány. MNL OL E 211, 105. d., 3. tétel, fol. 240v. Zoltai András prefektus Nádasdy parancsára megírta a vár tartományában lévő lovasok számát: tizenkét lovas, továbbá Szakács Mihály két lóval és a prédiálisok: András ispán, Orosztonyi Miklós, Orosztonyi István, Babos Miklós, Ódor András, összesen tizenkilenc lovas. Zoltai András és István Nádasdy Tamásnak. Zalavár, 1552. július 15. MNL OL E 185, 44. d., Zoltai András – Nádasdy Tamás, Nr. 49.

kiállítani.⁸⁴ Úgyszintén az ispánok tizedlovassait sejtethjük azon száz lovas esetében is, akik a királyi fizetésen lévő kétszáz lovas mellett 1555-ben Sziget ostroma alkalmával részt vettek a vár védelmében.⁸⁵

Jelentős mértékben eltért az adózó jobbágyság tizedlovasságának hadkötelezettségétől a szabados jobbágyság és zselléréké, akik a nemesekhez hasonlóan szabadságuk tartamára fejenként tartoztak hadba szállni.⁸⁶ Alapvetően kétféle szabados jobbágyság és zsellér létezett: egyrészt az olyan *velál*beli jobbágyhelyes ülést birtokló polgár – nemes, jobbágyság és zsellér⁸⁷ egyaránt – vagy zsellér módra szolgáló, de csak jobbágyhely nélküli, a *velál* rendjén fekvő üléssel bíró polgár, aki valamely szolgálata vagy annak megváltása időtartamára szabadságot kapott; másrészt mindazok, akik szabadságukat szolgálatuk megtartása esetén örökösen nyerték el.⁸⁸ A szolgálatuk idejére szabadossá váló jobbágyság és zsellérek közé tartoztak többek közt az uraságnak mesterséggel, illetve fegyveresen szolgálók, míg a második csoportba például a szabad városok polgárai, illetve az úgyszintén fegyverrel szolgáló lovas jobbágyság és gyalog zsellérek.⁸⁹ Utóbbira jó példa az 1630-ban telepített Sopron megyei Tamási falu esete, ahol minden jobbágyhelyhez 30 hold föld járt, amiről annak szabados tartója lovas

⁸⁴ Eger tartományának 1551. évi urbáriumában összesen 484,5 egész jobbágyhelyet jegyeztek fel. MNL OL E 156a, Fasc. 1. Nr. 1. Az 1549-es rovásadó összeírásban az egri püspöknek kétszázhuszonöt adózó kapuját jegyezték fel, de több birtok esetében a rovók nem írták össze a kapukat. A hiányzó települések 1551-es adatainak figyelembevételével a kapuszám négyszázhatvankettő körül becsülhető. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 1081.

⁸⁵ „Ezt mongya, hogy vagyon hatszáz az gyalok, és háromszáz szolkáló ember.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. október 5. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 86.; A szigeti várhoz adózó birtokok 1554-es összeírása alapján 1152,5 jobbágyhelyes ülés után fizettek cenzust. Ez alapján a szigeti tartomány ispánjainak száztizenöt lovast kellett kiállítaniuk. Szigeti tartomány 1554–55-ös cenzus számadása. MNL OL E 185, 34. tétel, Nr. 12.

⁸⁶ „Hogy mind maga meg nevezet Valentics Szaniszló, mind pedig meg maradékiis, fegyveressen és úgy mint más szabadossok szolgálni tartozanak.” Valentics Szaniszló 200 forintos szabados levele 1649 k. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 86–87. Vö.: „Tartozzék mindazonáltal minket katonául szolgálai. Le téven pedig neki mi, avagy maradékinak az megnevezet száz ezüst tallért, mint az több ott való jobbágyság, minden szolgálattal, robottal és adózással azontúl nekünk és seccesorinknak tartozzanak, mind magok, s mind maradékjuk.” Szalai Pál jobbágyság 100 ezüst talléros szabados levele. Sárvár, 1648. július 1. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 16–17.

⁸⁷ Előfordult, hogy egy zsellér módra szolgáló polgár egy másik faluban anélkül tartott jobbágyság helyföldet és szolgált róla jobbágyságként, hogy annak ülést birtokolva polgárjogot nyert volna az adott faluban is. Szatlóczi: *A polgár*, 14–15.

⁸⁸ Szatlóczi: *Vár a várban*, 180–181. Vö. „...Kálmádon lakó Magas András nevű ifjú legényhez mutatni, számlátam az több lovak hátán szolgáló szabados katonáink keziben, az paraszti szolgálatból, szedésből, vevésből és adózásból kivén, úgy hogy őis ahoz az szolgálathoz alkalmas és elégséges paripát tarcsón és bármikor kívántatik, táborozáshoz illendő és elégséges fegyverrel, szerszámmal fell ülhessen és elül állasson. [...] Az felül meg említet, túllem neki engettetet szabadságos állapattyában és az meg nevezet háznak békességes bírásában mind magát is, maradékot meg tarcsák és semminemő paraszti szolgálatra, mi számunkra való adózással és vármegye közti való fizetésen és király adóján kívül ne erültsék, sőt mások ellenis meg oltalmazzák.” Iktári Betlen István szabadoslevele Magas Andrásnak. Ecsed, 1646. május 24. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76.

⁸⁹ Vö. „Ím nagyságodnak egy jobbágya és jámbor szolgálja Balog Vince újudvari [...] ki jámborúl és tisztességessen szolgát nagyságodnak az szükségnek idején, velünk türte hévet, hideget, ennek még miúta it az nagyságod házában szolgát, egy pénz fizetése sem vót, csak házában való szabadságért tartották.” Szalai Benedek Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1566. október 22. MNL OL E 185, 37. d., Szalai Benedek – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.

katonaként szolgált, míg a helyföld nélküli *velál*beli ülést birtokló szabadosok gyalog, hajdúként.⁹⁰

Nagy számban tartott szabados lovas jobbágyokat Nádasdi Tamás a kapui tartományban is, ahol 1552-ben a várban lakó familiárisokon és ispánokon kívül tizenegy szabados jobbágy huszonöt lovast tartott.⁹¹ Itt szolgált a szili Borsós Imre jobbágy is, aki 1559-ben három lóval szerződött meg, és postaszolgálatot is ellátott. Mindezt ugyanazon szabadságot kapta, mint a régóta ott szolgáló Ciráki János és Szili Pál szabados jobbágylovasok.⁹² A kapui szabados lovasjobbágyok a tamásiakhoz hasonlóan minden adó és szolgálat alól mentesek voltak, aminek pénzben kifejezett értéke a tulajdonképpeni *jargálás*nak felelt meg.⁹³ Emellé szükség esetén abrakot kaptak a várból, illetve hadakozás esetén hópénzt lovaik száma szerint.⁹⁴

A szabadosok, függetlenül attól, hogy szabadságukat pénzbeli vagy szolgálatbeli megváltással, esetleg kegyadomány útján szerezték, mentesek voltak mindennemű jobbágyi szolgálat és adózás alól. A szabadság azonban nem jelentette a jobbágyi jogviszony megszűnését, mivel a jobbágyi helyföld után annak tartója három módon tartozott adózni és szolgálni. Így a mindenkori birtokos nem adhatott szabadságot sem az egyházi tized, sem a királyi vagy éppen vármegyei rovásadó megfizetése alól.⁹⁵ Általában a szabadosok a királyi rovásadó alól is felmentést kaptak, de az nem személyükre, hanem helyföldjük adóalanyiságára vonatkozott. Azaz hadfelkelés esetén a szabadosok éppúgy megfizették a hadakozópénzt, ahogy a rovásba is beleadtak a közösség tagjaként.⁹⁶

A birtokosok nemcsak gazdasági okból engedtek szabadságot, hanem azért is, hogy bármely a birodalmukat fenyegető veszély esetén kellő számú fegyverest tudjanak mozgósítani.⁹⁷ Ebből fakadt a szabados jobbágyhelyes ülések hadiadó alóli mentessége is, mivel a

⁹⁰ Tamási 1630-ban kelt telepítési szerződése. MNL OL E 185, 7. tétel, 7. könyv, fol. 335.

⁹¹ Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. 1552. július 14. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 158.

⁹² Borsós Imre Nádasdi Tamásnak 1560. MNL OL E 185, 5. d., Borsós Imre – Nádasdi Tamás, Nr. 1.

⁹³ „...ő is tartozzék az mi szolgálatunkra jó paripával, fegyverrel és köntössel elő állani, úgy mint emberséges lovas szolgáló rendhez illik.” Iktári Betlen István szabadoslevele Kovács Istvánnak. Ecsed, 1647. augusztus 11. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76. A jargálás jelentésére lásd: Szatlóczki: *Vár a várban*, 130–131.

⁹⁴ „Kik az falugon laktak és most es ot laknak az kegyelmed jóságába, azogat sekéttették pézzel, gabonával, mindönnöl tápláltak eket és szabacságon laknak.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak 1552. július 14. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 158.

⁹⁵ „...vármegye közü való fizetésen és király adóján kívül ne erültessék.” Iktári Betlen István szabadoslevele Magos Andrásnak Ecsed, 1646. május 24. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76. Vö.: „...hanem mind ezekbül legyen míg minket szolgál tellyes életiben szabados, demptis decimis et ad aedificium arcis nostrae Kapu pertinentibus ...az dézsma fizetésen kívül, mely dézsmát mi pénzen szoktunk venni esztendőnként a püspöktől.” Vincekovics János szabados levele. Keresztúr, 1614. január 7. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 52. A várépítés alól a szabadosok, miként a nemesek is, azért nem mentesültek, mert lényegében hadi szolgálatnak minősült, amire pedig fejenként tartoztak előállni.

⁹⁶ „Hogy a vármegyebeli contributioban együit értvén azon falubeli polgársággal, a mi rá essik, aval tartozék és meg maradékis tartozanak.” Valentics Szaniszló malomházi házáról való szabados levele. 1649 k. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 86–87. Nádasdi Tamás 1552-es hadfelkelési utasítása szerint hadakozó pénzt köteles fizetni: „...omnes coloni nostri, tam sessionati, quam inquilini, tam libertini, quam alterius cuiuslibet status et condicionis existant, exceptis praedialibus et nobilibus.” Uo. Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

⁹⁷ „Tovább az üdül alat hozhat kegyelmed háza szükségének vagy kegyelmednek oly dolka történhetik kibem nem hogy az szabadosoknak, de mék atyának sem enkedhet ember az szabadságot. Kedék hiszem, hogy kegyelmed sem hiába agya kegyelmed jószakába, kegyelmed házai alat, hanem hogy

szolgálo szabadosok régi szokás szerint a nemesekkel azonos módon, fejenként tartoztak hadba szállni.⁹⁸ Mindezen kötelezettség pedig nemcsak az eleve lovas szolgálatért szabadságot nyert jobbágysokra volt igaz, hanem a közönséges szabadosokra is. Így például a világosvári uraság 1525-ben kelt urbáriumában külön összeírták a lóval szolgáló szabados jobbágysokat, akik között béresek, majorosok, csiszárok, kertészek éppen úgy előfordultak, mint közönséges katonák.⁹⁹ Az egykori sztenicsnyáki tartomány 1669-ben kelt urbáriumában egyenesen úgy fogalmaz, hogy minden szabados a maga költségén lóval vagy gyalog tartozik hadakozni, és aki ezt nem tudná teljesíteni, a szabadságát is elveszti.¹⁰⁰ A Szatmár megyei Erdőd 1566-os urbáriumában pedig azt olvashatjuk, hogy a tartomány minden szabadosa egy jó felszerelt lovat volt köteles tartani, amivel szükség esetén hadba szállhatott, amikor ura úgy kívánta.¹⁰¹ Krasznahorka 1575-ös urbáriumában viszont a szabados jobbágysok és zsellérek fegyveres szolgálatának okára is rávilágít: Azért voltak kötelesek fejenként lovon és gyalog szolgálni, ahova parancsolták nekik, mert mentesek voltak minden földesúri adózástól.¹⁰²

Fontos azonban megjegyezni, hogy a szabadosok fejenkénti hadkötelezettsége elsődlegesen az uraság vonatkozásában állt fenn. Országos hadfelkelés esetén jobbágyhelyük után ugyan nem kellett katonát állítaniuk, de ők maguk sem a hadakozópénz megfizetése, sem a hányad szerinti katonaállítás alól nem mentesültek. De az is természetesnek számított, hogy a hetedgyalogokhoz hasonlóan hadfelkelés esetén az ispáni szerek mellett a szabadosok közül választottak lovasokat a vármegyei hadba. Nem tartozott azonban fegyveres szolgálattal a szabadosok azon csoportja, akik nem uraiknak szolgáltak, hanem azok kegyéből nyertek mentességet. A legtöbbjük, mint újonnan épülő jobbágy, meghatározott időre nyert szabadságot, míg akadtak, akik azt öregségük, betegségük vagy özvegységük miatt kapták.¹⁰³

Az uraságok szabados lovasjobbágysai tehát uraik magánvállalkozásaiban éppen úgy hadba vonultak, mint az ispánok tizedlovasai vagy a polgárság gyalogosai. 1559-ben Nádasdi Tamás a polgárok közül heted szerint felvett hatvan puskás gyalog mellé szabados jobbágysait is fegyverbe hívta. Akkor a kanizsai uraság jobbágyi lovas szereiből – ispánok, szabadosok, nemesek – mintegy harminc–negyven lovas vett részt a nádor szigeti látogatását biztosító hadban.¹⁰⁴ Nem volt ez másként az egri püspökség uraságában sem, ahol az 1552. évi ostrom

szükséknek idején hasznát vegyék.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. február 23. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 294–295.

⁹⁸ Már a 15. század óta számos törvényben külön mentesítették a birtokosok szabados szolgálóit a hadiadó megfizetése alól. A legbeszédesebb indoklás az 1567. évi 14. tc.-ben olvasható, miszerint a nemesek szabadosai régtől fogva az ő lovaikkal szolgálni és hadakozni tartoznak: „*Similiter etiam libertinis dominorum et nobilium videlicet, qui a dominis suis terrestribus exempti, ab antiquo cum equis suis servire, et exercituare tenentur, maiestas sua exemptionem dare dignetur.*” *Corpus Juris Hungarici* IV., 562.

⁹⁹ MNL OL DL 37000, fol. 1–6.

¹⁰⁰ MNL OL E 156, Fasc. 98. Nr. 2. fol. 19–20. fol.

¹⁰¹ „*In his bonis omnibus liberti immunitate onerum et contributionum adeo gaudent, quod obstricti sint servire ubi opus est, et ire, quo opus est equo, uno bono apparatu equestri, inque bellum profisci, cum necessitas aut voluntas domini postulat.*” Erdőd urbárium. 1566. április 20. MNL OL E 156, Fasc. 101. Nr. 46.

¹⁰² „A szabadosok, a kiknek lovok vagyon, lovokon, a kiknek lovok nincsen, pedig gyalogul. Valahova kívántatik, az paraszti dolgokon kívül tartoznak szolgálni, immunisak lévén minden adózásoktól az Földes Úr részéről.” Krasznahorka urbárium, 1575. MNL OL E 156, Fasc. 82. Nr. 30. fol. 13.

¹⁰³ Csak az uraiknak bárminemű fizetségért szolgáló szabadosok jobbágyhelyes ülései mentesek az adó alól. 1559:12. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 453.

¹⁰⁴ Nádasdi Tamást 1559-ben egy kétszázötven lovasból álló had kísérte be Sziget várába, amelyből kétszázötven lovaszt Kanizsa környékéről vontak össze. A kanizsai szabados jobbágysok lovasainak száma

idején az ispánok negyvenhat lovasán felül több mint negyvenkét szabados is részt vett a védelemben.¹⁰⁵

A szabados jobbágyságok egy másik tekintélyes csoportját alkották a szabad városok (*libera civitas*) polgárai, akik függetlenül attól, hogy a király vagy más uraság birodalma alatt éltek, illetve hogy szabad *collegiumuk* *veláltartó* volt-e vagy sem, ugyancsak fejenként tartoztak hadba vonulni.¹⁰⁶ Sárvár szabad *civitas* alighanem középkori eredetű, 1608-ban kelt rendtartása szerint minden polgár fejenként és saját költségén tartozott hadba vonulni.¹⁰⁷ Egy ellenséges támadás esetén tehát Nádasdi Tamás az 1540–1550-es években akár hetvenkét katonát vagy gyalogost tudott Sárvárról hadba hívni.¹⁰⁸ Nem volt ez másképpen Sopron szabad királyi városában sem, ahol a falak övezte belső városban az alapításkor vélhetően kereken száz házhely került kialakításra.¹⁰⁹ A polgárjoggal járó kiváltságokat és szabadságokat, mint például a választójogot és a választhatóságot, borkimérést, földbirtoklást annak legteljesebb formájában csak a belsővárosi házhelyet bíró polgárok élvezhették. Így nem lehetett véletlen, hogy amikor II. Lajos 1526-ban gyalogságot kért a várostól, annak létszámát száz főben határozta meg, azaz a házhelyek számában.¹¹⁰

Végezetül a szabados jobbágyságok sorában külön említendőek azon nemesek, akik ugyan jobbágyhelyes ülést birtokoltak, de a földesúri adózás és szolgálat alól mentesek voltak. Az a nemes, aki jobbágyhelyes ülést bírt, éppen úgy nem mentesült az egyházi tized alól, mint a közönséges jobbágyságok, illetve a királyi rovásadó alól is csak a helyföldje számított kivettnek, mégpedig a fejenkénti hadkötelezettségüknek köszönhetően. Jogviszonyát tekintve tehát a

ugyan nem ismert, de a többi csapaté nagyrészt igen, illetve a levelezések említéseiből rekonstruálható. A nádori had Kanizsáról (száz ló), a vár jargalói közül (körülbelül húsz ló), Sümegről (húsz ló), Zalavárról (körülbelül tizenhat ló), Újlaki Sebestyén hadnagy szeréből (körülbelül tizenöt ló), összesen mintegy százhatven lovas. A hiányzó harminc–negyven lovas a kanizsai tartomány szabadosai (ispánok, bírók, nemesek és egyebek) közül került ki. Vö.: „Az tiszttartók, jarkalók mek vadnék. Zalaváriakal, simiekikkel, Újlaki Sebestyénél kétszáz tíz lóval lesznek.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 24. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 299.; „Az tiszttartók, ispánok, szabadosoknak csak az indulatkort kely külséket adni és az vár jarkaló szolkáinak.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 21. Uo. Nr. 298. Nyilvánvalóan nem minden szabados tartozott lovas szolgálattal, mivel számosan köztük zsellérek voltak, illetve jó néhányan épülésre, szegénységre kaptak szabadságot. A kanizsai tartományban 1564-ben összesen kilencvenkilenc szabados és hat nemes jobbágy volt.

¹⁰⁵ Sugár: *Az egri vár hadinépe*, 56.; Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének története*, 345–356. sor.

¹⁰⁶ A *civitasok* jogállására lásd: Szatlóczi: *A villa*, 81–89.

¹⁰⁷ „Az ő Nagyságok személye mellett mindenkor az mikor a szükség kívánnya, ellenség ellen az ki mint fegyvert foghatt, hűségessen az ő magok költségével és erejekkel tartoznak elő állani.” Sárvár tartomány 1608. évi urbárium. MNL OL E 156, Fasc. 37. Nr. 56/c. fol. 165.

¹⁰⁸ Sárvár *civitas*ban harmincöt egész *sessio* volt, amin 1543–1546 körül hetvenkét birtokos polgár élt, sokan közülük nemesek, Nádasdi familiárisai. Többek közt háza volt Sárváron Martonfalvai Imre deák pápai prefektusnak, Paksi Jánosnak és Écsi Egyed gesztesi porkolábnak is. MNL OL E 185, 9. tétel, Nr. 453.; 1639. évi urbárium: Uo. E 156a, Fasc. 37. Nr. 57.

¹⁰⁹ Sopron belvárosában 1397-ben 94,25 egész háztelek, 1488 után a telekkönyvek szerint összesen százhat háztelek volt. Házi: *A soproni polgárjog*, 271.; Dávid–Goda–Thirring: *Sopron belvárosának házai*, 7–18.; Házi: *Az 1379. évi soproni telekkönyv*, 106.

¹¹⁰ Megjegyzendő, hogy a százaz létszám Sopron polgárainak fejenkénti hadfelkelésére vonatkozik, ugyanakkor más jogcímen, például rendkívüli adó formájában ennél nagyobb vagy kisebb hadat is kiállíthatott a város a király kérésére.

szabados jobbágyhelyes ülést birtokló nemes is jobbágy volt, akkor is, ha ebből fakadó kötelezettségeit csak az egyház irányában teljesítette.¹¹¹

Összegzésképpen elmondható, hogy minden *veláltartó* nemes – polgárai és jobbágysai számától függetlenül – saját urasági lovas és gyalogos haddal rendelkezett. Ennek soraiba a polgárok hetedszerjáróként az adózó *velál*beli ülések száma alapján állítottak gyalogost, míg a jobbágyok ispánjaiknak fizetett census, élés, bírságpénz és egyéb ajándékok révén váltották meg a szerjáromos szolgáltatást, mégpedig minden tíz jobbágyhely után egy lovast. Mindemellett hadfelkelés esetén az uraságok szabadságot élvező jobbágysai és zsellérjei fejenként tartoztak hadakozni, előbbiek lóval, utóbbiak pedig gyalog. Ily módon minden uraság számottevő saját haddal rendelkezett, amit akár a maga védelmére, akár országos hadfelkelés esetén könnyen és gyorsan mozgósíthatott, illetve szükség esetén hadba küldhetett. Példának okáért 1564-ben a kanizsai uraságban Kanizsai Orsolya az ötszázhetvennégy polgára (jobbágyok és zsellérek), kilencvenkilenc szabadosa és hat nemes után elvben a heted hányada szerint nyolcvankét gyalogost, a hetvenkét jobbágyhelyes kapu után hét lovast, a kilencvenkilenc szabados és hat nemes után pedig mintegy száz lovast és néhány gyalogot tudott hadba hívni. A kanizsai uraság saját polgári, jobbági és nemesi hada tehát összesen százkilencvennégy lovasból és gyalogosból állt. Igaz, rendkívüli helyzetben Kanizsai Orsolya azt is elrendelhetette, hogy a polgárok és nemesek füstönként kelljenek fel, ami hatszázhetvenkilenc fegyverest jelentett.¹¹² Végezetül fontos kiemelni, hogy amíg a polgárok és jobbágyok uraságuk védelmére személyükben és saját költségükön tartoztak felkelni, addig annak területén kívül, a vármegye vagy az ország hadában már zsoldért szolgáltak.¹¹³

A lovasság

A 16. század eleji magyar lovasság, bár hadakozás szempontjából minden vonatkozásában egységes rendtartással bírt, felszereltsége tekintetében alapvetően mégis két részre tagolódott, mégpedig a nehéz fegyveres (*gravis armaturae*) és a könnyű fegyveres lovagokra (*levis armaturae*).¹¹⁴ A hétköznapi szóhasználatban azonban lovagnak számított minden olyan ember, aki lóval járt, miként gyalognak bármely gyalogosan szolgáló személy.¹¹⁵ A korabeli forrásokban előforduló lovas és gyalog megnevezések tehát önmagukban nem feltétlenül fegyverest jelentettek, hiszen a had is jelenthette a gazdasági szolgálatra kivezényelt fegyvertelen szerjáromos sokaságát.¹¹⁶

A lovasság legkisebb hadakozó alapegységét az úgynevezett lovagi szer képezte, amelyet minimum hat lovas alkotott, amihez mezei hadakozás vagy táborozás alkalmával kötelezően

¹¹¹ Vö. „Az Neömös Harankay Anna aszonnyak, az néhai nömös Vajdics Mátyásnak meg hagyot özvegyének [...] vettünk fel tüle száz húsz forintot [...] azon háznak szabadságában való megtartásáért [...] melyet [...] Szent Miklósi városunkban bír és benne lakik, kirül nekünk mint jobbágy tartoznék szolgálni és adózni, szabadságot adtunk.” Nádasdi Pál oklevele. Keresztúr, 1629. április 28. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 65. Hiába volt tehát nemes az adományos, a városbeli ház (*sessio*) után még nemesként is jobbági szolgálattal tartozott volna, és ez alól csak a külön szabadság mentesítette.

¹¹² *Summaria connumeracio colonorum universorum castris Kanisa*, 1564. MNL OL E 156a, Fasc. 27. Nr. 58.

¹¹³ Vö. „Valamikor terténnék insurrectio határ dolgába, tartoznak fegyveres kézzel az több jobbágyokkal feltámadni, és oda menni az hova parancsjoznak meg nekik.” A trencsényi vár urbárium 1588. MNL OL E 156, Fasc. 64. Nr. 35b. fol. 477.; Szatlóczi: *A magyar vármegyeyei és vártartományi hadszervezet*, 32–33.; MNL OL E 156, Fasc. 37. Nr. 56/c. fol. 165.; Uo. Fasc. 95. Nr. 12. fol. 51.

¹¹⁴ MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 1–4.

¹¹⁵ TEsz II., 777.

¹¹⁶ TEsz II., 13.

egy szekeret/kocsit vagy társzekeret is kiállítottak.¹¹⁷ A lovagi szer élén a fegyveres lovag mint a szer főlegénye állt, akit öt vagy több katonának nevezett fegyveres lovas kísért.¹¹⁸ A középkorban katonának ugyanis a lovagi szer lovasait hívták, mindenki más egyszerű lovas legény vagy gyalogos volt. A katona szó maga is olyan fegyveres kísértőt jelentett, aki a lovaggal együtt szállt meg, közösen táborozott vele.¹¹⁹

A teljes, hat lónál nagyobb lovagi szerek esetében általánosnak tekinthető, hogy abban kiegészítő elemként, illetve létszámon felül a katonákon kívül közönséges lovas legények, azaz lovászok, ifjú vagy gyermeklovakok is szolgáltak. Léteztek kisebb lovagi szerek is, így egy zászlónyi lovas hadban éppen úgy előfordultak a személyükben katonák nélkül, önállóan felfogadott lovakok, miként kettő–öt fős kisebb szerek, valamint az egy-egy lovag társadalmi rangjához méltóan hat főnél lényegesen nagyobb, tíz–húsz lovas szerek is.¹²⁰ Utóbbi, nagy létszámú lovagi szerek többségükben már hadnagyi szerek voltak, amelyek egyfajta kisebb hadként, több kisebb lovagi szerből álltak. Ez esetben viszont a főlegények nem közvetlenül a had kiállítójával, hanem a „hadnagyi” lovagi szer főlegényével szerződtek. Emiatt az efféle többes szereket, azok főlegényeinek említése nélkül, minden esetben pusztán a felfogadó főlegény neve alatt jegyezték fel, függetlenül az azt alkotó és a forrásokban rejtve maradó egységek méretétől és számától. Így Balka István későbbi szenyéri hadnagy 1556 előtt Magyar Bálint húszlovas hadnagyi szerében szolgált saját ötlovas szerével főlegényként, ahogy Baranyai Jakab szintűgy hatlovas főlegény volt Csányi Ákos húszlovas lovagi szerén belül.¹²¹ Előfordult azonban, hogy a lovagi szer főlegénye vagy a katonákat tartó lovag valamely más szolgálata miatt távol maradt a szerétől, és személyét egy képebeli lovag helyettesítette.¹²² Egyedi esetekben arra is akadt példa, hogy egy elhunyt főlegény özvegye tartotta tovább a lovagi szert, aki éppen úgy felfogadta és zsoldozta a katonáit, mint bármely más szer gazdája.¹²³

¹¹⁷ „*La militia de hongari é cavali 6 per homo d’arme et uno caro.*” Balogh: *Velencei diplomaták Magyarországról* 2., IX.

¹¹⁸ A korban katonának kizárólag a lovagi szerek főlegényét kísérő lovasokat nevezték, azokat, akik a felfogadás szerinti létszámot adták. Bár hétköznapi értelemben gyakran a szer összes lovasát, így a főlegényt, a katonáit és egyéb legényeit is *lovas legénynek* hívták és írták, mégis konkrét értelemben egyértelmű különbséget tettek köztük: egy lovagi szer összes lóháton szolgáló tagja és azok szolgáló lovas legények/lovakok voltak, de nem minden lovas legény volt főlegény vagy katona. Vö.: „mind főlegény, katona, karabont hozá nyúlón, az mustra kívül.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1555. január 22. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 58.; „az gyalokba ütüt vákának le, nyolcat elevent vinek, az lovakba Imre diák sebe esék, idben mek hala, az is bor miat. Katona ketű vesze” Uo. Nr. 111.; „it sem tarthatnak lovas lekényt, katonát, csak ez vásárcortis három lovas lekény urok híre nélkül ata el lovát, [...] sem katona, sem lovas lekény, sem darabont nem találtatik miatok.” Uo.

¹¹⁹ TEsz II., 409–410.

¹²⁰ Nádasdi főlegényeinek jargalása. 1554–1556. MNL OL E 185, 62. d., 30. tétel, fol. 93–94v.

¹²¹ Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1555. június 23. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 59.; Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1556. december 7. Uo. Nr. 172.

¹²² „...az én magam személyemtől egy lovagot kíván az vármegye ispánja, én magam peniglen it az nagyságod szolgálatján vagyok, mind szolgálaim egyetemben, [...] Jólehet, hogy ha találnék lovast öremest el küldeném személyemtől, jószágomtól, elbocsátám amenyivel én tartoztam, azért könyvergek nagyságodnak, [...] hogy engegye meg te nagyságod az egy lovast kit az én személyemtől kelene bocsátanom, mert semiképen nemtalálok lovast, hanem ha az magam szolgálában bocsátok, az mely szolgálaim it vannak te nagyságod után” Zele Jakab Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1556. szeptember 20. MNL OL E 185, 38. d., Zele Jakab – Nádasdy Tamás, Nr. 8.

¹²³ „...az én uramnak halála után mind egyig nagy árvaságal tartottam szolgálaimat, lovaimat, ruhái mast magamnak és lányimnak el attam, azal tartottam szolgálaimat, lovaimat. Még sem akartam el vesz-

Mindazonáltal táborba vonulás esetén a kisebb önálló – főként magyar nemesi és jobbágyi lovas szerek – egy-egy legalább hatlovas vagy annál nagyobb szerbe szerveződtek, amelyek fegyveres lovagjai és katonái közösen állítottak szekeret/kocsit, valamint tábori felszerelést.¹²⁴ A sok kicsi – hat fő alatti szerből álló és huszár módra felszerelt –, többnyire ispánok, jobbágyságok és közrendű vitézek által kiállított könnyűlovasságot ellenben már nem a lovagi szerek, hanem a zászló rendjén szervezték meg. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy százlovas had általában vegyes rendtartásban állt fel, eszerint pedig a zászló hadnagya és a néhány teljes lovagi szert tartó főlegénye az egész sereg – köztük a huszárok – számára szükséges szekereket/kocsikat is kiállította. Arra is akadt példa, hogy a hadnagy kevesebb számú, de lényegesen nagyobb teherbírással és szállítókapacitással rendelkező társzekeret állított ki, és azokkal biztosította egész zászlója táborozási képességét, míg a kisebb-nagyobb létszámú, de huszár módra kiállított szerek katonái a vezetéklóvaikon maguk vitték a málhájukat.¹²⁵ Így Nagy Antal, Nádasi Tamás kétlovas bodonhelyi szolgálója azért kérte fizetése három lóra emelését, hogy míg két lóval csatázik, addig a harmadikat többi lóval és málhájával őrzésére hagyhatná.¹²⁶

A huszárok és a fegyveres lovagok közötti legalapvetőbb különbséget tehát nem a fegyverzet, hanem a lovagi szer kiállítási módja jelentette.¹²⁷ A huszár módra kiállított lovagi szer ugyanis csak málhás lovakkal rendelkezett, tábori felszerelést nem vitt magával. Így az is rendszeresen előfordult, hogy ugyanannak a hadnagyságnak a lovasai egyik esetben huszároknak számítottak, másik alkalommal pedig fegyveres lovagnak. Jó példa erre Nádasi Tamás nádori hada, amelynek ötszáz lovasa az 1550-es évek második felében a hétköznapiakban huszárként hadakozott, az 1556-os szigeti hadjárat alkalmával azonban rendes fegyveres lovagi szerenként vonult fel.¹²⁸ Előbbi esetben állandó táboruk egy *praesidium*-ban (például Kanizsa városa) létesült, ahonnan huszárként indultak rövidebb portyákra és csatákra, az 1556-os hadakozás alkalmával pedig a nádori had minden lovagi szerét – még a hat ló

tenem, adnom őket, hogy az én uram helyében az én öcsém, Hadaverdi Mihály nagyságodat szolgálhassa rajtuk.” Hadaverdi Andrásné Nádasi Tamásnak. Kanizsa, 1554. október 1. MNL OL E 185, 14. d., Hadaverdi Andrásné – Nádasi Tamás, Nr. 2.

¹²⁴ Nádori had 1556. Numerus carrum. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 47–48.; Magyar Bálint és Bocskai Ferenc hadnagyságai. Uo. 105. d., 4. tétel, fol. 20.

¹²⁵ Szörényi János hadnagysága 1556. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.; Alsólendvai Bánfi László és István zászlója 1556-ban. Uo. 126. d., 30. tétel, fol. 2–3.

¹²⁶ Sennyei Ferenc Nádasi Tamásnak. Szentmiklósi tábor, 1556. május 1. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasi Tamás, Nr. 363.

¹²⁷ A fegyver a lovas teljes harci öltözkédét jelentette a sarkantyútól a sisakig bezárólag. Bratinka: *Adalékok*, 71–83. Vö.: „...mely nap mustra léssen, kinek kinek páncéla, sisakja és egyéb hadakozó szerzsáma zálakba vagyon, [...] mihielen nekik mek fizetnek az fizetű és mustra mesterek el men vén, [...] minden hadakozó fegyvereket az mustráik helekre nukodni lerakják.” Csányi Ákos Nádasi Tamásnak. Kanizsa, 1556. január 17. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasi Tamásné, Nr. 6. Vízlovity Ferenc után maradt fegyverek: „...Két pajs, egy sisak, egy páncél, két emberre való sarkantyú, egy szablya, egy hegyestőr.” Uo. 17. tétel, Nr. 36. Vö. még: „Találtak mastan nálok száz huszon egy hegyestűrt, sisakot huszon ketűt, páncélt ketűt, fegyver derekát ketűt, [...] az türüknek vivé fegyver szerzsámát.” Csányi Ákos Nádasi Tamásnak. Csány, 1560. szeptember 20. Uo. 8. d., Csányi Ákos – Nádasi Tamás, Nr. 388.

¹²⁸ Csányi Ákos 1556-ban Nádasi nádori hadáról: „...menyi hadal vagyon azt sem tudom, az huszárt sem kegyelmedel, sem Lenkovital soknak nem hiszem.” MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasi Tamás, Nr. 176. Ugyanő 1558-ban a Kanizsán szolgált nádori hadat fizetése alapján huszárnak nevezi és megkülönbözteti a fegyveresektől: „...ha nem feleb négy magyar forintra kelene az huszárt vini, mert bizony iken olcsó három forinton az fegyvereshez képest.” Uo. Nr. 281.

alattiakat is – minimum hatlovas szerekbe egyesítették, és minden ilyen egység egyenként kiállított egy kocsit vagy szekeret is.

De mit is jelentett a huszár fogalma, és ki számított annak? Alighanem a legbeszédesebb példa erre Gersei Pethő János királyi hadnagy esete, aki az 1553. évi egri útjára készülve arról írt, hogy ismét huszárrá kell lennie, amihez pedig gyors lovat kért Nádasditól.¹²⁹ Pethő korábban a schmalkaldeni hadjáratban (1547) szolgált huszár hadnagyként, míg 1553-ban az uralkodó megbízásából kellett az általa felfogadott száz lovagot Egerbe vinnie. Azért lett tehát huszárrá, mert nem kocsin, hanem lóháton, mátha nélkül, lovagi szerét huszár módra kiállítva ment Sopronból Egerbe.¹³⁰ A nehéz, illetve a könnyű fegyveres lovasság, illetve a huszárok elsősorban nem fegyverzetükben, hanem táborozási képességükben különböztek, ami leginkább a kétféle lovasság mozgékonyságában érvényesült. A huszár módra kiállított lovagi szerek ugyanis kevésbé szorultak folyamatos tábori kiszolgálásra, így gyorsabban és könnyebben száguldhattak be a vidéket. Ugyanakkor kisebb hatótávolságon belül és rövidebb ideig voltak képesek bázisuk nélkül tevékenykedni. Amíg tehát a táborral, jelentős mennyiségű hadiszerszámmal, illetve utánpótlással bíró nehéz vagy könnyű fegyveres lovagok lassabban tudtak felvonulni a hadszíntérre, de ott huzamosabb ideig tevékenykedhettek, addig a huszárok, bár gyorsabban és nagyobb területet tudtak rövid idő alatt bejárni, a fegyveres had biztosítása nélkül csak korlátozott ideig és távolságig voltak bevetethetők. A huszár tehát az volt, aki saját málháját és fegyverzetét a vezetéklóvain hordozta, és tábori szerszámokkal nem bírt. Huszár bárki lehetett, még a fegyveres lovag is, ha lovagi szere adott esetben huszár módra volt kiállítva.

Hadjáratok, illetve táborozások alkalmával a lovasság két neme alapvetően mégsem különült el, mert még a 16. század közepén is az egyes lovas zászlókban legtöbbször a vegyes fegyvernemet alkalmazták. Eltérés legfeljebb abban mutatkozott, hogy egy lovas hadnagyság összlétszámán belül mekkora arányt képviseltek a huszár módra harcoló, többségében közrendű vitézek által kiállított lovas szerek, illetve a hagyományos fegyveres, nemesi lovagi szerek. Az 1492. évi törvény 20. cikkelye még fele részben fegyveres, fele részben pedig huszár módra rendelte kiállítani a zászlókat, míg a jobbágyhelyes ülések után a vármegyei csapatokba kiállított lovasoknál legalább lándzsát, pajzsot, kézi íjat írt elő.¹³¹ 1498-ban viszont már a tizenegy déli vármegye kivételével az egész országban fegyveres lovagok felszerelését írták elő.¹³² A váltást leginkább a szükség és a célszerűség motiválta. A déli határvidék *praesidiu-*

¹²⁹ „Továbbá jelenthetem te Nagyságodnak, hogy igen szép ispanyol cacholam vagyon és jó lóval volt együtt ez nyáron, te Nagyságodnak szép gyermek lovai vannak, minthogy im esmég huszárrá kell lennem és vélem, hogy hosszas utam lészen, vélem, hogy esmég dézma szerént oda kell küldenem te Nagyságodnak, kit meg lát Nagyságod, hogy hasonló az mén lóhoz, az kit ezelőtt attam volt te Nagyságodnak.” Gersei Pethő János Nádasdi Tamásnak. Sopron, 1553. szeptember 4. MNL OL E 185, 29. d., Pethő János – Nádasdy Tamás, Nr. 11.

¹³⁰ ÖStA HKA Ungarische Gedenkbücher, Bd. 389. fol. 6.

¹³¹ 1492:20. tc.: „...sub unoquoque banderio integro quadringenti, sub medio vero ducenti homines exercitantes, pro una medietate armigeri, pro alia autem levis armature vulgo huzarones nuncupati esse debeant [...] singulis viginti portis seu sessionibus jobagionalibus integris unum equitem decentem, nobiles autem unius sessionis, utputa jobagiones non habentes, de singulis decem domibus seu curiis similiter unum equitem exercituantem adminus lanceam, clipeum ac arcum manulem, et si fieri poterit, loricam etiam habentem mittere tenebuntur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 841.

¹³² 1498:16. tc.: „...triginta sex portis seu sessionibus jobagionalibus unus eques bene armatus detur, demptis certis comitatibus parcium inferiorum.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 926.

maiban ugyanis a fegyveres lovagnak nem sok hasznát vették, ott elsősorban a mozgékony huszárság dominált, ahogy az említett déli vármegyékben is, amelyek lovassága kulcsszerepet játszott a török betörések elleni védelemben. A határ menti harcokban a *praesidiumok*-ból kiinduló portyázó könnyűlovasság 80–100 kilométeres hatóköre bőven elegendő volt, így azoknak nem volt szükségük táborozási képességre. Nem így az ország belsejében mozgósítható hadaknak, amelyeknek nemcsak el kellett jutniuk a déli hadszíntérre, de ott huzamosabb ideig maradniuk is kellett. Nem beszélve a támadó hadjáratokról, amelyekhez ugyanezen ok miatt hagyományos fegyveres lovasságra volt szükség. A nehézlovasság századfordulón bekövetkező fokozatos térvesztését tehát elsősorban nem a fegyverzetben bekövetkező változás generálta, hanem a megváltozott törökellenes védelmi stratégia. Azonban, miután a hadszíntér 1541 után az ország belsejébe tevődött át, a hagyományos fegyveres lovagokat végérvényesen felváltotta a huszár módra kiállított és *praesidiumok*ba telepített könnyű fegyveres lovasság. De, ahogy azt az 1556-os hadjárat példája is mutatja, amint a passzív védelmet ismét aktív támadó hadjárat váltotta fel, sok esetben még a huszár módra harcoló lovasságot is hagyományos fegyveres lovassággá szervezték.

1556-ban Szörényi János hadnagyságának egyik felét (ötvenöt ló) négy teljes és egy (három kis szerből) összevont lovagi szer katonái adták, míg a másik felét tizennyolc kisebb szer negyvenkilenc főnyi, huszár módra kiállított könnyű fegyveresei.¹³³ Nem csoda hát, ha Csányi Ákos éppen ezen hadjárat kapcsán arról írt, hogy feles fegyveres lovac nélkül nem sokat ér a magyar huszár.¹³⁴ Ezt pedig az 1556. évi hadakozás is megmutatta. Amikor a magyar had táborhelyéről kimozdulva benyomult az ellenséges területre, Babócsa több napos ostromához, majd az abból kibontakozó csatához a huszárság önmagában már nem lett volna elegendő.¹³⁵

A lovagi szerek minimum hatfős hadakozó létszáma tehát alapvetően a hadszervezés rendtartásában játszott szerepet, így egy-egy zászlóban az önálló és összevont lovagi szerek lovac száma átlagosan hat–tíz fő között mozgott, továbbá a hat lovacnál nagyobb szerek esetén általában nem több kocsit, hanem nagyobb teherbírású szekeret vagy még nagyobb társzekeret vittek hadba. Így az 1556-os hadjáratban a Nádasdi Tamás nádor személyes kíséretéhez rendelt málhásszekereknek alig 7%-a volt kocsi, míg 50%-át szekerek, 28,5%-át pedig társzekerek adták.¹³⁶ Ugyanakkor Kerecsényi László főhadnagyságában a Szörényi János hadnagy alatt szolgáló zászló mindössze hat kocsival rendelkezett, igaz, mindegyik nagyobb

¹³³ A fegyveres lovagok száma nem feltétlenül azonos a mustrákban felsorolt teljes lovagi szerek főlényéinek számával. Amint azt a Gubasóci testvérek esete is mutatja, egy összevont szerben három fegyveres lovac is lehetett, valamint a nagyobb, nyolc–tíz fős szerek általában több kisebb szerből álltak össze. Ugyanakkor a mustrában csak a felfogadott lovac neve szerepelt, így abból a nagyobb szerek felépítése, illetve a fegyveresek és katonák aránya nem derül ki. Vö. Szörényi János hadnagyságának mustrajegyzéke 1556-ból. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.

¹³⁴ „Semi az gyalok, feles lovac fegyveres nélkül kevés az magyar huszár.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1556. június 19. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 136.

¹³⁵ A könnyűlovac huszárok mezei táborozási képesség hiányában legfeljebb egy városi palánkban tudtak védett helyen éjszakára tábort ütni. A huszárok, amilyen váratlanul és gyorsan képesek voltak a hadszíntéren megjelenni, olyan gyorsan el is tudták azt hagyni. A babócsai hadjárat azonban tizenegy napig tartott, ami alatt a magyar huszároknak folyamatosan a hadszíntéren kellett tartózkodniuk. Ehhez a tábori fedezetet és az utánpótlást a fegyveres lovagi had biztosította. Mezei hadjáratban ugyanis a huszárok nem tudtak volna sehova sem visszavonulni éjszakára, így egy-két napon belül a hadszínteret is el kellett volna hagyniuk. Babócsai csatára lásd: Szatlóczi: *Csurgó vára*, 112–123.

¹³⁶ Nádasdi Tamás tábori hadának mustrája, 1556. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222.

teherbírású háromlovas kocsi volt, de a huszár módra kiállított szerekkel együtt így is tizenhét lovasra jutott egy kocsi. Ennek oka az lehetett, hogy Szörényi hadnagyságában mindössze négy teljes és egy összevont lovagi szer szolgált, míg a könnyűlovasok többsége huszár módra, csak kettő–négy lóval.¹³⁷ Ennél fogva a lovagi szerek terén nagy eltérés lehetett egy-egy lovas zászló esetében attól függően, hogy abban a hagyományosan felszerelt és a minimális létszámot meghaladó lovagi szerek vagy a kisebb, huszár módra kiállított szerek adták-e a többséget. Az 1556-os had mustrái alapján jól látszik, hogy átlagosan hét és fél–nyolc lovasra, illetve kilenc és fél–tíz lóra jutott egy kocsi, szekér vagy társzekér.

A lovasság létszáma

Alapesetben minden önálló lovas hadnagyság száz lovasból állt, így az ennél nagyobb, lényegében már főhadnagyságnak nevezhető hadakozó egységek minden esetben több kisebb hadnagyságból álltak, ugyanakkor általánosak voltak a húsz–száz közötti lovasból álló hadnagyságok is.¹³⁸ A lovas had rendtartását ugyanis a felfogadás alkalmával mindig annak fenntartója szabta meg, így ha valamely úr hadakozás céljából huszonnyolc lovast állított, annak élére éppen olyan hadnagyot nevezett ki, mint bárki más egy százlovas hadnak.¹³⁹

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy a felfogadás és a mustra szempontjából alapvetően nem a lovagi szer és általa a zászló teljes lovas létszámát, hanem a lovagok, azaz a főlegények számát írták össze. Így a 16. században – miként vélhetően korábban is – minden mustrában név szerint csak a lovagi szerek kiállítóit jegyezték fel, a katonákat nem, és igen gyakran előfordult, hogy még azon lovak számát sem írták mellé, amelyek után a zsoldot fizették. Így például míg egy az 1556-os hadjárat idején az egész hadról készült lovas mustrában a hadnagyságok többsége a teljes fizetett létszámmal, addig a győri püspök csapata mindössze hét lóval, az esztergomi érseké pedig tíz lóval szerepelt.¹⁴⁰ Önmagában már ez a két adat is kétkedésre ad okot, de szerencsére fennmaradt a püspöki zászló egy másik összeírása is, amiből kiderül, hogy valójában Némai Máté szombathelyi prefektus hadnagysága alatt nem hét lovas, hanem hét lovagi szer, összesen huszonnyolc lovas vonult hadba.¹⁴¹ A püspöki zászló teljes létszáma az öt szekérvezetővel együtt harminchárom főt tett ki, negyvenkét lóval.¹⁴² Nem volt ez másképpen az érsek esetében sem, aki ténylegesen tizenhét lovagot küldött a hadba.¹⁴³ Így pedig a forrásokban hét lovagként feljegyzett csapat valójában akár egy önálló hadnagyság is lehetett, amelyben ténylegesen huszonnyolc fegyveres szolgált.

Egy példabeli száz lovassal felfogadott zászló azonban sohasem száz emberből és legfőképpen nem száz lóból állt. A 16. század közepéről fennmaradt részletes tábori lovas mustrák és a levelezések tanúsága szerint ugyanis egy hadnagyságban száz lovasra átlagosan százhuszonöt ló jutott, ami vélhetően egy általánosan elterjedt hadirendtartás lehetett, mivel a száz

¹³⁷ Szörényi János mustrajegyzéke: MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.

¹³⁸ 1554-ben a nádori had ötszáz lovasa öt hadnagyság alatt szolgált. MNL OL E 185, 3. tétel, Nr. 2.; A szenyéri huszonhat lovas hadnagyság mustrája 1561-ben. Uo. Nr. 68.

¹³⁹ A győri püspök hada Némai Máté hadnagysága alatt 1556-ban. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 135., 139.

¹⁴⁰ 1556-os had mustrajegyzékei: MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 2.; ÖStA KA AFA 1556. 7. ad 56v.

¹⁴¹ Némai Máté tíz ló, Szelestyei Lénárd hat ló, Strobol János négy ló, Zovát Ambrus két ló, Zováti Márton három ló, Fejérvári Gáspár két ló. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 135.

¹⁴² MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 139.

¹⁴³ Egy 1556 nyár közepére keltezhető mustrajegyzék szerint az érsek kezdetben tizenhét lovast küldött. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 136.

lovasnál kisebb, illetve nagyobb létszámú csapatok is legtöbbször ugyanezen hányad (1,25-ös szorzó) szerinti többlet- vagy tartaléklóval rendelkeztek.¹⁴⁴

Valamivel kisebb hányadot képviselt (5–10%) a mustrákban rendkívül ritkán szereplő, létszámon felüli lovas katonák száma – mivel fizetés sem járt utánuk –, amely a hadnagy, illetve főlegényei hadiképességét, vagyoni helyzetét és jövőbeni lehetőségeit reprezentálta. Ennek megfelelően egy hadnagy esetében, mint azt rendhagyó módon az 1526. évi 9. tc. külön megemlítette, illendő volt a szer méretétől függően 1–5 létszámon felüli és ezért saját költségen fogadott lovast tartani.¹⁴⁵ Ugyanez általánosan előfordult a hat lónál nagyobb szerek főlegényei között is, de nem ritkán éppen az annál kisebb szerek kiállítói vittek több lovas, hogy a felfogadójuk felé megmutassák képességeiket.¹⁴⁶ Az 1556-os hadba királyi jargalásra felfogadott lovagok sorából harminchárom szernek ismert a szerződése, a tényleges mustrája és a zsoldfizetés nyugtája is.¹⁴⁷ Eszerint a 196 lóra megfogadott lovagok összesen 221 lovassal és 278 lóval mentek a hadba. Továbbá közülük is kiemelkedett Gersei Pethő Péter, aki a szerződött 14 lovas szer helyett 21 lovas és 30 lovat állított. Mindezek alapján egy a felfogadás és a mustra szerint száz lovasból álló zászló általában ténylegesen 105–110 teljes értékű (nehéz és könnyű) fegyveres lovast jelentett, de főként az urak esetében ennél nagyobb, „illendő” túlteljesítések is gyakran előfordultak.

A felfogadott és a létszámon felül, illendőségből tartott katonákon kívül egy-egy lovagi szerhez további fegyveres lovasok is tartozhattak. A korabeli levelezésekből tudható, hogy az egyes lovagi szerek mellett a már fentebb említett apródok, az úgynevezett gyermek- és ifjú lovagok, továbbá egyszerű lovas legények, többnyire lovászok is szolgáltak. Apródokat (gyermekeket/inasokat) gyakorlatilag minden főlegény tartott,¹⁴⁸ mivel az a szolgálat egyes lépésfokainak az életkor előre haladtával való teljesítése a lovagi nevelés fontos iskolája volt.¹⁴⁹

¹⁴⁴ 1556-ban a Nádasdi Tamás nádornak közvetlenül alárendelt nádori, királyi zsoldon lévő és magánlovasságban összesen kilencszázhuszonkilenc fő, ezeregyszáznolcvanhét lóval és körülbelül kétszázhusz szekérrel/kocsival vonult hadba. A lovagok számához képest – a vezetéklóvakat is beleértve – a lovak többlete ez esetben is körülbelül 1,28-szoros volt. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 45. A harminchárom fős győri püspöki zászló negyvenkét lóval rendelkezett, ami szintén a lovagok számának 1,25-szöröse. Uo. fol. 139.

¹⁴⁵ 1526:9–11. tc. Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1160.

¹⁴⁶ „Más az hogy én húszon három lóval be mustráltam magamot, énekeked te nagyságod csak húsz lóvra fizet.” Magyar Bálint Nádasdi Tamásnak. Mesteri, 1552. augusztus 23. MNL OL E 185, 18. d., Magyar Bálint – Nádasdy Tamás, Nr. 14. Vö.: „Annak előtész felyeb tartotam szolgálimba, ha nem mirre volt fizetéssem nagyságodtól, mast is tartom.” Fekete Lukács Nádasdi Tamásnak. Sztenicsnyák, 1560. július 23. Uo. 12. d., Fekete Lukács – Nádasdy Tamás, Nr. 20.; „Én öt lóval valék, annakutánna, hogy el bocsáta Cristof uram [...] sohult semi fizetéssem nem volt, hanem nagyságod parancsolagyból Ferenc uram három lóra vet vala Sebestyén uram hadnagysága alá. [...] Mind öt lovamál, szerszámomál meg vagyok, parancsolna nagyságod Ferenc uramnak, hogy fizetne ugyan az öt lóra” Szili Pál Nádasdi Tamásnak. Pordány, 1556. április 28. Uo. 39. d., Szily Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 1.

¹⁴⁷ Felfogadási szerződések: MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 161.; Uo. E 185, 30. tétel, Nr. 218. Nyugták: Uo. E 211, Lymbus, 128. d., 31. tétel, fol. 27.; Uo. 121. d., 23. tétel, fol. 150–405. Mustra: Uo. E 185, 30. tétel, Nr. 222. fol. 6–8.

¹⁴⁸ Zay Ferenc egri porkolábként nyolc ifjat, hét lovas legényt tartott. MNL OL E 211, Lymbus, 170. d., 22. tétel, fol. 119.

¹⁴⁹ „...kegyelmeteket gyermekeségtektől fogva udvarába ű nagysága fel tartot, nevelt, emberé tet, meg lovassétot, tisztességre fogot és naprűl, napra gongya lévén ű nagyságának kegyelmeteket felyeb vini nagyob tisztességre.” Csányi Ákos a szenyéri ifjaknak. Csány, 1562. január 22. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 457.

Mivel nem minden lovagjelöltnek adatott meg, hogy valamely zászlós, pap vagy parasztság udvarában nevelkedjen, főként a szegényebb nemesek, illetve a közrendűek számára az egyetlen utat egy nemes lovag mellett való nevelkedés jelentette. Bár gyermek elvileg bármely lovagi szer mellett nevelkedhetett, azt régi szokás szerint csak a teljes, azaz hatlovas szernek engedték. Így Nádasdi Tamás saját családja és a nádori had számára adott rendtartása szerint, illetve özvegye, Kanizsai Orsolya idejében is gyermeket csak hat ló feletti lovag tarthatott.¹⁵⁰

A lovagjelölt nemesi ifjak általában nyolcéves koruk körül kezdtek szolgálni, és egészen tizennégy éves korukig gyermeklovagnak számítottak. Idejük nagy részét még nem fegyveres szolgálattal, hanem tanulással töltötték, bár uraikat már a nagyobb hadjáratokra is elkísérték. A tizennegyedik évüket betöltve váltak ifjú lovaggá, és bár továbbra sem számítottak a lovagokkal vagy katonáikkal egyenértékűnek, immár képességeikhez mérten fegyveres szolgálatot is elláthattak, amihez kisebb lovagi szereket is tarthattak.¹⁵¹ A gyermeklovagokkal szemben az ifjak zsoldot és jargalást is kaphattak, ha arra érdemes szolgálatot viseltek.¹⁵² A nagyobb urak udvartartásában szolgáló ifjak hadakozás alkalmával legtöbbször önálló zászlót alkottak, melynek élén egy hadnagy állt.¹⁵³ Az ifjú lovag teljes nagykorúságát a huszonnegyedik életévében érte el, bár tizennyolc éves kora után már képességeihez mérten igazi lovaggá válhatott.

Az apród ifjak egy másik része egyszerű lovas legényként vagy gyalog szerrel ura közvetlen szolgálójaként az udvarnokok között szolgált tovább. Egy részük ura jóvoltából lóval és fegyverrel is rendelkezett, míg mások kocsin vagy gyalog követték a hadat.¹⁵⁴ Úgyszintén az apródok, illetve udvarnokok közé számítottak többek közt a lovászok, borhordók, tálmósok, szabók, dobosok, csiszárok, deákok, borbélyok és doktorok. A közülük kikerülő közrendű lovas legények ugyan alapesetben szintén nem számítottak bele a szerbe, ennél fogva katonának sem voltak, mégis többnyire ők is rendelkeztek lóval és fegyverrel, így az ifjakhoz hasonlóan kísérő és tábori feladatokat láttak el. Ilyen létszámon felüli lovas legényt fogadott az 1555-ben hat lovas szerrel Kanizsán szolgáló Nádasdi Jakab is, akinek várbeli élelmezését és lova abrakját külön kérte testvérétől, a nádortól.¹⁵⁵ A kisebb szerek esetében az is előfordulhatott, hogy a lovagi szer teljes létszámába a katonák mellett az egyszerű lovas legényeket, azaz a

¹⁵⁰ „...Kábiel uram nacsákod akaratyából rendelték, írták, vékezték, és hogy szekény kegymelmes uram éltébe hat lovak alata, senkinek gyermeket nem hagyot tartani.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1565. szeptember 29. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 63.

¹⁵¹ A Nádasdi Tamás udvarában nevelkedő ifjú lovagok 1562-ben önálló hadnagyság alatt Szenyéren szolgáltak. Szenyéri ifjak Csányi Ákosnak. Szenyér, 1562. január 20. MNL OL E 185, 39. d., Szenyéri ifjak – Csányi Ákos, Nr. 1.

¹⁵² MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 5–7.

¹⁵³ „Te Szalai Pál uram, hadnagyok lévén az ifjaknak...” Csányi Ákos a szenyéri ifjaknak és Szalai Pál hadnagyuknak. Csány, 1562. január 22. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 457.

¹⁵⁴ Nádasdi Tamás ifjú lovagjainak mustrája 1556-ban. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222. fol. 1–2.; Horvát Márk családja 1561-ben. Archiv V Levoči.: Archivu Horváth Stansith Strážky. Fasc. 10. Nr. 14. fol. 13–16.

¹⁵⁵ Nádasdi Jakab Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. december 24. MNL OL E 185, 22. d., Nádasdy Jakab – Nádasdy Tamás, Nr. 5.

lovászokat is beleszámolták. Páhi Pál 1556 januárjában ez utóbbira hivatkozva kérte Nádasdi Tamás utasítását arra, megtartsa-e továbbra is a szeret vagy elbocsássa.¹⁵⁶

A lovas hadnagyságokban/zászlókban nem csak lovasok szolgáltak. A lovagi szerek főlegényeinek és katonáinak málháját szállító és a fentebbiek szerint változó számú kocsik, szekerek és társzekerek mindegyikét egy-egy szekérvezető hajtotta, akit általában két lovanként egy-egy rudas mester és/vagy fullajtár, illetve apródok (*iuvēnis, puer*) kísérték.¹⁵⁷ Emellett a főlegények társadalmi helyzetüktől függően legalább egy, de gyakran annál jóval több személyes szolgát is tartottak. Így a hadnagyok és főlegényeik mellett deákok, sáfárok, szakácsok, borbélyok, pallérok és kovácsok stb. gondoskodtak a táborba szálló lovagok mindennapi szükségleteiről.

A zászlósúri tisztességet viselő jobbágyurak, illetve a pap- és paraszturak esetében a hadat valószínűsítő udvartartás kísérte, amelyben a fentebbi lovagok és szolgák, a tisztség hivataltat működtető titkárok mellett jelentős létszámot képviselt az ifjú (*iuvēnis, adolescens*) és gyermek- (*puer*) lovagok száma, illetve az uraságok táborát biztosító gyalogos darabontok. Az 1556. évi szigeti hadjárat idején Nádasdi Tamás nádor a saját költségén kiállított, illendő kíséretében a nádori zászló alá tartozó ötszáz lovagon felül – akik között a fentebbiek szerint ugyancsak jelentős, 9%-os (negyvenöt fő) többlet szolgált – tizenhárom gyermeklovag és lovász tizenhét lóval, harminchét ifjú lovag negyvenkilenc lóval, tizenhét ló nélküli segítő szolga (például borhordó, tálmosó, nemes apródok, doktor), két titkár tíz fővel és öt lóval, hat szakács, két konyhasáfár, két borbély, három kovács összesen négy lóval, valamint huszonnégy puskás darabont szállt táborba. A nádor és kísérete málháját tizennégy szekér (közte két kocsi, egy kólya,¹⁵⁸ hét szekér és négy társzeker) vitte, amiket összesen ötvenkilenc ló húzott, továbbá a tizennégy szekérvezető mellett tizennégy fullajtár, illetve rudas legény is szolgált.¹⁵⁹ Míg a kocsikat egy, a szekereket és társzekereket két-három fős szekeres csapat hajtotta. Mindent egybe véve a nádor személyes védelmére és táborát alkotó seregben összesen száznegyvenkettő fő vonult fel, százharmincöt lóval. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a számban a nádori zászló főlegényeinek személyes szolgálói, lovászaik és szekérvezetői nincsenek benne, akiknek a száma az ismert arányok szerint valamivel több mint kétszáz főre tehető.¹⁶⁰ Tehát a forrásokban ötszáz lovasként emlegetett nádori had az 1556-os hadjárat idején valójában mindenképp körülbelül kilencszáz főből állt, ami 80%-os többletet jelent.

Nádasdi Tamás nádor népes kíséretét kétségkívül a király képében generális főkapitányként kiállított királyi zászló indokolta, de aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy amikor egy hadjáratban maga a király is személyesen felvonult, a nádor ennél jóval nagyobb, személyéhez rendelt, illetve illendő csapatot vitt magával, ahogy más zászlósúrok és főpapok sem sokkal maradhattak el ettől. Ez utóbbira jó példa Nádasdi 1552. évi győri hada, amit még dunántúli országos főhadnagyként és országbíróként vezetett, amikor kétszáz lovasa¹⁶¹ mellé

¹⁵⁶ „Nagyságod parancsolta volt, hogy házamhoz mennék minden szeremmel, [...] de énnekem nincsen mivel szolgálmat meg elégettenem, mert inkább mind lovas legényeim vannak.” Páhi Pál Nádasdi Tamásnak. Pálfalva, 1556. január 5. MNL OL E 185, 27. d., Páhy Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 3.

¹⁵⁷ A korabeli szekerek napszámának díját aszerint határozták meg, hogy ökröket vagy lovakat fogaltak-e, illetve hány pár állat vonta a szekeret. 1554:9. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 368.

¹⁵⁸ Az általában három ló húzta közepes teherbírású szekérfajta korabeli elnevezése.

¹⁵⁹ Nádasdi Tamás nádor kíséretének mustrája 1556-ból. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222.

¹⁶⁰ „...senki gyermeket vele ne hozon és minden kocsin hat ember legyen, [...] jelesben mostan, hogy szolkájok füven, az lovakal vadnak, nacsákd parancsolon jó puskásokat szolkájok helet az kocsikra rendelni.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.

¹⁶¹ Pálffy: *A császárváros védelmében*, 102.

saját familiárisai közül még száznolc lovast állított. Ámde a háromszáznolc lovason felül az illendő személyes kísérete további ötvenegy lovasból, öt szekérből és két kocsiból állt. A konyhasáfárral, szakácsokkal, szekérvezetőkkel, lovászokkal és az ifjakkal összesen hatvanhárom fő alkotta Nádasdi saját táborát.¹⁶² A teljes had tehát kétszáz fő helyet ténylegesen háromszázhetvenegy főt tett ki.¹⁶³ De megemlíthető az 1542. évi pesti had is, amikor Nádasdi királyi tárnokmesterként saját költségén négyszáz lovast állított ki. Nem csoda, hogy illendő helytállása után az uralkodó rögvest kinevezte országos főhadnaggyá.¹⁶⁴ Ugyanez elmondható Gersei Pethő János soproni főispánról és kapitányról is, aki az 1556-os szigeti hadjáratban saját levele és több mustrajegyzék tanúsága szerint is hatvan lovassal vett részt.¹⁶⁵ Ugyanakkor az 1557. júliusi elszámolása szerint valójában huszonhárom lovagi szerben – közte két hadnagyi szerrel – százhuszonhat lovassal rendelkezett. Az illendő többlet tehát ez esetben hatvanhat lovast jelentett, amelyen felül még további, több mint ötven gyalogos kíséerte.¹⁶⁶ Mindemellett feltehetően harminc–ötven főre becsülhető Pethő János és főlegényei tábori kísérete, amit legalább tíz szekér/kocsi, szekérvezetők, fullajtárok, apródok, lovászok, borbélyok és személyes szolgák alkothattak.¹⁶⁷ Az arányaiban legnagyobb illendő túlteljesítés azonban alighanem Batthyány Ferenc nevéhez fűződik, aki 1556 nyarán a birtokai után járó huszonegy helyett nyolcvannolc lovast állított, de a mustrán végül száz lovat, tizenöt szekérvezetőt/kocsist és száznegyven lovat írtak össze.¹⁶⁸

Mindezen példák alapján az látszik, hogy mind a paraszturak, mind a tisztséget tartó jobbagyurak esetében a saját költségen tartott, illendő kíséret legalább egy hadnagyságot, azaz száz lovat, illetve mintegy ötven–száz fős – úgyszintén részben lovasokból álló és felfegyverzett – udvarnépet jelentett, ami természetszerűen sohasem szerepelt a mustrákban.

¹⁶² Nádasdi főhadnagysága alá tartozó lovasok: Horvát Márton száz, Magyar Bálint ötven, Zicsi István ötven. Várainak familiárisai közül például Zoltai András tizenhat, Terpendi Lukács hat, Mesterházi András hat, Páhi Pál négy, Gersei Pethő András hat (satöbbi), összesen száznolc lovas. Továbbá ifjak, apródok, lovászok, udvari familiárisok és jobbagyi szerek, ötvenegy lovas, egy sáfár, négy szakács, öt szekérvezető és fullajtár, két kocsi. Összesen háromszázhetvenegy fő. Nádasdi Tamás 1552. évi számadástöredéke. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 512. fol. 1–3.

¹⁶³ Nádasdinak az 1552. évi hadfelkelés során a jobbagyi tizedlovasság után nyolcvannégy lovast kellett kiállítania. Még ha ezt kivonnánk is a száznolc lovasból, a többlet akkor is jelentős marad. A familiárisok, ifjak és lovászok azonban aligha képviselték a tizedlovasságot. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., fol. 239–242.

¹⁶⁴ Csányi Ákos egy 1566-os levelében írt visszaemlékezése szerint Nádasdi az 1542-es pesti hadba négyszáz lovast állított ki a saját költségén. Mindezt némileg árnyalja, hogy Nádasdi fennmaradt mustrajegyzékei szerint százkilencvenöt lovasa volt, amit a számadása szerint legalább huszonhárom fő kísért (nyolc lovász, hat szekérvezető, három kocsi, hat egyéb). Valószínűleg nem maradt fenn mustra a két további hadnagyságról. „Pesti hadba Zerényi uramnak serekére nagy fizetése lévén, tübeknek mék ugyan én kegyelmes uramnak egy pénz fizetése semi lévén. Utecik négy száz lóval jó szerel, szép serekel az nacsáktok külsékén, ...” 1566. Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1566. április 28. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás Nr. 492., 492., 493.

¹⁶⁵ 1556. évi szigeti hadjárat mustrajegyzéke. MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 2.

¹⁶⁶ Gersei Pethő János Nádasdi Tamásnak. Keszthely, 1556. július 4. MNL OL E 185, 29. d., Pethő János – Nádasdy Tamás, Nr. 15.

¹⁶⁷ Hetyéssy: *Szigetvár magyar felmentői*, 203.

¹⁶⁸ „Továbbá huszon egy lóval tartoztam volna jószágomtól, két negyvent és nyolcat küldöttem...” Batthyány Ferenc Nádasdi Tamásnak, Újvár, 1556. július 18. MNL OL E 185, 3. d., Batthyány Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 173.; Az 1556. évi nyári mustra (keltezetlen). Uo. 1. tétel, Nr. 35. Az 1556-os had egy másik mustrájában a birtok utáni huszonegy lovas helyett az összesen küldött nyolcvan lovas szerepel. Batthyány mindkettőt elküldte, így jön ki az előző mustra százaz létszáma. ÖSTA KA AFA 1556. 7ad 56b.

A gyalogság

A magyar gyalogság tömegét a polgárság által a mindenkori törvények szerint meghatározott hányad alapján kiállított közönséges gyalogos adta, amely a középkori magyar hadrendben az elő- és utóhad között, a derékhadban, azaz a főhadban vonult fel.¹⁶⁹ Úgyszintén nagyszámban gyalogosan vonult hadba az egyházhelyes nemesek zöme, valamint a legszegényebb *velá*ltartók is. A 16. századi példákban egyértelműen látszik, hogy a hadkötelezettség jogviszonyától és a társadalmi jogállástól függetlenül a magyar gyalogságot hadirendtartás szempontjából egységesen szervezték meg. A polgárok által kiállított és az egyházhelyes nemesek közül kikerülő gyalogosokat ugyanis éppen úgy egységes, sokszor vegyes tizedekbe és hadnagyságokba (vajdaságokba) szervezték össze, mint a nemesek és a közönséges származású vitézek lovagi szereit.¹⁷⁰ Emellett a Magyar Királyság jelentős számú hópénzes gyalogsággal is rendelkezett, amely főként az Al-Duna menti végvidék *praesidiuma*iban szolgált, de kisebb-nagyobb hadjáratok esetén alkalmi toborzásra is akadt példa. Az állandóan a végvidékre telepített vagy az alkalmilag a mezei hadba felfogadott gyalogság, illetve a hadfelkelésben mozgósított közönséges gyalogosok között jogviszony tekintetében nem sok különbség volt. Ténylegesen mindkét csoport zömében ugyanabból a társadalmi rétegből került ki, és – nem számítva a polgárok fejenkénti hadba vonulásának elvi lehetőségét – az állandó vagy alkalmi hadakozás idejére egyaránt zsoldot kapott.¹⁷¹

Egy általános vagy részleges hadfelkelés esetén előre meghatározott hányad szerint mozgósították a polgárok gyalogosait a királyi hadba, így 1526-ban a leggyakoribb ötöd szerint kellett fegyvereseket állítani.¹⁷² Ennek a gyakorlatban két módja létezett: egyrészt – függetlenül a jobbágyi vagy zselléri szolgálattól – minden ötödik polgár által bírt ülés (*sessio*) után, azaz a füstök ötödétől, másrészt az adózó jobbágyhelyes ülések (*sessio iobagionales*) ötöde után kellett minden füstnek, de közösen, egy jól felfegyverzett gyalogost kiállítani. A hányadot ettől eltérően is meghatározhatták, akkor a fenti két módszer valamelyike alapján a polgárok/jobbágyok huszadának, tizedének, ötödének, negyedének vagy a felének, végszükségben pedig az egészének hadba kellett indulnia.

Bár az 1520-as években az egyszerűen csak a *colonusok* ötödének felkelését elrendelő törvényekből vagy a királyi parancsokból sokszor nem egyértelmű, hogy füstönként vagy jobbágyhelyes ülésenként vetették-e ki a hányadot, a fennmaradt számadásokban és mustrákban szereplő létszámok alapján 1526-ban a királyi hadba az adózó jobbágyhelyes ülések után mozgósítottak, a *velá*ltartók ispánsági hadaiba pedig a polgárok üléseinek száma szerint.¹⁷³ Országos hadfelkelés esetén a két egymásra épülő hadszervezeti rendszert egyszerre alkalmazták. Tudniillik a vármegyék hadaiba az adózó kapuk után előírt gyalogosszámot az egyes nemesi birtokosok a saját polgáraikra már a *possessiobeli* jobbágyhelyeknek a *velá*beli polgári ülésekhez viszonyított hányada alapján, ülésenként/füstönként vetették ki.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Vö.: „Az szegén népnekis derék hadra ötödét kívánna az continue fölött.” Szentgyörgyi Gábor jelentése. 1568. MNL OL E 185, 39. d., n.n. – Nádasdy Tamásné, Nr. 7.

¹⁷⁰ Hédervári György és Poki Gáspár Nádasdi Tamásnak. Győr, 1550. október 4. MNL O L E 185, 14. d., Hédervári György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.; MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 18–21v; MNL OL E 185, 14. d., Hédervári György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.; Uo. 30. tétel, Nr. 154.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 9.

¹⁷¹ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 32–33.

¹⁷² 1526:10. tc. Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1160.

¹⁷³ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–36.

¹⁷⁴ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26–27.

A veláltartó nemesek ispánságainak polgári hadfelkelése tehát alapjaiban eltért a jobbágyok valamely hányada szerinti mozgósítástól, mégis a két egymásra épülő rendszer biztosította a vármegyei hadfelkelés gyalogságát. Ily módon az ötöd szerint hadba hívott polgárság a szakirodalom korábbi elképzeléseivel ellentétben ténylegesen egy jól szervezett, a vármegyei és az urasági hadfelkelések alkalmával rendszeresen mozgósított és több évszázados múltra visszatekintő hadszervezeten alapult.

A lovas hadnemtől eltérően a magyar gyalogság legkisebb hadakozó egysége a tizedalja volt, ezeket hadnagyságokba, más néven vajdaságokba szervezték. Egy-egy gyalogos hadnagyság maximum tíz tizedaljából, azaz száz emberből állt, de feladattól függően legtöbbször ennél kisebb egységek, például ötven fő, gyakran negyven fő vagy kétszer negyven, azaz nyolcvan fő alkotott egy gyalogos hadnagyságot (vajdaságot). Az állandó mezei vagy *praesidentialis* gyalogos hadakban a lovas szerekhöz hasonlóan egy-egy tizedalja általában a tizedes szerének számított, legényeinek felfogadása leggyakrabban a tizedes feladata volt. Ugyanakkor a lovasoktól eltérően minden gyalogos közvetlenül a had kiállítójával állt jogviszonyban, a mindenkori tizedesük csak annak képében járt el.¹⁷⁵ Ellenben alkalmi vármegyei hadfelkelések idején a birtokosok néhány fős gyalogos csapatait mesterségesen szervezték tizedekbe, és ezek élére választott tizedeseket és nemesi rendből származó hadnagyokat állítottak, a nagyobb uraságok nagy létszámú gyalogos csapatai pedig saját hadnagyaik és tizedeseik alatt vonultak hadba.¹⁷⁶

Nem meglepő módon hadjárat vagy táborozás esetén egy teljes, azaz százfős létszámban felfogadott vagy kiállított gyaloghad a lovasokhoz hasonlóan sohasem száz emberből állt, és korántsem volt teljesen ló nélkül. A gyalogosok ugyanis éppen úgy felszerelést, tábori eszközöket, élelmet és fegyvereket vittek magukkal, mint a lovasság.¹⁷⁷ A kevés számú, elszórta fennmaradt forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a gyalogság tizedenként egy kocsit vagy szekeret állított, amelyhez egy–három főnyi szekérvezető és kísérői (fullajtár, rudasmester, gyermek) is tartoztak.¹⁷⁸ Emellett forrásaink tanúsága szerint a hadnagyok/vajdák legtöbbször kisebb lovas szerrel rendelkeztek, illetve személyükre saját apródot tartottak. Különösen igaz volt ez, ha a gyalogság élén valamely urasági ispán állt.¹⁷⁹

A gyalogos had tábori felszerelésének és élelmezésének biztosítása alapvetően két módon történhetett, de az igényeknek megfelelően előfordult, hogy azokat párhuzamosan, egymást kiegészítve alkalmazták. Az aktuális hadfelkelés alkalmával táborba szálló gyalog – részben a lovas had is – az élést, illetve a felszerelést a hadfelkelés várható időtartamára magával

¹⁷⁵ Jó példa erre, hogy a mustrákban a lovas szerek katonáit a gyalogosokkal ellentétben név szerint nem jegyezték fel. A nádori had Kanizsán állomásozó gyalogságának mustrái 1554–1556. MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 19., 21., 24., 27–31.

¹⁷⁶ Győr vármegyei ötödgyalogság mustrája 1550. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 154. Vö.: „centum peditem Florianus cum duobus equitibus et Bartholomeus officialis de Chapod...” Poki Menyhért Nádasdi Tamásnak. Vitnyéd, 1552. június 2. MNL OL E 185, 29. d., Poky Menyhért – Nádasdy Tamás, Nr. 5.

¹⁷⁷ „Singulos pedites pixidarius bene armatos cum victualibus, ad unum mensem ad Kanisa debere-mus mittere.” Fancsi György Nádasdi Tamásnak. Kéthely, 1556. július 25. MNL OL E 185, 12. d., Fancsy György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.

¹⁷⁸ Tíz gyalogosonként egy társzekér. Kis: *Magyarázat*, 85–86. A rudasmester fizetése 3 forint, a fullajtáré 1 forint, a gyermeké 25 dénár volt. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 417. fol. 2.

¹⁷⁹ 1552-ben a kapui tartomány száz gyalogosának hadnagya Flóris ispán, illetve Berta csapodi ispán akik a személyüket is beleértve összesen négy lovassal kísérték a hadat. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 30. A mohácsi csatába indult lékai gyalogok hadnagyának is volt egy familiárisa. Lékai számadás 1526. MNL OL DL 26355.

vitte hadba. Jellemzően ezt a rövidebb hadakozásoknál, az egy hónapot nem meghaladó táborozásoknál alkalmazták.¹⁸⁰ Hosszabb táborozás esetén az éléshordás megszervezését a folyamatos ellátás érdekében a vármegyékre, továbbá az urasági tisztartókra bízták. Ekkor a felszerelést szállító társzekerek kisebb hányada állandóan a táborral tartott, míg a jól megpakolt málhás szekerek egymást váltva folyamatosan hordták az élelmet.¹⁸¹ Így az előre meghatározott rendtartás szerint történő élésszekér állításban – ami lehetett füstönként vagy a rovas szerint a jobbágyhelyes üléseik száma alapján megszabott hányad alapján együvé állva, vagy külön-külön – minden vármegyei *velált* tartó sorra került a hadfelkelés idején.¹⁸² Ezt a módszert jellemzően akkor használták, ha a had egy meghatározott helyre vonult táborba, és ott huzamosabb ideig egy helyben tartózkodott. Amennyiben a sereg hadmozdulat alkalmával elhagyta a táborba szállás helyét – mint 1526-ban, amikor Tolnárol Mohácsra, vagy 1556-ban, amikor Kanizsáról Babócsára vonultak –, a tervezett időre minden szükséges utánpótlást és az azt hordozó szekereket is magával vitte. Eközben a vármegyék által szervezett utánpótlás továbbra is folyamatosan igyekezett feltölteni a készleteket. Ezért az élésszekerek, illetve fegyveres kíséretük egy időben sohasem tartózkodott egyszerre a táborban, hanem folyton-folyvást úton voltak.¹⁸³

A szekereken az élelem és a tábori felszerelés mellett ástót, kapát, csákányt, talicskát és minden egyéb, földmunkához, híd- és táborveréshez, ostromhoz szükséges eszközt is magukkal vittek.¹⁸⁴ 1526-ban, amikor II. Lajos király Budán a hadba indulás előtt hadiszemlét tartott, a fennmaradt leírás szerint minden tizedalja gyalogosra egy málhát szállító szekér jutott.¹⁸⁵ Miksa király 1566. évi bécsi kivonulásakor az ötezer főnyi gyalogságot hasonlóképpen társzekerek sokasága követte.¹⁸⁶ Jóllehet a szekerek a felszerelés és az élelmet hordozására szolgáltak, gyakran előfordult, hogy a fegyveres gyalogosok maguk is azon utaztak, főként ha nagyobb távolságra gyorsan és pihenten kellett eljutniuk. A korabeli források szerint a szekérvezetők mellett a legkisebb kocsi méretű szekerekre hét fő tudott felülni, hatan hátul, míg a hetedik a legvégén, a lehajtható saroglyára fért fel. Ugyanakkor a nagyobb társzekereken egy tizedalja már kényelmesen elfért, sőt némi málhának is maradt hely, míg a leggyakrabban használt 1,5 tonna teherbírású átlagos szekereken is bőven elfért tíz ember.¹⁸⁷ A Mohács

¹⁸⁰ „...ez három nap indítottam az három vár tartománból az puskásokat egy hónapik való élössel, köcsékök.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak Sárvár, 1556. július 28. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 305.

¹⁸¹ „Jó módon az hatán csak élös lössen, ha el fogy róla, mint járást jeten, jejön, viten vigye az élöst.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1557. augusztus 23. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 479.

¹⁸² Vas vármegye élésszekér jegyzéke az 1556. évi királyi had idején. MNL OL E 185, 3. tétel, Nr. 35.

¹⁸³ 1557 szeptemberében Nádasdi Tamás nádor tíz társzekérrel szállt táborba Győrnél. Ebből Sennyei Ferenc prefektus javaslata szerint négy szekér vitte a tábori felszerelést, hat pedig folyamatosan hordta az élelmet. Lásd 181. lábjegyzet.

¹⁸⁴ Vö.: „Az ember ki két hétik volt Geresgálba az beszélete, az Duna meléket Koromtól fokva mind kelene szekerekkel, kapával, lapátal Szigetbe híni, és minden szekeren fegyverek legyen.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak 1556 augusztus eleje. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 487.

¹⁸⁵ Kalous: *Elfeledett források*, 606.

¹⁸⁶ „Az után vag[yon] gyalog öt ezer, az után esmegént Bécs város [népe] és az kiknek cimber levelek három zászlóval]. Sok népvel menne, mindenféle társzekerekkel és álgyúk[al] eggyetömbe.” Polányi Mátyás Sennyei Ferencnek. Bécs, 1566. augusztus 12. MNL OL E 185, 29. d., Polányi Mátyás – Sennyei Ferenc, Nr. 1.

¹⁸⁷ Nádasdi Tamás kíséretének kocsinkénti utaslistája 1555–1560 körül. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 465. Vö.: „...minden kocsin hat hat ember legyen, hetedik az sarokrábais el ülhet, [...] nacsákok

utáni évtizedek egyik másodvonalbeli, aktív szereplőjeként tevékenykedő Kis Péter az 1557–1563 között írt *Exegeticon* című hadtudományi értekezésében ugyancsak arról írt, hogy a gyalogságot tizedaljánként egy-egy szekérrel szereljük fel, és mint Mátyás király idejében szokás volt, különféle szerszámokkal és sátorral is rendelkezzenek.¹⁸⁸

A paraszti, azaz közönséges gyalogosok fegyverzetéről kevés elszórt adatunk maradt fenn, de a hétköznapiakban jellemzően a Nádasdi Tamás által 1552-ben lejegyzett rendtartás érvényesülhetett.¹⁸⁹ Eszerint egy gyalogos általánosságban három kézi fegyverrel bírt: a már 1526-ban is széles körben elterjedt puskával vagy a hagyományos dárdával (esetenként íjjal), karddal és szekercével (kétélű harci szekerce).¹⁹⁰ Emellett a gyalogosok egy része pajzzsal is rendelkezett.¹⁹¹ A dárda a puskával gyakorlatilag egyenértékű fegyvernek számított,¹⁹² aminek az oka valószínűleg a lovasokéhoz hasonló vegyes fegyvernem lehetett. Bár puskával a fent említettek szerint 1552-ben már majdnem minden polgár rendelkezett,¹⁹³ maga Nádasdi is a saját kétszáz fős ispánsági gyaloghadát vegyesen, puskásokból és dárdásokból állította ki.¹⁹⁴ Vélhetően a 16. századból eredeztethető a Zala vármegyei Egervár városának 1715-ben kelt rendtartásának azon pontja is, amely előírta, hogy minden gazdaember és zsellér, azaz az ülésbirtokos helyi polgárok egy-egy szablyát, illetve vontcsövű puskát vagy hosszú dárdát tartsanak, továbbá bármikor indulásra készen legyenek.¹⁹⁵ Ez esetben is a puska váltófegyvere a 18. század elején már nyilvánvalóan elavultnak számító dárda volt. 1532-ből fennmaradt az akkor Sopron városa által birtokolt nyolc település polgárainak mustrajegyzéke. A

parancsolon jó puskásokat szolkájok helet az kocsikra rendelni. Jól tugya Senyei uram, kik oda valók, ruhájokis legyen, enek fülütü egy tár szekérbe vala hánan férnek. Jó puskásokat az uraim küzet nacsákod bocsátason ilen módon, csak eszekbe sem veszik, hogy valami gyalokot fel vetek volna.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. MNL OL E 185, 9. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.; „Nacsákod tanósákát, parancsolatyát várom, de ha nacsákod jó akaratyá, ha nem tübet nacsákod fű szolkái küzüit, jó huszon üt puskást parancsolon kocsikon, akár örek szekereken leni.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. Uo. Nr. 21.

¹⁸⁸ Kis: *Magyarázat*, 85–86.

¹⁸⁹ „...qui erunt apti et omnes habeant pixides, enses et securim...” MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

¹⁹⁰ A lékai vár 1526. évi számadásában puskás gyalogokat említenek, miként Drágfi Anna egy 1526. augusztus 4-én Kanizsán kelt levelében ugyancsak puskák beszerzését parancsolta Sitkei Sebestyén sztenicsnyáki porkolábnak. MNL OL DL 26355., 104475. A sztenicsnyáki tartomány serege a báni zászló alatt szállt hadba. Uo. DL 107946. fol. 56.

¹⁹¹ „Hirtelen éri zavar, megbomlik ezért a parasztság, rendbe sem áll, csak a pajzs védelme mögé lapulódik, összeszorult a tömeg s csak retteg a fegyveresektől.” Geréb: *A magyar parasztháborúk irodalma*, 125.

¹⁹² „Minden Gazda Ember és Söllér azon iparkodgyék hogy egy szablára és puskára szert teszen és egy Esztemdő által azal kész lehessen mindenkor, azis pedig egy jó vontvassú puska vagy inkább egy hozszú dárda légyen, valaki pedig a nélkül talátatik keményen megh büntetessék.” Srágli-Vándor: *Egervár*, 158–171.

¹⁹³ Vö.: „...vadnak Zalába oly faluk, kibűl negyven puskás megyen küzikbe, kibűl én nagy konosz felindulást várok, Székely György magát.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. november 26. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 98.

¹⁹⁴ „Ím köt száz puskást vetettem fel és dárdást az köt vártartományba.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1554. július 19. Sárvár. MNL OL E 185, 33. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 263.

¹⁹⁵ Egervár birtokosa a 16–17. században a Nádasdi család volt. A város rendtartásának némely eleme vélhetően 15–16. századi szokásjogokon alapult. Ezt látszik megerősíteni a fegyvertartás rendelkezése is, amely egybevág Nádasdi Tamás Egervár tartományában is érvényes 1552-es hadfelkelési utasításával. Srágli-Vándor: *Egervár*, 158–171.

különös veszélyben nyilvánvalóan füstönként felvett százkilencvenhat polgárnak több mint a fele kézi lőfegyverrel rendelkezett, nyolcvannégyen puskát, míg huszonnégyen számszeríjat bírtak.¹⁹⁶ A vegyes fegyvernemű gyalogságban ugyanis a német *Landsknechtek*hez hasonlóan a dárdás és pajzsos gyalogosok mintegy védőfalat képeztek a lovasok ellenében, így védve az újratöltő puskásokat. Közelharc esetén pedig mind a dárdás, mind a puskás gyalog váltófegyverként a második, illetve harmadik kézifegyverét használta.

A fentiek alapján tehát egy mezei hadban felvonuló száz fős gyalog hadnagyság/vajdaság átlagosan százhusz–százharminc emberből állt, amit tíz szekér vagy kevesebb, de azzal teherbírásában egyenértékű, nagyobb társzekér kísért. Továbbá azt még döntően fegyveres kézzel hadba vonuló, a polgárok által, illetve maguk közül kiállított vagy felfogadott köznépbeli zsoldosok képezték. A lovasokhoz hasonlóan a gyalogság is vegyes fegyvernemben harcolt.

A tüzéség

Bár a 16. század első felében gyakorlatilag majd' minden város és várbirtokos rendelkezett már valamiféle tűzszer számmal, leginkább tarackkal és szakállas puskával, hadfelkelés esetén a tüzéség biztosítása nem tartozott a nemesség kötelezettségei közé.¹⁹⁷ Ennek megfelelően a királyi hadjáratokba összevont lövészerszámok döntő része a budai királyi hadszer-tárból került ki, illetve kisebb számban a szabad királyi városok is küldtek tüzéregységeket.¹⁹⁸

A kevés számú fennmaradt forrás szerint a magyar had tábori tüzésége még a 16. század közepén is nagyrészt nehéz prágai szakállasokból állt, amit kisebb számban tarackokkal, illetve seregbontó szakállasokkal egészítettek ki. A szekereken könnyen szállítható és harc közben gyorsan mozgatható lövegeket még a mohácsi csata utáni évtizedekben is nagy számban alkalmazták. Így 1543-ban Nádasdi Tamás száz szakállással, két falkonnal és két ágyúval (véltetően tarackkal) számolt a hadjárat idejére. Ugyanő 1556-ban a Sziget felmentésére irányuló hadban a Babócsa ostromára rendelt nagyobb ágyúk mellett háromszáznál több nehézsakállast vont össze.¹⁹⁹ A szakállasokat ez esetben is nyilvánvalóan nem a falak ágyúzására vetették be, hanem az Ali pasa serege elleni mezei ütközetben. A nehézsakállasokból és az azokat hordozó szekerekből összeállított tüzéregységeket a török történetírók is feljegyezték, miszerint 1526-ban Tomori Pál a Karassó folyó partján ágyúszekerekből kialakított tábori állásából szándékozott megütközni az oszmán haddal.²⁰⁰

A tüzéség mezei hadba való kiállításának mikéntjét Nádasdi Tamás 1543-ban készült saját kezű rendtartása alapján ismerjük.²⁰¹ Ebből kiderül, hogy a korban minden egyes tábori löveg szállítására és mozgatására külön szekeret és egy azt kísérő fegyveres csapatot rendeltek. Nádasdi tervezete szerint minden szekeret négy ló húzott, valamint a szekér-

¹⁹⁶ Mollay: *Köszeg 1532. évi ostroma*, 212.

¹⁹⁷ Batthyány Ferenc írta Ferdinánd király 1556-os szigeti hadjárata idején, hogy „soha sem láttam, sem hallottam, hogy efféle helre pattantyút urak és nemössek vitessenek és az szegénységöt erre urgealni, hanem ű fölségének ehöz mindenkor módja volt. Magyar királynak kik ezt művelték, nem jó embörré oly terhet vetni, az kit el nem viselhet.” Batthyány Ferenc Nádasdi Tamásnak. Újvár, 1556. július 8. MNL OL E 185, 3. d., Batthyány Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 173.

¹⁹⁸ 1526-ban Sopron két tarackot küldött. MNL OL DF 271158.; Kalous: *Elfeledett források*, 607–610.

¹⁹⁹ Sennyey Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. július 22. Sárvár MNL OL E 185, 32. d., Sennyey Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 378.

²⁰⁰ B. Szabó – Farkas: *Örök Mohács*, 264–265.

²⁰¹ MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 5–7. Az irat másik fele: MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 66.

vezetőn kívül további nyolc gyalogos és egy ifjú vagy gyermeklovag kísért. Eszerint a száz szekéren vontatott szakállas puskák mellé rendelt biztosító sereget négyszáz igásló, száz szekérvezető, száz rudaslegény, nyolcszáz gyalogos és száz lovas, összesen ezeregyszáz fő alkotta volna. A nagyobb falkon és tarack méretű ágyúkat úgyszintén négylovas szekerekkel szállították, amit hasonlóképpen egy-egy ifjú lovas biztosított, valamint két pattantyús kezelte. A két nagyobb ágyús szekérhez Nádasdi egy külön puskaporral és más szükséges szerszámmal megrakott szekeret is rendelt. A kiállított négylovas szekérért a szekérvezetők fejenként havi 3 forint, az ifjú lovasok ugyancsak 3 forint, míg a pattantyúsok 6 forint 40 dénár zsoldot kaptak. A szekérvezetők, bár bizonyosan fegyveres kézzel és a jelentős teher folytán bármikor előforduló keréktörések és balesetek miatt egy-két fő kísérő szolgálva mentek hadba, alapvetően a kiszolgáló réteghez tartoztak, és nem a harcoló alakulatokhoz.²⁰² Ennek ellenére nem vonhatták ki magukat a csatából, függetlenül attól, hogy a hadrendben vagy a táborban szolgáltak-e, a szekerekre rögzítve alkalmazott lövegek mozgatásához állandóan jelen kellett lenniük az ágyúállásban.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)

Magyar kincstári levéltárak: Magyar Kamara Archivuma (E)

A Nádasdy család nádasdladányi levéltára (P 507)

A herceg Batthyány család levéltára, Missiles (P 1314)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Alte Feldakten (AFA)

Nyomtatott források

Baán Kálmán: *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. Birtokos és egytelkes nemesek.* (Különlenyomat) Magyar Családtörténeti Szemle, 6. évf. (1940) 5–10. sz. 1–28.

Bak, János M. (ed.): *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary.* (All Complete Monographs, 4.) Logan: Utah State University, 2019.

Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged: A Szegedi Magyar Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete 2, 1929.

Benkő Lóránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. (Tesz II.)

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvények. Ford. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár IV. 1526–1608. évi törvények. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Freisingi Ottó: *I. Frigyes császár tettei. Középkori krónikások XV–XVI.* Ford.: Gombos Ferenc Albin. Budapest: Athenaeum, 1913.

Heltai Gáspár: *Magyar krónika.* 1–2. köt. Nagy-Győr, 1789.

Kis Péter: *Magyarárat.* Ford.: Bessenyei József. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 2.) Budapest: Balassi Kiadó, 1993. 39–109.

²⁰² Leggyakrabban a törökök mozgósításairól maradt fenn beszámoló, akik a magyar parasztság esetében megtartották a füst alapú hadkötelezettséget: „...mert feld népében es sokat vetenek fel kocsikkal és fegyveres kézzel.” Magyar Bálint Nádasdi Tamásnak. Fonyód 1553. augusztus 9. MNL OL E 185, 18. d., Magyar Bálint – Nádasdy Tamás, Nr. 20.

- Mikó Sándor: Az 1597. évi kapuvári urbárium. I–III. *Soproni Szemle*, 46. évf. (1992) 1–4. sz. 126–127., 213–230., 333–355.
- Nagy Imre: Martonfalvai Imre deák emlékirata. In: *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*. 31. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881. 127–184.
- Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.
- B. Szabó János – Farkas Gábor Balázs (szerk.): *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
- Tinódi Sebestyén: *Eger vár viadaljáról való ének története*. <https://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#6> (Letöltés: 2019. október 5.)
- Tóth Péter: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. 1. köt. (1579–1589) Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, 1994.
- Verbóci István: *Decretum Juris consuetudinarii, Inclyti Regni Hungariae et Transylvaniae, Az az, Magyar és Erdély-Országok Törvény könyve Verbóci István által Iratot, 1514*. Ezten: Mostan Deákul és Magyarul, Egy hasznos Regestromal egyetemben uyobban. kiboczáttot. Debrecen, 1611.
- Weres Balás: *Magyar decretum, kit Weres Balás a deákból, tudni illik a Werbőczy István decretomából, melyet tripartitomnak neveznek, Magyarra fordított*. Debrecen, 1565. Csorba Csaba (szerk.) Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1991.

Szakirodalom

- Bagi Zoltán Péter: *Együttműködésre kényszerítve, együttműködésre kényszerülve*. In: Bagi Zoltán Péter (szerk.): „...ugy irhassak, mint volt...”: Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. (Fontes et libri 2.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, 2019. 120–138.
- Bagi Zoltán Péter: *Elveszve a fogalmak tengerében*. Győri Tanulmányok, 40. évf. (2019) 39–68.
- Bagi Zoltán Péter: *A Magyar Királyság hadügyei a 16. században*. In: Mészáros Kálmán (szerk.): Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020. 118–128.
- Borossy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 60.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Borossy András: *Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon a XIV. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 118. évf. (2005) 3. sz. 782–794.
- Bratinka József: *Adalékok a fegyver jelentéstörténetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio ethnographica et linguistica, 22–23. évf. (1978) 71–83.
- Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring – Gusztáv: *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939*. 1–2. köt. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2008.
- Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514*. Budapest: Hungária, 1950.
- Házi Jenő: *A soproni polgárjog megszerzésének története*. Soproni Szemle, 5. évf. (1941) 4. sz. 269–279.
- Házi Jenő: *Az 1379. évi soproni telekkönyv*. Soproni Szemle, 12. évf. (1958) 2. sz. 105–118.
- Hetyéssy István: *Szigetvár magyar felmentői 1556-ban*. Magyar Katonai Szemle, 9. évf. (1939) 2. sz. 200–205.
- Kaloss, Antonín: *Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 2. sz. 603–621.
- E. Kovács Péter: *Miksa magyarországi hadjárata*. Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 1. sz. 35–49.
- Kubinyi András: *A mohácsi csata és előzményei*. Századok, 115. évf. (1981) 1. sz. 66–107.
- Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Mollay Károly: *Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron*. Soproni Szemle, 37. évf. (1983) 3. sz. 193–236.
- Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. A győri vár törőktől való visszafoglalása 400. évfordulójának emlékére*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1999.
- Perjés Géza: *Mohács*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979.

- Sragli Lajos – Vándor László: *Egervár. Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000.
- Sugár István: *Az egri vár hadinépe 1552 őszén*. *Agria*, 18. évf. (1981) 47–64.
- Sugár István: *Az egri vár officiálatusi rendszere 1548–1563*. *Agria*, 31–32. évf. (1996) 107–133.
- B. Szabó János: *A mohácsi csata és a „Hadügyi forradalom”. I. rész. A magyar királyság hadserege 1526-ban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. évf. (2004) 2. sz. 443–474.
- B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Budapest: Corvina Kiadó, 2006.
- B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2015.
- B. Szabó János: *A Magyar Királyság hadszerkezete és hadserege (1501–1529)*. In: B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): *Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 67–92.
- B. Szabó, János: *The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary*. In: B. Szabó, János – Fodor, Pál (eds.): *On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 147–172.
- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *„Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. (2018) 2. sz. 287–320.
- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *Válasz Botlik Richárdnak és Nemes Istvánnak. Hadtörténelmi Közlemények*, 132. (2019) 2. sz. 455–477.
- Szakály Ferenc: *Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben. Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez*. *Történeti Statisztikai Évkönyv (1967–1968)* 61–129.
- Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Szatlóczki Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezsei hadak I. A várak népe*. Szeged: Missiles Kiadó, 2016.
- Szatlóczki Gábor: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszerkezet a 16. század közepén. Az 1550. évi dunántúli őszi hadfelkelés*. *Győri Tanulmányok*, 40. sz. (2019) 7–38.
- Szatlóczki Gábor: *Egerország elfeledett hada. Az Egri csillagok névtelen hősei*. *Missiles Blog* 2019. <https://missiles.blog.hu/2019/11/29>. (Letöltés: 2019. november 29.)
- Szatlóczki Gábor: *A polgár, a zsellér és a jobbágyság. Adalékok a győri polgárság középkori adattárához*. *Győri Tanulmányok*, 41. sz. (2020) 7–39.
- Szatlóczki Gábor: *Csurgó vára és városa a 16. század közepén*. Csurgó: Csurgói Baksay Sándor Alapítvány, 2022.
- Szatlóczki Gábor: *A villa a civitas és az oppidum. Adalékok a középkori és korai újkorai városfogalom értelmezéséhez*. *Jogelméleti Szemle*, (2023) 4. sz. 73–103.
DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2023.4.73>.
- Szirmay, Antonium: *Notitia historica comitatus Zempléniensis*. Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1804.
- Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1999.

PELLES MÁRTON

KGRE GESZK Gazdaság- és Vezetéstudományi Intézet

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 54–67.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.54-67

www.aetas.hu

A magyar kereskedelmi tengerhajózás útkeresése a Horthy-rendszer első felében (1921–1929)

ABSTRACT. *The Uncertain Period of Hungarian Maritime Trade During the First Half of the Horthy Era (1921–1929).* Hungary lost the majority of its former economic infrastructure with the Treaty of Trianon, including its maritime port in Fiume and the fleet registered there. It was left with the masses of unemployed professional sailors, pressure from the Little Entente, and the need for independent foreign trade. This study uses the available historical sources to demonstrate how economic and state actors attempted to revitalize the dormant Hungarian maritime sector, how did the port of Fiume become a valuable transshipment point once again, and finally how the Levant turned into a primary trade destination in the Hungarian economy. The study focuses on the first half of the Horthy era to present the story of the failed shipping line between Fiume and Smyrna, then to contextualize the processes leading to the river-sea transportation on the Danube in the 1930s.

Keywords: *Maritime trade, Horthy Era, Fiume, foreign trade, economic history*

Az 1920-as évekre a háborút követő trianoni béke miatt Magyarország nemcsak területeiben, erőforrásaiban, lakosságában szenvedett veszteségeket, hanem külpolitikai és külkereskedelmi mozgásterében is. Míg a Monarchia idején élénk kereskedelem folyt a belső piacon és a világpiacon is, ráadásul ezt sok esetben direkt, az egyes országokkal kötött kereskedelmi egyezmény és a velük folytatott tengeri kereskedelem erősítette, addig a Trianon utáni Magyarország elveszítette ezen kapcsolatait, és beszorult a kisantant országok gyűrűjébe. A háború utáni békerendszer feldarabolta és szétzilálta a Monarchia korábbi egységes belső piacát, és elválasztotta egymástól az évszázadok alatt kialakult, az egymásra utaltságból fakadó együttműködések. Az így megalkotott utódállamokban ráadásul felértékelődött a nacionalista, nemzeti szemléletű politika, mely Magyarország esetében is az önálló „magyar” politika szólamaiban öltött testet, és így a szoros gazdasági együttműködés a Magyarországtól területeket szerző utódállamokkal eleve ingoványos területnek számított, noha a gazdasági érdekek ezt kívánták volna.¹ Ráadásul a háború utáni éveket súlyos termelési nehézségek is jellemezték, így a térség tradicionálisan kifelé irányuló agrárexportja is ellehetetlenült, ami Magyarország esetében súlyosbodott azzal, hogy ipari nyersanyagok híján az ipari kivitel sem tudta ellensúlyozni a kieső agrárexportot.² Az 1913-as utolsó teljes békeév bázisán vizsgálva, a magyarországi külkereskedelem mennyisége 1919-ben a háború előtti 1,4%-át, 1920-ban 7%-át tette ki. S hogy érzékeltesük, hogy Csonka-Magyarországnak milyen potenciálja volt

¹ Berend T. – Ránki: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése*, 294.

² Berend T. – Ránki: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése*, 263.

később a korábbi Nagy-Magyarországhoz képest: az 1913-as bázison maradva a legmagasabb értéket 1929-ben kapjuk, mégpedig 59,47%-kal.³

Az 1920–1930 közötti időszakban Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnere a lebonyolított összforgalom pengőben kifejezett (illetve arra átszámolt) értéke alapján Ausztria volt, bár folyamatosan csökkenő tendenciában. Így Trianon idején a külkereskedelem 53%-a, majd egyenletes gyengüléssel 1930-ban már csak 20%-a bonyolódott le nyugati szomszédunkkal. Csehszlovákiával ugyanakkor a teljes időszak alatt 17–25% között mozgott a forgalom. Németország ebben az időszakban csak a harmadik helyet foglalta el 9–16% közötti forgalommal, és e három ország adta az összforgalom átlagosan 65%-át. A külkereskedelem Romániával 1–10%, Olaszországgal 3–9%, Jugoszláviával 1–6%, Lengyelországgal 2–5% között mozgott, míg Nagy-Britanniával és az USA-val átlagosan 2–2%-ot, Franciaországgal, Hollandiával és Bulgáriával 1–1%-ot, Belgiummal, Törökországgal, Görögországgal és Svédországgal elhanyagolható értéket, egyéb meg nem nevezett felével a világnak pedig 2–10%-ot tett ki.⁴ Utóbbi értékek egyértelműen a tengeri szállítás kieséséről is tanúskodnak.

A helyzet a kereskedelem infrastruktúrájában is súlyos volt, hisz az ország nemcsak a vasútvonalainak jelentős részét veszítette el, de korábbi kikötőjét, Fiumét és a hosszújárátú, modern gőzhajóállományát is; akár állami támogatású, akár szabadhajózási cégek foglalkoztatásában is álltak ezen hajók, át kellett őket adni jóvátételként a győztes hatalmaknak.⁵ Azaz az 1920-as évek elejére a hazai hajózási társaságok elvesztették jövedelmük legfőbb eszközeit – amelyeket sokszor nem is önerőből, hanem korábbi állami hajóépítési támogatások (1907. évi VI. tc.) révén vásároltak és építettek –, ráadásul közvetve így a hajókon szolgáló magyar honosságú tengerészek is munka nélkül maradtak.⁶

A helyzet különlegességét mindeközben az adta, hogy az ország élére választott vezető maga is tengerész volt, még ha nem is kereskedelmi, így azt gondolhatnánk, hogy a magyar kereskedelmi tengerészet ügye folyamatosan napirenden levő, létfontosságú ágazat volt. Ezzel szemben azt láthatjuk a háború után mindenféle kanyargós utakon újjáéledő és ideig-óráig működő több hajózási társaság példáján (lásd Atlantica Trust és Magyar Keleti Tengerhajózási Rt.), hogy az ágazat többé-kevésbé magára volt hagyva. Ez alól talán az 1920-as évtized második felének egyik nagy, politikai indíttatású ügye, a Fiume–Szmirna között kiépítendő új hajózási útvonal volt az egyedüli kivétel, melyről e tanulmány is szól.

Mindenekelőtt azt is jelezni kell, hogy a Horthy-kor kereskedelmi tengerészetére vonatkozóan rendkívül kevés forrás áll rendelkezésre. Bizonyos vagyok benne, hogy az ezzel foglalkozó iratanyag, például a Tengerészeti Hivatal (a fiumei Tengerészeti Hatóság budapesti jogutód szerve) iratai elpusztultak Budapest ostroma és az 1956-os szabadságharc idején. Erre utal az a körülmény, hogy abban a kevés iratban, ami megőrződött, folyamatos utalás történik erre a hivatali szervre, ám a Magyar Országos Levéltár iratai között nyoma sincs a Tengerészeti Hivatalnak ebből az időszakból. Ennek fényében forrásaink köre leszűkül arra a néhány töredékre, ami a hazai levéltárakban és a múzeumi archívumokban megőrződött, és azon visszaemlékezésekre, amelyeket az ezen ágazatban dolgozó szakemberek írtak, olykor pedig a téma részterületeit feldolgozó munkákra. Dolgozatomban így bemutatom az 1920-as évek szereplőit (a hajózási társaságokra koncentrálván), majd pedig nyomon követem a Fiume–Szmirna vonal meg nem valósulásának történetét, okait és következményeit.

³ *Magyar Statisztikai Évkönyvek 1919–1922, 1930.* 121.

⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyvek 1919–1946.*

⁵ Erről bővebben lásd: Pelles: *Az Atlantica Trust története*, i. m.

⁶ Erről bővebben lásd: Horváth: *A „Nautica”*, i. m.

Hajó nélkül maradt kapitányok: az Ancora Tengerészek Hajózási Vállalata Rt.

Közvetlenül a trianoni békediktátum becikkelyezésével párhuzamosan az elsők, akik mozgolódni kezdtek a korábbi kereskedelmi tengerészet felélesztésére, a munka nélkül maradt kapitányok és tisztek egy csoportja volt. A tengerészképzés, mely hagyományosan a fiumei Nauticán zajlott, magas színvonalú tudást adott a nebulóknak, akik a végzés után akár a magyar kereskedelmi flotta kötelékében levő hajókon, akár más nemzetek hajóin a világ bármely részén végezhettek kispart-, nagypart- és hosszújárátú hajózást.

1920. november 15-én két tengerész (Salamon János népfelkelő korvett-hadnagy, hosszújárátú tengerészkapitány⁷ és Budai Lajos tartalékos fregatt-hadnagy, hosszújárátú tengerészkapitány⁸) emlékiratot adott közre Budapesten „egy létesítendő hajóstársaság alapítása tárgyában”.⁹ Az emlékirat részletezi a gazdasági károkat, amelyek Magyarországot érték, majd kitér a magyar tengerészet hányattatott helyzetére: „Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar tengerészek [...] kenyér nélkül maradnak! Magyar lobogó alatt nem hajózhathatnak, idegen vállalatoknál működésükben ellenszenvvel, akadályokkal találkozhatnak és mindnyájunk előtt, akik a háború befejezése óta tengeren jártunk, kétségtelenné vált, hogy idegen vállalatoknál a magyar tengerész-tiszti kar nagy része elhelyezkedni vagy egyáltalában nem, vagy csak lényegesen rosszabb feltételek mellett tudna, mint más nemzetek fiai, akik szaktudásban s egyéni értékben semmivel sem állnak a mieink felett. [...] Nem akarjuk azok példáját követni, akik az ezer tehertől sújtott államtól várják a maguk és hozzátartozóik számára a megélhetést. A magunk erejéből akarunk talpra állni! Össze kell fognunk, dolgoznunk kell s egymást segítenünk abban, hogy dolgozhassunk. [...] Hajóstársaságot alapítunk, saját erőnkől saját tőkénkkel egyelőre szerényebb méretekben, de azzal az erős igyekezettel, hogy magunkon és sok érdemes kartársunkon is segítsünk, munkaalkalom adásával és közös, pihenés nélküli munkával a vállalatot fejleszthessük és sok jó magyar tengerészt megtarthassunk arra a boldogabb jövőre, mikor a magyar lobogó régi fényében fog újra a tengeren megjelenni.”

Az emlékirat már ekkor kiegészült a részletes vállalatalapítási tervvel és részvények jegyzésével. Az újonnan létesítendő társaság neve Ancora Tengerészek Vállalata lett volna (később Ancora Tengerészek Hajózási Vállalata Rt. néven alakult meg). A cég neve, az olasz „ancora” kettős jelentésű: egyrészt azt jelenti, hogy „még mindig”, utalva ezzel arra, hogy „még mindig” vannak magyar tengerészek; másrészt horgonyt jelent. A vállalat tervezett alaptőkéje 7 000 000 korona (K) volt, mely az alábbiak szerint oszlott meg a részvényeket jegyzők között:

⁷ Salamon János (1890, Aranyosmarót – 1943, Bermuda-háromszög) 1908-ban végzett a Nauticán, majd a Magyar Keleti Rt. Kossuth gőzösén apród volt. 1910-től az Atlantica Rt. II., majd I. tisztjeként, 1913-tól a Fiume gőzös parancsnokaként tevékenykedett 1920-ig. 1926-ban megalapította a Magyar Tengerésztisztek Egyesületét. 1927-től belga hajókon szolgált, 1931-től a Transoceanía Rt. Tátra gőzösének parancsnoka volt, 1932-től az Angol–Magyar Rt. Pusztasziget gőzösén szolgált. 1933-tól a csepeli Szabadkikötő alkalmazottja volt. 1940-ben Bornemissza Félix megbízásából Brazíliába utazott Budapest–Dél-Amerika járatok beindítása céljából. 1942-ben, a brazil hadüzenet után egy svéd hajón indult Európába, de a britek menet közben internálták. Vagy 1943-ban a Bermuda-háromszögben hunyt el, vagy Nassauban kivégezték. Horváth: *A „Nautica”*, 153.

⁸ Prevlatics (Budai) Lajos (1888, Budapest) 1908-ban végzett a Nauticán, 1910-ben hadnagy, 1913-ban kapitány lett. 1913-tól I. tiszt volt az Atlantica Rt. Gróf Khuen Héderváry gőzösén. 1918-ban a Fogas őrnaszád kapitánya volt a Fekete-tengeren. Horváth: *A „Nautica”*, 147.

⁹ BFL *Ancora*.

név	foglalkozás	lakhely	részvényjegyzés
Schreiner Károly	tengerészkapitány	Bp., IX. Ferenc tér 1.	2 000 000 K
Losonczy István ¹⁰	tengerészkapitány	Bp., II. Zsigmond 20.	500 000 K
Faul Jakab ¹¹	tengerészkapitány	Atlantica Honvéd gőzös parancsnoka	250 000 K
vári Nagy Lajos ¹²	tengerészkapitány	Trencsén, Diszkov utca 40.	750 000 K
Gluzek Tibor ¹³	honvéd huszár főhadnagy	Bp., X. Szabóky 39.	100 000 K
Kompolthy Jób ¹⁴	tengerészkapitány	Balatonalmádi	500 000 K
Salamon Rezső	tengerész főgépész	Esztergom	100 000 K
Reiter Tivadar ¹⁵	tengerészkapitány	Bp., II. Kapás 32.	100 000 K
Murmann Endre ¹⁶	tengerészkapitány	Bp.	100 000 K
Szász György ¹⁷	tengerészkapitány	Bp., IV. Ferencziek tere 9.	100 000 K

¹⁰ Losonczy István (1884, Fehérgyarmat) 1902-ben végzett a Nauticán, majd 1910-től kapitány volt. Főleg az Atlantica hajókon szolgált. 1917-től fregatthadnagy volt a haditengerészetnél, 1927-től lett rokkantnyugdíjas. Horváth: *A „Nautica”*, 136.

¹¹ Faul Jakab (1890, Zichyfalva) 1910-ben végzett a Nauticán, 1916-ban lett kapitány, igaz, ekkor a haditengerészetnél szolgált korvetthadnagyként. Horváth: *A „Nautica”*, 114.

¹² Vári Nagy Lajos (1883, Mezőberény – 1967. augusztus 10. Mezőberény) 1908-ban végzett a Nauticán, majd 1911-től tengerészhadnagy, 1914-től hosszújárati kapitány volt. 1908-tól a Magyar Keleti Rt.-nél szolgált egészen 1933-ig. A háború alatt több hajón is szolgált, 1917-től volt fregatthadnagy. A háború után folyamór tiszt volt, majd 1933-tól Burger Bernát Kelet gőzösének parancsnoka, 1935-től a Turul gőzös I. tisztje, 1938-tól kapitánya. A második világháború után a Tengerészeti Hivatal tisztviselője lett. Horváth: *A „Nautica”*, 143.

¹³ Gluzek Tibor (1891. augusztus. 5., Mezőhegyes) apja, Gluzek Gyula kir. állami ménesbirtok igazgató volt. Tényleges katonai szolgálatát a Ludovika Akadémia elvégzését követően, 1911. augusztus 18-án a m. kir. lovasságnál kezdte meg. Az első világháborút a 3. honvéd huszárezreddel harcolta végig. Szolgálatát 1920. november 15. és 1921. október 31., illetve 1923. november 1. és 1927. augusztus 31. között meg kellett szakítania. 1940. április 1-jétől a pécsvárad 32. kiegészítő parancsnokság, előtte a mohácsi járási katonai parancsnokság lónyilvántartó tisztje volt. 1940. május 1-jén alezredessé léptették elő. Mint lónyilvántartó tisztet 1940. december 1-jén a kaposvári 10. kiegészítő parancsnokságra, 1941. október 1-jén pedig a balatonfüredi 21. kiegészítő kirendeltségre helyezték át. <https://www.facebook.com/hke.hu/posts/187978241989381> (Letöltés: 2023. november 28.)

¹⁴ Nánai Kompolthy Jób (1879, Budapest – 1938, Budapest) 1895-ben végzett a Nauticán, 1897-ben tengerészhadnagy, majd 1900-ban kapitány lett. Az Adria Rt. állományában helyezkedett el. 1902-ben a kínai haditengerészetnél szolgált, majd 1914-ig postaigazgató volt Kínában. 1914-től a haditengerészetnél találjuk, 1917-től volt fregatthadnagy. 1930-ban kapitány lett a Mars gőzösön/halászhajón, majd 1932-től Burger Bernát Árpád gőzösének I. tisztje volt. Később, 1935-től a MATE elnöke és a M. Kir. Tengerésztisztképző Tanfolyam tanáráként működött. Az utolsó budai várkapitányként hunyt el 1938-ban. Horváth: *A „Nautica”*, 131.

¹⁵ Reiter Tivadar (1880, Budapest) 1898-ban végzett a Nauticán, 1901-től hadnagy, 1905-től kapitány volt. Az Adria Rt.-nél helyezkedett el, 1909-től II. tiszt, 1911-től az Atlantica Rt. Szerényi gőzös I. tisztje, 1912-től parancsnoka volt. 1914-ben a Kossuth Ferenc gőzös parancsnokaként szolgált. Horváth: *A „Nautica”*, 150.

¹⁶ Murmann Endre (1895, Budapest) 1914-ben végzett a Nauticán, 1915-től a haditengerészetnél szolgált. 1917-től hadnagy, 1922-től kapitány volt. Horváth: *A „Nautica”*, 141.

¹⁷ Szász György (1893, Nagysejk) 1912-ben végzett a Nauticán, 1914-től a haditengerészetnél szolgált, 1917-től zászlós, 1915-től hadnagy, 1920-tól kapitány volt. Horváth: *A „Nautica”*, 157.

Csűrös Lajos ¹⁸	tengerészkapitány	Bp., IV. Ferenciek tere 9.	100 000 K
Feigl Ferenc	tengerész gépész	Mezőtúr	100 000 K
Kubányi Iván ¹⁹	tengerészkapitány	Debrecen, Teleki 63.	100 000 K
Trammer Tivadar	tengerészkapitány	Bp.	50 000 K
Faul Ferenc ²⁰	tengerészkapitány	Szeged, Osztrovszky 23.	250 000 K
Földes Károly ²¹	tengerészkapitány	Bp., Kossuth Lajos 12.	500 000 K
Eggenberger Richárd	tengerész gépész	Soroksár, Grassalkovich 81.	100 000 K
Selke Árpád	sorhajó hadnagy	Trieszt, M. Kir. Konzulátus	50 000 K
Lejtényi Gedeon	huszár főhadnagy	Bp., IX. Mester 13.	100 000 K
Lejtényi Gyula	huszár főhadnagy	Bp., IX. Mester 13.	100 000 K
Szeidelhubert Károly	tengerészkapitány	SS. Szent László	100 000 K
Dr. Rózsa Imre	rendőrfőorvos	Bp., V. Lipót 28.	100 000 K
Dr. Véghelyi Viktor	ügyvéd	Bp., V. Zoltán 11.	2 000 000 K
Salamon János	tengerészkapitány	Bp., Szabóky 39.	2 000 000 K
Budai Lajos	tengerészkapitány	Kispest, Jósika 2.	2 000 000 K
Wendler Gyula	OMBK ellenőr	Bp., X. Felsőpályaudvar	25 000 K

1. táblázat: Az Ancora Tengerészek Hajózási Vállalata Rt. alapítói

Forrás: Budapest Főváros Levéltára. VII–2–e. 14830–1921. *Ancora Tengerészek Hajózási Vállalata Rt., 1921–1935.*

Mint láthatjuk, az alapítók főleg tengerészek és gépészek voltak, illetve olyan személyek, akik az alapítók egyikével azonos laccímen laktak, tehát értesültek a kezdeményezésről, és szívesen fektettek be a vállalatba. Végül az alakuló közgyűlésre 1921. május 28-án került sor, és a

¹⁸ Csűrös Lajos (1892, Kászonújfalva – 1970-es évek, Szolnok) 1912-ben végzett a Nauticán, majd 1914-től a haditengerészetnél szolgált. 1917-től volt zászlós. 1919–1927 között a folyamórségnél szolgált. 1928-tól a záhonyi révkapitányság főhajónagya, 1938-tól tengerészkapitány, 1943-tól műszaki tisztként őrnagy volt. 1944-től Sopronkőhidán védőőrizetbe került. Horváth: *A „Nautica”*, 111.

¹⁹ Kubányi Iván (1887, Hatvan – 1948, Pécs) 1905-ben végzett a Nauticán, 1908-tól hadnagy, 1911-től kapitány volt az Adria Rt.-nél. 1912-től II. tiszt, 1919-től a Szapáry gőzös parancsnoka, 1920-tól folyami kapitány is volt. Majd 1927-től barcsi, 1934-től siófoki révkapitány. 1944-ben koncentrációs táborba került. Horváth: *A „Nautica”*, 134.

²⁰ Faul Ferenc (1894, Zichyfalva) 1913-ban végzett a Nauticán, 1916-tól hadnagy, 1920-tól kapitány volt. 1921-től az Oceana Balaton gőzösének parancsnokaként működött 1927-ig. Horváth: *A „Nautica”*, 114.

²¹ Fogt (Földes) Károly (1883, Budafok – 1943, Isztambul) 1901-ben végzett a Nauticán, 1905-től hadnagy, 1908-tól kapitány volt. 1913-tól az Atlantica Rt.-nél szolgált, a háború után pedig az Oceana Balaton gőzösének tisztje volt. 1929-től a Pannonia Rt. Magyar gőzösének parancsnoka lett, majd az Angol–Magyar Rt. Csárda gőzösén kapitány. 1934-től a Neptun Rt. Duna elnevezésű Duna-tengerjárójának parancsnoka volt, 1936-tól a Magyar Királyi Duna-Tengerhajózási Rt.-hez került. A Szeged nevű Duna-tengerjárón hunyt el 1943-ban. Horváth: *A „Nautica”*, 114.

cég alaptőkéje 15 000 000 K lett (hogyan ez az időközben elszabadult infláció vagy újabb befektetők hatására emelkedett meg, arról nem szólnak a források).²² A társaság igazgatósága az alábbi személyekből állt össze: dr. Lukács László,²³ galántai Hild Gyula,²⁴ Schreiner Károly, Radán Alfréd,²⁵ dr. Véghelyi Viktor, Salamon János, Budai Lajos, Kompolthy Jób, Bauer Jenő, dr. Hilb Jenő,²⁶ dr. Mautner Dezső. A cég székhelye az alapszabály szerint Budapest V. Nádor utca 21. (a közjegyzői átiratban viszont VI. Nagy János utca 21.) volt.

Az első teljes üzletévükben, 1922-ben a társaság megkezdte kiépíteni folyamhajózási kapacitásait. Az igazgatósági jelentés tanúsága szerint vontatóhajót ugyan nem, de uszályokat sikerült venniük, építettek raktárházakat, és kikötési helyeket is sikerült szerezniük.²⁷ A mérlegadatok szerint ekkor a hajók értéke 20 439 829 K volt, tehát a tőkéjük szinte egészét eszközvásárlásra fordították. Nyereségük 1 830 316 K lett, miközben az igazgatóságból elhunyt Schreiner Károly és Hild Gyula, helyükre Galla Jenő és Kálmán Sándor került.²⁸ A társaság kilátásba helyezte a tengeri üzem beindítását is levantei és angol hajózási társaságok révén, miközben 1923-ra sikerült kiépíteniük egy laza kapcsolati hálót a világon szétszóródott valamennyi tengerész között, akik naprakész információkat szolgáltatnak a különféle nemzetek hajózási tevékenységéről. Ez utóbbi évben a nyereségük 6 347 540 K volt.²⁹

A társaság 1924. évi üzleti jelentése hosszan taglalta, hogy mivel a Trianon utáni utódállamokkal még nem léteztek kereskedelmi egyezmények, a folyami hajózás nehéz helyzetben volt a Dunán. Ennek ellenére a korona inflációja folytán is nyereségük 15 622 818 K volt. 1925-ben az alaptőke 125 000 pengő (P) lett, a gazdasági viszonyok azonban továbbra sem

²² Az alaptőkét a korona inflációja miatt 1922-ben 21 000 000 koronára, 1923-ban 25 000 000 koronára emelték. Compass: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MagyarCompass/> 1922/2. 1521. (Letöltés: 2023. november 28.)

²³ Erzsébetvárosi dr. Lukács László valódi titkos belső tanácsos 1850. november 25-én született Zalánán, Alsó-Fehér vármegyében. Jogász, bányatulajdonos és pénzügy-, kereskedelemügyi, belügy- és királyi személye körüli miniszter volt 1895–1913 között. 1909-ben felkérték miniszterelnöknek, de végül nem tudott kormányt alakítani. 1910–1918 között a Nemzeti Munkapárt vezetője volt, 1927-től a felsőház tagja, 1932. február 23-án hunyt el Budapesten. Bölöny–Hubai: *Magyarország kormányai*, 389.

²⁴ Galántai Hild Gyula (1879–1922) fregattkapitány volt. Nemességet az apja kapott 1897. május 10-én Ferenc Józseftől. Illésy–Pettkó (szerk.): *Királyi Könyvek* 70, 339–342.

²⁵ Rechnitzer (Radán) Alfréd (1879, Zágráb – 1961, Izrael) magyar tengerészkapitány volt. 1898-ban végzett a fiumei Nauticán, majd 1906-tól III. tiszttársa volt az Adria Rt.-nél. 1912-től hajóparancsnok, 1911–1914 között az Atlantica Khuen Héderváry gőzösének kapitánya. A háború alatt az SMTB 39-es torpedónaszád parancsnokaként szolgált. 1922–1927 között az Oceana gőzös kapitánya volt, és akkoriban hivatalos lakcíme az Adria-tengeren levő Sveti Jovan szigeten volt. 1933-tól a HAPAG Lloyd budapesti osztályvezetőjeként dolgozott, 1936-tól a Magyar Adria Egyesület választmányi tagja volt. 1947-ben Angliába emigrált, majd onnan Izraelbe, ahol az izraeli tengerészet egyik alapítója lett. 1949-től a Negba gőzös, majd a Topuz gőzös parancsnoka volt, 1955-ben vonult nyugdíjba. Horváth: *A „Nautica”*, 148.

²⁶ Dr. Hilb Jenő (1878. július 30 – 1943. október 2.) anyai ágon a Groedel családdal állt rokonságban, nagybátyjai, Groedel Ármin, Bernát és Albert Ferenc Józseftől kaptak nemességet, majd báróságot gyulafelelvi és bogdáni előnevekkel. A Groedelek jelentős erdőterületekkel és faipari részesedéssel rendelkeztek az első világháború előtt, melyek menedzsereként kezdte pályáját tiszasülyi Polnay Jenő későbbi hajótulajdonos, vállalkozó is. <https://www.wikitree.com/wiki/Hilb-38> (Letöltés: 2023. november 28.)

²⁷ MNL OL XIX–H–8. A Ceres csavaros vontató gőzhajót és a Delfin tankuszályhajót sikerült megvásárolniuk.

²⁸ Compass 1927/2. 870.

²⁹ Compass 1922/2. 1521.

kedveztek a vállalatnak, mely 3030 P nyereséggel zárta az évet. 1926-ban az árvizek és a kései aratás okozott további nehézségeket, ami mindössze 744 P nyereséget eredményezett. A nehézségek azután az 1927-es év 5291 P, majd az 1928-as év 7512 P veszteségében is megmutakoztak. Végül a társaság 1929-ben határozta el a felszámolást, ekkor (a nagy gazdasági világválság hatásai előtt) a veszteségük már 21 163 P-re rúgott. 1930-as üzleti jelentésük tanúsága szerint két folyami hajójukat már eladták, a felszámolás folyamatban volt, végül 1935-ben sikerült eladniuk Delphin nevű tankuszályukat is, majd 1937. április 30-án lezárult a felszámolás.³⁰

Nemzetközi szabadhajózási együttműködések: a Levante, a Fiumana és az Oceana

Trianon után a korábbi tündöklő magyar kereskedelmi flotta elveszett, és az azt birtokló cégek nagyja is külföldi tulajdonosok kezébe került. Igazán csak két társaság maradt magyar kézben, de immáron hajók nélkül: a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. és a háború alatt átalakult egykori Atlantica Tengerhajózási Rt., immár mint Atlantica Trust Rt. A társaságokban közös az, hogy korábbi flottáik nagy része Olaszországhoz mint győztes államhoz került, és később egykori hajóikat hasonló módon sikerült visszaszerezniük.

A Magyar Keleti Rt. 1922-ben a Jóvátételi Bizottság döntése nyomán az SS Augusztia Főhercegnő és az SS Kárpát hajókat Jugoszlávia, illetve az SS Erdély, az SS Kossuth, az SS Orsova, az SS Gróf Tisza István, az SS Corvin, az SS Kelet és az SS Attila hajókat az Olasz Királyság számára át kellett adniuk. A magyar kormány kilátásba helyezett az 1922. évi XVI. törvénycikk értelmében kártalantást, amit azonban sohasem fizetett ki a társaság részére. Az Atlantica Rt. korábbi flottájából az SS Atlantica Jugoszláviához, a többi hajója Olaszországhoz került; kártérítést ígéreként szintjén igen, a valóságban azonban szintén nem kapott, az ez ügyben indult peres eljárás még 1944-ben is folyamatban volt.³¹

A két társaság szorult helyzetében egyazon stratégiát alkalmazott – legjobb tudomásunk szerint egymástól függetlenül: tárgyalásba kezdtek Olaszországgal közös hajózási cégek alapítása céljával. Ez mindkét esetben meg is történt. Olaszország szíves örömet engedte át a korábbi Magyar Keleti Flottát korábbi tulajdonosa részére egy 50–50%-os részesedésű közös vállalat részvényesi betétjeként. A társaság 1922-ben Rómában 30 000 000 líra alaptőkével a *Levante Società di Navigazione Fiumana* névvel alakult meg. A vállalat a források szerint 1926-ban már nyereségesen működött, és rendszeresen fuvarozott Európa és az USA között, ugyanakkor a nagy gazdasági világválság végül teljesen földhöz vágta, így az olasz cég 1935-ig felszámolta működését.³²

Ugyancsak közös vállalat alakult az Atlantica Rt. és korábbi hajói révén is. A Fiumana Tengerhajózási Rt. (*Fiumana Società Anonima di Navigazione*) 1 000 000 líra alaptőkével, szintén 50–50%-os tulajdonjoggal jött létre.³³ A hajók az első években még hoztak némi jövedelmet, ám a flotta folyamatosan amortizálódott, miközben a versenytársak sokkal

³⁰ BFL *Ancora*. A felszámoláskor a részvényesek az alábbi részvényekkel rendelkeztek: Szily Stein József 77, Rege Emil 20, Rákos Lajos 30, Udvardy Rezső 40, Stein Rezső 128, Eggenberger R. 20, Bajomi Béla 9, Horváth Imre 53, Seidelhuber V. 60, Frankovszky Béla 20, Holop A. 20, Bíró György 28, Budai Anna 452, Józsa Iván 200, Blazsanin M. 52, Mártha Béla 125, Radán Alfréd 400, Faul Jakab 50, Hesz József 73.

³¹ BFL *Magyar Keleti Rt.*; BFL *Atlantica Rt.*

³² BFL *Magyar Keleti Rt.*

³³ BFL *Atlantica Rt.* Hogy miért volt ekkora, harmincszoros különbség a két cég alaptőkje között, nem részletezik az iratok.

modernebb gőzösöket járatnak. Végül a Fiumanának is a nagy gazdasági világválság adta meg a kegyelemdőfést. Az olasz kormány 1932-re elveszítette bizalmát a közös vállalat sikerességében, és elkezdte értékesíteni a gőzösöket, majd az év márciusában bejelentette a felszámolást.

Egy nagy bravúrral ugyanakkor tiszasülyi Polnay Jenő, az Atlantica igazgatója egy másik tengerhajózási társaságot is tudott alapítani. Bíró Elek, aki sokáig az Atlantica igazgatósági tagja volt és anyai ágon Polnay-rokon, így írt erről az 1960-as évekbeli visszaemlékezésében: „1923-ban Polnay tudomására jutott, hogy az amerikai Harriman konszernnek (a vasútkirály fiának, a jelenleg is szerepet játszó Ávril Harrimannek) szándéka van a háború alatt vásárolt 7 hajóját olcsón eladni. Mivel Polnaynak pénze már nem volt, különben sem lehetett volna a kérdést valutáris nehézségek miatt megoldani, erre azt a javaslatot tette Harrimanéknek, hogy alapítsanak együtt hajózási vállalatot: az Anglo–Hungarian Shipping Ltd-t. Ennek részvényei Harrimané lesznek, és átveszi Harrimantól a hajóparkot, de nem fizet érte, vagyis csak egyszerű lobogócsere lesz. Az Anglo–Hungarian Ltd. átadja a hajókat az Oceana Navigation Ltd.-nek kezelésbe. Az Oceana részvényeinek fele Harriman, a másik fele az Atlantica tulajdona, az elért haszonból vételártörlesztéseket fizet az Anglo–Hungariennek, és amikor a megállapított vételár ezekkel a részletfizetésekkel kiegyenlítődik, a hajók átmennek az Oceana tulajdonába. Így Harriman végül eladja a hajókat, megkapja a vételárat, és ennek ellenére a hajók értékének fele még mindig az övé és 50%-ban részese egy kereső üzletnek. Viszont az Atlantica a vételár kifizetése után egy fillér befektetése nélkül fele részben tulajdonosa a hajóparknak. Közben menedzseli a hajókat, és ezért 3% jutalékot kap a fuvarok után.”³⁴

Ugyanakkor a Schláth János által megmentett és közölt két világháború közötti hajólajstrom rámutat arra, hogy itt Bíró Elek minden bizonnyal rosszul emlékezett, legalábbis pontatlan volt.³⁵ A Harriman cég ugyanis nem az Anglo–Hungarian Ltd.-t alapította meg, legalábbis a hajók nem ezen cég birtokába kerültek, hanem az American Ship & Commerce Navigation Corporation volt az, amely 1921-ben 99%-os tulajdoni hányaddal társaságot alapított Budapesten Magyar–Amerikai Hajózási Rt. néven.³⁶ Az 1921-es alapítás egyébként utalhat arra is, hogy a Polnay és Harriman közötti kapcsolatfelvétel nem egyirányú volt Polnay irányából, hanem az amerikai mágnás eleve magyarországi érdekeltséget keresett korábbi, főként osztrák–magyar tulajdonú hajói menedzselésére.

Az így létesített Oceana Tengerhajózási Rt. nagy reményekkel indult, ám az évtized második felének szállítmányozási depressziója erősen rányomta a bélyegét a cég működésére, és mivel ebből alig volt bevétel, az Atlantica nem tudott törleszteni Harrimannek. Az Oceana végül 1929-ben, még a gazdasági válság kitörése előtt megkezdte a felszámolását.³⁷

A Fiume–Szmirna vonal meg nem valósulása

A magyar külpolitikai elszigeteltség az olaszokkal 1927. április 5-én aláírt olasz–magyar barátsági, békéltetői eljárási és választott bírósági szerződés révén enyhült. Mivel a hajózási szempontjából ez a megállapodás bizonyult jövőbe mutatónak, Magyarország egyéb külkap-

³⁴ MMKM KEZ 68o.

³⁵ Schláth: *Eltékozolt örökség*, i. m.

³⁶ BFL *Magyar Amerikai Rt.* A Magyar–Amerikai Rt.-t egészen pontosan 1921. december 29-én alapították 1 000 000 K alaptőkével, és amerikai részről Boone Lovell P. new yorki üzletember adta a részvények 99,88%-át, majd a cég párhuzamosan az Oceana történetével, 1928. november 22-én kezdett felszámolásba.

³⁷ BFL *Oceana Rt.*

csolatainak alakulását most nem tárgyaljuk. Azzal, hogy Bethlen István és Benito Mussolini az okmányt aláírta, és a háttérben egyéb megállapodásokat is kötöttek, újra megnyílt az út Magyarország előtt Fiume kikötője felé.³⁸

Fiume kereskedelmének élénkítése mindkét fél számára előnyös lett volna. Magyarországnak azért, mert a dualizmuskori infrastruktúra kiépítése és működtetése révén rendelkezésre állt a szakértelem, és szükség volt a kikötőre a nemzetközi áruforgalomba való bekapcsolódáshoz, Olaszországnak pedig azért, mert az 1924 óta hozzájuk tartozó kikötő a sok olasz kikötő között periférikus szerepet játszott, míg kulturális és politikai szempontból – részben D’Annunzio fiumei kalandja folytán – igen jelentős tényező volt.³⁹ Idézzük fel Hamerli Petra közlésében a létrejött olasz–magyar szerződés erre vonatkozó szakaszát: „A fiumei kikötőn áthaladó magyar áruforgalom fejlesztését célzó magyar–olasz jegyzőkönyvet a felek 1927. július 25-én írták alá. A kilenc cikkelyt tartalmazó egyezmény kimondta, hogy a szerződés életbe lépését követően Fiume kikötőjében a Magyarországról származó, vagy magyarországi rendeltetésű áruk közterhek és forgalmi könnyítések tekintetében az olasz árukkal azonos kedvezményeket élveznek, vagyis nem téteik különbség olasz lobogót vagy magyar lobogót viselő hajókon fuvarozott áruk között. Továbbá a szerződés a kikötő egy részét évi egy aranylira ellenében bérbe adta Magyarországnak. Az olasz kormány az aláírtak értelmében nemcsak helyet adott a magyar zászló alatt futó hajóknak Fiume kikötőjében, de segítette is a magyar áruk Fiume irányába történő áramlását. Cserébe a magyar fél köteles volt hajózási vállalatot felállítani a városban a konvenció hatályba lépését követő három hónapon belül. Szintén három hónappal a szerződés életbe lépése után a szerződő felek vegyes bizottságot állítottak fel, amelynek feladata a Fiumén áthaladó magyar forgalom megkönnyítését segítő előnyök kidolgozása és a szállítmányok tarifáinak pontos megállapítása volt. Az olasz kormány ígéretet tett arra is, hogy a hagyományosan az olasz vasúton érkező magyar gabonát is a kikötőváros felé irányítják.”⁴⁰

Az így létesítendő hajózási társaságról a következőképpen értekezett a Kereskedelemügyi Minisztérium: „A m. kir. kereskedelemügyi minisztérium tanulmányokat folytat egy magyar tengerhajózási szolgálatnak Fiume és a Földközi-tenger keleti részében fekvő fontosabb kikötők között leendő berendezése iránt. Ezen tanulmányok mostani állása szerint szó lenne egy kéthetenként közlekedő rendes hajójárat berendezéséről Fiuméből Szmírnába, esetleg meghosszabbítással Konstantinápolyig, az e vonaltól messzebb eső fontosabb kikötőkkel, így különösen Alexandriával pedig magyar forgalom alkalmi járatokon nyerne lebonyolítást. A szolgálat berendezésének legfontosabb feltétele az lenne, hogy a járatok a várható magyar forgalom különleges igényeinek megfelelően épített új hajókkal teljesíttessenek, de emellett kívánatos lenne, ha alkalmas kisegítő hajóknak kínálkozása esetén a szolgálatot azokkal átmenetileg az új hajók elkészültéig is ellátni lehetne. A magyar vállalat, mely e célra berendezkedni hajlandó, a szerződésileg szabályozandó rendes szolgálatának hiánytalan teljesítése mellett szabadhajózást is üzhetne, de állami támogatás, mely címen az eddigi hozzávetőleges számítás szerint mintegy évi egy millió pengő engedélyezése lehető kilátásba csupán szerződéses hajózási szolgálatért igényelhető. Az új magyar tengerhajózási vállalatnak mellőzhetetlen feladata lesz a magyar tengerészeket és hajógépészeket, akik hivatásuknak megfelelő állást ez idő szerint nem találhatnak, hajóikon alkalmazni, és ennek a kötelezettségnek ki kellene terjedni nem csupán a szerződéses szolgálatra, hanem azokra a hajókra is, amelyeket a vállalat szerződéses szolgálatán felül fog beszerezni és üzemben tartani. Szintígy a

³⁸ Hamerli: *Magyar–olasz kapcsolatok*, 75.

³⁹ Erről bővebben: Sashalmi: *Fiume*, 169–180.

⁴⁰ Hamerli: *Magyar–olasz kapcsolatok*, 98–99.

vállalat összes hajóira kellene kiterjedni annak a kötelezettségnek is, hogy a vállalat a tengerési vagy hajógépész pályára készülő ifjak kiképzéséhez és minősítéséhez szükséges hajózási gyakorlat megszerzéséhez alkalmat szolgáltasson.”⁴¹

1927. május 3-i dátummal maradt fenn egy belső kereskedelemügyi minisztériumi feljegyzés arról, hogy a minisztérium elkezdte konkretizálni a vonal működésének kérdését, és eldöntötték, hogy négy-öt darab 5000–7500 tonnás hajóval kellene közlekednie a felálló új hajózási társaságnak. Azaz azt láthatjuk, hogy a tervezet a háború előtti szisztémák szerint gondolkodott, ez pedig véleményem szerint súlyos hiba volt. A minisztériumi tervezet egyértelműen a háború előtti Magyar Keleti Rt. működési elve szerint finanszírozott volna egy vállalatot, amely az állami szubvencióért cserébe vonalhajózást üzött volna, amelyen felül saját szakállára szabadhajózást is folytathatott volna. Arról nem szól a tervezet, hogy vasúton milyen tarifával, hogyan lehetett volna Fiume és Magyarország között árut szállítani, ahogy arról sem, hogy akár Ausztria–Olaszország, akár Jugoszlávia–Olaszország irányába a vasúton szállítandó áruk élveztek volna-e majd bármilyen kedvezményt. A tervezet csak Fiume és a Földközi-tenger keleti fele (Levante) közötti szállításokban gondolkodott, hátország, *hinterland* nélkül.⁴²

Ugyanakkor ekkortól kezdve több üzletkör is ostrom alá vette a Kereskedelemügyi Minisztériumot, hogy az ő érdekeiknek megfelelően jöjjön létre az új magyar hajózási társaság. Az érdeklődés mögött is az előbb említett ok állhatott: a hajózási szakemberek felismerték, hogy az állam vonalhajózást kíván finanszírozni, függetlenül attól, hogy lesznek-e szállított áruk vagy sem. A következőkben időrendben igyekszem felfejteni az események szövetét, a kialakult érdekörök pedig a következők lesznek:

1) Polnay Jenő és az Atlantica Trust együtt az amerikai Harriman konszernnel arra törekszik, hogy a közös, de csődbe került vállalatuk, az Oceana hajóinak új célt és állami támogatást nyerjenek – e csoportosulást kell valószínűleg látni a Pannonia Magyar Tengerhajózási Rt. mögött;

2) A magyar tengerésztisztek (MATE) és az Ancora Rt. abban a reményben, hogy folyami kapacitásaikat végre tengerivel is bővíthessék;

3) Polnauer (később Páthy) László alexandriai m. kir. konzul és üzleti kapcsolata;

4) Az egykori két nagy monarchiabeli hajózási társaságot (az Osztrák Lloydot és az Adria Rt.-t) a háború után jóvátételként megszerző Cossulich Line és a Magyar Általános Hitelbank érdekörébe tartozó Magyar Keleti Tengerhajózási Rt.

1927. január 7-én Vég helyi Viktor az Ancora Rt. nevében levelet írt dr. Jacobi Oliver m. kir. kormányfőtanácsosnak⁴³ (régi barátjának) arról az értesülésről, miszerint Polnay Jenő és az amerikai Harriman konszern a közös Oceana nevű vállalatuk érdekében arra törekszik, hogy tető alá hozzanak egy új hajózási társaságot, mely majd állami szubvencióval el tudja látni a Fiume–Szmirna vonalat, de az Ancora Polnay kihagyásával szintén szeretné magáénak tudni ezt az új hajózási forgalmat. Vég helyi egyúttal óva intette Jacobit attól, hogy az Atlantica egykori kiváló szállítmányozási és hajózási szakértőjével, Czanich Ferencel

⁴¹ MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié.

⁴² Erről bővebben: Erdősi: *A globalizálódott tengerhajózás*, i. m.

⁴³ Dr. Jacobi Olivér a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja volt, egyben állami alkalmazott. Szülei, dr. Jacobi Sámuel pesti ügyvéd és Brachfeld Vilma voltak. Testvére, Jacobi Viktor, magyar zeneszerző. Halotti anyakönyve szerint 1880-ban született és 1936. január 12-én hunyt el. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6LN9-191?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A8XML-DSMM&action=view>. (Letöltés: 2023. november 28.)

felvegye a kapcsolatot, mert őt „nem régen” nevezték ki az Intercontinentale szállítmányozási cég vezérévé, mely „köztudottan” a Magyar Általános Hitelbank és így a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. érdekszférája.⁴⁴ Vég helyi a levélhez csatolt egy üzleti tervet is, melynek lényege az volt, hogy az épp ekkor csődbe kerülő Oceana Rt. hajóit megszerezve hogyan tudna az Ancora állami támogatással megfelelni annak a kíváalomnak, hogy rendszeres összeköttetést teremtsen Fiume és a Földközi-tenger keleti felének kikötőivel, különösen Szmírnával, Alexandriával és Konstantinápolyal.

A következő irat 1927. január 25-i keltezésű, s abban Vég helyi válaszolt Jacobinak (egy olyan levélre, mely nem maradt fenn), és sürgette őt. Felhívta figyelmét arra, hogy más rivális csoportosulások (például a Kertész-féle) is tudomást szerzett az állam céljairól, és igyekeznek olyan hajózási vállalatot tétő alá hozni, mely elnyeri az állami megbízást a Fiume–Szmírna vonalra. Vég helyi egyúttal jelezte, hogy tudomása szerint a Harrimann konszern feje Budapestre jött tárgyalni, és ha nem is az Oceana, de más hajók megvásárlása céljából érdemes lenne vele beszélni.

A Kertész József,⁴⁵ Rege Emil⁴⁶ és Wulff Olaf-féle⁴⁷ csoportosulás 1927 februárjában tett közzé egy felhívást részvényjegyzésre a Magyar Tengerésztisztek Egyesületében a Hungária Tengerhajózási Rt. 1 170 000 P alaptőkéjű megalapítása érdekében.⁴⁸

Egy másik csoportosulás a Magyar Lloyd Tengerhajózási Rt. létrehozásán fáradozott, szintén a fenti Fiume–Szmírna közötti közlekedés biztosítására. Itt ismerjük a részvényesek összetételét is, ami lényegében a Polnauer- és a Polnay-féle érdekkörök egyfajta szintézisét mutatja.

Polnauer László kezdeményezésére Simonyi Semadam Sándor több feliratot is intézett a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz. Megállapodás nem született, de a felek elszánták magukat, hogy 2 500 000 P tőkével megalapítják a társaságot. A Polnauer-féle kombinációban részt vevő Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (PMKB) érkezett levélből ugyanakkor az is kiderült 1927. április 16-án, hogy az akkor már ismert olasz–magyar barátsági szerződés nyitotta fiúmei kikötői út mellett lett volna más alternatíva is. A bosznia-hercegovinai vasutak igazgatója ugyanis levelet írt a banknak, melyben a jugoszláv szusáki kikötő használatát javasolta a leendő hajózási társaságnak, mely esetben a vasúti igazgató kedvező tarifákat

⁴⁴ MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié

⁴⁵ Krizsik (Kertész) József (1887, Kolozsvár – 1973, Seattle) 1908-ban végzett a Nauticán, 1912-től hadnagy, 1919-től pedig kapitány volt. 1912-ben az Atlantica III. tisztjeként, 1913-ban a Grünhut társaság Magyar gőzösén II. tisztként szolgált. 1914-től a Magyar Keleti Rt. alkalmazottja, 1924-ben az Oceana Rt. Alföld gőzösének I. tisztje volt, 1926-tól a Magyar Tengerésztisztek Egyesületének (MATE) elnöke. Az 1930-as években a csepeli Szabadkikötő dolgozója, majd 1944-ben, Bornemissza Félix elrablása után annak igazgatója lett. A koncepciók peres megindulása előtt nyugatra emigrált. Horváth: *A „Nautica”*, 134.

⁴⁶ Regula (Rege) Emil (1895, Rozsnyó) 1913-ban végezte el a Nauticát, 1916-tól hadnagy, 1919-től kapitány volt. 1919-től az Atlantica Trust tengeri hajóin szolgált, 1924-től folyami kapitány is volt. 1928-tól főhajónagy volt a szobi révkapitányságon, majd 1934-től Barcsón. 1939-ben a III. folyambiztosító zászlóalj-parancsnokság segédtisztje, 1942-ben törzsalkapitánya, majd 1944-ben törzsalkapitánya lett. Horváth: *A „Nautica”*, 149.

⁴⁷ Wulff Olaf az első világháborúban a dunai flottilla meghatározó vezetője volt; a két világháború között egyre intenzívebben vett részt a kereskedelmi hajózás körüli ügyekben, így az 1930-as években több hajózási társaság alapítója, majd vezetője volt. Ezzel egyidőben ő lett a Hajózási és Kikötőügyi Tanács vezetője is. Juba: *A magyar tengerészet*, 10.

⁴⁸ MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié.

ígért.⁴⁹ Az, hogy láthatóan ezzel az iratanyagban senki nem foglalkozott, szintén jelzi, hogy a fiumei kikötőbe tervezett hajózási társaság nem gazdasági érdekből, hanem politikai akaratból szerveződött.

Résztvényes	Százalék
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	20%
Polnauer László, alexandriai m. kir. consul (Mitchell & Polnauer Alexandria)	31%
John Ross & Co., Alexandria	11%
Sloman Line (Rob. Sloman), Hamburg és James Wastoll, Sunderland	10%
Báró Manasce Alfréd, Alexandria	4%
Scandinavian Near East Co.	4%
Pannonia Magyar Tengerhajózási Rt.	20%

2. táblázat: A Magyar Lloyd Tengerhajózási Rt. alapítói

Forrás: MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié: *Alapítandó új magyar tengerhajózási rt.*

1927. december 22-én a PMKB javaslatot tett a Polnauer-féle érdekkörnek arra, hogy a szervezkedésbe vonják be a Cossulich Line-t és az érdekeltségébe tartozó Adria Societá Anonimat. Ezt a javaslatot megelőzően, 1927. december 17-én ugyanis személyesen tárgyalt Budapesten Bethlen miniszterelnökkel és Horthy kormányzóval Cossulich Guido és az Adria igazgatója, Premuda. Az ő megbeszélésük alapján 3 000 000 P tőkével alakult volna a Magyar Lloyd Tengerhajózási Rt. évi 1 300 000 P szubvencióval. Felmerült ekkor még a Hitelbank és a Magyar Keleti Rt. bevonása is. Végül egy 1928. február 29-i feljegyzés szerint a PMKB és Polnauer kiszállt a tervezésből, mert véleményük szerint a kormány aktuális tervei már teljesen más irányba mutattak, mint amire eredetileg ők az üzleti tervüket kidolgozták.

Egy meg nem nevezett miniszteri alkalmazott ezután 1928. április 17-én Bécsben tárgyalt Frankfurter Alberttel, az egykori Osztrák Lloyd igazgatójával, aki arról értesítette, hogy a Cossulich Line és a Magyar Keleti Rt. megállapodott egymással, és 50-50%-os részesedéssel megalapítják az új magyar hajózási társaságot 6–7 000 000 P alaptőkével. Vállalják három új, egyenként 4000 tonnás hajó építését, melyek mellé bekerül a Magyar Keleti Rt. építés alatt levő (Honvéd nevű) hajója, feltéve, hogy tizenhét éves szubvenciót biztosít számukra a magyar állam. Amíg az új hajók épülnek, az első két évben a szolgáltatást saját régebbi hajóikkal látnák el. Az üzletvezetés Budapesten működne, az igazgatóság báró Sztérényi Józsefből, Frankfurter Albertből és Quastler Vilmosból állna.⁵⁰ Azaz összeállt a végső ajánlat, ezután pedig Horthy kormányzó és a miniszterelnök volt döntési helyzetben, hogy elfogadják-e azt, avagy sem.

1928. május 4-én Frankfurter Albert felkereste Jacobi Olivert, és értesítette arról, hogy a minisztériumban letárgyalta a hajózási ügyet, és már készült az ennek megfelelő törvényjavaslat. Ezután Jacobi részletesen göröcső alá vette Frankfurterék üzleti tervét, és rájött, hogy

⁴⁹ Az ajánlat alapját a földrajzi adottságokon kívül (azaz, hogy vasúti szállítást eleve Jugoszlávián keresztül célszerű Fiuméba indítani) az képezte, hogy az Olaszország–Jugoszlávia közötti korábbi egyezmények szerint Fiume kikötőjét úgy osztották fel, hogy annak nyugati fele a nagykikötővel Fiume és így Olaszország, míg keleti fele az egykori Baross farakodó kikötővel Szusák és így Jugoszlávia része lett.

⁵⁰ Sztérényi korábban az Atlantica, Frankfurter az Adria Rt. és az Osztrák Lloyd, Quastler pedig a Magyar Keleti Rt. meghatározó szakembere volt.

olyan sarkalatos hibák vannak a tervben, melyek szerint, ha a hajók nem üzemelnek, és egyhelyben állnak, akkor is fizetnie kell az államnak a szubvenciót tizenhét évig. Ezért vélhetően megfúrta a megállapodást, ugyanis abból ebben a formában nem lett semmi. Ezt követően 1928. augusztus 30-án Polnauer ismételten ajánlatot tett a minisztériumnak, miszerint, ha a kormány támogatja eredeti elképzelésüket, szívesen megalapítják a hajózási társaságot.

Végül 1929. január 8-án kihirdették az 1929. évi I. törvénycikket a szabadhajózási támogatásokról. A várva várt törvény végül semmilyen hajózási társasággal sem rögzített semmilyen megállapodást, pusztán felülvizsgálták az 1907. évi szabadhajózási törvényt (VI. tc.), és pengőben kifejezett hajózási és hajóépítési támogatásokat helyeztek kilátásba további gazdasági kedvezmények mellett az ezt követően alakuló hajózási társaságoknak.

Az eredeti Fiume–Szmirna vonal kapcsán később még két kísérlet történt. Először 1930. augusztus 20-án alakult meg a Magyar Lloyd Tengerhajózási Rt. 150 000 P alaptőkével. Alapítói Radán Alfréd, Topić Antonio és Bazini Richárd voltak, de a társaságról többet nem tudunk.⁵¹ A másik Polnay Jenőnek egy 1932. március 30-án a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz eljuttatott részletes üzleti terve volt, mely szerint vásárolt volna egy 7250 tonnás hajót, amit Pannoniára nevezett volna át, és La Plata és Európa között közlekedett volna. Részletesen elemezte a felmerülő költségeket, bevételeket, nyereséget, értekezett arról, hogy ezzel hogyan lehetne finanszírozhatóvá tenni egy földközi-tengeri szolgálatot Magyar Tengerhajózási Rt. néven, de erről sem tudunk meg többet a fennmaradt iratokból.⁵²

Következtetések: úton a Duna-tengerhajózás felé

Az olasz–magyar barátsági szerződés és a felmerült Fiume–Szmirna vonal, mely végül a tervekhez képest semmilyen formában nem valósult meg, jól mutatja, milyen útkeresési folyamatot járt be a Horthy-korszak első évtizedében a magyar kereskedelmi tengerészet ügye. A háború, Fiume és a hajóállomány elvesztésének sokkhatása után az üzleti körök és maga az állam is a konvencionális, korábban, a Monarchia idején jól működő megoldásokat próbálta ráilleszteni a megváltozott geopolitikai és gazdasági környezetre – sikertelenül. Majd jött a nagy gazdasági világválság, mely végleg lezárta azon próbálkozásokat, hogy Magyarország tisztán tengeri flottával újra Fiumén keresztül kapcsolódjon a világpiachoz.

Ugyanakkor véleményem szerint ezen próbálkozások – noha sikertelenségre voltak ítélve – nem voltak hiábavalók. Bebizonyították minden szereplő számára, hogy a háború utáni nemzetközi áruszállításba Magyarországnak nem a háború előtti sémák alapján kell és lehet bekapcsolódnia. Úgy gondolom, az eddig ismertetett, töredékes forrásokon nyugvó folyamatok mind hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország mindenkorai vezetése belássa, új alapokra kell helyeznie a kereskedelmi hajózást. Ennek következménye lett az 1930-as években a csepeli Szabadkikötő tengeri kikötőként való kiépítése és az oda lajstromozott Duna-tengerjáró hajózás létrehozása, mely egyszersmind feloldotta a Fiume körüli problémákat és nehézségeket, és közvetlen kapcsolatot teremtett az ország és az elérni vágyott Levante kikötői között. Azonban ez, ahogy mondani szokás: „már egy másik történet”.

A kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium, Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program keretében valósult meg (EKÖP-24-4-II-KRE-1).

⁵¹ MNL OL Z 40. 1446. tétel. P 2156 dosszié.

⁵² MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL VII–2–e. 14830–1921. *Ancora Tengerészek Hajózási Vállalata Rt., 1921–1935.*

BFL VII–2–e. 01726–1915 *Magyar Keleti Tengerhajózási Rt., 1897–1955.*

BFL VII–2–e. 02042–1915 *Atlantica Tengerhajózási Rt., 1907–1944.*

BFL VII–2–e. 16325–1921. *Magyar Amerikai Hajózási Rt., 1921–1929.*

BFL VII–2–e. 16511–1922. *Oceana Tengerhajózási Rt., 1922–1944.*

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

MNL OL XIX–H–8. *Közlekedési Főfelügyelet.*

MNL OL Z 41. 7936. tétel. 6566. dosszié: *Alapítandó új magyar tengerhajózási rt.*

MNL OL Z 40. 1446. tétel. P 2156 dosszié: *Magyar Lloyd Tengerhajózási Társaság.*

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (MMKM), Kézirattár (KEZ), 680. Dr. Bíró Elek visszaemlékezése az *Atlantica Rt.* történetéről.

Nyomtatott források

Magyar Compass: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MagyarCompass/>

Magyar Statisztikai Évkönyvek. Kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1919–1946.

Illésy János – Pettkő Béla (szerk.): *Királyi Könyvek 70. (1897–1901).* Budapest. <https://archives.hungaricana.hu/en/libriregii/>

Szakirodalom

Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Átdolgozott és bővített 2. kiadás, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

Böölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–2004.* Budapest: Akadémiai Könyvkiadó, 2004.

Erdősi Ferenc: *A globalizálódott tengerhajózás és a világkereskedelem.* Pécs: Kiadja az ELKH KRTK, 2021.

Hamerli Petra: *Magyar–olasz kapcsolatok és regionális hatásaik (1927–1934). Rapporti italo–ungheresi nel contesto regionale (1927–1934).* Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola – Università degli Studi di Roma „La Sapienza”. Pécs–Róma, 2018.

Horváth József: *A „Nautica”. A fiumei Tengerészeti Akadémia története.* Budapest: Hajós Bt., 1999.

Juba Ferenc: *A magyar tengerészet a második világháborúban.* Budapest: Magyar Nemzeti Történeti Társaság, 1993.

Pelles Márton: *Az Atlantica Trust története (1906–1944).* Századok, 158. évf. (2023) 4. sz. 789–814.

Sashalmi Ádám: *Fiume a két világháború közötti olasz geopolitikai tervekben.* Pro Minoritate, 2022. ősz. 169–180.

Schláth János: *Eltékozolt örökség. Szemelvények a magyar tengerhajózás történetéből.* Budapest: A szerző magánkiadása, 2017.

TURBUCZ PÉTER

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Marczali Henrik Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 68–92.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.68-92

www.aetas.hu

Egy miniszteriális karrier első felvonása

*Asztalos Miklós a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályán**

ABSTRACT. *The First Chapter of a Ministerial Career. Miklós Asztalos at the Department of Social Policy of the Prime Minister's Office.* This study summarizes a so far unresearched segment of the tumultuous life of historiographer Miklós Asztalos (1899–1986), an important period in his ministerial career. This overview utilizes Asztalos' own memoirs and letters, as well as archival sources. The main goal of this text is to present in detail the workings and primary functions of the so-called 5th Department of Social Policy first founded by Prime Minister Béla Imrédy, then further operated by Pál Teleki, therefore his work as a historiographer and novelist are only briefly touched upon. Only his work in theater, radio, and film is discussed in detail, due to its stronger connection to the main subject. At the end of the study there is a brief outlook on the historian's daily life at the Ministry right after the 5th Department of the Prime Minister's Office.

Keywords: *Pál Teleki, Béla Kovrig, political propaganda, intelligentsia of the Horthy era, Hungarian filmmaking before 1945, theater history*

Bevezetés és kontextus

Asztalos Miklóstra hosszú ideig elsősorban történelmi tevékenysége kapcsán emlékeztek. Művei fókuszában kezdetben mindenekelőtt a wittenbergi magyar peregrináció, a kisebbségkutatás és a kisebbségi (erdélyi) kérdés vizsgálata, illetve a transzilvánizmus gondolata állt, később főleg eszmetörténeti kutatásokat végzett, valamint tudománynpszerűsítést és ismeretterjesztést folytatott.¹ Könyvei közül a *Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus* (Pécs, 1927) vagy a *Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés* (Budapest, 1928) – annak ellenére, hogy ezek megállapításait a tudomány számos tekintetben már meghaladta – ma is jól forgathatók, míg más monográfiái, mint például a *II. Rákóczi Ferenc és kora* (2000) vagy *A korszerű nemzeti eszme* (2004) új kiadásban is elérhetők.

* A kutatásban és a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Klettner Csillának (MNL OL), Suslik Ádámnak (MNL OL), Avar Antonnak (MNL OL), Janzsó Miklósnak (OSZK Kézirattár), Babus Antalnak (MTA KIK Kt), Bakó Dianának (MTA KIK Kt), valamint feleségemnek, Turbuczné Megyesi Ildikónak.

¹ Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 87., 96., 98.; Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 74–79.; Pogány: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*, 339–341.; Pomogáts: *Asztalos Miklós*, 116–118.; Polgárády: *A feledésre ítélt Asztalos Miklós*, 6–7.; Pomogáts: *Magyarság és erdélyiség*, 52–54.; Kántor: *Az Erdélyi férfi*, 55–57.; Pomogáts: *Asztalos Miklós száz esztendeje*, 63.; Fábíán: *Az értelem keresése*, 57.; Fábíán: *A megmaradás parancsolatai*, 27.; Szász: *Asztalos Miklós emlékezete*, 6.; Both: *Népszolgálat és kompromisszum*, 277–279.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 10., 15.; Cseke: *A teljesség sóvárgása*, 134–135.

1936-ban hirtelen nagy változás következett be a történész életében.² Csalódott szakmájában, s fokozatosan áttért a színház területére, ahol már első színdarabja 1938-as premierjével az egyik legsikeresebb magyar színpadi szerző lett, akiért előbb a hazai, majd a külföldi színházak versenyeztek.³ Emellett 1940-től elkezdett főként történelmi témájú filmforgatókönyveket is írni, amivel ugyancsak szép sikereket ért el, de a dráma területén szintén kipróbálta tehetségét.⁴ Mindeközben, 1938-tól a miniszterelnökségen teljesített szolgálatot, amit a róla szóló szakirodalom sehol nem részletez, csupán valamilyen formában rögzíti, hogy „hivatali pályája a második világháború éveiben töretlenül ívelt felfelé”.⁵ A háború végén a Nyugatra menekített minisztériumokkal ideiglenesen ő is elhagyta Budapestet. Előbb Szombathelyen helyezték el, majd Sopronba került. Itt 1945 februárjában többedmagával kijárta, hogy a Szépművészeti Múzeum legértékesebb festményeit, valamint az Országos Széchényi Könyvtár műkincseit, amelyeket a bombázások megindulása után a Nemzeti Bank trezorjában helyeztek el s onnan szerelvényeztek be, kapcsolják le az úgynevezett aranyvonatról, és szállítsák Szentgotthárdra. Az intézkedés hatására a szóban forgó értékes gyűjtemények szerencsésen Magyarországon maradtak.⁶ Még a tavasz beállta előtt ugyanilyen eredményesen akadályozta meg a Teleki Pál Intézet Nyugatra telepítését is. A harcok befejezte végül Salzburgban érte, ahonnan csak 1945 szeptemberében utazhatott vissza családjához, a magyar fővárosba. Hazatérte után B-listázták, míg művei többségét bezúzták. 1951-ben azután feleségével és anyósával együtt, mindenféle indoklás nélkül, Körösladányba telepítették a helybéli Papp Andrásékhoz, akik érthető módon nem örültek a jövevényeknek.⁷

Mivel hűvösvölgyi villájukat⁸ minden ingóságukkal együtt az NDK nagykövetsége kapta meg, és – kérésük ellenére – később, az 1960-as években sem utaltak ki számukra pesti lakást, a család Körösladányban maradt, ahol Asztalos utolsó évtizedeiben visszaemlékezésein dolgozott.⁹ Ezek közül a mindmáig kéziratban kutatható *Miniszteriális éveim... 1938.*

² Szász: *Asztalos Miklós esete a román hadbíróssággal*, 18.; Szász: *Asztalos Miklós emlékezete*, 6.; Egry: *Etnicitás*, 414–415.; Turbucz: *Mesterek árnyékában*, 146–153.; Turbucz: *Egy történetíró kiábrándulásai*, 9.; Turbucz: *Történezből színi író*, 66–70., 72–77.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 32–35.

³ OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Miniszteriális éveim... 1938 szeptember – 1946 október*, 45. (a továbbiakban: *Asztalos: Miniszteriális éveim...*) Vö. Szász: *Kolozsvár neveltje*, 283. Lásd még: PIM G120 *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951)*, 10. Ez utóbbi kéziratában egyébként teljes színházi karrierjét elbeszéli.

⁴ Filmes sikereit hosszasan bemutatja a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött következő kézirat: PIM G124 *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Kapcsolatom a „mozi”-val. Adatok a magyar filmjártás és filmgyártás történetéhez*.

⁵ Pogány: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*, 344.

⁶ Asztalos: *Székfü–Hóman*, 111–119.; Büky: *Csánky Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén*, 1109.; Bajzik: *A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa*, 288.

⁷ Asztalos: *Székfü–Hóman*, 118–119.; OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levele Veres Péter írónak. Körösladány, 1966. október 21.*

⁸ Az 1941-ben felhúzott épület sarokvilla volt a Bognár utca és az ott kezdődő Széher út sarkán. Két házánya volt: Bognár utca 11. és Széher út 1/a. Telekkönyvi helyrajzi száma 11.007/3. Asztalos: *Asztalos Miklós megjegyzései*, 59.; Fővárosi Közlöny, 1941. augusztus 15. 921.

⁹ OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levele Wilhelm Weisznernek, a Német Demokratikus Köztársaság nagykövetének. Körösladány, 1966. október 31.* (a további levelek dátum nélkül); OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levele dr. Sarlós Istvánnak, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága elnökének. Körösladány, 1966. december*; Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 70–71.; Oravszki: *A méltóságos urat kitelepítették*, 11–12.; Jékely: *Jékely Zoltán levele Takács Jenőné Pasteiner Évának*, 461.

szeptember – 1946. október az egyik legnagyobb jelentőségű.¹⁰ Tanulmányomban ezen memoárja, továbbá a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Magyar Nemzeti Levéltárban, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető levéltári források (levelezése és egyéb visszaemlékezései), illetőleg a szakirodalom és sajtóforrások alapján – néhány általam jelentősnek tartott eseményen keresztül – ismertetem Asztalos Miklósnak a miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályán (használatban voltak az V. ügyosztály, az V. osztály, de még az V. propagandaosztály elnevezések is) töltött, 1938 szeptembere és 1940 áprilisa közé eső „miniszteriális működésének” első szakaszát. Dolgozatom tehát kizárólag a történetész személyére fókuszál, akinek életrajzából ezek a hónapok teljesen hiányoznak, az ő „szemüvegén keresztül beszéli el az eseményeket”, ezenképpen közvetlen munkatársaira – elsősorban terjedelmi okokból – csupán említés szintjén, míg magának az osztálynak a tevékenységére – tekintettel annak szakirodalmi feldolgozottságára – csak a legszükségesebb mértékben, röviden tér ki.

A Miniszteriális éveim keletkezéstörténete és jelentősége

Miután vidékre kerültek,¹¹ a család addig sem túl rózsás anyagi helyzete még rosszabbra fordult. Asztalosnak egy ideig még a színdarabok és filmforgatókönyvek jogdíjai biztosítottak némi jövedelmet, amit 1950-ig a protestáns lapokba történt publikálással igyekezett kiegészíteni.¹² Felesége, Kócsy Erzsébet zongoraművésznő zeneórákat adott a környékbeli gyerekeknek a klasszicista stílusú, volt Merán-kastély épületében, ebből volt némi bevételük. Vele szemben az ötvenes évei elején járó történetész hosszú ideig – nem számítva kántori tevékenységét a helyi református gyülekezetben – semmilyen munkát nem kapott a faluban.¹³ Azonban az anyagi nehézségeknél is jobban megviselte az írói elszigeteltség. Mozgásterét a következőképpen értékelte egyik Szántó Györgynek 1957-ben írt levelében: „Elhallgattattam. Miért? Talán mert szálla voltam valakinek vagy valakiknek. Sohsem tudtam kinyomozni az okát. És rettentő pechem volt: nem volt bűnöm. Márpedig ártatlannak nem lehet megbocsátani, s el nem ítéletet nem lehet rehabilitálni. Az ilyent csak elfeledni lehet. Amíg tehettem, próbáltam feszegetni a rám csukott koporsófedelelet.”¹⁴ Egy másik, ugyancsak Szántónak címzett levélben az alábbi sóhaj olvasható: „Néha-néha el-elfog a kételkedés, hogy anatómizált személyem előtt fel fog-e húzódni az elhallgattatás kegyetlen sorompója?”¹⁵

Kihasználva a rázúdult végtelen szabadidőt, Asztalos tovább dolgozott, immár az „egereknek” írva regényeit.¹⁶ Évekkel később, miután kijárta magának a rehabilitációt, a helyi művelődési házban helyezkedett el, ahol művelődésszervezéssel (például gyermekszínház vezetése) foglalkozott.¹⁷ Pénzügyi körülményein tovább javított, hogy Erdei Ferencnek, a Hazafias Népfront országos főtitkárának és Passuth László írónak a kezdeményezésére, valamint Földeák János író támogatásával az Irodalmi Alaptól havi 800 Ft rendkívüli segílyt

¹⁰ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, i. m.

¹¹ Sanyarú életkörülményeiről bővebben lásd: OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós visszaemlékezései: A kitaszítottak évtizedei 1946–1982*.

¹² Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 37.

¹³ Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 71.; Pomogáts: *Magyarság és erdélyiség*, 54.

¹⁴ PIM V. 5790-26 *Asztalos Miklós levele Szántó Györgynek*. Körösladány, 1957. március 5. A kéziratot forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

¹⁵ PIM V. 5790-26 *Asztalos Miklós levele Szántó Györgynek*. Körösladány, 1957. április 23.

¹⁶ PIM V. 4566/22. *Asztalos Miklós levele Áprily Lajosnak*. Körösladány, 1958. március 4.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 37.

¹⁷ Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 81.

utaltak ki számára.¹⁸ Az 1960-as évektől régi barátai és egykori tanítványai mind gyakrabban látogatták, miként levelezése is megélénkült. Egyikük, Tolnai Gábor irodalomtörténész arra biztatta – amint az az MTA Könyvtár és Információs Központ Kéziratárában őrzött egyik levélből kiderül –, hogy vesse papírra gazdag életútja egyik-másik fejezetét.¹⁹ Így a Nagy Péter szerkesztette *Irodalomtörténet* 1970-es évfolyamában lehetősége adódott az olvasók elé tárni Szabó Dezsővel való ismeretségét (*Személyes emlékeim Szabó Dezsőről*), illetve az 1974-es évfolyamban közölhetett egy filológiai tanulmányt Heltai Jenő egyik vígjátékáról (*A néma Levente forrása*). A kezdeti publikációs alkalmakon felbuzdulva, amelyek a visszatérés halovány reményével kecsegtették, több visszaemlékezést készített, ám ezek végül ugyanúgy a fiókjában kötöttek ki.²⁰ Mindenesetre az elutasítás újabb hulláma sem szegte kedvét, s élete fontosnak vélt szakaszáról mind szólt valamilyen formában, változó irodalmi mélységben. Ekként feldolgozta egyetemi éveit, a Bartha Miklós Társaságbeli szerepét, értekezett tudományos pályafutásáról, ezen belül a Szekfü Gyulával és Hóman Bálinttal való kapcsolatáról, feljegyezte emlékeit a színházzal, illetve a mozival kapcsolatban, de írt az Országos Széchényi Könyvtárról, továbbá kitelepítésükről és persze minisztériumi szolgálatának történetéről.

Miután minden megörökíteni kívánt gondolata papíron hevert, az 1980-as évek elején hagyatékát – közte a most bemutatni kívánt kéziratot – átadta az Országos Széchényi Könyvtárnak.²¹ Emellett más közgyűjtemények, úgymint az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, továbbá a Petőfi Irodalmi Múzeum, valamint a később róla elnevezett Körösladányi Művelődési Ház tulajdonába egyaránt kerültek kéziratmásolatok és levelek.

A *Miniszteriális éveim* című, 163 gépelt oldalas kéziratát 1982. október 6-a és november 29-e között vetette papírra. Az első hatvan oldalon bemutatja a miniszterelnökség V. (propaganda) ügyosztályának létrejöttét, felépítését és működését. Asztalos nem feledkezett el a maga szerepének ismertetéséről sem, mi több, saját élményein keresztül mutatja be az intézmény mindennapjait. Egyedülálló módon, minden eddiginél részletesebb betekintéssel szolgál a magyar kormányzati propaganda kényes és bizalmas ügyeibe – írói stílusából adódóan pedig mindezt rendkívül élvezetes formában teszi.

Az új karrier küszöbén

A történetírói karrier fokozatos lezárásának, egyúttal a színműírói babérok keresésének idejére, 1938. szeptember 19-re esett, hogy Asztalos Miklóst munkahelyéről, az Országos Széchényi Könyvtárból azonnali szolgáltatételre rendelték a Miniszterelnökségre. De miért épp őt? Erre a kérdésre a *Miniszteriális éveim* nem ad konkrét választ, ezért néhány mondat erejéig elengedhetetlennek tartom érinteni a szerző könyvtárosi, tudományos, politikai és irodalmi működését, amelyek együttesen predesztinálták őt a propagandista foglalkozásra.

¹⁸ OSZK Kézirattár, Fond 301. *Passuth László író levele Asztalos Miklósnak*. Budapest, 1966. október 20. Lásd még: OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levele Veres Péter írónak*. Körösladány, 1966. október 27.; Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 70. Erdei Ferenc figyelmét Kún Zsigmond hívta fel Asztalosék helyzetére. OSZK Kézirattár, Fond 301. *Kún Zsigmond levele Asztalos Miklósnak*. Budapest, 1966. augusztus 6.; Pomogáts: *Magyarság és erdélyiség*, 54. 1968-tól öregsegi segély címén havi 1200 Ft-ot utalt neki az Alap.

¹⁹ MTA KIK Kt. Ms 5088/197. *Asztalos Miklós levele Gergely Pálnak*. Körösladány, 1969. március 6. Lásd még: OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levele Nagy Péternek, az Irodalomtörténet szerkesztőjének*. Körösladány, 1969. március 27.

²⁰ Ablonczy: *Menni vagy maradni?*, 96.

²¹ OSZK Kézirattár, Fond 301. *Asztalos Miklós levelezése Windisch Évával, az OSZK Kézirattár vezetőjével, 1979–1982*.

A rendkívül ambiciózus történész tudományos fejlődését Szekfű Gyula és Hóman Bálint segítette. Szekfű – akivel könyvei révén ismerkedett össze – szakmai tanácsokkal látta el, peregrinációjában egyengette útját, azonfelül bevezette a fiatalembert a *Magyar Szemle* körül szerveződő jobboldali értelmiségi körbe, miközben publikációs alkalmat teremtett számára az általa szerkesztett lapban.²² Asztalos a *Szekfű–Hóman* című kézírata lapjain hosszabban elbeszéli ennek történetét, miként azt is elárulja, hogy az egyik *Magyar Szemle*-vacsorán mutatták őt be Hómannak, aki a Nemzeti Múzeum igazgatójaként Pécsről, az Erzsébet Tudományegyetem könyvtárából az Országos Széchényi Könyvtárba helyezte.²³ Asztalos könyvtárosként igyekezett a külföldi tanulmányi útjai során szerzett tapasztalatait kamatoztatni az új munkahelyén, amihez szabad kezét kapott.²⁴ 1934-ben *Könyvtári Szemle* címmel kérészerűen szakfolyóiratot indított. A kezdeti nyereség ellenére a kiadó, Lantos Adolf 1935 decemberében – anyagi okokra hivatkozva – egyszerűen megvonta a támogatást.²⁵

Asztalos az 1930-as évek jobbra tolódó légkörében, a kultuszminiszterhez hasonlóan, 1934-re teljesen eltávolodott Szekfűtől, és „Hóman boyként” kereste a szakmai elismeréseket.²⁶ Ezt a könyvtári kinevezések mellett²⁷ a Pethő Sándorral közösen írt *Magyar nemzet története* című munka hozta meg számára. A vállalkozás célja egy, a *Magyar történethez* hasonló, ám annál sokkal rövidebb, irodalmi stílusban megírt tankönyvszerű szintézis elkészítése volt. Hála Hóman szakmai patronálásának, Asztalos rövid időn belül teljesíteni tudta a rá eső fejezetek elkészítését, s a kötet komoly hírnévhez segítette.²⁸ Ekkoriban több írása megjelent a francia nyelvű *Nouvelle Revue de Hongrie* hasábjain, de szentelt egy komolyabb tanulmányt a *magyarság Buda visszafoglalásában vitt szerepének jelentőségének* is a *Tanulmányok Budapest múltjából* című könyvsorozat V. kötetében. Ezt a karrierívet tépázta meg valamelyest a *történeti Erdély* című tanulmánykötet szerkesztése körül kialakult nemzetközi botrány, amelynek eredményeként munkahelyén fegyelmi vizsgálatot kért maga ellen.²⁹ Az ügy elültét jelezte, hogy 1937-ben a frissen megszervezett Referense-osztály vezetője lett, és mindnek tetejében elnyerte a főváros Ferenc József Jubileumi díját is.³⁰

Könyvtárosi és történési hivatásának teljesítésében egy rövid, de annál fontosabb kitérőt jelentett a napi politikában való megméréstetése. Hóman ajánlására a Gömbös nézeteit osztó fiatalember az 1935-ös országgyűlési választásokon képviselőnek jelöltette magát az őriszentpéteri választókerületben.³¹ Noha a választási kudarc eltántorította a további politi-

²² Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 33–34.

²³ Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 8–17.; Hivatalos Közlöny, 1930. febr. 1. 32.

²⁴ Pogány: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*, 340–341.

²⁵ Pogány: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*, 341–343. Asztalos szerint Lantos egyszerűen csak megsértődött, mert a Széchényi Könyvtár duplumainak értékesítésére más antikvárius kapott megbízást. OSZK Kézirattár, Fond 301. Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Országos Széchényi Könyvtár... Oh! Körösladány*, 1982. [kézirat]

²⁶ Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 66–70.

²⁷ Hivatalos Közlöny, 1933. júl. 15. 134.; Hivatalos Közlöny, 1934. aug. 15. 205.; Hivatalos Közlöny, 1935. júl. 15. 216.

²⁸ Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 40–46.

²⁹ Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 77–79.; Turbucz: *Mesterek árnyékában*, 149–153. A fegyelmi ügyről készült jegyzőkönyv megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában MNL OL K 726 643/1936. és uo. 641/1937. számú jelzetek alatt.

³⁰ Turbucz: *Mesterek árnyékában*, 152.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 72–76. Az új vezetői feladatot említi Pogány: Fitz József, 87.

³¹ Turbucz: *Mesterek árnyékában*, 139–141.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 70–72.

zálástól, s egy időre mesterével is eltávolodtak egymástól, a *Miniszteriális éveim* tanúsága szerint a kormánypárt palotájában olyan barátokra talált, mint Gömbös Lajos, Gömbös Gyula miniszterelnök unokaöccse vagy Antal Lajos, Antal István sajtófőnök öccse. Utóbbi barátsága révén Antal István látókörébe került, aki három év múlva nem habozott kihasználni a történész sokoldalúságát, alkotóerejét és persze feltétlen kormánypárti meggyőződését.

A politikai és szakmai pofonok meggyőzték Asztalost arról, hogy energiáit más területen próbálja meg kamatoztatni. Ekkor fordult régi kedvtelése, a színház felé, s írta meg a *Farkaskalandot*. A történelmi drámát a Nemzeti Színházban mutatták be 1938 szeptemberében, Abonyi Tivadar rendezésében, illetőleg Somogyi Erzsébet és Jávorka Pál főszereplésével.³² Az előadás nem pusztán jól sikerült, hanem kasszasiker lett, s a darab elnyerte a kritikusok tetszését.³³ A premieren a nézők sorában ült Hóman is (Asztalos hívta meg a bemutatóra), aki el volt ragadtatva pártfogoltja tehetségétől. Ami ezután történt, arról az érintett így számolt be a *Szekfű–Hóman* lapjain:

„Pár nappal később a könyvtárban telefonon keresett.

– Azonnal menj fel a miniszterelnökségre – mondotta –, és jelentkezz szolgálattételre Antal Istvánnál. Nincs időnk, hogy ezt indokoljam. A miniszterelnök úrnak szüksége van most rád, és majd ő határozza meg, hogy meddig veszi igénybe a szolgálatodat. Na, indulj azonnal. Szervusz!

– És letette a kagylót.”³⁴

Engedelmeskedve az utasításnak, a történész felment a miniszterelnökségre, amivel kezdetét vette életének eddigi ismeretlen szakasza...

A propagandaosztály és az első feladatok

Hámori Péter és Pallos Lajos kutatásai révén tudott, hogy egy új, kormányzati propagandával foglalkozó intézmény létrehozásának ötlete eredetileg Hóman Bálinttól származott, aki az 1938. július 11-ei minisztertanácson vetette fel a javaslatot. Az akkoriban tárca nélküli propagandaminiszter az ülésen bemutatott egy Antal István által készített emlékiratot, amely felvázolta az új propagandaintézmény célját, és részletesen bemutatta feladatait. A dokumentum egy önálló minisztériumi keretrendszerben és hatáskörrel működő szervezetről szólt, amit a többi minisztériumtól átvett feladatkörökkel kívántak feltölteni.³⁵ Az intézményesült modern állami propaganda megszervezését a közelgő háborúra való felkészülés és Imrédy Béla belpolitikai törekvései mellett a szélsőjobboldal megerősödése és előretörése, a szociális feszültségek enyhítésének szándéka, valamint a kissé ködös elgondolások mentén elképzelt történetpolitikai nemzetnevelés igénye hívta életre.³⁶ A cél egy jövőbeni propagandaminisztérium alapjainak megteremtése volt, amely a különböző egyesületeken, rádión, könyveken, újságokon, mozin, népművelő előadásokon, falragaszokon és szórólapokon

³² Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 81–82.; Turbucz: *Mesterek árnyékában*, 154–155.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 77–80.

³³ Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 82–91. A darabról bővebben lásd még: PIM G120 Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951)*, 8–10.

³⁴ Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 83.

³⁵ Hámori: *Kísérlet*, 353–354.; Zachar: *A katolikus értelmiség tervei*, 75.

³⁶ Hámori: *Kísérlet*, 353.; Kozma: *Gondolatok a háborúról*, 25–26. Kovrig a „magyar népművelődést” komoly veszélyben érezte, ezért is üdvözölte Teleki kezdeményezését, hogy a nemzetnevelést minél intézményesebb keretek között, szervezeten kell művelni. Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 46.

keresztül a vidéki lakosságot vagy akár az egész magyar társadalmat megszólítja.³⁷ A minisztertanácsban az új kormányhatósági szerv létrehozását és működtetését Hóman közvetlenül a miniszterelnökség hatáskörébe sorolta, vezetőjének egyúttal régi ismerősét, Antal Istvánt terjesztette föl. A javaslat támogatást nyert, így az V. Társadalompolitikai Osztályt (Asztalos következetesen az V. ügyosztály elnevezést használja) 300 000 pengős éves költségvetéssel heteken belül megszervezték.³⁸ Rövidebben megfogalmazott feladatköre a következő volt:

„Az országos közszellem és közvélemény megfigyelése.

A m. kir. kormány intézkedéseinek hangulati előkészítése és a köztudatba átvitele.

Az országvezetés nemzeti célkitűzéseinek megfelelő gazdasági és szociális közfelfogása kialakítása.

Az állami kényszer-rendszabályok értelmének és jelentőségének rendszeres megvilágítása.

A társadalmi együttműködést zavaró jelenségek megfigyelése és a nemzeti közvélemény kialakítására irányuló törekvések és módszerek rendszeres vizsgálata.

A filmpolitika általános irányítása.³⁹

A rádiónak a politikai nevelés szolgálatába állításával járó feladatok.

Társadalmi egyesületekkel, érdekképviselletekkel, politikai és társadalmi tömegmozgalmakkal állandó összeköttetés fenntartása.”⁴⁰

A szervezet feladatát félig-meddig a nyilvánosság kíváncsi tekintetétől elzárva végezte. Tevékenységi köre azonban annyira nem számított titkosnak, hogy az a *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1940-es kiadásában is hosszasan bemutatásra került. Az ügykörre vonatkozóan a következő felsorolást találhi: „az országos közszellem és közvélemény megfigyelése”, a „társadalmi együttműködést zavaró jelenségek megfigyelése és a nemzeti közvélemény kialakítására irányuló törekvések és módszerek rendszeres vizsgálata”, továbbá a „filmügynek és rádiónak nemzetpolitikai szempontból általános irányítása”, és végezetül a „társadalmi egyesületekkel, érdekképviselletekkel állandó összeköttetés fenntartása”.⁴¹

A *Miniszteriális éveim* részletesen elbeszéli, miképp zajlott a megszervezés a gyakorlatban. Egyebek között kiderül, hogy számos, korábban a kultuszminisztérium alá tartozó terület, közte a népművelő előadások szervezése, a rádió és a film közvetlenül a miniszterelnökség alá került.⁴² Ezzel szemben például a sajtófigyelést a külügyminisztérium továbbra is ellátta, mindamellett az új ügyosztályon Asztalos feladata lett a kifejezetten a miniszterelnököt érintő hírek és társadalmi panaszok gyűjtése.⁴³

³⁷ Gözserővel szervezkednek a pártok a felvidéki választásokra. A *MÉM* különös röpcédulái. 8 Órai Ujság, 1940. április 4. 5.; vö. Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 55–57.; Romsics: *Reform*, 35.; Petrás: „Totális állam”, 91.

³⁸ Hámori: *Portugália*, 62–63.; Hámori: *Kísérlet*, 353–356.; Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 53–54.; Romsics: *Reform*, 37–39. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól átvett ügykörök listáját lásd: MNL OL K 29 a/1) dosszié Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb.

³⁹ A mondatban szereplő ceruzás beszúrásokat elhagytam. T. P.

⁴⁰ MNL OL K 29 a/1) dosszié Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb. A hosszabb feladatkör leírását az osztály 1938-as éves jelentése tartalmazza.; Ablonczy: *A miniszterelnök élete és halála*, 268.

⁴¹ *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 47. évf. (1940) 24.

⁴² Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 11–13. Lásd még: Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 55–57. A Miniszterelnökség és a Kultuszminisztérium között ez a feladat átadás-átvétel korántsem ment zökkenőmentesen. Hámori: *Kísérlet*, 357–358.

⁴³ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 9–10. Lásd még: Asztalos: *Szekfü–Hóman*, 83–84.

Személyi állományát tekintve az előbb az Úri utca 18., majd pár nappal később a 16. szám alá költöztetett törzsgárdát Moravek Endre miniszteri titkár, dr. vitéz Molcsányi Endre a Statisztikai Hivatalból, dr. Balogh László miniszteri osztálytanácsos – Hóman egykori titkára –, Nagy Iván és persze Asztalos alkotta. Antal István végül egy Imrédy miniszterelnök ellen irányult intrika miatt nem vehette át az ügyosztály vezetését. A vezetői teendőkkel helyette Kovrig Bélát, Ferenc József tudományegyetemi tanárt, az Országos Társadalombiztosító Intézet korábbi vezérigazgató-helyettesét bízták meg, aki magával hozta dr. Roósz Andort és dr. Köncse Jenőt.⁴⁴ Másfél éven belül csatlakozott az ügyosztályhoz még dr. vitéz Nagy Zoltán művészettörténész, Molnár Sándor, a párizsi magyar egyesület korábbi főtitkára, tanár, dr. Pataky Mária rutén specialista és a nőkérdés szakértője, valamint Somsits Mária fordító.⁴⁵ Az állomány végül néhány titkárnővel és egy segédhivatalnokkal (Gedényi Mihály) vált teljessé.⁴⁶

Az V. ügyosztály végig egy kis létszámú, hierarchikus felépítésű intézmény maradt, ami a kormányzati szándéknak megfelelően a társadalom befolyásolását fennállása alatt végig önállóan végezte, egyedül a sajtó, a film és a rádió irányítását látta el más minisztériumi osztályok közreműködésével.⁴⁷ Vagyis a munkát mindig Kovrig szervezte és osztotta ki, s egyedül ő tudta pontosan, kinek mi a feladata. Neki volt egyedül állandó összeköttetése a mindenkori miniszterelnökkel, közvetlenül tőle kapott utasításokat, emellett a főállású dolgozókon kívül kizárólag ő adhatott alkalmi megbízásokat „külső ügynököknek” (gróf Dessewffy Gyula, Bolgár Géza és mások).⁴⁸

A fennmaradt személy- és ügybeosztás szerint az ügyosztály *kormányzati propagandát, művészet-technikai propagandát, társadalmi propagandát*, valamint *külföldre irányuló propagandát* fejtett ki. Mindegyik tevékenységi kör egy főelőadót és két előadót kapott, kivéve a külföldre irányuló propagandát, amelyet közösen láttak el (a külügyminisztérium ezt a területet csak kis részben engedte át, ezért nem lehetett önálló előadója, csupán Szentkláray Emil személyében egy ügykezelője). Ennek keretében végezte a főttebb említett sajtófigyelést Asztalos, aki egyébiránt a kormányzati propaganda főelőadója volt (elviekkben a

⁴⁴ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 4–5.; Hámori: *Kísérlet*, 355–356.

⁴⁵ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 19., 32.

⁴⁶ Vö. MNL OL K 29 a/1) dosszié Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb. E szerint 1938-ban Kovrig közvetlen beosztottjai közé tartoztak: Szentkláray Emil min. titkár, Asztalos Miklós múzeumi alkönyvtárnok, Pataky Mária tanügyi s. titkár, Köncse Jenő Országos Társadalombiztosító Intézet-i s. fogalmazó, Roósz Andor Magánalkalmazottak Biztosító Intézet-i s. fogalmazó, Gedényi Mihály tanügyi s. fogalmazó, v. Molcsányi Endre statisztikai tiszt, v. Nagy Zoltán okl. középiskolai tanár.

⁴⁷ Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 62.

⁴⁸ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 6., 17–18. Kovrig hivatali tevékenységébe mélyebb bepillantást enged töredékesen fennmaradt hivatali levelezése. Eszerint tisztségéből adódóan számos állami és társadalmi ünnepségen kellett képviselnie a miniszterelnökséget, lapok megjelenéséhez és terjesztéséhez kellett hozzájárulnia, különféle megrendeléseket és beszerzéseket intéznie az osztálynak, javaslatokat kellett készítenie propagandaakciókra, elfogadott kezdeményezéseket kellett megvalósítania, törvénytervezeteket kellett kidolgoznia, társadalmi szervezetek munkáját kellett segítenie stb. MNL OL K 29 Kovrig Béla hivatali levelezése (az iratokat tartalmazó palliumon tévesen *személyes* levelezés szerepel). Sajnos ennél is kevesebb adatot találni az időszakra vonatkozóan személyes hagyatékában. Például az emigrációját indokló nyilatkozatában is épp csak érintette a szóban forgó másfél évet. MNL OL P 2343 I. 9. Kovrig Béla hagyatéka – Nyilatkozat. Propagandáról alkotott nézeteit évekkkel később összefoglalta egy monográfiában. Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, i. m.

legfontosabb beosztás az osztályon), míg Köncse Jenő és Molcsányi Endre előadók közvetlen kollégái és beosztottjai lettek.⁴⁹ Hármójuk feladatköre a következőkből állt:

- a) A kormány magatartásának és intézkedéseinek hangulatbeli előkészítése, valamint a megtörtént intézkedések jelentőségének – a sajtóosztállyal együttműködésben – a köztudatba való átvitele.
- b) Az országvezetés nemzeti célkitűzéseivel egybevágó gazdasági és szociális közfelfogás kialakítása.
- c) Az állami intézkedések értelmének és jelentőségének rendszeres megvilágítása. (Totális háború esetén a közvélemény meggyőzése a kényszerintézkedések népvédelmi jelentőségéről.)
- d) A társadalmi együttműködést zavaró tények és jelenségek, valamint a közvélemény megfigyelése, és a nemzeti közvélemény kialakítására irányuló törekvések rendszeres vizsgálata.⁵⁰

Kovrig Béla csapata a külföldre irányuló propaganda kapcsán esett át a maga tűzkeresztségén. Legelső feladatuk a csehszlovák rádió adásainak figyelése volt. A sértő vagy magyar-ellenes megnyilatkozásokat a Magyar Távirati Iroda révén húsz–huszonöt perccel a sugárzást követően fordításban leadták az ügyosztálynak, ahol leghamarabb feleletet kellett adni a támadásokra. Ebből a munkából Asztalos a nemzetiségeket érintő ügyek megválaszolásával vette ki részét. Emlékiratában lejegyezte, hogy a legelső „választ” harminc–negyven perc alatt készítették el, s nem sokkal a továbbítás után az már el is hangzott a Magyar Rádióban.⁵¹

Akadtak persze személyre szabott állandó és időszaki feladatok is. A történészre hárult a sajtófigyelésen kívül a társadalmi egyesületekkel kapcsolatos propaganda, röpiratok szerkesztése, a kormányintézkedések propagálása a sajtóban, hazai politikai vonatkozású propagandaművek figyelése, egyesületi keretben vagy alkalmilag rendezett ankétok, előadássorozatok, vitaestek „bizalmas úton való kezdeményezése”.⁵² Hivatali levelezése rávilágít, hogy ez a tennivaló 1939 őszétől munkaideje jelentős részét kitette, tekintettel arra, hogy 1940 első felében már heti rendszerességgel tucatszámra szervezte és engedélyezte a népművelő, nemzetnevelő előadásokat az ország minden pontján. Mások között neves írókat, gimnáziumi és egyetemi tanárokat, muzeológusokat, kutatókat és szabadpályás értelmiségieket kért fel avagy egyszerűen a miniszterelnökség nevében utasított (természetesen anyagi ellenszolgáltatás fejében) a részvételre. Összesen ötvennégy előadóval, harmincegy helyszínen, harminchét előadássorozat mintegy százharmincegy előadása futott át a kezei alatt.⁵³ A pulpituson lehetett látni például Albrecht Ferencet, Gergely Pált, Gogolák Lajost, Hamvas Bélát, Joó Tibort, Karácsony Sándort, Makkai Lászlót, Markó Árpádot, Moravek Endrét, Somogyi Józsefet és Trócsányi Györgyöt, de kötelező volt előadást tartani az osztály tagjainak is.⁵⁴ Az előadások kapcsán megfogalmazott célkitűzés az volt, hogy a vidéki lakosságot becsábítva a

⁴⁹ MNL OL K 29 a/1) dosszié, Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb. A dokumentumban a következő méltatás olvasható Asztalosról: „Dr. Asztalos Miklós neves történétíró, publicisztikai tevékenysége közismert, több színdarabját és hangjátékát a Nemzeti Színház és a rádió előadta, kitűnő stílusza.”

⁵⁰ MNL OL K 29 a/1) dosszié, Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb.

⁵¹ Asztalos: *Miniszterialás éveim*, 5. Lásd még Asztalos: *Szekfű–Hóman*, 84.; Hámosi: *Kísérlet*, 358–359.; Hámosi: „*Produktív szociálpolitika*”, 48.

⁵² MNL OL K 29 a/1) dosszié, Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb.

⁵³ MNL OL K 29 Asztalos Miklós levelezése – Nemzetnevelő előadások országos rendezése. Vö. Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 61.

⁵⁴ Hámosi: *Kísérlet*, 362–363.

nagyobb vidéki szellemi gócpontokra, neves szakemberek segítségével felvilágosítást kapjanak az őket érintő „legfontosabb hazai és külföldi eseményekről”, továbbá azokról az intézkedésekről, melyek „gazdasági, szociális, kulturális helyzetükben” számukra a mindennapokban előnyt jelenthetnek.⁵⁵ Másfél évtizeddel később, az immár Amerikában élő Kovrig meglehetősen egyoldalúan, az idegen világnézeti befolyás elleni küzdelemként tekintett vissza az ő és Asztalos által szervezett előadásokra. „A harmincas évek végétől – emlékezett vissza 1954-ben – kiváltképpen Teleki Pál miniszterelnöksége idején (1939–1941) államunk »világnézet-politikája« megszűnt csupán negatívum (valaminek a tagadása) lenni, hanem elősegítette – a gondolatok és érzelmek közlésének minden eszközével és legfőképpen az egyházak és az erre alkalmas társadalmi egyesületek és népművelési szervek útján – a magyar hagyományos gondolkodásmódnak és ízlésnek megfelelő »magyar világnézet« kialakulását és népszerűsítését, de ugyanakkor a keresztény egyházi és megfelelő társadalmi alakulatokkal együtt megszervezte a sajtó által kezdeményezett »szellemi honvédelmet« a Harmadik Birodalom ideológiájának terjedésével szemben. Teleki Pál tragikus halála után az állam felhagyott ezzel a »világnézeti politikájával«.”⁵⁶

Asztalos legelső megbízatása ténylegesen abból állt, hogy utasítania kellett a főispánokat Imrédy nyilvános támogatására. A törvényhatóságoknak soron következő ülésükön bizalmat kellett szavazniuk Imrédynek a felvidéki magyarság ügyében addig végzett, illetve továbbra is kifejtendő munkálkodásáért.⁵⁷ Minekutána ezt kifogástalanul ellátta, megkapta a fővárosban rendezendő utcai tüntetések szervezésének és adminisztrálásának dolgát. A *Miniszteriális éveim* részletesen beavat ennek hátterébe. Hosszasan részletezi, hogy a miniszterelnökség megbízásából milyen szimpátiatüntetésekkel produkált (többek között az első bécsi döntés kihirdetésének napján), ezeken milyen szervezetek vettek részt, hogyan, milyen forgatókönyv alapján folytak le, de megemlékezik többek között a felmerült nehézségekről, az adott rendezvények utóhatásairól is. A finanszírozási oldalt sem hagyta homályban: „Hogy egy-egy utcai kivonulásra mennyit költhetnek, soha senki sem limitálta. Egyre igazolódott, hogy politikára mindig van pénz. Ez volt az első napok benyomása, s ez sűrűn igazolódott. Ha olykor elfogyott a pénzünk – mert erre is volt precedens –, egyikünk elment a TÉBÉ-be vagy a Gyosz-ba [Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, Gyáripárosok Országos Szövetsége], és ott a kért összeget mindig meg is kaptuk. A mindenkori miniszterelnök ilyen anyagi alátámasztása mind a TÉBÉ-nek, mind a Gyosznak kijövedelmezte magát.”⁵⁸

A kisebb jelentőségű(nek tűnő), egyénileg megvalósítandó állandó megbízások körébe tartozott a rádióelőadások írása – *rejtett propaganda* keretében – előre meghatározott témákból (a felvidéki kérdést konkrétan említi a kézirat).⁵⁹ De Asztalos összegezte a parla-

⁵⁵ MNL OL K 29 a/1) dosszié, Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb. Az előadásokról bővebben lásd még Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 240.

⁵⁶ Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 46. A 293. oldalon a „magyar kultúra tekintélyének emelése”-ről is beszél.

⁵⁷ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 8.

⁵⁸ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 9. Az ügyosztály költségvetését lásd: MNL OL K 29 a/1) dosszié Az ügyosztály ügyköre, személy- és ügy-beosztása, jelentései stb.

⁵⁹ A rádió- és persze a sajtótevékenységet Kovrig rejtett propagandának tartotta. Hámosi: *Kísérlet*, 367. Ezért két megoldást alkalmaztak. Az adásszerkesztéseknél és a kisebb jelentőségűnek tartott munkáknál az ügyosztály dolgozóinak neve nem került említésre, míg a megrendelt előadások és rádiójátékok esetében Asztalos mindig a saját nevében jelent meg (szerződéseket is kötött vele, miként honoráriumban is részesült), és mint „jó nevű” és „ismert”, felkért vagy meghívott történész került említésre, aki a saját nevében szól vagy a saját művészi produktumát adja el a Rádióknak. A

menti üléseken történeteket Kovrignak, avagy könyvtárosi múltja révén neki kellett ellátnia Imrédyt a legfrissebb külföldi lapokkal és könyvekkel. A beszerzések terén ugyanolyan profinak bizonyult, hiszen néhány órával a megjelenés után a legfrissebb német vagy francia lap már a miniszterelnök asztalán hevert. Munkaköre idővel az újságírással is bővült, amire máris kitérek.

A nagyobb állami ünnepek egyik-másikának lebonyolítását szintűgy Kovrig és munkatársai végezték. 1938-ban ilyen rendezvény volt a kassai bevonulás díszünnepsége és a Miklós-napi ünnep, míg 1939-ben, egyúttal az V. ügyosztály fennállása során is a legfontosabb program, a hónapokon keresztül szervezett, augusztus 6-i úgynevezett *Szegedi ellenforradalmi ünnepség*.⁶⁰ Ez utóbbi összejövetel – a totális államszervezetek felé való törekvés jegyében – egyben egy négy hónapig tartó, rendkívül intenzív antikomintern propagandamunkát befejező országos megemlékezéssorozat lezárása is volt.⁶¹

Imrédy és Teleki szolgálatában és az Alteredgo

A felvidéki bevonulást követően Asztalos napjai nyugodtabbá váltak. November elején a Magyar Rádióknak írt egy kétrészes hangjátékot, *A fejedelem városa, Kassa* címmel.⁶² Az aktualitása folytán nagy sikert arató, nyíltan nacionalista művet – a szerző többi hangjátékához hasonlóan – Németh Antal rendezte, és igen előkelő szereposztást kapott.⁶³

Saját céljaira használva a propagandaosztályt, 1939 elején Imrédy Béla utasítást adott a második zsidótörvény megszerkesztésére. „Imrédynek az volt a kívánsága – olvasható a memoárban –, hogy csináljunk egy nagyobb történelmi, közgazdasági, kultúrpolitikai indokolást az új törvénytervezethez, amit Imrédy a kormánypárt tagjai közt kívánt kiosztani, hogy azok megfelelően fel tudjanak készülni a törvényjavaslat képviselőházi támogatására.”⁶⁴ Ebben a munkában hárman vettek részt: Molnár Sándor, Molcsányi Endre és persze Asztalos, aki a zsidókérdés történetét dolgozta fel. A Magyar Nemzeti Levéltárban az *Adalékok a zsidókérdéshez* című kiadvány és a hozzá kapcsolódó teljes munkaanyag egyaránt fennmaradt, ezenképpen világos képet lehet alkotni a tényleges feladatról. Ebből úgy tűnik, a szerzők nem fektettek nagy energiákat a feladatba, és – Asztalost leszámítva, aki a magyar állam addigi zsidóellenes intézkedéseit szedte csokorba és magyarázta (*Törvényes intézkedések a zsidókérdésben*) – főként zsidóellenes idézeteket gyűjtöttek össze liberális politikusoktól, keresztény főpapoktól és ismert tudósoktól. De volt még egy fejezet (*Zsidók önmagukról*), amely neves zsidó származású személyek zsidósággal kapcsolatos kijelentéseit tartalmazta, valamint egy statisztikai összeállítás Molcsányitól. Ebben Bosnyák Zoltán, Kovács Alajos és

valóságban természetesen napokkal a felvételek előtt leadta anyagát jóváhagyásra, így felolvasásra és/vagy bemutatásra minden esetben előzetesen átnézett munkák kerültek.

⁶⁰ MNL OL K 29 k) dosszié, Miklós-napi ünnepség; MNL OL K 29 r) dosszié, Szegedi ellenforradalmi ünnepség

⁶¹ MNL OL K 29 v) dosszié, Javaslat; Hámosi: *Kísérlet*, 367.

⁶² *Műsorkalauz – A fejedelem városa*. Pesti Hírlap, 1938. november 11. 8.; PIM G120 Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951)*, 18.

⁶³ II. Rákóczi Ferenc: Petheő Attila, gróf Bercsényi Miklós: Vándory Gusztáv, gróf Bercsényi Miklósné: Gyarmathy Anikó, Károlyi Sándor: Turay Ferenc, Károlyi Sándorné: Mátray Erzs, Stepney György és Radics András: Vértes Lajos, Bige László: Pataky Jenő, Pap Mihály: Ajtay K. Andor stb. *Friss Rádióújság – Budapest rádióműsora november 13-tól november 19-ig*. Friss Újság, 1938. november 11. 9.

⁶⁴ Asztalos: *Miniszterialás éveim*, 18. A törvénytervezetet lásd: MNL OL K 29 h) dosszié, *Adalékok a zsidókérdéshez c. kiadvány és háttéranyaga – A törvényjavaslat másolata*.

társainak kutatásai, valamint *szigorúan bizalmas* kormányzati jelentések alapján mutatta ki a magyar zsidóság állítólagos gazdasági térfoglalását.⁶⁵

A *Miniszteriális éveim* nem örökít meg a kiadott feladattal kapcsolatos aggályokat, *horribile dictu* elszabotálására vagy késleltetésére vonatkozó javaslatokat. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy szerzője örült a törvényjavaslat egyhangú elfogadásának, amit a megfelelő előkészítő munka gyümölcseként tekintett.

Ugyanígy nem érzett morális aggályokat, amikor a kabinet belpolitikai lépéseit hírlapokban kellett népszerűsíteni. Az Imrédy-kormány ugyanis olyannyira fontosnak tartotta családvédelmi intézkedéseit, hogy az ügyosztályon valakinek rendszerint mindig dicsérnie kellett azokat,⁶⁶ Asztalos pedig kiválóan értett ehhez. A véleményalkotást minél hatékonyabban befolyásolandó, *értésítések*et és *tájékoztatásokat* egyaránt készített.⁶⁷ Előbbieket jobbra névtelenül, míg az utóbbiakat álneveken, olvasói véleménynek álcázva. Ekként egyik értesítő-cikkében a falusi közegészségügyi szolgálat fejlesztését a tőle elvártak szerint „mélyreható, nagyjelentőségű, népgondozó és szociális kormányintézkedésnek” minősítette.⁶⁸ Máskor egy olvasói levél álneves szerzőjeként a nyugdíjasok, özvegyek, hovatovább a közszolgálatban álló férjes asszonyok alkalmazásának korlátozása mellett szállt síkra. Ez utóbbi „ügynek” 1938 decemberében például nem kevesebb, mint nyolc cikket szentelt. Ugyanebben az időszakban, még a karácsony előtti napokban – egyebek között – foglalkozott a visszacsatolt felvidéki területeken életbe léptetett vármegyei közigazgatás visszaállításával, de publikált két meleg hangú cikket a fasizmusról is.⁶⁹ Erre egyáltalán nem lett volna szükség, mert a szintén miniszterelnökségi alárendeltségben működő III. sajtóosztály, egyeztetve az V. osztállyal, rendszeresen adott ki ilyen tárgyban olasz cikkeket magyar napilapoknak.⁷⁰ Mindazonáltal az Imrédy-kormány rendelkezéseit támogató publikációk ’gyártása’ az ünnepek után töretlen lendülettel tovább folytatódott.

A nem sokkal később bekövetkezett miniszterelnöki bukás nem rendítette meg az V. ügyosztály tekintélyét. Annak ellenére sem, hogy új mozgalmának zászlóbontását teljesen Kovrigék szervezték, és a végsőkéig kiálltak mögötte a származása körüli botrány kirobbanása után is. Hatalmas diáktüntetések szerveztek mellette, míg Asztalos a sajtóban vette védelmébe.⁷¹ Ez a néhány hónapos *intermezzo* azonban nem zavarta az új miniszterelnököt, aki úgyszintén felhasználta őket céljai eléréséhez. Kovrig csapata az 1939-es képviselő-választások alkalmával már nyíltan Teleki Pál győzelméért kampányolt.⁷²

Az ügyosztálynak nem volt félnivalója a változástól, hiszen propagandistákra minden kormánynak szüksége van, nem így Asztalosnak. Az új miniszterelnök és közte régi, az 1920-as évek derekáig visszanyúló barátság állt fenn. Ez 1936-ig, *A történeti Erdély* kapcsán kirobbant botrányig tartott. A kötet előszavát Teleki jegyezte, de a szöveg nem tőle származott.⁷³ A vonatkozó levéltári források, egész pontosan a tárgyban tett Teleki-jelentés, arra

⁶⁵ MNL OL K 29 h) dosszié, *Adalékok a zsidókérdéshez* c. kiadvány és háttéranyaga.

⁶⁶ MNL OL K 29 i) dosszié, Családvédelem.

⁶⁷ Horváth: *A közvélemény ellenőrzése*, 57.

⁶⁸ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 20.

⁶⁹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 20–22.

⁷⁰ Ez a gyakorlat odáig ment, hogy két évvel később, 1940. május 29-én az úgynevezett olasz cikk-akció keretében mintegy tizenegy fasizmussal kapcsolatos cikket közöltettek. MNL OL K 29 g) dosszié, Fasizmusra vonatkozó cikkanyag.

⁷¹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 23–26.; Hámosi: *Kísérlet*, 363.

⁷² Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 31.

⁷³ Asztalos: *Székfű–Hóman*, 150.

engednek következtetni, hogy amíg a könyv jól futott, a politikus fogadta a gratulációkat, viszont miután a románok bevonták, egyúttal annak egyik szerzőjét, Roska Márton régészt pedig letartóztatták, megtörtént a visszakozás. A politikus minden felelősséget Kolozsváry Bálintra, az Erdélyi Férfiak Egyesületének ügyvezető elnökére mint szerzőre és kiadóra, azonfelül Asztalos Miklósa mint szerkesztőre hárított.⁷⁴ A viszony ettől kezdve Teleki és Asztalos között évekig határozottan ellenséges volt, ami csak 1939 során kezdett újra javulni. Ennek egyik jele később az volt, hogy márciustól Asztalos folytathatta a kormánytevékenység sajtópropagálását, továbbá Teleki megbízta a magyar-kárpátaljai testvérközségek és testvér- városok szervezete leendő felépítésének kidolgozásával is.⁷⁵

A normalizálódott főnök-beosztott kapcsolatért ezt megelőzően a történész nem kevesebbet tett, mint hogy a választási kampány során kiadott egy Teleki monográfiát. Csakhogy a dolog nem ment egyszerűen. Átadva a szót az érintettnek, „úgy határozotunk Kovriggal, hogy a választás ürügye alatt kiadunk egy Teleki-írta könyvet, és azt szerteszórjuk az országban. Ebbe Teleki is belement, de arra, hogy írjon is, nem volt hajlandó. Annál sokkal jobban el volt foglalva, semmint még írásra is tudott volna időt szakítani. Nem volt más tennivaló, nekem kellett ezt a könyvet megteremtenem.”⁷⁶ Először kiválogatott egy kötetre valót a korábbi tudós beszédeiből és írásaiból, majd, ahol a szemelvények között hézag mutatkozott, azt saját szövegeivel töltötte ki. Visszaemlékezése rögzíti, hogy nehézséget mindössze a stílus okozott. Az ő kifejezőmódja ugyanis kiforrottabb és irodalmibb volt, ezért muszáj volt durvább stílust alkalmaznia. A kéziratot „a szerző” egy éjszaka alatt átnézte, majd néhány napon belül *Beszédek, 1939* (Budapest, 1939) címmel a könyv elkészült.

Még javában folyt a választási hajcihő, amikor a kultuszépítés jegyében Teleki – aki büszke volt rá, hogy ő lehetett az első antibolsevista kormányfő – utasította Asztalost, hogy gyűjtse össze az 1919-ben a kommunisták ellen fegyvert ragadók, egyben az összetűzések áldozatainak névsorát egy nagyszabású állami megemlékezéshez. A történész a feladat végrehajtásához igénybe vette az ügyosztály humánerőforrásait, s rögvest körlevelet küldtek az ország minden jegyzőjének, adatszolgáltatásra szólítva föl őket. A gyűjtés eredménye egy fél iratfolyóméter hosszú iratköteg lett, ami tartalmazta minden összecsapás helyszínét és az áldozatok neveit. Még a választások befejezése előtt megkezdődtek a megemlékezések, elsőként Vas megyében, majd május–július között a propagandaosztály bevonásával sorra következtek az állami ünnepek is. Ezek sorát végül 1939. augusztus 6-án az úgynevezett *szegedi ellenforradalmi ünnep* zárta,⁷⁷ amit már teljes egészében az V. ügyosztály szervezett. Asztalos, aki egyébként a sajtóban népszerűsítette a rendezvényeket, a szegedi ellenforradalmi ünnepség minden apró részletét pontosan megörököltette memoárjában.⁷⁸

Mintha az előzőekben leírt hónapok eseményei nem bővelkedtek volna tennivalóban, május–június folyamán a közgondolkodás befolyásolásának érdekében Asztalos és Kovrig

⁷⁴ MNL OL K 641/1937. Jegyzőkönyv a M. N. Múzeum Fegyelmi Bizottságának f. évi november 10-én Asztalos Miklós ügyében hozott ítéletéről, 23. számú melléklet, Gróf Teleki Pál ny. miniszterelnök, egyet. nyilv. r. tanár levele fenti ügyben dr. Csánky Dénes vizsgálóbiztos megkeresésére. Budapest, 1937. máj. 13. Teleki kapcsolatát az Erdélyi Férfiak Egyesületével lásd: Ablonczy: *A miniszterelnök élete és halála*, 159–160.

⁷⁵ Asztalos: *Miniszterális éveim*, 29–30.

⁷⁶ Asztalos: *Miniszterális éveim*, 31.

⁷⁷ A rendezvényről minden napilap hosszan tudósított. *Friss Ujság*, 1939. augusztus 8. 1–2.; *Magyar Nemzet*, 1939. augusztus 8. 1–3.; *Pesti Napló*, 1939. augusztus. 8. 1–4.; *Új Magyarság*, 1939. augusztus 8. 1–4.; *Ujság*, 1939. augusztus 8. 1–2.

⁷⁸ Asztalos: *Miniszterális éveim*, 34–35., 37–43.

egyetemi professzorok bevonásával rádióvitákat is szervezett az általuk sorskérdéseknek gondolt ügyekről. A beszélgetések végén a bemondó kérte a hallgatóságot, hogy osszák meg írásban gondolataikat a hallottakkal kapcsolatban. A leveleket a Magyar Rádió és az ügyosztály munkatársai kiértékeltek, majd témánként a legjobb három hozzászólást jutalmazták is. A ciklus végén Asztalos összefoglalást közölt az *Új Magyarország* 1939. június 18-i számában *A nemzetpolitikai rádióviták jutalomdíjait kiosztották* címmel.⁷⁹ Az ehhez hasonló műsorok szervezése mellett, hogy azok nagy érdeklődésnek örvendtek, egyben hozzájárult a hatékony és gyors tömegtájékoztatás fejlődéséhez, megszólította a szegényebb társadalmi rétegeket, miközben tökéletesen beleillett az osztálynak az időszaki jelentéseiben megfogalmazott, a az eredményes rádiópropagandáról és nemzeti irányú nevelésről vallott felfogásába.⁸⁰ Elfogadva Horváth Barnának a tárgyban tett megállapításait, a rádiót mint propagandaeszközt Kovrig mindenféleképpen a kormány szolgálatába kívánta állítani. Horváth szerint „a rádió a közös lelki tartalmak irányításának nagyhatású eszköze. Egyrészt gépesíti és ezzel kiterjeszti és behatóvá teszi az élő szó, a hang, a zene, az írásmű, a szónoklat, a gondolat és az érzelmek közvetítését. Másrészt behatol az otthonba és a maga mondanivalóját a legintimebb magánéletbe is beilleszti, azaz költség- és fáradságmentesen házhoz szállítja a hírt, a gondolatot és a műélvezetet. Aki elég idővel, érdeklődéssel és megfelelő készülékkel rendelkezik, annak számára a rádió a hallható világot megsokszorozza.”⁸¹ Ez a mára, ha nem is megmosolyogtató, de erőtlen elképzelés a maga korában egyáltalán nem volt légből kapott, sőt nagyon is komoly felmérésen alapult. Egy jelentés szerint a Magyar Rádió közönsége akkoriban napi háromszázhetvenezer fő volt, ami családtagokkal együtt körülbelül egymillió rádióhallgatót jelentett. Ezzel szemben a film nyilvánosságát mindössze négyszáztíz mozi jelentette, összesen százötvenkétezer hatszáztizenöt fős befogadóképességgel. Ebből viszont legfeljebb kilencvennégy mozi tartott napi vetítést, mintegy nyolcvanezer férőhellyel. Vagyis a filmszínházak látogatottsága, egyben propagandaszerepe meg sem közelítette a rádiókövetők számát, ami közvetlenül a nyomtatott sajtó olvasói után következett.⁸²

Visszakanyarodva Asztaloshoz, szeptember 11-én maga a történész is tartott egy történetpolitikai rádióelőadást *Mit köszönhet a világ a magyarságnak* címmel, az ősz folyamán pedig a kormányintézkedések hírlapi népszerűsítését felváltandó rovatot indított *A Magyar Élet Párt Értesítője* című, frissen alapított kormánypárti félhavi pártlapban *Egy hónap a kormány munkájából* címmel, amit háromnegyed évig, amíg még az ügyosztályon dolgozott, első sorától az utolsóig ő írt.⁸³ Ehhez napi szinten követte az állami szervek közérdekű tevékenységét, azokról munkanaptárt készített, azután, ha a szükség úgy hozta, cikkeiben nemcsak pozitív színben tüntette fel, hanem szükség esetén felnagyította kissé az Imrédy-adminisztráció teljesítményét. A továbbiakban ez a feladat vált hivatali munkája gerincévé.

A rendelkezésére álló kevés szabadidőt 1939-ben egy római körutazáson túl arra használta, hogy megírja az 1770-es években játszódó három felvonásos történelmi vígjátékát, az *Alteregót*, amit szeptember 27-én mutattak be a Nemzeti Színház Kamara Színházában.

⁷⁹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 35. Ezek a rádióviták 1940-ben is folytatódtak, töretlen sikernek örvendő. Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 54.

⁸⁰ MNL OL K 29 c) dosszié, A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói – A rádió kérdésében; Hámosi: *Kísérlet*, 366.

⁸¹ Horváth: *A közvélemény ellenőrzése*, 52.

⁸² MNL OL K 29 d) dosszié, A rádió, mint propagandaeszköz a nemzetnevelés és politikai felvilágosítás szolgálatában; Hámosi: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására*, 366–367. Vö. Horváth: *A közvélemény ellenőrzése*, 48., 52–53.

⁸³ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 43–44.

A történet szerint segédtsíztje II. Józsefnek adva ki magát, szerelembe esik egy erdélyi főnemes fiatal özvegyével, aki emiatt zárdába kíván vonulni. A császárné maga mellé veszi az asszonyt, s ekkor kiderül az igazság, de a bonyodalmak mégis fokozódnak. A darab, miközben mulatságos erkölcsrajzot ad a korabeli Bécsről, emberi vonásokkal mutatja be Mária Teréziát és fiát, úgy, ahogy valójában éltek a Burg falai között. Az Európa-szerte kasszasikert arató vígjáték kapcsán – amelyet később *Egy éjszaka Erdélyben* címmel filmre vittek⁸⁴ – a *Miniszteriális éveim*ben megtudható, hogy írója a szegedi ellenforradalmi ünnepet követő napon hogyan ismerkedett össze az egyik főszerepet játszó színésszel, Lehotay Árpáddal.⁸⁵

Évtizedekkel később a következőt jegyezte meg az *Alteregóról*: „Természetesen a lehetőség szerint részt vettem az *Alterego* próbáin, amit annál is inkább megtehettem, mert a próbák délután, sőt kora este voltak s így Kovrig beleegyezésével nehézség nélkül eljárhattam a próbákra. A darab remek szereposztásban került színre. A főszerepeket Vízváry Mariska, Uray Tivadar, Tőkés Anna, Lehotay Árpád, Eöry Kató alakították, s a másodrangú szerepek is olyan kezekben voltak, mint Nagy Adorján, Gózon Gyula és Várkonyi Zoltán. A rendező is Nagy Adorján volt. A díszleteket Jaschik Álmosné tervezte. A darab komoly sikert aratott, bár Németh Antal zsúfolt bérleti rendszere mellett csak 31-szer adatta elő. Ám már 1940 tavaszán bemutatták Németországban is, mégpedig egyszerre két városban volt bemutató: Lipcsében és Breslauban. A darab német címe *Die Nacht in Siebenbürgen* volt, és 1944-ig a III. Birodalom színpadain több mint kétezer előadást ért meg. De előadták Hollandiában is hollandul és Csehország területén csehül és németül is. Két film is készült belőle. A Hunnia *Egy éjszaka Erdélyben* címmel filmesítette meg Budapesten, és az UFA majdnem ugyanakkor *Tanz mit dem Kaiser* címmel Berlinben Röck Marika és Albach-Retty főszereplésével. Ez utóbbi filmnek 30 év lejárta után az előadási joga visszaszállt rám, s pár évvel ezelőtt előbb egy nyugatnémetországi, majd az osztrák televíziótól a Jogvédő Hivatalunkon át több mint hetvenezer forintot kaptam jogdíjként.”⁸⁶

Színpadi elismertségét egyaránt bizonyítja, hogy a Nemzeti „házi szerzője” lett, azonfelül 1939 decemberében a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete a huszonnyolc tagú igazgatóságába választotta, ami azontúl a színházi élet mindennapjaiba történő beleszólási alkalmat garantálta számára.⁸⁷

Munkája, a miniszterelnöknek és Kovrignak összeállított napi sajtószemlék, a hivatalból készített újságcikkek, a félig-meddig utasításra tartott rádióelőadások, azonkívül színi írói tevékenységen túl a jól jövedelmező rádiójátékok írására egyformán tudott időt szakítani. Az *Alterego* premierje után egy nappal hangzott el a Rádióban a *Hunyad vára* című ötrészes

⁸⁴ PIM G124 Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Kapcsolatom a „mozi”-val. Adatok a magyar filmjátszás és filmgyártás történetéhez*, 28., 40–41.; Pomogáts: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 79–80.; Mudrák–Deák: *Magyar hangosfilm lexikon*, 95., 108.

⁸⁵ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 42–43.

⁸⁶ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 45. Vö. PIM G120 Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951)*, 9–10.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 95–96. A darab premierjéről lásd: Szegi Pál: *Alterego. Asztalos Miklós vígjátéka a Nemzeti kamara Színházban*. Pesti Hírlap, 1939. szept. 28. 8–9. A sikerekről a korabeli sajtó is megemlékezett: Asztalos Miklós *Magyarszínházi új darabjáról a „Quadrille”-ről*. Filmről, színházról, és a – „strohmanság”-ról. Film Színház Irodalom, 1942/7. 16.; Színház, Film, Művészet – Magyar sikerek Bécsben. Állandó táblás házak után gördül le a szezonzáró függöny. Új Magyarság, 1943. júl. 18. 13. Lásd még: Asztalos: *A divatos királynő*, 10–11.

⁸⁷ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 51.

színhátéka Abonyi Tivadar és Szilassy Gyula rendezésében, kitűnő szereposztásban.⁸⁸ A sikeren felbuzdulva Asztalos idővel saját költségén nyomtatásban is megjelentette a művet két másik hangjátékkal együtt (*A fejedelem városa / Hunyad vára / Márciusi tüzek*, Budapest, 1942).

Mindeközben a *Magyar Élet Pártértésítőjében* tájékoztattott a honvédelmet érintő változásokról, másfelől igyekezett elhitetni az olvasókkal, hogy dacára a német–lengyel konfliktusnak, Magyarországon a kormány a helyén van, és töretlenül dolgozik tovább a magyar népért. A nyílt propaganda mellett megbízást kapott arra, hogy egyik pécsi történelemtanár barátja fiának, bizonyos Lajos Ivánnak a német újra felfegyverkezést blöffnek tekintő pamfletjére, az úgynevezett *szürke könyvre* hivatalos oldalról német és magyar nyelven is válaszoljon, miután annak francia és angol fordítása igencsak felháborította a Harmadik Birodalom külügyminisztériumát.

Miután Lajos pamfletjét ízekre szedte, és a pártértésítőbe napról-napra írt kormányzati tevékenységet propagáló naplóbejegyzései úgyszintén rutinszerűen megjelentek, Teleki új állandó feladattal bízta meg. Molnár Sándorral és vitéz Nagy Zoltánnal közösen egy plakátalakú, kevés szöveget tartalmazó, képes faliújságot kellett készíteniük a vasútállomásokra, várótermek és jegyzői irodák folyosóira, valamint más olyan terekre, ahol a hosszabb-rövidebb ideig várakozó emberek láthatják azt. A cél ebben az esetben is a szegényebb, főként falusi rétegek befolyásolására irányult.

„Falusi plakátújságok útján történt a falvak ama lakóinak tájékoztatása – írja könyvében Kovrig – a nemzet időszerű legfőbb kérdéseiről és az államnak a falusi lakosságot leginkább érdeklő tevékenységéről. Fényképek és könnyen érthető ábrázolások mellett csak kevés szövegrész szerepelt eme plakátokon, amelyeket magyar stílusú díszítőelemek tettek vonzóvá. Ilyen plakátok képes ábrázolással pl. megértették, hogy milyen arányban oszlik meg a befizetett adópengő az állam különböző közfeladatainak ellátása között. A magyar szabadságszeretet élesztése céljából az egyik szintén sokezer példányszámban kiragasztott faluplakát múzeumaink ismert történeti képeiről készített felvételek megfelelő csoportos bemutatásával (alattuk egy-egy soros szöveggel) véste a falusi magyarok emlékezetébe, hogy századokon át a magyar mindig magasra értékelte az emberi és nemzeti szabadságot, és kész volt érte mindent áldozni.”⁸⁹

A plakátok szövegét Asztalos és Molnár írta, míg a tipográfia, a nyomdai előkészítés, valamint a nyomdai előállítás irányítása és ellenőrzése Nagy Zoltánra maradt. A kész terveket minden esetben előbb Kovrig véleményezte, majd személyesen Teleki hagyta jóvá. A hármas bevallottan egy új népnevelő propagandalehetőséget látott a faliújságban, amelynek megjelenését idővel már az ügyosztály szorgalmazta, mi több, a levanteintézmény bevonásával kéthetente húszezer példányban kiragasztott kiadvány hatalmas, több tízezer pengős előállítási költségeit is Kovrig teremtette elő, többnyire a Hegedűs Lóránt vezette TÉBÉ-től.⁹⁰ Az eredeti elképzelés szerint a *Magyar Szó* című plakátújságnak a nemzetnevelésen túl a közfelfogás és a közizlés nemesítését kellett felvállalnia. Hasábján ekként elsősorban a falusi társadalmat érintő gazdasági híreket, népszerű történeteket, vitézi erényeket és hagyományokat ápoló apró színes elbeszéléseket lehetett volna olvasni, és csak nagyon kevés politikai természetű anyagot tartalmazhatott. A célközönségnek nem volt szabad észlelnie, hogy a „kép, az

⁸⁸ PIM G120 Asztalos Miklós visszaemlékezései: *Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951)*, 18–19.; Turbucz: *A történelemtől az irodalomig*, 95–96.

⁸⁹ Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 241.

⁹⁰ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 50.; MNL OL K 29 c) dosszié, A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói – A népművelő plakát ügye

elbeszélés, a humor csak arra való, hogy bizalmat gerjesszen, rokonszenvet ébresszen a plakátakció irányában, és alkalmasítsa a kedélyeket a politikai gondolatok és a politikai hangulatkeltés befogadására”.⁹¹

Teleki ötletének kivitelezésével egy időben, viszont ahhoz képest fillérekből valósította meg az ügyosztály a vándorkönyvtár akciót. Ennek lényege annyi volt, hogy az ország legszegényebb falvaiba (közel száz településre), tíz–húsz műből álló könyvcsomagot juttattak, amit néhány hétig vagy hónapig az adott közösség ekképpen „kikölcsönzött”. Miután a könyvekre nem volt szükség, visszapostázták azokat, esetleg továbbadták a szomszéd településnek.⁹²

A plakátújság és a vándorkönyvtár után a „színvonalas népinformálás” jegyében Teleki utasítást adott az úgynevezett *nemes ponyva* megteremtésére. A tervezett, színvonalas, olcsó és rendszeresen megjelenő olvasmányokat az V. ügyosztálynak kellett kiadnia. Az 1939 késő őszen indított sorozat a *Nemzeti Könyvtár* címet kapta. Az egyes füzetek akár 25 000–45 000 példányban fogytak el, ezzel komoly bevételhez juttatva a szerzőt és az osztályt egyaránt.⁹³ A sorozat szerkesztését az Asztalos–Molnár párosra bízták, kiadóként pedig az ugyanannyira Kovrig-zsoldban álló gróf Dessewffy Gyula szerepelt. Az első kötetek elkészítéséhez a szerkesztők igénybe vették Cs. Szabó László, a Magyar Rádió Irodalmi Osztálya akkori vezetőjének szaktudását is. Cs. Szabó feltehetően a szakmai lektori feladatokat látta el. Az írókkal minden esetben Asztalos tárgyalt, és a kéziratokat is ő kötötte le.⁹⁴

Saját színházi és rádiós sikerei, azonkívül a *Nemzeti Könyvtár* folyamatos menedzselése (ő intézte a sajtóreklámokat, azonfelül a nagyobb hírlapok részére népszerűsítő cikkeket is készített a sorozatról) végül messzebbre helyezték a napi politikától vagy legalábbis attól a feladatkörtől, amit Imrédy alatt betöltött, és teendője mindinkább a népművelés területére korlátozódott. Ez persze nem a hagyományos értelemben felfogott népoktatás jegyében történt, hanem a Teleki-féle politikai irány előre kijelölt mezsgyéjének bejárását és kiszélesítését jelentette. A vállalkozás kulturális hatása mindazonáltal nem lebecsülendő, hiszen Asztalos olyan íróknak biztosított publikálási felületet, mint Illyés Gyula, Kászoni Ferenc, Makkai Sándor, Markó Árpád, Ortutay Gyula, Ruday Rezső vagy Somogyvári Gyula, Szabó Pál, Zilahy Lajos és még sokan mások. Az évek folyamán maga is írt három munkát (*Vidám történetek Mátyás királyról* [Budapest, 1940]; *Felszáll a sas* [Budapest, 1943]; *És seregek támadtak...* [Budapest, 1944]), amellel név nélkül több fejezetet készített a *Horthy Miklós* (Budapest, 1940) című füzetekbe, illetve Gergely Pál, Rónai András és Makkai Sándor mellett társszerzője volt *A mi Erdélyünknek* (Budapest, 1940). A legnehezebb a *Horthy*-füzetek elkészítése volt, amelyre évtizedek távlatából így gondolt vissza: „A legnehezebb feladatomban azokban a hetekben egy Nemzeti Könyvtári füzetbe való írandó szövegem létrehozása volt. 1940. február 26-án a képviselőház pártközi értekezletén a pártok megállapodtak, hogy a Horthy kormányzó húsz esztendő »országglását« megörökítő törvényjavaslatot vita nélkül fogják elfogadni. Tehát küszöbön volt Horthy kormányzóságának megünneplése, és ebből a miniszterelnökség sem maradhatott ki. Elhatározatott tehát, hogy a Nemzeti Könyvtár egyik legközelebbi füzetét Horthy Miklósnak szenteljük. Ez a füzet pedig a sorozat 11–12-ik kettős száma volt. [...] A Nemzeti Könyvtárnak ez a kettős füzet nincs meg nekem. De

⁹¹ MNL OL K 29 c) dosszié, A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói – A népművelő plakát ügye

⁹² Asztalos: *Miniszterialís éveim*, 57.; Vári: *Nemzetnevelés*, 269. Vö. Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 241.

⁹³ Kovrig: *A magyar társadalompolitika*, 240.; Vári: *Nemzetnevelés*, 269. A sorozatról bővebben lásd a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött Molnár Sándor-hagyatékot.

⁹⁴ Asztalos: *Miniszterialís éveim*, 50.

bibliografikus feljegyzéseim közt megvan, hogy ebben a füzetben melyik fejezeteket írtam. Az egykori feljegyzésem így szól: »Horthy Miklós Nemzeti Könyvtár 11–12. füzet. Előszó. A Horthy-család. Horthy az ember. A gazda. A katona. Államszervező című fejezetek.« Tehát e kis könyvecskének jelentős része került ki a tollam alól. Úgy emlékszem vissza, hogy nem volt könnyű feladat, mert minden szükséges ismeretanyagot úgyszólván a semmiből kellett előbányásznom. De végeredményében sikerült. Mind Kovrig, mind Teleki meg volt vele elégedve. Aztán, hogy az ünnepelt, a Kormányzó mit szólt hozzá, azt sohasem tudtam meg.⁹⁵

Látható, hogy az V. ügyosztályon eltöltött hónapok Asztalos alkotó erejét csúcsra járaták, és akkor még szó sem esett történeti munkáiról, sőt az 1940 márciusában megjelent és kedvező fogadtatásra talált *Alibi* című regényéről.⁹⁶

Kapcsolat a magyar filmgyártással és az áthelyezés

A propagandista szerepben a történész tökéletesen kiélhette mindennemű kreatív energiáját. Mihelyst módja adódott rá, bekapcsolódott a magyar filmgyártás felügyeletébe is. A terület hatósági irányításának, vezetésének és ellenőrzésének új rendje 1939 végén alakult ki, s annak a Balogh Lászlónak a kezében összpontosult, akinek addig is döntő szava volt ilyen kérdésekben.⁹⁷ Balogh László a miniszterelnökségen Zsindely Ferenc államtitkárral és a kultuszminisztériumban ifj. Wlassich Gyula államtitkárral összefogva teljesen átszervezte az iparágat. Addig a filmipar ügye több minisztérium között oszlott meg, ekképpen beleszólás jutott a belügynek, az iparügynek, a kultuszminisztériumnak és persze az V. ügyosztályon keresztül a miniszterelnökségnek is.⁹⁸ Zsindely és Balogh létrehozták az Országos Nemzeti Filmbizottságot mint illetékes legfőbb fórumot, amely mellett a továbbiakban a minisztériumok csak javaslattal élhettek, de valódi érdekérvényesítő lehetőségük kevés maradt, mivel mindenben a bizottsági tagok döntöttek. Az új intézmény elnöke Wlassich, főttitkára Balogh lett, az egyes alkotások esetleges cenzúrázásáról pedig továbbra is az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság döntött, persze miután teljesen átszervezték. Ez a gyakorlatban tulajdonképpen előzetes cenzúrát jelentett az elkészíteni kívánt filmek forgatókönyve, költségvetése (megvalósíthatósága), azonfelül a közvetített üzenet tekintetében.⁹⁹ A mozival kapcsolatos hazai propaganda-előfeltevés kapcsán ismét azt a Horváthot idézem, akinek megállapításait szinte egészében átvette Balogh, és az ügyosztály is: „A mozivásznnon az egész világ feltárul a néző előtt és a sekélyebb szórakoztatás is önkéntelenül összekapcsolódik a művelődés, értesülés, tájékozódás elemeivel. Azon, hogy szentimentális vagy rémhistóriák gyakran nagyobb pénztári sikert jelentenek, mint a kulturális csemegeszámba menő filmek, csak az csodálkozhatik, aki nincs tisztában a mozilátogató népesség kiterjedésével. A mozi nem azzal fejt ki nagy hatását, hogy a kényes ízlésűeket is kielégíti, hanem azzal, hogy hömpölygő nagy tömegeket fog iskolába.”¹⁰⁰

1939 őszétől tehát a magyar filmgyártás megkerülhetetlen alakja Balogh László lett, akinek az irodája történetesen Asztaloséból nyílt, így ő akarva-akaratlanul hol a várakozóktól, máskor magától az irodaszomszédtól elsőkézből értesült a magyar film asztalára került

⁹⁵ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 54–55.

⁹⁶ Pomogáts Béla: *Emlékezés Asztalos Miklósról*, 80–81.

⁹⁷ PIM G124 *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Kapcsolatom a „mozi”-val. Adatok a magyar filmjatszás és filmgyártás történetéhez*, 21.

⁹⁸ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 49.; MNL OL K 29 c) dosszié A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói

⁹⁹ Sulics: *A második világháborús magyar játékfilmek múlt- és jelen-reflexiói*, 252.

¹⁰⁰ Horváth: *A közvélemény ellenőrzése*, 48.

minden problémáról. A váratlanul adódott pillanatot a történetíró hamar a maga hasznára fordította. Már korábban, 1939 januárjától részt vett a filmcenzúra bizottság megbeszélésein, majd Balogh beszervezte az 1940. január első napjaiban átalakított bizottságba is, melynek tagjai – Torma Domokos kivételével – mindnyájan az ügyosztály személyzetéből kerültek ki.¹⁰¹ A beosztás az érintetteknek a gyakorlatban heti két óra filmnézést és egy rövid disputát jelentett, nem kevés, havi átlag 60 pengő fizetségért. A cél ezen a területen is – az iparág fellendítése mellett – a közhangulat egységes irányban történő befolyásolása volt,¹⁰² ekképp értelemszerűen a történelmi, hazafias alkotások gyártása élvezett prioritást. A *Miniszteriális éveimben* olvashatók szerint a vitákban Asztalosra előbb a miniszterelnök elvárásainak megfelelő szempontok erélyes érvényesítésének feladata hárult, utóbb viszont, miután átvezényelték a kultuszminisztériumba, a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter személyét képviselte.¹⁰³

A cenzúrafeladatok ellátásán túl – meglátva a filmgyártás új irányában számára mint történésznek és színházi írónak kínálkozó lehetőséget a (monumentális) történelmi filmek, a nagy mondanivalót közvetítő drámák és a könnyed vígjátékok terén – hamarosan maga is áttevezett a film területére. Ötleteit könnyedén kamatoztatta, hiszen pontosan tudta, hogy a háborús helyzetben a nagyjátékfilmekről a politikai vezetés a hátszág motiválása mellett a nemzeti összetartozás érzetét és a nemzeti érzés erősítését várja el, és persze egy olyan külföld felé is közvetíthető országgépet, ahol az emberek boldogok, és minden intézmény megfelelően működik.¹⁰⁴ 1940-től hozzávetőleg egy tucat forgatókönyvet írt,¹⁰⁵ azonkívül számos ötletét eladta a nagy gyártóknak, így néhány hónapon belül tekintélyes vagyonra tett szert. 1942-ben az éves jövedelme 43 900 pengőre rúgott, azaz akkor hozzávetőleg huszonnégyszer jobban keresett egy átlagos magán- vagy állami üzemi tisztviselőnél, és körülbelül kilencszer egy Országos Széchényi Könyvtárbéli, hozzá hasonlóan szintén a VII. fizetési osztályban dolgozó „régibútordarab” könyvtárosnál.¹⁰⁶ Így emlékezett vissza azokra az időkre: „Volt olyan hónapom, amikor filmforgatókönyveim és darabom külföldi előadásai után egy hónap alatt nyolcszorosát, tízszeresét kerestem hivatali munkám után járó fizetésemnek. A hivatalom most már csak úri passzió volt számomra, már nem jelentette az egzisztenciát. És mert ezt kollégáim és feletteseim is tudták, ez bizonyos általam sohasem éreztetett fölényt biztosított számomra velük szemben. Ez a soha ki nem mondott finansziális fölényem bizonyos abszolút biztonságérzést hozott nekem. Ez a miniszterelnökségen még csak kialakulóban volt, a kul-

¹⁰¹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 52–53.; Sulics: *A második világháborús magyar játékfilmek múlt- és jelen-reflexiói*, 256.; Záhonyi-Ábel: *Filmcenzúra*, 231–241.; *Budapesti Közlöny*, 1939. dec. 29. 1. A bizottságban Asztalos a nyilas hatalomátvételig látta el feladatát.

¹⁰² MNL OL K 29 c) dosszié, A m. kir. miniszterelnökség V. osztályának sürgős akciói – A film terén

¹⁰³ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 53.

¹⁰⁴ Vö. Sulics: *A második világháborús magyar játékfilmek múlt- és jelen-reflexiói*, 262.

¹⁰⁵ Megfilmesített filmforgatókönyvei: Igen vagy nem? (1940); A kegyelmes úr rokona (1941); Lángok (1941); Életre ítélték! (1941); Néma kolostor (1941); A beszélő köntös (1941); Kádár kontra Kerekes (1942), Fráter Loránd (1942); Estélyi ruha kötelező (1942); Késő (1943); Rákóczi nótája (1943); Ördöglovas (1944); A látszat csal (1944); Idegen utakon (1944); Szerelmes szívek (1944) Megfilmesítésre nem került ismertebb forgatókönyvei: A fősvény; Lavotta szerelem/Lavolta szerelme; Egy lány, aki hazudik; Blaha Lujza a nemzet csalogánya. Asztalos filmforgatókönyvei közül a történelmi kémtörténet, a *Rákóczi nótája* volt a legnagyobb szabású, olyannyira, hogy költségvetése már az amerikai stúdiók gyártási költségeihez volt mérhető. Sulics: *A második világháborús magyar játékfilmek múlt- és jelen-reflexiói*, 254–257.

¹⁰⁶ Bálint: *Nagy jövedelmek, 1942*, 101.; Pogány: *Munkabérek*, 70–95.; *Fizetésjavítás*. Nemzetnevelés, 1940. december 1. 190.

tuszbán, a III. főosztályban már ki is alakult. Erősítette hivatali pozíciómát az is, hogy főosztályunk revizora, dr. báró Wlassich Gyula államtitkár is barátjaként kezelte. Vele a minisztériumon kívül társadalmilag is nem egyszer összejöttünk feleségemmel együtt, s nem egyszer bevont olyan hivatalos ügyekbe is, quasi tanácsadóként, amihez különben hivatalból semmi közöm nem volt.¹⁰⁷

Na, de hogyan is került át Asztalos a miniszterelnökségről Hóman minisztériumába? Visszaemlékezésében azt találni erről, hogy Teleki megelégedte a tisztán népművelési kezdeményezéseket, s mivel eltávolodtak az Imrédy–Antal-féle alapelgondolástól, tehát politikai osztályból közművelő osztály lettek, megegyezett Hómannal, s 1940 áprilisában az egész ügyosztályt átadta a Kultuszminisztériumnak, ahol összeolvasztották a VII. népművelési ügyosztállyal.¹⁰⁸ A személyzet ekkor kilenc előadóból, négy gépirónóból, két havidíjas szolgából és egy takarítónóból állt, akik a miniszterelnökségi fizetésüket és egyéb juttatásaikat továbbra is megkapták, ezen felül a külön nekik készített irodai berendezéseiket, de még a technikai eszközeiket (például saját telefonvonal) is magukkal viheték új állomáshelyükre.¹⁰⁹ A miniszterelnökségi propagandaosztály ezzel megszűnt.¹¹⁰ A történekről az alábbiakat rögzítette Asztalos: „Hogy Teleki hogyan és mikor egyezett meg Hómannal, a megszűnő miniszterelnökségi V. ügyosztály leendő gazdájával, nem tudjuk. De a végrehajtandó tranzakció elhatározott. Teleki nagyvonalú volt. Nemcsak az osztály személyzetét volt hajlandó átadni, de az osztály egész tárgyi felszerelését is. [...] Teleki átadta a dologi felszerelést, a személyzetet, de egyet nem adott: nem adott az osztály további működéséhez pénzt. A kultuszminisztériumnak pedig mindene volt, csak pénze nem. A politikai pénzbőségből egyszerűen a kulturális pénztelenségbe zuhantunk. Így sem a Nemzeti Könyvtárat, sem a faliújságot nem vihettük magunkkal a kultuszminisztériumba. Oda csak mi, tisztviselők és bútoraink kerültek át. A miniszterelnökség nagyvonalúsága folytán magunkkal vittük telefonjainkat. Tehát a kultuszminisztériumba nem nincstelen szegény rokonként mentünk át, hanem irigyelt, gazdag urakként.”¹¹¹

Az ügyosztály vezetője nem volt ilyen szerencsés, de azért rosszul ő sem járt. Kovrig Béla és egy-két közvetlen beosztottja nem tudtak megegyezni új munkáltatójukkal, így őket végül nem vette át a vallás- és közoktatásügyi miniszter, viszont magát Kovrigot július 6-án Horthy Miklós miniszteri tanácsossá nevezte ki, s 11-én esküjét is letette.¹¹² Ettől kezdve 1941. május 21-i felmentéséig a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálatát irányította.¹¹³

¹⁰⁷ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 71.

¹⁰⁸ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 56–58. Hámori ezzel szemben az osztály sikertelen működését hangsúlyozza – ténylegesen a szegedi ellenforradalmi ünnepet emeli ki –, illetőleg Kovrig és munkatársai alkalmatlansága mellett a rendelkezésükre álló anyagi erőforrások elégtelenségét említi. Mindennek azonban nyomát sem találja Asztalos – meglehetősen személyes hangvételű és egyáltalán nem finomkodó – visszaemlékezésében. Hámori: *Kísérlet*, 367–369. Vö. Romsics: *Reform*, 38.

¹⁰⁹ MNL OL K 29 v) dosszié, A népművelés tárgyában a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter és a m. kir. miniszterelnökség politikai államtitkára között tervezett tárgyalás anyaga

¹¹⁰ Nevét *Magyarország tisztai cím- és névtára* 1941-es kiadásában már a VII. Főosztály ún. közös személyzete részben találjuk. *Magyarország tisztai cím- és névtára*, 48. évf. (1941) 365.

¹¹¹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 57–58. Vö. Pallos: *Magyar kormányzati propaganda*, 59.; Hámori: *Kísérlet*, 359.

¹¹² MNL OL P 2343 I. 9. Kovrig Béla hagyatéka – miniszteri tanácsosi kinevezés és eskü

¹¹³ MNL OL P 2343 I. 9. Kovrig Béla hagyatéka – felmentés a Nemzetpolitikai Szolgálat vezetése alól. Életről és nézeteiről bővebben lásd: Petrás: *Bevezető*, 11–23.; Petrás: „*Totális állam*”, 91–92.; Cora: *Kovrig Béla*, 59–68.; Pelle: „*A forradalomelhárítás pluralista módszere*”, 72–75.; Romsics: *Re-*

Új minisztérium, régi irány – mindennapok a VII. főosztályban

A munka természetesen nem egyik percről a másikra szűnt meg. Asztalos arról tudósít, hogy a munkatársak előbb egyszerűen nem kaptak további feladatokat, majd a folyamatban lévő tevékenységek befejezte után a régi munkaköröket is abbahagyták. Végül az utolsó napokban már csak a bűtorszállítókat várták, miközben azt latolgatták, vajon velük tart-e „Kovrig és szvitje”.¹¹⁴

A *Miniszteriális éveim* határozottan arra utal, hogy a történész és kollégái nem bánták a változást. A Várból eljőve nem a Kultuszminisztérium Hold utcai főépületében, hanem az egykori Múcsarnok Andrássy úti palotájába költöztek. Az átszervezés azzal az előnnyel járt, hogy a tényleges munkaidő jelentősen rövidült, az érintettek délutánjai jobbra szabaddá váltak, mindösszesen az új reggeli útvonal megszokása okozott némi kellemetlenséget. Ezt leszámítva – mivel szelíd lelkű új főnöke, Klebelsberg Kunó személyi titkárságának egykori vezetője, Antalfia Antal nem halmozta el feladatokkal – Asztalos szabadon gazdálkodhatott idejével, alkothatott, és szervezhette tovább minisztériumi karrierjét. Tekintve, hogy épp az új irodája alatt volt a Kamaraszínház előcsarnoka, ha elunta a hivatalos reggeli szakmai megbeszélést (amelyeken Antal rendszerint kitárgyalta a világpolitika aktuális sodrát és a háború állását), csak lement a művészek közé.¹¹⁵

Új állomáshelyén – természetesen többedmagával – az országos népművelés folytatógos szervezése lett az egyik fő feladata.¹¹⁶ Ettől kezdve a különböző törvényhatóságok alispánjaival vagy még inkább azok népművelési titkáraival egyezkedett. Jóváhagyta az éves terveket, egyben tudomásul vette beszámolóikat. Az egyes helyszíneken folyó tényleges munkákba semmilyen betekintése nem volt, mivel a kibővített VII. főosztálynak erre nem biztosítottak pénzügyi fedezetet. Így az itt eltöltött egy és háromnegyed év alatt – saját állítása szerint – nem számítva azt a néhány vidéki előadását, melyet pozíciójából adódóan szerveztek neki, a meddő papírmunkán kívül nem sok érdemi munkát végzett.¹¹⁷ Hómannal ez idő alatt hivatalból egyszer sem találkozott, nem úgy színdarabjai premierjén, ahol a miniszter rendszeresen gratulált sikereihez.¹¹⁸

Egy rövid ideig az ő referendumához tartozott a különböző oktatófilmek „minisztrálása”, ám rövid időn belül ezek ellenőrzését a korábbi makói középiskolai tanárra és amatőr filmesre, dr. Vidacs Aladárra bízta, míg régi bizalmasát Hóman 1940 decemberében előléptette, 1942 elején pedig áthelyezte előbb a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium III. (művészeti) főosztályra, később az elnöki osztályra.¹¹⁹ Munkaköréről az alábbiakat jegyezte föl évtizedek múltán: „A VII. főosztályban töltött idő alatt ügykörömben és az ügyosztályban semmi olyan nem történt, amit érdemes lenne megörökíteni. Jöttek az éves tervek, majd az éves beszámolók. Mindenikre tettem néhány megjegyzést, kifogást, tanácsot, hogy lássák,

form, 34–37.; Kurecskó: *Kovrig Béla élete*, 75–84.; Kurecskó: *Dekonspiráció*, i. m. Hagyatékról lásd: Szabó: *Gondolatok*, 359–364.

¹¹⁴ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 58.

¹¹⁵ Az új szolgálati helyéről megemlékezik a *Székfü–Hóman* lapjain is. Asztalos: *Székfü–Hóman*, 84–86.

¹¹⁶ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 63–64.

¹¹⁷ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 64–65.

¹¹⁸ Asztalos: *Székfü–Hóman*, 82., 86.

¹¹⁹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 69.; *Hivatalos Közlöny*, 1941. jan. 15. 26.; *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 49. évf. (1942) 415.; *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 51. évf. (1944) 464. Az eddigiekén túl 1943-ban miniszteri titkárrá, 1944-ben miniszteri osztálytanácsossá léptették elő. *Hivatalos Közlöny*, 1944. febr. 1. 41. és 45.

rajtuk tartjuk a szemünket. De ha nem csináltam volna semmit, annak sem érezte volna hiányát senki és semmi az általunk a helyszínen nem ellenőrizhető törvényhatóságok területén.”¹²⁰

Mérleg

Asztalos Miklós soha nem érzett felelősséget az Imrédynek vagy Telekinek tett szolgálataiért. Meggyőződésesen hitt a kormányzópártban és a számukra végzett munka fontosságában, amit precízen teljesített, s amivel ráadásul mindenkor teljes mértékben azonosult. Ahogy az egyik fenti idézete is rávilágít, esetében egy idő után már anyagi kiszolgáltatottságról sem lehet beszélni, hiszen színházi, írói és filmes sikerei révén anyagilag függetlenné vált. Viszsaemlékezését forgatva kiderül, hogy a rábízott teendők néha szolgálai elvégzésében egyszerűen meggyőződése hajtotta. Talán éppen emiatt a megbánásnak évtizedek múltán sem mutatva semmilyen jelét. Sőt, amint egy másik idézete rámutat, a tekintélyuralmi rendszer működtetésében vitt ténykedése dacára magát – úgy hiszem, őszintén – teljesen ártatlannak tartotta, amit tovább erősített, hogy a népbíróságok sem foglalkoztak az ő és az osztály más tagjainak 1938–1940 közötti tevékenységével. Háború utáni elbocsátását, kitelepítését, a munkanélküliség hosszú éveit, a nehezen kijárt nyugdíjat és ingatlanuk visszaszolgáltatásának elmulasztását is csupán az 1943. december 27-i miniszteri titkári és a négy napra rá következő miniszteri osztálytanácsosi kinevezésnek tulajdonította.¹²¹ A *Miniszteriális éveim* oldalait lapozgatva személyében egy szorgalmas, pontos, kissé törtető hivatalnok portréja rajzolódik ki, aki ugyanakkor mindig céltudatosan, jó érzékkel ragadta meg a számára előnyösnek kínálkozó pillanatot saját pozíciója, anyagi státusza, illetőleg szakmai hírneve bebetonozásához, gyarapításához és növeléséhez. Amikor a miniszterelnökségen eltöltött egy és háromnegyed év „hasznának” mérlegét megvonta, tetteit meg se próbálta magyarázni vagy relativizálni. Nem került szóba Imrédy és Teleki politikája, miként a második zsidótörvény kidolgozásában játszott kétségkívül negatív szerepe sem. Ehelyett hosszasan anekdotázik arról, hogy 1938 őszén, beosztására és munkakörére való tekintettel, mily ügyesen hártotta el magától a katonai szolgálatattételre – ténylegesen az egyik Rongyos gárda csapattest támpontjához – történt behívást.¹²²

„A zsidókérdés szabályozásában” végzett munkája vagy az 1940. május 31-én a Magyar Nemzetbiológiai Intézet Történelmi Osztálya vezetésének elvállalása dacára sem tekinthető Asztalos megveszekedett fajgyűlölőnek.¹²³ Ablonczy Balázs nyomán a fiatalkori írásokat az öregkori visszaemlékezések mellé helyezve sokkal inkább kirajzolódik előttem annak a jellegzetes, Erdélyből áttelepült, nehézségeiért a tördőfés elméletet valamilyen mélységében elfogadó kultúr-antiszemita hivatalnoknak az archetípusa, aki, amellett, hogy a Horthy-korszakban feltétlenül a mindenkori kormánypárt oszlopa volt, féktelenül hajsztolta az elismerést és az anyagi jólétet, tetteiben meghatározó szerep jutott az egyéni érdeknek, és időről időre ennek rendelte alá személyes meggyőződését.¹²⁴

Amennyiben tehát a *Miniszteriális éveimet* – vagy legalábbis a Társadalompolitikai Osztályon töltött idő bemutatását – szerzője lelkivilágának és személyiségének megismerése céljából olvassuk, meglehetősen lesújtó, avagy legalábbis árnyaltabb képet kapunk. Nem keve-

¹²⁰ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 67.

¹²¹ Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 98–99.

¹²² Asztalos: *Miniszteriális éveim*, 59–60.

¹²³ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 745.

¹²⁴ Ablonczy: *Menni vagy maradni?* 96.

sebbről árulkodik, mint egy intelligens, művelt, komoly tudományos sikereket elért történész rendszer előtti feltétel nélküli meghajlásáról. Emellett azonban minden eddigi feldolgozásnál pontosabb és komplexebb alulnézeti betekintést enged egy olyan minisztériumi osztály rövid életének mindennapi működésébe, amely tevékenységét a nyilvánosság elől jobbra elzárva folytatta, ekként működése a mai napig csak részlegesen feltérképezett.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 29 Társadalompolitikai osztály (1938–1941) iratai

K 726 Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa (1922–1950) iratai

P 2343 Torontói Magyar Ház iratai, I. sorozat, 9. alsorozat Kovrig Béla hagyatéka

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt.)

Ms 5088/197. *Asztalos Miklós levele Gergely Pálnak.*

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kézirattár)

Fond 301. *Asztalos Miklós hagyatéka*

Petőfi irodalmi Múzeum (PIM)

G120 *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Kapcsolatom Németh Antallal (1928–1951).* Körösladány, 1971. [Kézirat]

G124 *Asztalos Miklós visszaemlékezései: Kapcsolatom a „mozi”-val. Adatok a magyar filmjátszás és filmgyártás történetéhez.* Körösladány, 1973. [Kézirat]

V. 5790-26 *Asztalos Miklós levele Szántó Györgynek.* Körösladány, 1957. március 5. és 1957. április 23.

V. 4566/22. *Asztalos Miklós levele Áprily Lajosnak.* Körösladány, 1958. március 4.

Nyomtatott források

Asztalos Miklós: *A divatos királynő.* Színházi Magazin, 4. évf. (1941) 19. sz. 10–11.

Asztalos Miklós: *Szekfű–Hóman.* Szerk. Turbucz Péter, Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2020.

Asztalos Miklós: *Asztalos Miklós megjegyzései felesége, Kócsy Erzsébet budai ostromnaplójához.* In: Kócsy Erzsébet budai ostromnaplója. Szerk.: Turbucz Péter. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2021. 59–82.

Jékely Zoltán: *Jékely Zoltán levele Takács Jenőné Pasteiner Évának.* Közread.: Lócsei Péter. Holmi, 25. évf. (2013) 4. sz. 459–462.

Kozma Miklós: *Gondolatok a háborúról. Vitéz Kozma Miklós előadása az Országos Nemzeti Klubban 1938. február 16-án.* Budapest: Magyar Távirati Iroda nyomdája, 1938.

Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945).* Budapest: Gondolat Kiadó, 2011.

8 Órai Ujság, 1940

Budapesti Közlöny, 1939

Film Színház Irodalom, 1942

Fővárosi Közlöny, 1941

Friss Ujság, 1938, 1939

Hivatalos Közlöny, 1930, 1933, 1934, 1935, 1941, 1944

Magyar Nemzet, 1939

Magyarország tiszti cím- és névtára, 1940, 1941, 1942, 1944

Nemzetnevelés, 1940

Pesti Hírlap, 1938, 1939

Pesti Napló, 1939

Új Magyarország, 1939, 1943

Ujság, 1939

Szakirodalom

- Ablonczy Balázs: *Menni vagy maradni? Az 1918 utáni távozás és helyben maradás motívumai az emlékiratokban*. Pro Minoritate, 27. évf. (2018) 1–4. sz. 77–99.
- Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2018.
- Both Noémi Zsuzsanna: *Népszolgálat és kompromisszum. Életmű a szocialista Romániában*. Magyar Kisebbség, 17. évf. (2012) 1–2. sz. 273–315.
- Bajzik Zsolt: *A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után*. III. rész. Vasi Szemle, 52. évf. (1998) 3. sz. 287–304.
- Bálint Gábor: *Nagy jövedelmek a könyvszakmában, 1942*. Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 1–4. sz. 100–103.
- Büky Orsolya: *Csányi Dénes az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum élén*. Századok, 155. évf. (2021) 5. sz. 1077–1112.
- Cora Zoltán: *Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika*. In: Így kutattunk mi! Nemzeti Kiválóság Országos Program ösztöndíjasainak tanulmányaiból. Tanulmánykötet. Budapest: Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, 2014. 59–68. https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/5260/1/Cora_Zoltan_Kovrig_Bela_es_a_produkativ_szocialpolitika_magyarorszagon_NKP_Tanulmanykotet.pdf (Letöltés: 2024. január 17.)
- Cseke Péter: *A teljesség sóvárgása. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Nap Kiadó, 2019.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.
- Fábián Ernő: *Az értelem keresése*. Budapest: Osiris Kiadó, 1994.
- Fábián Ernő: *A megmaradás parancsolatai. Esszé az erdélyiségről mint politikai entitásról*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Hámori Péter: *Portugália mint „bezzegország”*. Valóság, 37. évf. (1994) 6. sz. 56–65.
- Hámori Péter: *Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941*. Századok, 131. évf. (1997) 2. sz. 353–380.
- Hámori Péter: *„Produktív szociálpolitika” a visszacsatolt északi és keleti területeken*. I. rész, Magyar Szemle, 15. évf. (2006) 1–2. sz. 42–58.
- Horváth Barna: *A közvélemény ellenőrzése*. Szeged: A M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1939.
- Kántor Lajos: *Az Erdélyi férfi – Asztalos Miklós, az ezredvégi Kolozsvárról nézve*. Bárka, 7. évf. (1999) 4. sz. 55–57.
- Kurecskó Mihály: *Kovrig Béla élete személyes iratai tükrében*. Turul, 90. köt. (2017) 2. sz. 75–84.
- Kurecskó Mihály: *Dekonspiráció az „egyházi reakcióban” – egy beszerzés története Kovrig Béla, az áldozat szemszögéből*. ArchivNET, 17. évf. (2017) 3. sz. <https://www.archivnet.hu/dekonspiracio-az-egyhazi-reakcioiban-egy-beszerzes-tortenete-kovrig-bela-az-aldozat-szemszogebo> (Letöltés: 2024. január 12.)
- Mudrák József–Deák Tamás: *Magyar hangosfilm lexikon 1931–1944*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2006.
- Oravszki Ferenc: *A méltóságos urat kitelepítették: Asztalos Miklós (kései) rehabilitációja*. Ring, 3. évf. (1991) 18. sz. 11–12.
- Pallos Lajos: *Magyar kormányzati propaganda, 1938–1941*. Limes, 23. évf. (2010) 1. sz. 53–64.
- Pelle János: *„A forradalomelhárítás pluralista módszere” (A m. kir. Belügyminisztérium és a társadalmi reformok a Horthy-rendszerben)*. Hítel, 28. évf. (2015) 4. sz. 69–81.
- Petrás Éva: *Bevezető Kovrig Béla és Magyarország. Egy eszme története című munkájához*. In: Kovrig Béla és Magyarország. Egy eszme története. Ford.: Berényi Gábor – Huppert Anna – Jakabffy Imre. Budapest: Gondolat Kiadó – Barankovics István Alapítvány, 2016. 11–23.

- Petrás Éva: „Totális állam és keresztény álláspont összeférhetetlen”. Kovrig Béla nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában. In: Klestenitz Tibor (szerk.): Útkeresés két korszak határán: A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Agyagosszergény: Közi Horváth József Népfőiskola, 2019. 85–103.
- Pogány György: *A Könyvtári Szemle és Asztalos Miklós*. Könyvtáros, 40. évf. (1990) 6. sz. 337–344.
- Pogány Ágnes: *Munkabérek a két világháború közötti Magyarországon*. Történelmi Szemle, 31. évf. (1989) 1–2. sz. 70–95.
- Pogány György: *Fitz József (1888–1964) és a bibliográfia*. In: Szőnyi Éva (szerk.): Szinnyei és követői. Id. Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékező centenáriumi emlékkönyv. Budapest: Gondolat Kiadó, 2014. 82–100.
- Polgrády Géza: *A feledésre ítélt Asztalos Miklós*. Hunnia, 4. évf. (1992) 28. sz. 6–7.
- Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Pomogáts Béla: *Emlékezés Asztalos Miklósról*. Új Aurora, 16. évf. (1988) 1. sz. 69–82.
- Pomogáts Béla: *Asztalos Miklós: a történész és nemzetpolitikus*. Korunk, III. folyam, (1992) 11. sz. 115–118.
- Pomogáts Béla: *Magyarság és erdélyiség – Asztalos Miklós emlékezete*. Bárka, 7. évf. (1999) 4. sz. 50–54.
- Pomogáts Béla: *Asztalos Miklós száz esztendeje*. Nyelvünk és Kultúránk, 29. évf. (1999) 107. sz. 63.
- Romsics Gergely: *Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai*. Aetas, 34. évf. (2019) 4. sz. 27–48.
- Sulics Fruzsina: *A második világháborús magyar játékfilmek múlt- és jelen-reflexiói*. In: Bank Barbara – Berek Patrícia – Domján Dániel – J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): „Múlt nélkül nincs jövő.” Doktorandusz-konferenciák 2019–2020. Budapest: Szent István Társulat, 2022. 252–262.
- Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Budapest: Balassi Kiadó, 2017.
- Szabó Csaba: *Gondolatok Kovrig Béla „hazatalált” kézírata kapcsán*. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 359–364.
- Szász István Tas: *Asztalos Miklós esete a román hadbírássággal*. Helikon, 16. évf. (2005) 5. sz. 18.
- Szász István Tas: *Asztalos Miklós emlékezete*. Művelődés, 63. évf. (2010) 11. sz. 5–7.
- Szász István Tas: *Kolozsvár neveltje, Budapest kedvence, Körösladány remetéje. Asztalos Miklós a történész-író bemutatása*. In: Asztalos Miklós: Alibi. Pomáz: Kráter Műhely, 2012. 277–285.
- Turbucz Péter: *Mesterek árnyékában és azon túl. Asztalos Miklós emlékei Szekfű Gyuláról és Hóman Bálintról*. In: Asztalos Miklós: Szekfű–Hóman. Szerk.: Turbucz Péter. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2020. 125–162.
- Turbucz Péter: *Egy történetíró kiábrándulásai. Asztalos Miklós esete*. Élet és Irodalom, 64. évf. (2020) 20. sz. 9.
- Turbucz Péter: *A történelemtől az irodalomig. Életrajzi vázlat Asztalos Miklós életéről*. Tanulmányok, 7. évf. (2021) 2. sz. 29–46.
- Turbucz Péter: *Történezből színi író. Asztalos Miklós és a Farkaskaland születése visszaemlékezései és a sajtó tükrében*. In: Zeman Ferenc (szerk.): Mozaikkockák: Fejezetek a magyar modernitás történetéből. Szeged: Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2022. 65–102.
- Vári Árpád: *Nemzetnevelés a két világháború közötti Magyarországon*. In: Bank Barbara – Berek Patrícia – Domján Dániel – J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): „Múlt nélkül nincs jövő.” Doktorandusz-konferenciák 2019–2020. Budapest: Szent István Társulat, 2022. 263–271.
- Zachar Péter Krisztián: *A katolikus értelmiség tervei Magyarország jövőjéről. Az 1943. évi győri találkozó*. Rendszerváltó Szemle, 7. évf. (2022) 1–2. sz. 68–81.
- Záhonyi-Ábel Márk: *Filmcenzúra Magyarországon a Horthy-korszakban*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori disszertáció, 2019. https://www.academia.edu/74996136/Filmcenz%C3%B4r_Magyarorsz%C3%A1gon_a_Horthy_korszakban (Letöltés: 2024. január 17.)

BOROVI DÁNIEL

szabadfoglalkozású művészettörténész

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 93–135.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.93-135

www.aetas.hu

Budapesti Erzsébet királyné-szobrok eltávolítása és újraállítása II.

*Zala György emlékműve az Eskü téren
és a főváros további kisebb Erzsébet-szobrai*

ABSTRACT. *The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elisabeth in Budapest II. György Zala's Memorial on Eskü Square and Other Minor Elisabeth Statues in the Capital.* After the death of Queen Elisabeth, it was mandated by law to have a public memorial built for her in Budapest. After a long period of planning, the statue was built only in 1932. In the 1930s the cult of Queen Elisabeth reinvigorated, but the memorial fit in with the Habsburg cult of the Horthy era as well. The statue survived the surge of vandalism against statues in 1945, and also the first wave of statue removals after 1948. It was removed only in 1954, and it was placed in a museum warehouse. The latent survival of the queen's cult is demonstrated by the fact that the capital planned the reerection of the statue as early as 196, just like the previously stolen statue in Gödöllő was displayed again in 1964. In the 1980s interest in Queen Elisabeth renewed, and the academic examination of her real historical role began. The memorial was displayed again in public in 1986, and in the following years several new or previously stolen statues of the Queen were erected.

Keywords: *The cult of Queen Elisabeth, Horthy era, memorial sculpture, commemorative culture, literary adaptation*

Az elmúlt közel négy évtized Magyarországon az Erzsébet királyné valós történelmi szerepével, illetve hazai kultuszával kapcsolatos kutatások megélénkülését hozta. Ezzel párhuzamosan uralkodónéi reprezentációjának, illetve emlékezetének és emlékezete őrzésének művészettörténeti szempontú vizsgálata is elindult. A történeti kutatás – az elmúlt két évtizedben elsősorban Vér Eszter Virág tevékenysége¹ – eddig főként a kultusz kialakulásának az 1860-as évek közepétől kezdődő periódusát, intézményesülését, illetve az Erzsébet halálától (1898) a Monarchia felbomlásáig terjedő két évtized kultikus megnyilvánulásait vizsgálta. A két világháború közötti időszak Erzsébet-kultuszának kutatása és különösképp annak kérdése, hogy ez a kultusz 1945 után hogyan élt tovább, eddig kevesebb figyelmet kapott. A szoboreltávolítások és visszaállítások gesztusát általában a művészettörténeti feldolgozások is viszonylag marginálisan kezelték. Kétrészes tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy

¹ A történész számos Erzsébet királynéval kapcsolatos publikációja közül a kifejezetten kultusztörténeti vonatkozásúak: Vér: *Erzsébet császárné*, i. m.; Vér: *„Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...”*, i. m.; Vér: *„... egy áldott emlékezetű királyné...”*, i. m.; Vér: *Újraértelmezett szerepvállalások*, i. m.; Vér: *„... egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...”*, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, i. m.

egy speciális nézőpontból, a királyné budapesti (köztéri) szobrainak sorsát az 1945 és 1989 közötti periódusban vizsgálva szolgáljak adalékokkal a téma későbbi átfogóbb történeti feldolgozásához.

Bár a 19. században az uralkodói reprezentáció eszközeül szolgáló portré nemcsak festmény vagy grafika, hanem szobor is lehetett, vizsgálatom fókuszába elsősorban kommemoratív célú ábrázolásokat állítottam. Igaz, Erzsébet esetében a közintézményi reprezentációra szánt, illetve az emlékezés céljára megrendelt portréi Magyarországon ikonográfiai szempontból összemosódtak, így a két műfaj közötti váltás gyakorlatilag észrevétlen volt. Nem tettem éles különbséget köztéri, illetve közintézményben felállított alkotások között, hiszen a középpontban ezúttal az eltávolítás és az esetleges visszaállítás aktusa áll, és ebből a nézőpontból az eredeti elhelyezés kérdése kevésbé releváns.

A tanulmány második részének fókuszába Zala György és Hikisch Rezső 1932-ben az Eskü (ma Március 15.) téren felállított művét helyeztem, amely az 1898-ban törvénybe foglalt „központi” emlékmű gondolatának hosszú vajúdat követően megvalósult, kissé megkésett eredménye volt.

A budapesti Erzsébet-szobrok története plasztikusan leképezi nemcsak a 20. századi magyarországi Erzsébet-kultusz, hanem a Habsburg-házhoz való viszonyulás változásait is. Ez utóbbi részletes bemutatása nem képezheti jelen tanulmányom tárgyát, mindenesetre fontos megjegyezni, hogy a vizsgált periódusban folyamatosan változott Erzsébet megítélése, azaz az, hogy az „elnyomó” Habsburg-ház, a meghaladott „régí rend” reprezentánsaként vagy épp ellenkezőleg – a századforduló és a századelő hazai kultuszának tovább éléseként –, az uralkodóháztól elhatárolódó, azzal azonos elbírálás alá nem eső, pozitív szereplőként interpretálják-e. Az alkotások történetének vizsgálata, így a gödöllői szobor 1964-es visszaállítása, különösképp pedig Zala budapesti emlékművének 1967 és 1970 közötti újraállítási terve – amely utóbbi eddig teljesen elkerülte a kutatás figyelmét – arra is utal, hogy a királyné kultusza nem szűnt meg a század harmadik negyedében sem, majd pedig az 1980-as években újraéledt.

A budapesti szoboreltávolítások történeti vizsgálatának kétségkívül legjelentősebb eddigi munkája Pótó János 2003-as monográfiája, *Az emlékeztetés helyei*, illetve annak előzménye, az 1989-es *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. A történész a fővárosi szobordöntések és eltávolítások első hullámát vizsgálta, azaz Budapest történelmi és politikai emlékműveinek sorsát, valamint az újonnan felállított alkotásokat az 1945 és 1949 közötti periódusban, miközben a koalíciós időszak és a kezdődő sztálinizmus ezen akcióiban megnyilvánuló történelem- és politikaszemléletét elemezte.² (A szerző politikai emlékműként azokat a köztéri alkotásokat határozta meg, amelyek célja olyan történelmi személyek és események kultuszának életben tartása, amelyeknek az adott monumentumokat állító politikai rendszer kiemelkedő jelentőséget tulajdonít.)³ Ezt követően a budapesti Sztálin-szobor felállításának történetét mutatta be.⁴

Pótó nem vonta be vizsgálódásaiba Erzsébet királyné budapesti emlékműveit, bár megfelelne nek „politikai emlékmű” definíciójának. Ennek oka valószínűleg az, hogy a „központi” Erzsébet-emlékmű tényleges eltávolítása már kívül esett választott időkeretén, a kisebb Erzsébet-szobrok bontása pedig mind az akkori közvélemény, mind a történeti kutatás figyelmét elkerülte, és forrásanyaguk is meglehetősen csekély. Pótó nem vizsgálta a Millenniumi

² Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 15.

³ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 19.

⁴ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 169–234.

emlékmű változásait sem, de ez is indokolható, hiszen ennek esetében az általa vizsgált periódusban csak romeltakarításra és veszélymentesítésre került sor, a szoboregyüttesnek egyes ábrázolások cseréjével történő átértelmezése csak az 1950-es évek közepén történt meg. A tanulmányomban bemutatott alkotások közül egyedül a Kossuth tér déli oldalán álló, a háború során megsérült, majd lebontott Andrássy Gyula-emlékmű sorsát tárgyalta bővebben.⁵

Pótó a Budapest ostroma utáni szituációt értékelve kiemelte, hogy a megsemmisült vagy megsérült, de újra nem állított emlékművek sorsát fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen a helyre nem állítás nem egyértelműen politikai ítélet volt, hanem lehetett egyszerűen anyagi oka is.⁶ Súlyosbító tényezőként említi az 1945 nyarán–őszén kezdődő és 1946 augusztusáig tartó példátlan inflációt, illetve a főleg 1945 első felére jellemző szoborrongálásokat. Hogy az utóbbiaknak politikai vagy nyersanyaghiányból fakadó haszonszerzési motivációja volt-e, Pótó szerint a szórványos forrásanyag alapján gyakran nehezen állapítható meg. Mindenesetre felhívta a figyelmet arra, hogy a helyre nem állított vagy eltávolított emlékművek szinte mindegyike a Horthy-korszakban készült, tehát ezek az akciók az előző korszaktól való teljes elhatárolódás politikai gesztusai is voltak.⁷

A történész kiemelte, hogy az általánosítást az is nehezíti, hogy az általa tárgyalt korszakban nem volt átfogó koncepció arról, mi tekinthető „meghaladottnak”. Utalt a 179.481/1946 számú belügyminisztériumi körrendeletre, amely elrendelte a főváros intézményeiből a királyt ábrázoló vagy a királyság államformájára utaló ábrázolások eltávolítását, amely nyomán például az Őrnagy utcai iskolában leemelték helyéről Szent István szobrát, amit később félreértésnek minősítettek, és az alkotás visszakerülhetett. Ugyancsak említi a 648.420/1948. III. 1–2. számú belügyminisztériumi rendelkezést, amely felszólította a törvényhatóságokat a „múlt rendszer rossz emléké, népellenes beállítottságú és működésű vezetőit és köztisztviselőit” megőrkítő alkotások eltávolítására, amelyek fenntartása a rendelet szövege szerint ellentétes volt Magyarország népi demokratikus fejlődésével. Pótó kutatásai szerint az 1940-es évek második felében mindössze egyetlen olyan központi rendelkezés született, amely tételesen is felsorolta, hogy milyen típusú alkotások távolítandók el: a 86.843/1947. VKM számú rendelet hét csoportba sorolta az iskolákból eltávolítandó képeket (ez tehát nem emlékművekre vonatkozott, de az események azt mutatják, hogy a köztéri alkotások esetében is hasonló elvek érvényesültek). A témánk szempontjából leginkább figyelmet érdemlő 6. pont „a Habsburg–magyar közösséget illusztráló képek” eltávolítását rendelte el. Az intézkedések abban a polgármesteri rendeletben csúcsosodtak ki, amely a főváros művészeti alkotásainak összeírásáról, ennek részeként pedig a „múlt politikai rendszer képzőművészeti szimbólumainak” eltávolításáról határozott.⁸

A *Népszava* 1945 májusában a Werbőczy-szobor ledöntése kapcsán általánosságban így fogalmazott a köztéri szobrok további sorsáról: „Budapest népének, az ország népének ne kelljen olyan szobrok, emlékművek mellett járnia, olyan utcákon közlekednie, amelyek az egykor uralkodó osztály bűnös, elfogult, vélt jogait minden eszközzel, tehát terrorral és gyilkossággal akarták megőrizni. Tehát el ezekkel a rossz emlékekkel idéző művekkel és nevekkel. És az olyan szobrokat, amelyek művészileg csapnivalók, diribdarabra törjük, de amelyek szépek, vigyük a múzeumba a rokka és a rézbaltá mellé, ha megőrizzük a jó szobrokat a

⁵ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 64–66. Vö. Boróvi: „*Lovon vagy gyalog*”, i. m.

⁶ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 49.

⁷ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 99–100. Az 1945-ös szobordöntések háttéréről lásd még: Bertényi: *Állt 37 évet*, 225–227.

⁸ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 102–103.

művészettörténészek számára, ugyanakkor eleget teszünk az igazságnak is.”⁹ Erzsébet szobrai esetében – talán nemcsak az alkotások művészi színvonala, de a királyné látenszen tovább élő kultusza következtében is – a kezdetektől fogva felmerült a művek további sorsának kérdése, azaz a megsemmisítés és a muzealizáció közötti választás.

A budapesti Erzsébet királyné emlékműpályázat (1898–1920) és a szobor felállítása (1932)

Mivel jelen tanulmányomnak nem célja az emlékműpályázat és a szoborállítás több mint harminc évet felölelő eseménytörténetének bemutatása, erről ugyanis önálló, a teljes levéltári iratanyagot feldolgozó nagyobb szabású publikációt készítek elő, ez alkalommal ennek csak rövidebb összefoglalását adom, és valamivel részletesebben csak az elhelyezés kérdését, annak is az eddig kevésbé feldolgozott periódusait tárgyalom. Ennek megismerése ugyanis alapvetően szükséges a későbbi újraállítási tervek pontosabb megértéséhez.¹⁰

Erzsébet halála után néhány nappal a magyar országgyűlés mindkét háza törvényjavaslatot terjesztett elő a királyné emlékének budapesti megörökítéséhez, amelyet ezután az 1898. évi XXX. törvénycikkkel iktattak törvénybe. Ezzel párhuzamosan országos gyűjtés indult a szoborra. Rövid időn belül hatalmas pénzösszeg, 1901 végéig több mint másfél millió korona halmozódott fel.¹¹ Ez – a korszak magyar emlékműállítási gyakorlatában szokatlan módon – korlátlan szabadságot biztosított, de egyben óriási terhet is jelentett a pályázók számára, hiszen a példátlan összeg teljes egészét az emlékműre fordíthatták. A budapesti „központi emlékmű” pályázatát végül 1900-ban írták ki. A pályázati hirdetmény tartalmi vagy formai követelményeket nem szabott, az emlékművel kapcsolatban mindössze annyit kötött ki, hogy a királyné emlékéhez méltó legyen. Helyszínül a budai várban lévő Szent György teret jelölték ki, az emlékmű téren való elhelyezéséről pedig a pályázó szabadon dönthetett.¹²

A szabálytalan alakú teret északról az 1879 és 1881 között Kallina Mór tervei alapján felépült Honvédelmi Minisztérium és az akkor a miniszterelnökségnek helyet adó klasszicista

⁹ Werbőczy. Népszava 1945. május 4. 3. Idézi: Bertényi: *Állt 37 évet*, 228.

¹⁰ Az emlékműpályázat részletes tudományos értékelése eddig még nem készült el. Bővebben lásd: Borovi: *Habsburg reprezentáció*, 64–77.; Borovi: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke*, i. m. Korábbi összefoglalások: Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 408–415. (az avatásig követi az emlékmű történetét); Foster: *Erzsébet királyné emléke*, i. m. (az Erzsébet emlékbizottság munkáját mutatja be 1907-ig). Rövidebb modern összefoglalások: Farkas: *Az Erzsébet-emlékműpályázat*, i. m.; Tóth: *Az Erzsébet királyné emlékműpályázat 1898–1932*, i. m. Vér Eszter Virág a magyarországi Erzsébet-kultuszról írva önálló fejezetet szentelt a budapesti emlékhelyeknek is, ebben a pályázatot és az Erzsébet-kilátó történetét vizsgálta. Az előbbivel kapcsolatban elsőként hasznosította annak iratanyagát. Művészettörténeti értékelésre nem vállalkozott; néhány esetben méltatta a kultusz motívumainak megjelenését a terveken. Választott időkerete (1898–1914) miatt a pályázat későbbi történetével, valamint az emlékmű további sorsával nem foglalkozott. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 77–87. Disszertációjában a Ráth György-hagyaték kapcsolódó iratait is bemutatta. A korábbival megegyező időkereten túllépve a szoborállítás későbbi történetét pedig lábjegyzetben foglalta össze. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig*, 321–339. Székely Márton a pályázat város- és tájépítészeti aspektusaira fókuszált. Írásához szinte kizárólag a korabeli sajtó tudósításait használta forrásként. Az építészeti részeket stílárís szempontból is vizsgálta, akárcsak a korábbi feldolgozásokban elhanyagolt elhelyezési és területrendezési fordulat. A tervek részletes elemzésével azonban nem foglalkozott. Székely–Maróty: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázatai*, i. m.

¹¹ Liber: *Budapest szobrai*, 408–409.

¹² *Pályázati hirdetés Erzsébet királyné szobrára*, i. m.

Sándor-palota határolta. A nyugati oldalon a királyi palota istállói és József főherceg palotája (a korábbi Teleki-palota) állt. Az 1789-ben emelt későbarokk épület nagyszabású átépítése 1901-ben indult meg Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei alapján.¹³ A Szent György tér déli oldalán 1898-ban kezdték meg a királyi palota egykori barokk fegyvertára, a *Zeughaus* bonthatását. Helyére a Hauszmann Alajos tervei alapján észak felé kibővített királyi palota új reprezentatív főbejárata – pontosabban egy a 18. századtól több fázisban bővített komplexum új dísztermeibe vezető kapu – került. Az épület és a Szent György tér közötti szintkülönbség miatt az új szárny térre néző főhomlokzata csak egyemeletesnek látszott. Így az érkező vendégek a diadalívszerű, oszlopos, Jankovits Gyula *Hungária*-szoborcsoportjával¹⁴ koronázott kapuzaton behajtva rögtön a palota reprezentatív első emeletén találhatták magukat. Az itt kialakított üvegtetős kocsíathajtó udvarról pedig az oszlopos előcsarnokba és ruhatárba léphettek, majd – jelentős szintkülönbség nem lévén – mindössze néhány lépcsőfokon fellépve sétálhattak be az újonnan kialakított bálterembe, amely az épület régi dísztermeivel is összeköttetésben állt.¹⁵ A palota új főbejáratának Szent György téri elhelyezkedése kezdettől fogva komoly fejtörést okozott az Erzsébet-szoborbizottságnak, hiszen úgy kellett az eleve szabálytalan alakú téren elhelyezni az emlékművet, hogy az a reprezentatív események idején ne akadályozza a jelentős átmenő forgalmat. Az Erzsébet-pályázat előkészítése során többször felmerült, hogy rendezzék a Szent György teret, és ennek keretein belül a Sándor-palota lebontása után északabbra új miniszterelnökséget építsenek, amire azonban végül nem került sor.¹⁶

A kissé alkalmatlan helyszín kiválasztása mögött elsősorban nem szakmai szempontok álltak. A 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukását követő években a tér közepén Ferenc József császár személyes parancsára Heinrich Hentzi vezérőrnagy emlékművét állították fel. Buda 1849-es ostromakor Hentzi a magyar szabadságharcosok ellen védte a várat, és ennek során a Szent György tér közelében érte utóbb halálosnak bizonyult sebesülés. A Hentzi-emlékmű ünnepélyes avatására 1852. július 11-én Ferenc József első hivatalos magyarországi uralkodói körútjának programjaként került sor.¹⁷ A szoboregyüttes, amely mélyen sértette a magyar közvéleményt, a kiegyezés után is a helyén maradt. 1893-ban a szomszédos Dísz téren avatták fel a szabadságharcban elesett magyar honvédek emlékművét, Zala alkotását.¹⁸ A szoborcsoport diadalmas, de sebesült magyar katonát ábrázol, akinek feje fölé szárnyas géniusz emel babérkoszorút. Ez azonban nem csökkentette a Hentzi-emlékművel szembeni ellenérzést: két évvel később egy Szeless Adorján nevű hírlapíró megpróbálta felrobbantani az alkotást. A szardíniásdobozba töltött lőpor az öntöttvas szoborcsoportnak nem ártott, mindössze a téren álló házak ablakai törtek be.¹⁹

Végül 1898-ban határoztak a Hentzi-szobor eltávolításáról Erzsébet tervezett emlékműve miatt. A szoborbizottság november 2-án döntött a királyné szobrának Szent György

¹³ A palota átépítéséről bővebben lásd: Farbaky: *A budai Teleki palota átalakítása*, i. m. Az alkotópáros megbízása korántsem volt meglepő, hiszen ezekben az években az ő terveik alapján épültek fel József főherceg felesége, Klotild Szász–Coburg–Koháry hercegnő pesti bérpalotái.

¹⁴ A Budapest második világháborús ostroma során megsérült alkotást az épület helyreállítása során eltávolították. Nagymintájának fotóját lásd: SZM–MNG Szobor Osztály és Éremtár Fotóarchívuma, ltsz. 5271.

¹⁵ Hauszmann: *A magyar királyi vár*, 36–38., 44–46.

¹⁶ Forster: *Jelentés*, 24–26.

¹⁷ Az emlékmű történetének részletes feldolgozását lásd: Czaga: *A Harcos Emlék*, i. m.

¹⁸ A szoborról bővebben lásd: Liber: *Budapest szobrai*, 215–218.

¹⁹ Czaga: *A Harcos Emlék*, 94–96.

téri elhelyezéséről, amihez november 10-én Ferenc József jóváhagyását is megkapták.²⁰ Az uralkodó a Hentzi-szoborcsoport új helyéül a hűvösvölgyi hadapródiskolát jelölte ki. Továbbá az volt a kívánsága, hogy az emlékművet egyesítsék az 1849-es ostrom során elesett, Budán nyugvó császári katonák maradványaival. Ezzel a szoborcsoport síremlékfunkciót is nyert.²¹ Erzsébet tervezett szimbolikus térfoglalásával a döntéshozók a királyné halála után is az uralkodó és a magyar nemzet közti megbékélést előmozdító szerepbe helyezték. „Áldott emlékü királyné alakja fog állni azon a helyen, hol a szomorú idők háborgó érzéseivel járt eddig a magyar ember. A Hentzi szobor többé nincs, a fájdalmak helyét az engesztelés angyala [ti. Erzsébet királyné] megváltotta” – kommentálta a döntést a *Vasárnapi Ujság*.²² A javaslat mögött nagy valószínűséggel az a gondolat állt, hogy a királyné emlékére való hivatkozással az uralkodó végre meggyőzhető lesz a Hentzi-szobor lebontásáról.²³

Miközben zajlott a Hentzi-emlékmű áthelyezése, megindult az Erzsébet-emlékműpályázat előkészítése is. A módosított, 1902. januári határidőre tizennyolc pályamű érkezett. Bár a pályázók között a korszak szinte összes jelentős magyar szobrásza és építész felvonult, és úgy tűnik, valamennyien komoly ambícióval láttak neki a feladatnak, a zsűri – feltehetően a túlzott elvárások miatt – egyik tervet sem tartotta kivitelezésre alkalmasnak. Három pályaművet (Zala György, Bálint Zoltán és Jámbor Lajos; Strobl Alajos és Gerster Kálmán; Telcs Ede és Tőry Emil alkotásait) tízezer koronás díjjal tüntettek ki, Fadrusz János, Korb Flóris és Giergl Kálmán közös tervét tízezer koronáért, további hetet egyenként négyezer koronáért megvásároltak. Sok pályázó úgy igyekezett megoldani az elhelyezés kérdését és a rendelkezésre álló magas összeg felhasználását, hogy a Szent György tér keleti szélére helyezte az emlékművet, és aléptímenként a Várhegy oldalát – így az Alagút bejáratát és a Sikló pályáját – is bevonta a kompozícióba.

Az első pályázat eredménytelensége miatt 1903. májusi határidővel újabb fordulót írtak ki. A második pályázatra huszonöt terv érkezett. A zsűri az első bejáráskor ezek közül csak

²⁰ Forster: *Jelentés*, 3. Ferenc József gesztusának hátterében valószínűleg az is állt, hogy ezzel elterelje a függetlenségek figyelmét a gazdasági közösséget fenntartó Ischli klauzuláról. Borbély: *Heinrich Hentzi Magyarországon*, 105.

²¹ Czaga: *A Harcos Emlék*, 97.

²² *A királyné szobrának helye*. *Vasárnapi Ujság* 1898. október 30. 789.

²³ A Hentzi-emlékművet 1899 áprilisában szerelték szét. (Alapozásának maradványait később a Szent György téren 1994–1995-ben zajló ásatások során tárták fel.) Az emlékmű ünnepélyes újraavatására 1899. augusztus 12-én került sor. Az időpontválasztás borzolta a magyar közvéleményt, hiszen másnap a világosi fegyverletétel ötvenedik évfordulója volt. Ugyancsak sérelmezték, hogy az uralkodót József Károly főherceg, a Magyar Honvédség főparancsnoka képviselte. Kritikával illették azt is, hogy Budapest helyőrsége az osztrák császári himnusz hangjaira vonult el a szobor előtt. Czaga: *A Harcos Emlék*, 97–99. A Gotterhalte ugyan a Monarchia hivatalos himnusza is volt, de nyilvános eljátszását a magyar közvélemény mindig súlyos sérelemként élte meg. A témáról bővebben lásd: Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, 21–62. 1907-ben, a szegedi Erzsébet-emlékmű avatása előtt például a városi vezetés nehezményezte, hogy a katonazenekar a szobrot felavató József Ágost főherceg – József Károly főherceg fia – érkezésekor a császári himnuszt tervezte játszani. Végül a főherceget a vasútállomáson csak a díszszázad fogadta. Ezalatt a városi vezetés és az összegyűlt tömeg az állomás előtt várakozott, hogy ne kelljen a *Gotterhalte* elhangzásakor jelen lennie. A sajtó éles hangon bírálta a hadsereg döntését, viszont meghatottan írt a Habsburg főhercegről, aki a szobor leleplezésekor tisztelettel, fedetlen fővel hallgatta végig a magyar himnuszt. *Az Erzsébet-szobor. A szegedi leleplezés. Kulissza-titkok. A Gotterhalte. A megdobált különvonat*. Magyar Hirlap, 1907. október 1. 5.; *Az Erzsébet-szobor leleplezése Szegeden*. Pesti Hirlap, 1907. október 1. 6–7.; *Mégis Gotterhalte! A szegedi leleplezés. József főherceg szónokol. Aztán táviratoz*. A Nap, 1907. október 1. 2.

kilencet tartott „érdemileg tárgyalás alá veendőnek”. A többit a további tárgyalásból kizárta, mert ezek az indoklás szerint „minden műbecset nélkülöznek”. Végül megállapították, hogy a második pályázati kiírásba bekerült szigorításnak, amely szerint első díjjal csak abszolút műbecsrel bíró és kivitelre alkalmas terv jutalmazható, egyik pályamű sem felelt meg. Két kategóriában négy-négy munkát díjaztak, és szűkkörű harmadik fordulót terveztek.²⁴

Az első két forduló sikertelensége ismét felvetette a helyszín alkalmasságának kérdését: 1904-ben, a harmadik pályázati forduló előkészítése során – egy szűkkörű ötletpályázatot követően – elvetették a Szent György téri elhelyezés tervét, de továbbra is a Várhegyen keresték a megoldást.²⁵ Ehhez természetesen a korábban a Hentzi-szobor lebontását a tervezett Erzsébet-emlék miatt engedélyező Ferenc József hozzájárulására is szükség volt: Tisza István miniszterelnök az uralkodóhoz intézett feliratában felvetette a bizottság azon javaslatát, hogy amennyiben az uralkodó beleegyezik abba, hogy az emlékmű mégsem az alkalmatlannak bizonyult Szent György térre kerüljön, akkor a Hentzi-szobor helyén egy kisebb, ugyancsak Erzsébetre emlékező allegorikus kompozíciót állíttatnak fel. A szövegben a Szent György tér korábbi kijelölése már Ferenc József gondolataként szerepel: „...[1898-ban] azon legmagasabb óhajának méltóztatott legkegyelmesebben kifejezést adni, hogy az emlékmű Budavarában a királyi vár közvetlen szomszédságában, a Szt. György-téren állíttassék fel, a mely esetre Felséged az u. n. Harczos-emléknek eltávolítását méltóztatott legkegyelmesebben kilátásba helyezni.”²⁶ A király hozzájárult a tervhez, a „kisebb allegorikus szobormű” megvalósítására azonban a későbbiekben nem került sor. Az emlékmű ügye ezután néhány évre pihenőpályára került. 1909-ben a szoborbizottság az emlékmű helyéül a vároldalnak a Siklótól a volt Ferenc József kapuig (azaz a mai Hunyadi János út Dísz téri érkezéséig) terjedő területét jelölte ki, és területrendezési pályázatot hirdetett. Ennek 1910-es elbírálása során Bálint és Jámbor pályázatát fogadták el, de a szakmai körök nyomására, amelyek helytelenítették a vároldal túlzott beépítését, újabb pályázatot írtak ki. Ezen 1911-ben ismét Bálint és Jámor elképzelését díjazták, és ennek nyomán új helyszínül az Albrecht út (a mai Hunyadi János út) Dísz téri torkolatát jelölték ki.²⁷ Annak érdekében, hogy kellő helyet biztosítsanak a szobornak, a katonai igazgatóság (a két világháború között később tábori püspökség) és a Lónyay-villa bontását is tervbe vették. A nyertes elképzelés szerint ugyanis ezen a két telken – a Dísz tér szintjénél mélyebben – alakítottak volna ki egy olyan intimebb, parkosított térrészt, amely az emlékszobor helyéül szolgálhatott volna.²⁸ Hogy a tervet megvalósíthassák, 1911 júniusában megvásárolták az Ybl Miklós tervei szerint 1870–1872 között gróf Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és miniszterelnök számára épült, ekkor Lónyay Elemér és felesége, Stefánia belga királyi hercegnő, Rudolf trónörökös özvegye tulajdonában lévő villa épületét.

Újabb szoborpályázatot 1912-ben írtak ki, amit végül 1913-ban bíráltak el. Huszonöt pályamű érkezett, kivitelre alkalmasat azonban ismét nem találtak közöttük. Első díjjal Telcs és Györgyi Dénes, másodikik Hikisch és Szentgyörgyi István, harmadikkal Maróti Géza tervét díjazták. A sikertelenség ismét felvetette a helyszín alkalmasságának kérdését. Strobl

²⁴ Forster: *Jelentés*, 21.; *Az Erzsébet-emlékmű második pályázata*, 276–278.

²⁵ A döntési folyamatról és a felmerülő új helyszínekről lásd: Forster: *Jelentés*, 24–34.

²⁶ *Ő császári és apostoli királyi Felségéhez hódolatteljes felterjesztése gróf Tisza István magyar királyi miniszterelnöknek dicsőült Erzsébet királyné emlékének elhelyezése tárgyában*. MNL OL K 26 1910–XXXIII–392 (3413–1904–XXXII–200) fol. 250–253.

²⁷ Liber: *Budapest szobrai*, 411–412.

²⁸ A területrendezési forduló értékelését lásd: Székely–Maróty: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázatai*, 43–44.

nem vett részt a pályázaton, terveit önállóan mutatta be. Ő eleve nem is a megadott helyszínre, hanem a városligeti köröndre, illetve a János-hegyre tervezte az emléket.²⁹ Ezt követően ismét pályázatot hirdettek, lehetséges helyszíneként pedig a városligeti köröndöt is megjelölték. Az 1916-os határidőre harminckilenc pályamű érkezett be, amiből huszonhat a Városligetbe, tizenhárom a Várba helyezte az emlékművet. A zsűri huszonkét tervet díjazott,³⁰ majd az első díjakkal jutalmazott öt művészt, illetve művészcsoporthoz (Telcset, Bánffy Miklóst és Györgyi Gézá; Zalát és Hikisch; Rónát; a Beck Ö. Fülöppel közös pályaműből az építészeti részért elismert Lajta Bélát, a Hikischel közös pályaműből a szobrászati részért kitüntetett Szentgyörgyi Istvánt; valamint a második díjjal honorált Pongrácz [Popper] Szigfridet és Györgyi Dénest) kiviteli tanulmánytervek készítésére, azaz zártkörű pályázatra hívta fel.³¹ Ennek nyertese az 1920-as elbíráláskor Zala és Hikisch nyitott körcsarnokban ülő Erzsébet lett, amelyet immár kivitelre is alkalmasnak találtak.³²

A húsz éve húzódó pályáztatás, az első világháború és az azzal járó pénzromlás azonban a szoborállítási finanszírozás alapját is kikezdte. 1921 márciusában a végrehajtó bizottság úgy vélte, hogy anyagi okokból már nem lehet számítani arra, hogy az emlékművet a tervezett helyszínen állítsák fel, hiszen ehhez még a Lónyay-villa bontása, komoly területrendezés és a katonai építési igazgatóság telkének kisajátítása is hátra lett volna. Így ezúttal olyan helyszínek alkalmasságát vizsgálták, amelyeket az országos bizottság korábban már felvetett. Ismét felmerült az Erzsébet számára oly kedves Várkert – ezt a lehetőséget már az első két pályázat sikertelensége után is vizsgálták, és úgy képzelték, hogy a Várkert Bazár architektúrájának megbontását is engedélyezik majd a pályázóknak –, valamint a Városliget, amit Forster Gyula báró, a végrehajtó bizottság elnöke túl zajosnak és a királyné emlékéhez méltatlannak tartott. Korábban részletesen nem tárgyalt, új helyszíneként merült fel a Margitsziget, amit az ülésen résztvevők a „királyné lényéhez illőnek” ítélték. Mellette szólt, hogy pénzügyi szempontból is ez lett volna a legkedvezőbb.³³ A szoboralap anyagi helyzetének javítása érdekében Bethlen István miniszterelnök hozzájárult a Lónyay-villa eladásához,³⁴ amit a következő évben a neves műgyűjtő, Hatvany Ferenc báró vásárolt meg, miután 14 millió koronás árajánlatot tett.³⁵

Az Országos Bizottság végül elfogadta a Várkert Bazárt, illetve a mögötte elterülő parkrészt az emlékmű helyszíneként. A Zala és Hikisch javaslata nyomán körvonalazódott elképzelés szerint – amit Hauszmann végig ellenzett, és a körcsarnoknak a Várkertben történő felállítását szabadon, nyílt téren tartotta volna helyesebbnek³⁶ – a Bazár épülete csak annyiban módosult volna, hogy a középső kútfülke (az ún. grotta) hátsó falát bejáratot képezve áttörik, a királyné szobrát magában foglaló csarnokot pedig az Ybl-féle rámpák és

²⁹ Az Erzsébet-emlékmű, i. m.

³⁰ A pályázat eldöntése, i. m.

³¹ Egyelőre nem ismert annak oka, hogy a szobrászati részért első díjjal kitüntetett Szentgyörgyit, illetve az építészeti részért kitüntetett Lajtát miért közösen kérték fel a zártkörű fordulón való részvételre.

³² Liber: *Budapest szobrai*, 412–413.

³³ Az Erzsébet-emlék végrehajtó bizottsága 45. ülésének jegyzőkönyve, 1921. március 4. MNL OL K 26 1921–VI–1366. fol. 3–5.

³⁴ Liber: *Budapest szobrai*, 413.

³⁵ Az Erzsébet-emlék országos bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1922. február 25. MNL OL K 26 740–1925–VI–48.

³⁶ Az Erzsébet-emlék országos bizottsága 16. ülésének jegyzőkönyve, 1921. június 4. MNL OL K 26 5002–1921–VI–1366. fol. 28–31.

oszloposorok mögötti területen, a vároldal talajának leásásával kialakított udvaron helyezik el.³⁷ 1922-ben végül mégis elvetették a helyszínt, mivel „ez a megoldási terv egy pincyszerű helyiségbe állította volna be Erzsébet királyné szobrát”, és a közönség számára nem lett volna nyilvánvaló az emlékmű létezése, ünnepélyes alkalmakkor pedig nehezen lett volna megközelíthető. Új megoldásként a margitszigeti Rózsakerttől délre eső területet fogadták el.³⁸

A szobor és a körcsarnok elemeinek kivitelezése ugyan megindult, felállítására mégis évekig nem került sor, részben azért, mert ismét vitatottá vált a kijelölt helyszín alkalmassága. A sajtó 1925-ben még arról cikkezett, hogy az emlékművet a következő év őszén a szigeten állítják fel.³⁹ Ez nem történt meg, Zala pedig több 1927-es interjújában hangot adott a helyszínnel kapcsolatos ellenérzésének: „Kár, hogy a főváros a Margitszigeten akarja felállítani, meglehetősen nyílt s ilyen intim hatású emlékmű részére profán helyen, mert szerintem ennek a tempiónak s benne Erzsébet királyné szobrának a csendes és előkelő várkertben lenne a legméltóbb helye.”⁴⁰ Elképzelése hamarosan ismét megvalósulni látszott. „Időközben a Margitszigetre tervezett és részben már kivitelre került nagyarányú munkálatok, melyek a szigetnek mindinkább az idegenforgalom növelésének szolgálatába állítását célozták és ezzel kapcsolatban a különböző [sic!] sportok üzésére alkalmassá tenni kívánják, az eredetileg elérhetőnek vélt cél, hogy a szobor méltó csendes környéken létesüljön, illuzórikussá vált” – írta Bethlen István miniszterelnök a kormányzónak 1929 áprilisában, így ismét a Várat és a katonai igazgatóság telkét hozták javaslatba⁴¹ (eltekinthetve attól, hogy a Lónyay-, azaz ekkor már Hatvany-villa bontásával a tulajdonosváltás miatt már nem számolhattak), amihez Horthy is hozzájárulását adta.

A szoborállítás elhúzódnása idején, illetve a Margitsziget mint helyszín elvetése után egy kisebb egészalakos Erzsébet-emlék előzte be a „központi emlékművet”. A kezdeményező a Fővárosi Közmunkák Tanácsa volt, a sajtó pedig 1929 júniusában arról számolt be, hogy a királyné életnagyságnál kisebb, egészalakos fehérmárvány szobrát – Körmendi Frim Jenő szignója szerint 1918-as alkotását – mindenfajta külsőség és leleplezési ünnepély nélkül felállították a margitszigeti kertészet északi részén, a Rózsakertben. A merengő, nyúlánk nőalak kezében rózsacsokrot tartott, királynéi mivoltára – hasonlóan az 1910-es évek pályázatainak szoborterveihez – semmi sem utalt, felirata is mindössze ennyi volt: ERZSÉBET. A fotók tanúsága szerint a figura valóban nem volt más, mint Körmendi Frim Jenő és Kapitány József 1916-os, a „központi emlékmű” pályázatára benyújtott tervének főalakja, amiért a szobrász 1500 koronás negyedik díjban részesült. Hasonlóra a korábbi fordulók esetében is volt

³⁷ Hikisch Rezső és Zala György levele az Erzsébet királyné-emlék Országos Bizottságának, 1921. március 15. MNL OL K 26 2113–1921–VI–1366. fol. 20.

³⁸ Bethlen István miniszterelnök felterjesztése Horthy Miklós kormányzónak, 1923. május 28. MNL OL K 26 5102–1923–VI–48. fol. 28–31.

³⁹ *Jövő ősszel állítják fel Erzsébet királyné szobrát.* Magyarország, 1925. május 28. 8.

⁴⁰ Sz. J.: *Zala György műtermében.* Magyarország 1927. július 14. 9. „[A] Margitsziget, [...] valljuk be, mégis csak egy mulatóhelyé lett és elvesztette azt a régi jellegét, ami a boldog béke éveiben volt” – nyilatkozta ugyanebben az évben a *Pesti Hírlap* újságírójának. *Látogatás Zala György műtermében.* Pesti Hírlap, 1927. szeptember 25. 45. A szobrásszal készült interjúkból kitűnik, hogy ismét a Várkert Bazár mögötti területre gondolt, de a hegyoldal leásása nélkül.

⁴¹ *Felterjesztés a Kormányzó Úr Ó Főméltóságához az Erzsébet emlékműnek a katonai építési igazgatóság telkén leendő elhelyezése tárgyában,* 1929. március 26. MNL OL K 26 1459– 1929–VI–216. fol. 11–14.

példa: 1903-ban Donáth Gyula Bártfafürdőn az 1902-es első budapesti pályázati fordulóra benyújtott tervének főalakját valósította meg önálló emlékszoborként.⁴²

Az emlékműállítás folyamata azt követően gyorsult fel, hogy Berzeviczy Albert az országgyűlés felsőházának 1931. május 30-i ülésén kérdést intézett a miniszterelnökhöz az Erzsébet-émlék tárgyában. Bethlen István válaszában a szoborbizottság újraalakítását jelentette be, és ígéretet tett arra, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy az emlékmű felállítása mielőbb megvalósuljon. A szobor elhelyezésére a pesti régi piarista rendház ekkor utolsóként lebontott szárnyának helyén kialakított parkot hozta javaslatba, amely az Eskü teret, Ferenc József 1867-es koronázási esküjének helyszínét bővítette ki, és amelyhez a királynéről elnevezett híd is közel volt.⁴³ Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök 1932. január 2-án a székesfőváros közönségéhez intézett leiratában a régi piarista épület lebontása nyomán keletkezett téren létesítendő parkból az Erzsébet királyné szobra részére megfelelő terület átengedését kérte. Úgy vélekedett, hogy „teljesen jogosult az interpellációt beterjesztő felsőházi tag úrnak [ti. Berzeviczy Albertnek] az a kijelentése, hogy a nemzet kegyeletét súlyosan sérti az, hogy a királynénak, aki talán nem is csak a Habsburg-ház trónra lépése óta, de még régebbi időkre is visszamenően, valamennyi királynénk között legjobban szerette országunkat és nemzetünket; aki a monarchia egész területén sehol sem tartózkodott olyan szívesen, mint Magyarországon s akinek a monarchia majdnem minden államában állítottak már emléket, Magyarország fővárosában eddig emléke még nincs”.⁴⁴ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a polgármesteri XIV. (közművelődési) ügyosztály egyaránt helyeselte az elhelyezési tervet. A városrendezési és magánépítési szakbizottság azonban ellenezte, úgy vélték ugyanis, hogy a kupolacsarnok túlságosan nagy méretű lenne a kiszemelt térre, ezért inkább a korábban felmerült helyszínek valamelyikét (Margitsziget, Városliget, a katonai igazgatóság telke), de leginkább az Erzsébet teret javasolták – az utóbbi esetében a kioszk és a Nemzeti Szalon lebontása árán.⁴⁵

Az avatásra 1932. szeptember 25-én került sor Horthy Miklós kormányzó, valamint a kormány és a Habsburg-család magyar ága számos tagjának jelenlétében. „Erzsébet királyné kezében volt [...] az az aranykulcs, amellyel az uralkodó és a nemzet hét-hét lakattal lezárt érzelmi világának szívekamráit sorra kinyitogatta” – ismételte el némi egyéni ízzel avatóbeszédében Zsitvay Tibor igazságügyminiszter a magyarországi Erzsébet-mítosz egyik legnépszerűbb toposzát.⁴⁶ „Hosszú kísérletezés után került ide a szobor, a gondolat születésétől megalkotásáig és végleges elhelyezéséig” – írta Liber Endre 1934-ben.⁴⁷ Ami a „végleges elhelyezést” illeti, az utókor alaposan rácăfolt az alpolgármesterre.

A szoborállítást szakmai szempontból egyöntetűen negatív kritikái visszhang kísérté, ami nem meglepő, hiszen az alkotáson Zala 1900 körüli, a harmincas években már meglehetősen anakronisztikusnak ható stílusa köszönt vissza, így nemcsak a felavatás idejének szobrászati trendjeitől, de már az 1913-as és 1916-os Erzsébet pályázati fordulók többi, letisztultabb

⁴² A szoborállítás történetéről lásd: Arányi: *Emléklapok*, i. m. A téma legfrissebb feldolgozása: Orosz: *Szoborsorsaink*, 338–342.

⁴³ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 414.

⁴⁴ A leirat szövegét lásd: Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. április 22. 429.

⁴⁵ A döntéshozatal folyamatáról bővebben lásd: *A törvényhatósági tanács ülése*, 427–433.; *A polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyosztály szakbizottságának ülései*, 446–448.

⁴⁶ Az avatási ünnepségről bővebben lásd: *Hatalmas arányú, fényes ünnepség keretében leplezték le Erzsébet királyné emlékművét. A kormányzó, a kormány, a királyi hercegek az ünnepségen*. Budapesti Hirlap, 1932. szeptember 27. 5.

⁴⁷ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 408.

formaadású, klasszicizálóbb tervétől is eltért, különösképp erőteljes, neobarokkos drapériakezelésével. Ez utóbbi Zala saját, 1897-es Erzsébet-mellszobrának bensőséges portrészerségétől is elkülöníti. Ma is találonak érezzük Farkas Zoltánnak a *Nyugat* hasábjain megjelent kritikáját: „A lehető legidegesebb neobarok stílusban készült. Valósággal kavarg rajta a bronz, fittyet hányva anyaga minden törvényszerűségének. [...] Bensőséges, szerény alakja helyett reprezentáló, gőgös, szeszélyes fenséget ábrázol, [...] ma az európai szobrászat nagymértékű egyszerűbbé és igazabbá válása után ez a szobor kétségbeesetten időszerűtlen és hamis deklamáció. Túlhangos és túlhangsúlyozott játék külsőségekkel, amelyekből egyaránt hiányzik a szeretet hangja és a nemes érzékenység. A talapzat túlterhelt díszítettsége és nyugtalansága pedig még csak fokozza az erőltetett erőlködés kínos érzését.”⁴⁸

Erzsébet születésének századik évfordulója alkalmából 1937. december 24-én délelőtt csendes mise volt a budai királyi palota kápolnájában, amelyen többek között József Ágost főherceg és felesége, Augusztia főhercegné, Erzsébet királyné unokája, valamint a kormány képviselőiben Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár és Karafiáth Jenő főpolgármester is részt vettek. Fél egykor Horthy Miklós kormányzó az előbbieket, valamint többek közt Darányi Kálmán miniszterelnök jelenlétében megkoszorúzta Erzsébet emlékművét az Eskü téren.⁴⁹

Erzsébet királyné szobrainak eltávolítása 1945 után

Az egyik legelső olyan köztéri szobrászati alkotás eltávolítása, amely Erzsébet királyné alakját is tartalmazta, nagy valószínűséggel a Parlament déli homlokzata előtt 1906-ban felállított id. Andrássy Gyula-emlékmű⁵⁰ bontása volt 1945-ben. A talapzat két domborművének egyikén, amely Ferenc József magyar királlyá koronázását ábrázolta, Erzsébet figurája is helyet kapott. Hangsúlyos szerepeltetése Zala alkotásán az Andrássy Emlékbizottság közbeavatkozásának is köszönhető volt. Az 1905. március 21-i ülésen elégedetten szemléltek a dombormű tervét, „csupán Erzsébet királyné alakjára nézve jegyzik meg többen, hogy bár a távolság jelzésére, amelyben ezen alak a többi alaktól fel van tüntetve, teljesen indokolt, hogy kisebb méretben legyen kidolgozva, mégis a mintán túlságosan kis méretben szerepel, mintegy magára hagyatottnak látszik, s úgyszólván egészen eltűnik és mellékes alakká törpül. A bizottság ennek alapján abban állapodik meg, hogy a királyné alakja némileg megnagyobbítandó.”⁵¹ A szobrász végrehajtotta a kért változtatást.

Az emlékmű eltávolításáról a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1945. június 18-i ülésén döntött, a tervezett Kossuth hídra és a szobor állapotára hivatkozva. „A cölöphíd építését eredetileg a Batthyány tér és a Kossuth Lajos tér között tervezték. Amikor a szakreferensek a tervet kidolgozták, akkor megállapítást nyert, hogy a Batthyány tér fekvése nem alkalmas arra, hogy a híd megfelelő rámpával a Fő-utcában legyen felhozható, ennél fogva az egész híd tengelyét délebbre kellett eltolni úgy, hogy ez a jelenlegi tervek szerint az Andrássy-

⁴⁸ Farkas: *Erzsébet királyné-emlékmű*, 348.

⁴⁹ A kormányzó megkoszorúzta Erzsébet királyné szobrát. Budapesti Hírlap, 1937. december 25. 13. A megemlékezést filmhíradó és a Schäffer Gy. fotószalon és fotóriport iroda fényképésze is megörökítette (magántulajdon). Érdekesség, hogy a filmhíradóban a fotót készítő fényképész, a fotón pedig a filmhíradót készítő operatőr is látható.

⁵⁰ Az emlékmű felállításáról és bontásáról bővebben lásd: Borovi: „*Lovon vagy gyalog*”, i. m.

⁵¹ Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 168/173.

szobortól az Anna-utcába torkolna, megfelelő feljáróval. Az Andrássy-szobor eltávolítása szükséges, a szobor ugyanis megsérült úgy, hogy műhelymunkával lenne csak kijavítható.”⁵²

Az Andrássy- emlékmű modern szakirodalmának közhelye, hogy a szobor nem sérült meg, tehát az állapota önmagában nem indokolta volna a bontást.⁵³ A Közmunkák Tanácsa megállapítását erősítik azonban Tonelli Sándor feljegyzései: „Erre a szoborra csakugyan azt lehet mondani, hogy volt. A lovon ülő Andrássynak a gyomrát hasította fel egy repeszdarab, és a koronázás reliefén is van mit javítani. Mikor a kormány elhatározta, hogy a felrobbant hidak pótlására az Országház előtt ideiglenes átkelőt építtet, a szobrot leemelték a helyéről. Hogy az ilyen ideiglenesség Budapesten mit jelent, azt beszédesen bizonyítja az a barakk-szerű építmény, amely szintén ideiglenesen már évtizedek óta éktelenkedik a régi Nemzeti Színház helyén.”⁵⁴ Pótó János a Vignali Gusmanóval készített interjújára hivatkozva azt állítja, hogy a szovjetek a szobrot először fel akarták robbantani, és ezért bonttatta azt szét a Polgármesteri Hivatal 1945 decemberében.⁵⁵ Az egyetlen korábban ismert, a sérült emlékműről készült fényképfelvétel⁵⁶ fókuszában a Kossuth-híd építéséről tájékoztató tábla áll. A feltehetően a bontáshoz felállványozott szobor, amelyen épp munkások dolgoznak, a háttérben csak elmosódva látszódik, így sérüléseinek mértéke nem állapítható meg. A növényzet alapján az mindenestre kizárható, hogy a felvétel decemberben készült.

Egy, a kutatás számára korábban nem ismert fényképen azonban jól láthatók a szobor sérülései: az 1945 júniusában a MAFIRT (Magyar Filmipari Részvénytársaság) fotóriportere által készített felvételen az látszik, amint egy színtező mérnök az Andrássy- emlékmű talapzata előtt állva beméri a Kossuth híd helyét.⁵⁷ Andrássy lovas alakján számos lyuk tátong, a kőtalapzat erősen sérült, a koronázás domborműve az ábrázolással lefelé fordulva a földön fekszik. Elhelyezkedése nem szakszerű bontásra utal, inkább arra, hogy vagy az ostrom során zuhant a kövezetre, vagy később erőszakosan távolították el.

A millenniumi emlékművön a Ferenc József figurája⁵⁸ alatti dombormű szintén Zala alkotása, ugyancsak a koronázást jelenítette meg kevesebb, mindössze hét figurával, az Andrássy- emlékművön ábrázolt jelenet tartalmi-formai sűrítmenyeként. A királyszobrokhöz

⁵² A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1945. június 18. BFL II.1.a 73. kötet (1945), 40. A forrás részletét először Pótó János közölte. Pótó: *Emlékművek*, 29.

⁵³ Pótó János arra hivatkozik, hogy az 1945 nyarán készült felmérések nem számolnak be a szoborral kapcsolatban sérülésekről. Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

⁵⁴ Tonelli Sándor: *Budapest szörnyű napjai (1944. október 15. – 1945. május 1.)*. Idézi: Kő András – Nagy J. Lambert: *Szomorú szoborkeringő. Görgey Artúrból és Andrássy Gyulából alkották meg Sztálint*. Népszava, 2004. március 25. 5. Tonelli az egykor az Astorián állt Nemzeti Színház épületére utal, amelyet 1908-ban zártak be, hogy helyén új színházépület emeljenek. A régi épületet 1913-ban lebontották, de új építésére ezen a helyszínen sohasem került sor.

⁵⁵ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

⁵⁶ MNM TF, ltsz. 79.1003.

⁵⁷ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-753716.

⁵⁸ A millenniumi emlékművön a királyt eredetileg huszártábornoki egyenruhában ábrázoló szobrot a szakirodalomban olvasható téves információval ellentétben nem Zala György, hanem Füredi Richárd mintázta. Füredi alkotásának nagymintája már 1906-ban elkészült, és már az öntödében volt, hogy bronzból kivitelezették. Ennek kapcsán közölte fotóját az *Ország-Világ*. (b): *Szobrokról*. *Ország-Világ*, 27. (1906) június 24. 26. sz. 517., a nagyminta fotója: 519. A felállított szobrot azonban a Tanácsköztársaság idején összetörték. Pótlására Zala György készítette el az uralkodó Szent István rendi díszruhás alakját, amelynek mintáját a Múcsarnok 1924-es Tavasz Tárlatán mutatta be. Ennek fotóját – az Erzsébet- emlékmű mintájának felvételével együtt – lásd: *Képes Krónika*, 6. (1924) május 18. 20. sz. 464. A bronzba öntött királyalakot végül 1927 nyarán állították fel. L. Z.: *Előd vezér „fellovagolt” Árpád mellé. Látogatás Zala György műtermében*. Pesti Hírlap, 1927. július 28. 12.

kapcsolódó, bronzból öntött reliefeket, köztük ezt a domborművet is, 1924-ben helyezték el a számukra kialakított, korábban üresen álló mezőkbe.⁵⁹

A királysobroknak helyet adó kolonnád jobb oldali karéjának egy szakasza – a Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József szobrát közrefogó architektonikus keret – az ostrom idején leomlott, és az építmény veszélymentesítése a fotók tanúsága szerint már az 1945. május 1-jei ünnepségek előtt megtörtént, ami a koronázás-dombormű eltávolításával is együtt járt.⁶⁰ A lebontott Mária Terézia- és Ferenc József-szobor és domborműveik előbb az Állatkertbe, majd a Kiscelli Múzeum külső szoborraktárába,⁶¹ ezután pedig a Budapest Galéria süllyési telepére kerültek. 2006 óta ismét a fővárosban őrzik őket, jelenleg a Fővárosi Önkormányzati Rendészeti Igazgatóság Pálya utcai telepén. „A szoborgalérián a közeljövőben jelentős változások történnek; a népelnemő Habsburg-uralkodók helyére a magyar szabadságküzdelmek nagy vezéralakjainak szobrai kerülnek: Bocskai, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjai; megfelelő domborművek készülnek az újonnan felállítandó szobrok alá is” – írta 1953 májusában a Szabad Művészet.⁶² Ferenc Józsefet Kossuth figurája váltotta, amit a hozzá kapcsolódó domborművel – ami Kossuth ceglédi toborzó beszédét ábrázolta – Kisfaludi Strobl Zsigmond mintázott meg. A szobrok bronzba öntése 1955 októberére készült el,⁶³ és 1956 február–márciusában helyezték ki azokat.⁶⁴ A Népszava szeptemberi riportja, amely külföldi turistáknak tartott idegenvezetéseket értékel, már így írt: „A Hősök terén érdekes történelmi vita kerekedik megörökített királyaink személye körül. Valamennyien I. Ferenc József és Erzsébet királyné szobrát keresik és dr. Seidler orvosprofesszor Weimarból élénken magyarázza, hogy milyen kiváló uralkodók voltak. A két csoportvezető dicséretére legyen mondva, nagy tapintattal, de rendíthetetlen nyugalommal magyarázza, hogy az összmönarchia szempontjából lehet, hogy kiválóak voltak, de a magyar nemzet érdekeit háttérbe szorították, s nincs ott a helyük nemzeti nagyjaink között. [...] (Itt bizonyosodik be, hogy milyen jó, alapos az IBUSZ idegenvezető tanfolyamok anyaga.)”⁶⁵

Ismeretlen időpontban távolították el a Jánoshegy Erzsébettel kapcsolatos emlékeit. A királyné kirándulásainak kedves helyszíne a rá való emlékezés egyik kiemelt budapesti színterévé vált. Ennek első megnyilvánulása az Erzsébet 1882-es, első hivatalosan is dokumentált itteni túrájának emlékét megörökítő feliratos kő volt, majd a Jánoshegy csúcsát is az uralkodónéról nevezték el Erzsébet-ormonak.⁶⁶ Már a királyné életében felmerült, hogy a hegyen álló egyszerű fa kilátó helyére egy reprezentatív kőépületet emeljenek. Ezt végül csak Erzsébet halála után a Svábhegy Egyesület kezdeményezésére, majd pedig Glück Frigyes szállodatulajdonos, az Egyesület elnöke 1904-es felajánlása, illetve a felhívása nyomán

⁵⁹ *A milléniumi emlékmű tizenégy reliefjét még ebben a hónapban elhelyezik.* Magyarország, 1924. május 6. 4.

⁶⁰ A dombormű helye jól látható például a MAFIRT-nak a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács közös nagygyűlését ábrázoló felvételén: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-753397.

⁶¹ A dombormű a Fővárosi Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő által 1967 júniusában készített lista szerint ekkor már a múzeum raktárában volt. BTM BPG KMAO Irattár, ltsz. nélkül.

⁶² *Megújodik a Millenniumi Emlékmű.* Szabad Művészet, 1953. május 1. 143.

⁶³ *Hamarosan elkészül a millenniumi emlékmű Kossuth-szobra.* Esti Budapest, 1955. október 1. o. n.

⁶⁴ A szobor helyére emeléséről a *Szabad Nép* március végén közölt fotót. *Szabad Nép*, 1956. március 31. 1.

⁶⁵ Balogh Jolán: *Budapest – külföldi szemmel. Városnézésen külföldi turistákkal.* Népszava, 1956. szeptember 12. o. n.

⁶⁶ Az emlékkőre Szász Károly verssorai kerültek, amelyek a királyné itteni kirándulásainak állítottak emléket. *Az „Erzsébet-orm”.* Fővárosi Lapok, 1883. október 28. 1616.

megindult gyűjtés eredményeként került sor. A kezdeményezést a főváros is magáévá tette: a kilátó terveit a Műszaki Hivatal építésze, Klunzinger Pál készítette el, amiket végül Schulek Frigyes dolgozott át. Az építkezés 1908-ban indult, a neoromán stílusú kilátót pedig 1910. szeptember 8-án adták át.⁶⁷ A torony földszinti körüljárójában emléktáblát, a bejáratnál szemközti árkádnílvásban Strobl Alajos Erzsébet-mellszobrát helyezték el. Az alkotás fiatalon, a magyar koronázási ruhában ábrázolta a királynét, de plasztikai megfogalmazásában eltért a művész 1898-ban készült, országszerte több ponton is felállított büsztjétől. A szobor mögötti falra a királyné alakját glóriaszerűen közrefogó geometrikus aranyozatok kerültek. A sajtó arról is beszámolt, hogy a kilátóba narratív ábrázolásokat is terveztek. „Jobbra és balra művészi mozaikképek, Kölber Dezsőnek és Tardos Krenner Viktornak, Lotz Károly méltó tanítványainak művei két jelenetet ábrázolnak a királyné életéből: Erzsébet kijavítja Szent István palástját, Erzsébetnek fejére teszik a magyar királynék koronáját. [...] Mindez ma még nem kész. Évek fognak eltelni, amíg valóra válik az a sok forrongó, nemes ízlésű és merész lendületű terv, amely Stróbl mester művészagában forr, hogy ez a gyönyörű palota belül is méltó kifejezője legyen a királyné iránt érzett, soha el nem hervadó hálás kegyeletünknek”⁶⁸ – írta az avatást megelőző napokban a *Budapesti Hírlap*. A *Magyarország* cikkírója pedig úgy tudta, hogy elhelyezésük 1911 tavaszán fog megtörténni.⁶⁹ A mozaikok kiviteli terveiként lehet azonosítani a két művész sajtóban megjelentekkel megegyező témájú, a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található festményeit, amelyek mérete és formája is pontosan megfelel a kilátó architektúrájának.⁷⁰ A mozaikok és a terveken jelzett ornamentális kifestés valószínűleg nem valósult meg, és talán ezzel magyarázható, hogy Strobl 1913. május 20-án a nem megfelelő belső díszítés miatt büsztje eltávolítását kérte.⁷¹ Ez azonban akkor még nem történt meg. A szobrász szándékának megértését tovább nehezíti, hogy ugyanekkor, az Erzsébet-emlékműpályázat újabb fordulójának elbírálása idején versenyen kívül a saját műtermében mutatta be szobortervét, a királyné nyitott, neoromán, toronyszerű csarnokban ülő alakját. „Az építészeti résznek majd csak célja akad, mert kiválóan alkalmas monumentális szobor elhelyezésére, a szobrot föl fogom ajánlani a fővárosnak. Azt hiszem, nagyon jó helye lesz a Jánoshegyen, a torony közelében”⁷² – nyilatkozta az *Ujság* riporterének.

A kilátón lévő mellszobor 1945 utáni eltávolításának pontos időpontja nem ismert, az valószínűleg 1950-ben „a munkaverseny lendületével” lezajlott átfogó felújítás idején történt, amikor helyreállították a háborús sérüléseket, és vasbeton koszorúval erősítették meg a torony szerkezetét.⁷³ A kilátó tetejére – a *Pajtás* folyóirat szerint az úttörők kérésére – nagyméretű vöröscsillag került. „A csillebérci nagytábor tanácsa augusztus hónapban azzal a kéréssel fordult Rákosi elvtárshoz, hogy szereltesen vörös csillagot a Jánoshegyi kilátó tetejére. Rákosi elvtárs most is teljesíti az úttörők kérését. Már szerelik a csillagot. Három hét se telik bele és új vörös csillag ragyog Budapest fölött, hogy hirdesse: a mi hazánk a béke földje”⁷⁴ – számolt be a lap. A torony mindenesetre az 1950-es és 1960-as években is olykor Erzsébet-kilátó néven szerepelt a sajtóban. Dr. Seenger Ervin 1970-ben a *Budapest* folyó-

⁶⁷ Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 86–91.

⁶⁸ *Erzsébet tornya*. Budapesti Hírlap, 1910. szeptember 6. 1–2.

⁶⁹ *Az Erzsébet-kilátótorony*. Magyarország, 1910. szeptember 6. 5.

⁷⁰ SZM–MNG, ltsz. FK1637, jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban.

⁷¹ Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 91.

⁷² *Döntés az Erzsébet királyné emlékpályázaton*. Az Ujság, 1913. május 25. 8.

⁷³ A helyreállításról lásd: *Javítják a Jánoshegyi kilátót*. Világosság, 1950. június 23. o. n.; Napi krónika rovat. Magyar Nemzet, 1950. augusztus 20. 6.

⁷⁴ *Az úttörők kérésére...* Pajtás, 1950. október 15. 7.

iratban közölt hosszabb cikket az épület történetéről átadása hatvanadik évfordulója alkalmából. Ebben arról számolt be, hogy a kilátó földszinti körfolyosójának falában egykor elhelyezett „emléktáblához hasonlóan a szobrot is eltávolították; a mozaik sem látható már. (Az emléktábla állítólag megmaradt. Véleményünk szerint vissza kellene helyezni.)”⁷⁵ Az emléktábla valóban megőrződött: a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményébe került. A szobor sem semmisült meg: a sérült büsztöt előbb a Kiscelli Múzeum raktárába, majd 1979-ben a Budapest Galéria által bérelt süllyesztő lerakatba vitték, ahogy erről Ruska Judit átszállításkor készült fotósorozata is tanúskodik.⁷⁶ Még a nyolcvanas években restaurálták, majd pedig a Budapest Galéria Szabadsajtó úti székházának lépcsőházában helyezték el. 2005-ben a Galéria felajánlása révén került a Budapesti Történeti Múzeum leltári állományába, ahol egy ideig a *Történelmi pillanatok egy nagyváros életében* című állandó kiállításon is szerepelt. Jelenleg a Kiscelli Múzeum Fővárosi Képtár szoborraktárában őrzik.⁷⁷

A vörös csillagot 1989 májusában a XII. Kerületi Tanács tudta nélkül Bodrogi Gyula, a kilátót ekkor bérlő Vidám Színpad igazgatója szereltette le. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött operatív jelentés szerint a Budapesti Rendőr-főkapitányság állambiztonsági szerve a helyszínre érkezéskor már csak azt tudta megállapítani, hogy a csillagot leszerelték. A bontást végzők szerint Bodrogi indoka az volt, hogy „a kilátót eredetileg Erzsébet királyné emlékére emelték és az ő szobra állt a kilátó tetején; ezt az eredeti állapotot kívánják visszaállítani, hogy a nyugati turisták ne a vörös csillagot lássák, hanem a szobrot”.⁷⁸

A kilátó építkezésének előkészítése közben, 1902 júniusában ugyancsak Glück Frigyes adományaként a Normafa út melletti kis tisztáson, egy fa tövében Erzsébet királyné Karlsbadban használt imázsamolyának másolatát, a fán pedig porcelánra festett Mária-képet helyeztek el. Az emlékhelyet Strobl Alajos népszerű, 1898-as Erzsébet-mellszobrának horgany-

⁷⁵ Seenger: *Hatvanéves a János-hegyi Erzsébet-kilátó*, 48.

⁷⁶ BTM BPG KMAO, ltz. 80.21.1.

⁷⁷ BTM, ltz.: KM.2004.17.1. A Budapest Galéria Köztéri Művészeti Alkotások Osztályán őrzött iratanyag tanúsága szerint a mellszobrot id. Madarassy Walter restaurálta, majd a Budapest Galéria Szabadsajtó úti központjának első emeleti folyosójára került. 2005 tavaszán Mitnyan György, a XII. kerület polgármestere kezdeményezte, hogy állítsák vissza a kilátóba. Zsigmond Attila, a Galéria vezetője ezt követően Bodó Sándortól, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójától személyesen, majd hivatalos levélben is kérte, hogy vegyék fel a szobrot az állományukba, felajánlva azt a BTM gyűjteménye számára. Ezután elutasította Mitnyan kérését azzal, hogy a szobor a Történeti Múzeum leltárában szereplő műtárgy, és annak sorsáról csak a gyűjtemény vezetése dönthet. Zsigmond egyben kérte Bodót, hogy a szobor náluk, a Szabadsajtó úton maradjon. Mitnyan ezután megkereste Bodót Sándort, hogy megkaphassák a szobrot, a főigazgató azonban arra hivatkozva elutasította el a kérést, hogy a büszt ott nem lenne biztonságban, és azt javasolta, hogy készíttessék el az alkotás másolatát. Erre végül nem került sor. Zsigmond Attila Bodó Sándornak írt levele szerint a szobor 1983-tól állt a Budapest Galéria Szabadsajtó úti központjában, miután restaurálására az 1970-es években sor került. A kapcsolódó iratanyagot lásd: BTM BPG KMAO Adattár. A restaurálás dátuma biztosan tévedés, hiszen a szobor 1979-es Süllyesztőre szállításakor készült fotón még erősen sérült, sőt Varga Imre 1982-es szakvéleménye is mint restaurálandót említi. A szobor bekerülésére, illetve restaurálására vonatkozó iratokat a Budapest Galéria nem őriz.

⁷⁸ ÁBTTL 2.7.1. Napi Operatív Információs Jelentések. Összefoglaló jelentések. 106/6. 1989. június 3. A szobor – mint láthattuk – ezzel szemben eredetileg nem a kilátó csúcsán, hanem az építmény belsejében állt.

ból öntött, bronzírozott példánya tette teljessé.⁷⁹ A szobor 1945-ben már nem állt, ugyanis 1933 szeptemberében ledöntötték, összetörték és ellopták. A terméskő talapzatra erősített fém E betűt és a babérágat már néhány évvel korábban eltulajdonították.⁸⁰ A rendőrség a tolvajokat – Magyar-Hám József kocist és Puskás György napszámost – néhány napon belül elfogta. „Magyar-Hám azt mondta, ócskavasat, bronzot, vagy más ilyenfajta öntvényt kellene szerezni, az ócskások jól megfizetik, 80 fillért adnak egy kilóért. Puskásnak erre eszébe jutott, hogy a budakeszi erdőben, ahol tavaly dolgozott, meglehetősen elhagyatott helyen áll az Erzsébet királyné-szobor. A két barát végül megegyezett, hogy ellopja a szobrot. Kimentek a budakeszi erdőbe, terepszemlét tartottak, azután ledöntötték a szobrot, összetörték és a bronzdarabokat Budapestre hozták. Apró darabokra törték, hogy felismerhetlenné tegyék és házalni kezdtek vele az ócskavasasoknál. Az ócskavas ára azonban időközben esett és a kereskedők csak 20–30 fillért akartak érte adni. Magyar-Hám és Puskás ezt kevésnek tartották, elhatározták, hogy inkább elteszik olyan időre, amikor emelkedik az ára. A szőnyi-úti homokbányába vitték a szoborroncsokat és elásták azzal, hogy egyszer majd előveszik, mikor jobban értékesíthetik.”⁸¹ A rendőrség kiásatta és a főkapitányság épületébe szállította a szobortöredékeket, további sorsuk ismeretlen. A törvényszék Magyar-Hámot három, Puskást két és fél évnyi börtönbüntetésre ítélte. Az előbbi a tárgyaláson azzal védekezett, hogy nem tudta, hogy Erzsébet királyné szobráról van szó, „azt hitte, egy jótékony grófnő szobra áll a Jánoshegyen”.⁸² 1941 végén a főváros polgármesteri kezdeményezésre elhatározta a szobor pótlását,⁸³ és a haraszi mészkőben kivitelezendő mellszobor tervének elkészítésével Csúcs Ferencet bízták meg.⁸⁴ A szobor felállításának és későbbi eltávolításának pontos dátuma nem ismert, elhelyezése azonban biztosan megvalósult, ahogy azt egy aukción feltűnt amatőr fotó is bizonyítja, ami a már az erdőben álló szobrot ábrázolja.⁸⁵ Ennek segítségével lehetett azonosítani a büszt nagymintájaként azt a gipsz mellszobrot, ami a Fővárosi Képtár anyagából került a Magyar Nemzeti Galériába.⁸⁶ A mellszobor – ellentétben elődjével – uralkodónéi attribútumok nélkül, idősebb korban ábrázolta Erzsébetet.

Az önálló köztéri Erzsébet-ábrázolások esetében 1947-ben még a helyreállítás lehetősége is szóba került. A *Világ* ez év novemberében arról számolt be, hogy Körmendi Frim Jenőnek az ostrom alatt megsérült margitszigeti szobra „fejtellenül hever a parkban”, hiányzó részét pedig egy ismeretlen nő elvitte, hogy megmentse a pusztulástól. A sziget vezetősége szerette volna a szobrot restaurálni, ezért a sajtón keresztül arra kérték az illetőt, vigye vissza a

⁷⁹ *A királyné imázsamolya*. Alkotmány, 1902. június 22. 5. A sajtó tévesen bronzszobrot említ, de ez a félreértés gyakori a korszak tudósításaiban. Liber Endre tévesen 1906-ot említ a szobor felállításának dátumaként. Liber: *Budapest szobrai*, 255. Ez az információ hagyományozódott a modern szakirodalomban is. Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza*, 86. Egy 2007-ben megjelent kötet forrás megjelölése nélkül már jelezte, hogy elképzelhető, hogy valójában 1902 a felállítás időpontja. Farkas–Kaján–Kovács: *Erzsébet királyné emlékezete képeslapokon*, 28.

⁸⁰ *Vandal gonosztevők szétrombolták Erzsébet királyné budakeszi szobrát*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 7. 5.

⁸¹ *Elfogták az Erzsébet királyné-szobor két tolvaját*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 16. 8.

⁸² *A Erzsébet-szobor rombolói a bíróság előtt. Súlyos börtönbüntetést kaptak*. Budapesti Hírlap, 1933. szeptember 21. 7.

⁸³ *Új szobrok és emléktáblák*. Ujság, 1941. december 16. 4.

⁸⁴ *Szobrot állít a székesfőváros Erzsébet királynénak*. Szépművészet, 3. évf. (1942) 2. sz. 45.

⁸⁵ Darabanth 33. Nagvaukió, 2020. április 21. 11576. tétel.

⁸⁶ Gipsz, 49 cm, jelezve a bal váll alatt: Csúcs 942. Maradvány a Fővárosi Képtár anyagából. SZM–MNG Szobor Osztály és Éremgyűjtemény, ltsz. 56.753-N.

szoborfejet.⁸⁷ Ez valószínűleg nem történt meg, így a szobor fej nélküli, erősen sérült torzóját ma a Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár őrzi.⁸⁸

A Ferenc Józseffel közös ábrázolások legrepresentatívabbja az a négyalakos szoborcsoport volt, amely akkor a Műegyetem könyvtárépületének előterében állt, de eredetileg a budapesti új országházba szánták. A király és a királyné koronázási öltözkéket viselő alakjai felé olajágot nyújtó magyar ruhás anyát és kardját nyújtó magyar ruhás férfit ábrázoló szoborcsoport történetét az ötlettől a pályázaton át a megvalósulásig Kelecsényi Kristóf művészettörténész dolgozta fel levéltári források alapján a parlament szobrait bemutató kismonográfiájában.⁸⁹ Az uralkodópár szobra felállításának ötletét Tisza Lajos király személye körüli miniszter, az országházépítés végrehajtó bizottságának elnöke vetette fel 1893-ban. Az elképzelésben egy, a köztintzményi portrérepresentáció hagyományos keretein túlmutató, nagyobb szabású, emlékműszerű kompozíció képe bontakozott ki. Ennek megvalósítására pályázatot írtak ki, amelynek beadási határideje végül 1895. február 1. lett. A bírálóbizottság azonban a beérkezett minták egyikét sem találta kivitelre alkalmasnak, és végül úgy döntöttek, hogy a legtöbb szavazatot kapott három pályamű alkotóját szűkkörű második fordulón való részvételre hívják fel. Határoztak a szoborcsoport helyéről is: eredetileg az épület reprezentatív kupolacsarnokára gondoltak, végül a főlépcsőház terét jelölték ki. A második fordulón Mayer Ede, illetve Szécsi Antal pályatervét találták a legsikerültebbnek, a döntéshozatal körüli viták miatt azonban a két alkotót végül 1897 elején újabb tervek beadására kérték. Ezek elbírálása már Erzsébet királyné halála után, 1899 januárjában történt, ahol Szécsi tervét fogadták el, aki a szoborcsoport elkészítését négy évre, súlyát 40 tonnára becsülte. Statikai okokból elvetették a lépcsőházi felállítást, és ismét a kupolacsarnok mellett döntöttek. A szoborcsoport elkészítése megindult, 1903 végén megkezdődött az alkotás egy részének márványba faragása is, azonban 1904 júniusában Szécsi elhunyt. A munka befejezését végül a pályázaton alulmaradt Mayer Ede kapta. A Neő Béla által 1906 elején kiadott parlament-díszalumban közölt fotón már a kupolacsarnokban látjuk a szoborcsoportot, a fényképet alaposabban szemügyre véve azonban nyilvánvaló, hogy valójában a tervezett állapotot mutató montázsról van szó, amihez a gipsz nagyminta fényképét használták fel.⁹⁰ 1907 februárjában az Országos Képzőművészeti Tanács elé utalták az elkészült posztamens és főalakok bírálatát, a bizottság pedig azon véleményének adott hangot, hogy a szoborcsoportot ne állítsák fel. Majd egy évvel később az országház építési bizottsága késznek nyilvánította az alkotást, annak bírálata előtt azonban Mayer Ede is elhunyt. Mivel akkor már sem Tisza Lajos, sem a parlament építész, Steindl Imre nem élt, az ügy gazdátlan maradt, az alkotás pedig a Műegyetemre került.⁹¹ Ugyanis gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök a szoborcsoportot Ferenc József 1910. május 25-i látogatása, a zárókőletétel emlékére a Műegyetemnek ajándékozta.⁹² Az alkotást a könyvtár előcsarnokában helyezték el.

⁸⁷ *Ezt hallottuk...* rovat. Világ, 1947. november 5. 2.

⁸⁸ A torzó jelenleg a Fővárosi Képtár külső szoborraktárában található, leltári szám nélkül. Köblös Péter szíves közlése.

⁸⁹ Kelecsényi: *Az Országház szobrai*, i. m.

⁹⁰ A fotó nyomán terjedt el az a szakirodalomban többször is megjelenő elképzelés, hogy a szoborcsoportot a parlament kupolacsarnokában ténylegesen is felállították. Vö. például: Mikó-Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép* kat. sz. XIV–13., 679.

⁹¹ Kelecsényi: *Az Országház szobrai*, 88–98.

⁹² Az ajándékozás tényéről az 1911/1912-es tanévet megnyitó prorektori beszéd számolt be, amelyben K. Jónás Ödön alapozási nehézségeket említett a parlamenti felállítás meghiúsulásának okaként. Egyben megköszönte Várdai Szilárdnak, a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola igazgatójának közreműködését a megszerzésben és elhelyezésben. *A Műegyetem megnyitása*, 7. Az ajándékozás-

Az 1948. szeptember 23-i rektori tanácsülésen Csűrös Zoltán rektor kérte a tanács hozzájárulását ahhoz, hogy „a szobor máshol elhelyezése ügyében felterjesztést intézhessen a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez”.⁹³ November 23-án Tolnai Gábor miniszteri osztályfőnök levélben kereste meg Vayer Lajos művészettörténészt, a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának vezetőjét: „A Műegyetem Tanácsa kéri, hogy a nem műegyetemi tulajdonban lévő történeti értékű szoborcsoporthoz valamelyik múzeumban vagy máshol helyeztessem el. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa felhívásomra jelentette, hogy a mű nagy méreteire való tekintettel nem tud megfelelő helyet biztosítani a szoborcsoporthoz számára. [...] Ezért szükségesnek tartom, hogy egy alkalmi bizottság létesüljön, mely a szoborcsoporthoz művészi értékéről s elhelyezésére vonatkozólag javaslatot tesz.”⁹⁴ Vayer december 3-án tájékoztatta a minisztériumot a bizottság két nappal korábbi szemléjének eredményéről. „Megállapítja, hogy sem művészi, sem történeti szempontból nem javasolja a megőrzést. A szállítási és bontási költség fejében átadható mint márványanyag esetleg a Képző- vagy Iparművészeti Főiskola számára.”⁹⁵ Ortutay Gyula miniszter 1948. december 28-i keltezésű levelében (210.536/1948. számon iktatva a minisztériumban) arról tájékoztatta a Műegyetemet, hogy a „Ferenc József-szoborcsoporthoz a Képzőművészeti Főiskolának ajándékozta azzal, hogy annak kőanyagát tanulmányi célokra használja fel”. Ezt a rektor az 1949. január 18-i tanácsülésen jelentette be.⁹⁶ Végül a négy szoborból csak három érkezett meg a főiskolára, az olaját nyújtó anya figurája nyomtalanul eltűnt. A három átszállított figura közül kettő valószínűleg kispasztikák formájában él tovább. Erzsébet királyné carrarai márványalakja hosszú éveken keresztül a szabad ég alatt állt a Képzőművészeti Főiskola Epreskertjében, míg végül Káldi Richárd szobrászrestaurátor szakos hallgató állította helyre diplomamunkaként 1998-ban.⁹⁷ Ferenc József figurájából mindössze az országalmát tartó bal keze maradt meg, amely utóbb magángyűjteménybe került.⁹⁸ Először 2000-ben a Magyar Nemzeti Galéria *Történelem – Kép* című időszaki kiállításán lehetett megtekinteni,⁹⁹ majd 2010-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára által rendezett *Ferenc József és a Műegyetem* című tárlaton mutattuk be.

Zala Erzsébet-emlékművének bontása és újraállítása

Az emlékmű a fennmaradt fényképfelvételek tanúsága szerint Budapest ostroma során csak kisebb sérüléseket szenvedett. A szobor jól látható egy amatőr fotón, amely a bronzalakot a lábainál ülő két fiatal nővel ábrázolja.¹⁰⁰ Ezen a felvételen a szobor teljesen épnek tűnik,

sal kapcsolatos egyéb dokumentumoknak a BME levéltárában nem sikerült nyomára akadni. Batalka Krisztina, a BME levéltárvezetőjének szíves közlése.

⁹³ Jegyzőkönyv a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektori tanácsának 1948/49. tanévi 2. rendes üléséről, 1948. szeptember 23. BMEL VIII. 04.b. fol. 8.

⁹⁴ Tolnai Gábor levele Vayer Lajosnak. MNM TKCs Irattár, ügyiratszám: 208.422/1948. VI.2.

⁹⁵ Vayer Lajos szakvéleménye. MNM TKCs Irattár, ügyiratszám: 74/1948. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy felhívta figyelmemet a forrásokra.

⁹⁶ Jegyzőkönyv a József Nádor Műszaki Egyetem rektori tanácsának 1948/49. tanévi 6. rendes üléséről. 1949. január 18. BMEL 4/a., 4/b., X. 361/a 1948–1949. fol. 49. A BME levéltárában két iktatott iratra található utalás ebben az ügyben, mindkettő műegyetemi rektori tanácsi határozat alapján született, és egyik sem található meg jelenleg a gyűjteményben (2757/1948 és 20/1949). Létükre csak az iktatókönyvi bejegyzés utal. Batalka Krisztina közlése.

⁹⁷ Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép*, kat. sz. XIV–13., 679–680.

⁹⁸ Jelenleg letét a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban.

⁹⁹ Mikó–Sinkó (szerk.): *Történelem – Kép*, kat. sz. XIV–13.

¹⁰⁰ Fortepan, adományozó: Karabélyos Péter, azonosító: 57341.

leszámítva, hogy – ironikus módon – épp a mellrészén érte feltehetően repesztől származó sérülés, aminek következtében átlukadt a bronzanyag. Úgy tűnik, a szobor megmászhatósága profi fényképészt is felvétel készítésére sarkallt: Fried János 1948 augusztusában egyenruhás úttörővasutasokat örökített meg az MTI számára a Március 15. téren. Az egyéni és páros portrék mellett néhány felvételen a nyolc gyerek csoportba rendeződik, és a fotók egyikén¹⁰¹ épp Erzsébet bronzalakját lepik el, így a szobor állapota szinte egyáltalán nem állapítható meg róla.¹⁰²

A *Szabad Művészet* sajtószemléje szerint a *Kis Újság* 1949. március 6-án közölt interjút Pogány Ö. Gáborral, a Fővárosi Múzeumok igazgatójával, amelyben a művészettörténész a budapesti szobrok sorsáról nyilatkozva azt mondta, hogy az „Erzsébet-szobrot valamelyik park meghitt sarkában fogjuk felállítani”.¹⁰³

A *Világosság* 1950 októberében a budapesti köztéri szobrokról közölt hosszabb cikket, aminek fókuszában – és címében – a tervezett Sztálin-emlékmű állt. A szerző szerint Budapestet azért is nevezhetik a rossz szobrok városának, mert a Horthy-korszakban a megörökítésre kiválasztott személyiségek nem adhattak a szobrászoknak kellő ihletet, és az alkotások „művészi voltával keveset törődtek a múltban, annál inkább vigyáztak arra, hogy lehetőleg egyetlen hétpróbás népnúzó se maradjon ki azok közül, akiknek szobrot állítottak”. A cikkíró örömmel konstataulta, hogy már megindult ezeknek az alkotásoknak az eltávolítása, „de például a magyarfaló Habsburg királyfi, Rudolf trónörökös emlékét hirdető szobor még ott éktelenkedik a Városligetben”.¹⁰⁴ (Hogy az alapvetően természettudományos érdeklődésű, az apjától eltérő nézetei miatt az érdemi közéleti és politikai szerepvállalás lehetőségétől egész életében megfosztott, a nyilvános szereplései során a magyar nemzettel szimpatizáló főherceg¹⁰⁵ „magyarfaló” volta mit takart, arra a szerző nem tért ki.) Ugyancsak sérelmezte viszont, hogy Erzsébet királyné szobra – amelynek elhelyezésével véleménye szerint Petőfi (úgy is, mint az *Akasszátok fel a királyokat* szerzője) emlékét akarták megcsúfolni – még mindig állt a költő bronzalakjának közelében. „A bronzszobrot egy oszlopocsarnokban állították fel, ami ez esetben kifejezetten előnyös, mert a teljesen művészietlen, idejétmúlt szobrot elrejtették, de így is eléggé zavarja Petőfi terének hangulatát. Az Erzsébet királyné-szobor bronzanyagát hasznosabb célokra lehetne felhasználni.”¹⁰⁶ Arról, hogy Erzsébet királyné kedvelte Petőfi költészetét, és szimpatizált az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc eszméivel, vagy arról, hogy az uralkodóhűség és a szabadságharc kultusza hogyan fért

¹⁰¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-FRATH19483089004.

¹⁰² Egy emlékmű megmászhatóságát, illetve megmászásának motivációját és dokumentált alkalmait legutóbb Debreczeni-Droppán Béla tematizálta Strobl Alajos budapesti Arany János-emlékművét bemutató monográfiájában. Debreczeni-Droppán: *A múzeumkerti Arany János-szobor*, 274–277.

¹⁰³ *Lapszemle*. Szabad Művészet, 3. évf. (1949) 4. sz. 169. A jelzett interjú meglepő módon sem a *Kis Újság* említett számában, sem más 1949-es lapszámaiban nem található.

¹⁰⁴ A szöveg hangvétele összecseng az olvasói levélével, amit Réti Miklósné, a Szabad Nép Munkáslevelezési Osztályának vezetője továbbított 1950 júniusában a budapesti szoborüggyekben illetékes Emlékmű Felügyelőségnek: „Utamon naponta a városligeti főúton [...] látom ötször-hatszor, még neki illusztris helyen a Gerbeaud volt nyári helyisége mellett «Rudolf trónörökös» [sic!] bronzszobrát. Ott volt ez május elsején is talán azért, hogy végignézze a munkások szép és igen jól sikerült felvonulását és mulatságát. Nem tudom, van-e szándékosság benne, vagy csak hanyagság az, hogy még mindig ott van. Ezért hívom fel a Szerkesztő elvtárs figyelmét, hogy ezt a vadászruhába öltöztetett bronzszobrot az illetékesek méltó helyére, az olvasztóba szállítsák.” BFL XXIII. 114. 3835–215/1950.

¹⁰⁵ A témáról részletesebben lásd: Kaján: *Rudolf trónörökös*, i. m.; Vér: *„Rezső királyfink”*, i. m.

¹⁰⁶ (Cs. Gy.): *Elkészültek felszabadítónk, a nagy Sztálin budapesti szobrának tervei*. Világosság, 6. évf. (1950) október 5. 232. sz. o. n.

meg egymás mellett már a 19. század végének közgondolkodásában is, az erősen sarkított cikkben természetesen nem eshetett szó. (Érdemes megemlíteni, hogy az Erzsébet versus Petőfi narratíva a *Magyar Ifjúság* egy a Március 15. tér művészeti emlékeit bemutató cikkében is megjelent 1976-ban, amely szerint „ma már kevesen tudják, hogy a Petőfi-szoborral egy Habsburgokat dicsőítő emlékmű nézett farkasszemet”.¹⁰⁷)

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1950. december 5-i ülésén Radics Rudolf, a Népművelési Osztály vezetőjének javaslata került napirendre budapesti szobrok, emlékművek és emléktáblák eltávolításának ügyében. Az ennek elején megfogalmazott „politikai szempontok” szerint „szocializmust építő magyar népköztársaságunk fővárosának művészeti emlékeiben és szobraiban kifejezésre kell juttatni a szocialista jelleget. [...] Ezért [...] szükségesnek mutatkozik, hogy sürgősen eltávolítsuk azokat a szobrokat és emléktáblákat, amelyek nemcsak, hogy nem képviselnek haladó hagyományokat, hanem kifejezetten reakciós szelleműek, és az elmúlt korok kizsákmányoló osztályuralmát dicsőítik.”¹⁰⁸ Az eltávolítandó alkotások listájának legelején – azt követően, hogy leszögezik benne, hogy az egyházi jellegű szobrok lebontását politikai szempontból nem tartják időszerűnek – ott szerepelnek a Habsburg-családdal kapcsolatos köztéri emlékjelek: Rudolf trónörökös szobra,¹⁰⁹ Ferenc József emléktáblái, illetve Erzsébet királyné szobrai és emléktáblái – az utóbbiak közül a Március 15. téri emlékművet és a csillaghegyi büsztöt nevesíti a felsorolás.¹¹⁰ A Végrehajtó Bizottság az ülésen elhatározta a javaslatban szereplő szobrok és emléktáblák eltávolítását, és ennek határidejét 1951. június 30-ban jelölte meg.¹¹¹ Egy 1951. január 24-i dátumú előadói íven szereplő feljegyzés azonban a terv részleges megváltozását jelzi. A Radics Rudolf megbízott osztályvezető és Szőnyi József csoportvezető által szignált feljegyzés szerint ugyanis a Tanács bizonyos emlékművek és emléktáblák eltávolításához nem járult hozzá, így a korábbi intézkedés hatályát veszítette. A Rudolf trónörökösrel és Ferenc Józseffel kapcsolatos alkotások bontását továbbra is tervezték, míg „Erzsébet királynő szobrai és emléktáblái” [sic!] a „Nem távolítandó el egyelőre” csoportba kerültek.¹¹²

A Népművelési Osztály a Végrehajtó Bizottság 1952. február 22-i ülésén mutatta be köztéri alkotásokra vonatkozó éves munkatervét. Az eltávolítandó szobrok listája a megelőző bő egy év serény munkájának köszönhetően immár hétre zsugorodott, és a második helyen – a Móricz Zsigmond körtéri Szent Imre-szobrot követően, amely kapcsán a javaslat kiemelte, hogy nem kifejezetten vallásos szobor, inkább a Horthy-korszak politikájának hú kifejezője¹¹³ – újfent ott találjuk Zala Március 15. téri Erzsébet-emlékművét, a következő megjegy-

¹⁰⁷ Dr. Maksay László: *Két évezred. Egy tér szobroiban, műalkotásokban elmesélve*. Magyar Ifjúság, 20. évf. (1976) 11. sz. március 12. 17.

¹⁰⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1950. december 5. 26.

¹⁰⁹ Ligeti Miklós alkotását 1908-ban avatták a Városligetben. Történetéről bővebben lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, i. m.

¹¹⁰ BFL XXIII. 102.a.1. 1950. december 5. 26.

¹¹¹ BFL XXIII. 102.a.1. 1950. december 5. 101–102.

¹¹² BFL XXIII. 114. 3835–236/1951.

¹¹³ Kisfaludi Stróbl Zsigmond alkotását 1930-ban a Szent Imre emlékévé eseményeként avatták fel a mai Móricz Zsigmond körtéren. A herceg figuráját körülvevő mellékalakok a magyar ifjúság kifejezői voltak, és valóban a készítés korának típusait ábrázolták. Liber Endre leírása szerint: „Jobb oldalon lilomot nyújtó díszruhás leány omlik térdre, mellette szívét felajánló iskolás leányka és egy imára kulcsolt kezű levente áll. A baloldali csoportban egy kis parasztleány áhítattal tekint a szoborra, mellette átszellemült arcú cserkész, e mögött pedig Emeriánás diák áll levett kalappal.” Liber: *Budapest szobrai*, 374.

zéssel: „A bronzalak művészi értékű, elraktározását javasoljuk. A kupolacsarnok lebontását, vagy átalakítását javasoljuk.”¹¹⁴ Ugyanezen év őszén, október 23-án, a Végrehajtó Bizottság ülésén a Népművelési Osztály az 1951 februárjában alakult Emlékműfelügyelőség munkájáról számolt be, amelynek fő feladata a budapesti köztéri szobrok és emléktáblák nyilvántartása és karbantartása, valamint új emlékművek állítása volt, de ezekben az években tevékenységük fontos részét képezte a nemkívánatos monumentumok eltávolítása is. A beszámoló fő okai az Emlékműfelügyelőség belső működésével kapcsolatban megfogalmazott kritika és a szervezet átalakítási tervei voltak. Mindenesetre kitértek az elért eredményekre is, többek között arra, hogy megalakulásuk óta négy nagyobb és két kisebb szobrot is eltávolítottak – köztük Rudolf trónörökösét¹¹⁵ és két kisebb Erzsébet királyné-ábrázolást.¹¹⁶ A Március 15. téri szobrot azonban az év folyamán továbbra sem bontották le.

Amikor a Végrehajtó Bizottság 1953. január 15-i ülésén ismét szoborügyekről, ezúttal felállítandó emlékművekről tárgyalt, az Ady Endre emléket megörökítő köztéri alkotásra kiírandó pályázat kérdése is napirendre került.¹¹⁷ A Népművelési Osztály Szőnyi József osztályvezető által bemutatott elképzelése szerint az emlékmű a Március 15. térre, az Erzsébet-szobor helyére került volna, amely utóbbinak lebontására – mint olyasmire, ami „különbösen időszerű és szükséges” – egyben ismételten javaslatot tettek.¹¹⁸

A szobor bontási határozatát a Népművelési Osztály 1953-as nyilvántartókönyvének tanúsága szerint végül november 12-én adták ki.¹¹⁹ A bontás részletei az iratanyag későbbi selejtezése miatt nem ismertek, azt valószínűleg csak a következő év folyamán hajtották végre.¹²⁰ Járai Rudolf 1954. július 27-én az MTI számára készült felvételein már üresen látjuk a körcsarnokot.¹²¹ A lebontott szobor a sajtó tudósítása szerint a Kiscelli Múzeum raktárába került.

A Népművelési Osztály egyik meg nem nevezett munkatársa 1959-ben nyilatkozott az *Esti Hírlap*nak a főváros szobrairól. A cikk nem meglepő módon egészen eltérő hangot ütött meg, mint a *Világosság* kilenc évvel korábbi szövege, most elsősorban a fővárosiak életének részeként mutatták be a köztéri alkotásokat: a hozzájuk fűződő érzelmi viszonyról, a legrégebbi és a legújabb szobrokról esett szó benne, bár a szoborrongálásokról szólva némi

¹¹⁴ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1952. február 22. 18.

¹¹⁵ A szobor bontásáról a Népművelési Osztály fennmaradt iratanyaga alapján lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 369–370.

¹¹⁶ A jelentés nem tér ki pontosan arra, hogy mely Erzsébet-szobrokról volt szó, és a Népművelési Osztály fennmaradt iratanyaga sem ad erről információt, de az egyik talán Körmendi Frim Jenő margitszigeti szobra, a másik pedig Csúcs Ferenc jánoshegyi alkotása lehetett. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1952. október 23. 20–23.

¹¹⁷ A javaslat szerint az előző évben a Népművelési Minisztérium kívánságára Csorba Gézárt bízták meg Ady-szobor készítésével, de az emlékműtervet a bizottság nem találta megfelelőnek, ezért határozta el nyílt pályázat kiírását.

¹¹⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1. 1953. január 15. 18. 4–5. Az ülésen szóba került az is, hogy befejeződött a milleniumi emlékmű építészeti részének helyreállítása, így már csak az van hátra, hogy elkészítsék a Habsburg uralkodókat váltó erdélyi fejedelmek, illetve a két szabadságharc vezérének – azaz II. Rákóczi Ferencnek és Kossuth Lajosnak – szobrait, valamint a hozzájuk kapcsolódó narratív domborműveket. Uo. 7.

¹¹⁹ BFL XXIII. 114. 78. kötet, 87. tétel.

¹²⁰ A Népművelési Osztály 1953-as és 1954-es nyilvántartókönyvében nem szerepel hivatkozás a bontással kapcsolatos további iratokra.

¹²¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-1956377.

kritikus hang is vegyült bele. A riporter azokról az emlékművekről is kérdezett – egyet, Erzsébet királyné szobrát név szerint is megemlítve közülük –, „amelyek akár szellemiségüknél fogva, vagy más okból lekerültek a talapzatról”. Az Osztály munkatársa válaszában elmondta, hogy a főváros gondoskodott azok szakszerű elhelyezéséről, és a Budapesti Történeti Múzeum (azaz a mai Kiscelli Múzeum) mellett épp helyreállítottak számukra egy épületet, ahol majd a Millenniumi emlékmű lebontott Habsburg-királysobrai is elhelyezik.¹²²

Az Emlékmű Felügyelőség munkatársa, Kovács Ernő a kiscelli raktárról 1967. augusztus 28-án alaprajzot is készített, amelyen számokkal jelölte az egyes szobrokat. „A Kiscelli Múzeum külső szoborcsarnokának II. sz. helyisége” feliratú rajzon 79-es szám jelöli a szobrot, amely a hozzá kapcsolódó lista szerint „Erzsébet királynő, bronz”.¹²³

A Halászlány és az épület bontása

A királyné alakját néhány évre Zala egykori nagy riválisa, Strobl Alajos egy 1885-ös kútszobra, a Halászlány váltotta. Azonban nemcsak az állhatott a döntés hátterében, hogy egy egyszerű dolgozó ábrázolása váltsa a királynéét, hanem egy lokális tradícióra is utalhatott a szobor idehelyezése. A pesti polgári halász céh ugyanis 1862-ben a Hal téren (a mai Március 15. tér déli felét jelenleg délről határoló Belgrád rakpart 27. számú ház helyén) állította fel a Dunaiszky László által mintázott, halászlányt vagy haláruslányt ábrázoló kútszobrát, amit 1899-ben a Belváros rendezése során a Népligetbe helyeztek át, és az 1950-es években is ott állt.¹²⁴

Strobl szobrának „helyzetbe hozása” a szobrász korabeli recepciójával is összhangban állt. Henszlmann Lilla 1955-ös monográfiája a „haladó hagyomány” reprezentánsaként mutatta be az alkotót, „a magyar realista szobrászat egyik legnagyobb mesterét” fedezve fel a dualizmus korának egyik legfoglalkoztatottabb emlékműszobrászában. A látszólagos ellentmondást a szerző úgy oldotta fel – meghatározva ezzel Strobl helyét a marxista művészettörténet kánonjában –, hogy olyan alkotóként jellemezte, aki „a művészetet irányító feudálburburzoázia”¹²⁵ által meghatározott közegben igyekezett a maga művészi igazságát megtalálni és érvényesíteni. „Ilyen lehetőségek között a képzőművészeknek és főleg az emlékműveket alkotó szobrászoknak a munkája úgy alakult és olyan mértékben válhatott maradandóvá, ahogy tehetségük nagysága és jellege, emberi magatartásuk emelkedettsége felfogásukat ezeken a kereteken túllendíteni képes volt”¹²⁶ – vélekedett Henszlmann könyve bevezetőjében. A szobrász életművét legitimáló monográfia fontos eleme a *Halászlány* értékelése, amelyben a szerző Strobl nép iránti érdeklődésének megnyilatkozását látta. Ebben véleménye szerint a szobrász hazaszeretete nyilvánult meg. A kútszoborral, amely eredetileg „a mai Sztálin-út 28. számú bérház sivár [kiemelés tőlem – B. D.] udvarát”¹²⁷ díszítette, „a népi-nemzeti eszmék széthullása idején”¹²⁸ Strobl mert a kispolgári parasztsáner által kompromittált népi témához nyúlni, és sikeresen folytatta Izsó Miklós és a nemzeti romantika

¹²² Nóti Ilona: *Kérdések és válaszok bronzférfiakról és kőasszonyokról*. Esti Hírlap, 1959. november 3. o. n.

¹²³ A rajzokat és a listát is tartalmazó, „Kiscelli raktár anyaga 1967 III. füzet” feliratú füzet az Emlékmű Felügyelőség munkájával kapcsolatos különböző feljegyzéseket tartalmaz. BTM BPG KMAO Irattár.

¹²⁴ Liber: *Budapest szobrai*, 151. A restaurált szobor 1985-ben ismét a Belvárosba, a Kristóf térre került.

¹²⁵ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 6.

¹²⁶ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 7.

¹²⁷ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 25.

¹²⁸ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26.

örökségét.¹²⁹ „Alakja, arca nemesen egyszerű, tiszta, magabiztos lénye semmi hasonlóságot nem mutat kora népszínműveiben szereplő, szentimentális, hamis népi karikatúráival. [...] [Strobl] népi témához nyúlva, nem követte a kora kultúrájában szinte egyedül uralkodó olcsó megjelenítési módszert, a felületes idealizálást, azt az idillé szelídítést, melyet például egy évtizeddel a Halászlány után Róna József A kis türelmetlen című szobrában gátlás nélkül érvényesített.”¹³⁰

A *Béke és Szabadság* 1954. szeptember 1-jén számolt be arról, hogy a Fővárosi Tanács a szobrot, amely „a nagy nyilvánosság előtt elrejtve áll”, köztérre, valószínűleg valamelyik parkba fogja áthelyezni.¹³¹ A következő év januárjában pedig arról tudósított az újság, hogy a „nagy művészi értékű” alkotás a néhány hónapja eltávolított Erzsébet királyné-szobor kupolás csarnokába fog kerülni, és ennek érdekében már zajlik az építmény restaurálása.¹³² A cikk mellett közölt fotó alapján úgy tűnik, hogy a *Halászlány* eredeti talapzatát már elhelyezték a csarnok belsejében. Az Erzsébet-emlékmű épületében felállított szobor számos, az 1950-es évek második felében készült amatőr fotón megjelenik,¹³³ de ismerünk olyan, a tér északi részét ábrázoló képeslapot is, amelyen a pavilonban jól kivehető Strobl alkotása.

A *Magyar Nemzet* 1958 februárjában közölt egy olvasói levelet, melynek szerzője azt javasolta, hogy a Petőfi-szobor méltóbb elhelyezése érdekében bontsák le az Erzsébet-emlékmű épületét, és a helyén állítsák újra a költő bronzalakját. A szerző kritikával illette, hogy az építményben akkor a *Halászlány* állt: a „kis »Pantheon« jelenlegi, ideiglenes lakója Stróbl Alajos »Halászlánya«, úgy hat itt, mint a szárazra vetett hal. Stróbl mester alkotása megérdemelné, hogy helyreállítva, mint díszkút – ez volt eredetileg – illő helyre kerüljön.”¹³⁴ A szobor további sorsát végül nem ez, hanem a rongálók döntötték el, a sajtó 1959 márciusában számolt be arról, hogy az alkotást megcsonkították: összekarcolták, összefirkálták, kezét, illetve egyik karját letörték, és emiatt elhatározták a lebontását és rövid időn belül múzeumba szállítását. A cikkíró úgy tudta, hogy talán a Danubius-kút egyik eredeti nőalakja kerül a helyére¹³⁵ – az eredetileg a Kálvin téren állt, Ybl Miklós és Fessler Leó műveként 1883-ban elhelyezett és a második világháborúban súlyosan sérült alkotás rekonstrukcióját 1959 júliusában állították fel a mai Erzsébet téren.

¹²⁹ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26. A szobor kitüntetett szerepét Henszlmann interpretációjában az is jól mutatja, hogy a következő évben a *Szabad Művészet*ben megjelent, a 19. század három általa legjelentősebbnek tartott szobrászát – Ferenczy Istvánt, Izsó Miklóst és Strobl Alajost – bemutató cikkében is megemlékezik róla, és a három reprodukción is közölt Strobl-mű közül az egyik éppen ez. (A felvétel még a Gschwindt-ház udvarán mutatja a szobrot.) Henszlmann: *Ferenczy – Izsó – Stróbl*, 380.

¹³⁰ Henszlmann: *Strobl Alajos*, 26.

¹³¹ *Három szép szobor*. *Béke és Szabadság*, 1954. szeptember 1. 18.

¹³² *A Halászlány szobra kerül a Március 15 térre*. *Béke és Szabadság*, 1955. január 5. 19. Ugyanerről számolt be egy héttel később az *Esti Budapest* is. A lap a szobor fotóját is közölte, amely a felvétel szögéből ítélve már az eredeti talapzatáról való leemelése után készült. *Esti Budapest*, 1955. január 12. 5.

¹³³ Fortepan 110021, 110022, 117509, 127877, 127879, 197230, 197689, 197690.

¹³⁴ Hopp Lajos: *Méltóbb helyre a Petőfi-szobrot*. *Magyar Nemzet*, 1958. február 26. 48. 8.

¹³⁵ baktai: *Költözik a Halászlány*. *Népszava*, 1959. március 3. 3. A szobor már hiányzó bal kézfejjel látható a Fortepan 197690 számú, Keveházi János adományozótól származó felvételén.

A *Halászlány* szobor a leírókarton és a leltárkönyvek tanúsága szerint csak 1962-ben került hivatalosan a Budapesti Történeti Múzeum műtárgyanyagába.¹³⁶ Az alkotást később a Vármúzeum földszinti előcsarnokában állították ki,¹³⁷ jelenleg pedig a múzeum igazgatósági folyosóján, a főigazgatóság bejárata mellett áll.

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1958. július 11-i ülésén került napirendre az Idegenforgalmi Állandó Bizottságnak az 1958–1960 közötti időszakra vonatkozó hároméves terve a főváros turisztikai fejlesztéseivel kapcsolatban. A legszükségesebb idegenforgalmi beruházások közé sorolták a Március 15. tér rendezését, a római kori romok feltárásának folytatását, az ezzel kapcsolatos földalatti múzeum újbóli megnyitását, valamint 1960-ig romterület kialakítását. Ennek részeként javasolták, hogy „innen más megfelelő helyre kerüljön a volt Erzsébet királyné emlékmű, amelyben jelenleg Stróbl Alajos »Halászlány« szobra áll”.¹³⁸ Az *Esti Hírlap* a következő év áprilisában arról számolt be, hogy hamarosan döntenek a kupolás csarnok sorsáról, amelyet a cikkíró szerint a felállítás óta számos kritika ért, mert „a városrendezők nem tartották odavalónak és állandóan sürgették elhelyezését”. Az írás szerint a *Halászlány* eltávolítását használta fel az Emlékmű Felügyelőség arra, hogy javaslatot tegyen az építmény lebontására, és úgy vélték, az minden valószínűség szerint meg fog történni. A cikk szerint több ötlet is megfogalmazódott a köralakú csarnokkal kapcsolatban: egyesek valamely fürdő területén ivócsarnokként látták volna szívesen, más elképzelések szerint Csikász Imre egy lányfiguráját vagy az egykor a Kálvin téren állt Danubius-kút egyik eredeti szoboralakját lehetett volna felállítani benne, miután a kút rekonstrukcióját az Engels (a mai Erzsébet) téren felállították.¹³⁹

Az épület bontására még 1958 folyamán sor került. Vadas Ernő 1959. december 30-án az MTI számára a Március 15. téren készült felvételein a háttérben látható a régi Erzsébet híd romos pesti pilonja, az előtérben pedig az Erzsébet-emlékmű lebontott épületének kannelűrázott oszloptörzszeit és egyéb faragott kövei hevernek. Az egyik fotón épp daruskocsi emeli az egyik profilozott köelemet. A fényképhez kiadott eredeti képaláírás szerint: „Megkezdtek a rom kőhalom eltakarítását az 1945 januárjában, a Pestet kiürítő német haderő által felrobantott Erzsébet híd éppen maradt pesti hídfőjénél, a Duna parton.”¹⁴⁰ Arról, hogy a kövek az Erzsébet-emlékmű nem sokkal korábban lebontott épületének részei voltak, nem szól a tudósítás. A maradványok további sorsáról, illetve arról, hogy az építményt a későbbiekben máshol, más funkcióban felállították volna, nincs tudomásunk. A *Magyar Nemzet* a következő év januárjában a római kori romok feltárásáról beszámoló helyszíni riportjában már így írt a kíváncsiskodókról: „Hol látható a római fal?! – kérdezősködtek a köveket emelgető munkásoktól. Odamentek a Március 15. tér sétányára, ahol az Erzsébet királyné féle kupola utolsó maradványait villanyfúróval bontogatták overálos emberek.”¹⁴¹

¹³⁶ A Múzeum nyilvántartásában „hivatali átengedés leletként, 1962” megjelöléssel szerepel, ltsz. 62.198.1-2. A Szent János téri Nepomuki Szent János-szoborral (ltsz. 62.197.1-2.) együtt érkezett. Köbölös Péter szíves közlése.

¹³⁷ A szobor jól látható Kollányi Bélának a királyi palota helyreállítását és újjrahasznosítását bemutató könyvében a múzeum földszinti lépcsőcsarnokát ábrázoló fotón. Kollányi: *Az újjáépült Budavári Palota*, 97.

¹³⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1958. július 11. 16.

¹³⁹ Rövidesen döntenek a Március 15. téri kupolás csarnok sorsáról. *Esti Hírlap*, 1959. április 4. o. n.

¹⁴⁰ A felvételek: MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-812571 (eredeti MTI-azonosítója: VA19591230009), MTI-FOTO-812570 (VA19591230008).

¹⁴¹ sz. j.: *Feltárták Castellum Romanum erődjének nyugati falát. Az Erzsébet híd építése idejére ideiglenesen betemették az értékes leletet.* *Magyar Nemzet*, 1960. január 8. 3.

Erzsébet királyné recepciója az 1960-as években: utcanév-átnevezési kísérlet

A magyarországi Erzsébet-mítosz főbb elemeinek tovább élését, egyben a királyné történelmi szerepének megítélésével kapcsolatos bizonytalanságot jól érzékelteti az a javaslat, ami a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1963. április 10-i ülésén került napirendre a zuglói Erzsébet királyné útja nevének megváltoztatásával kapcsolatban. Az útvonal 1870-től viselte a királyné nevét – egy kis megszakítástól eltekintve: a Tanácsköztársaság idején ugyanis rövid ideig Zrínyi Ilona útnak hívták.¹⁴²

A VB III. (Igazgatási) Osztálya az ülésen utcanévváltoztatásokkal kapcsolatos javaslatokat terjesztett elő, melyeket korábban szakmai szervezetekkel is véleményeztetett. Az Erzsébet királyné útja esetében a kezdeményező állítólag egy bizonyos Tóth Lajos volt, aki korábban „az elnöki Tanács, a Minisztertanács titkárságához, a Magyar Rádióhoz, a Népszabadsághoz, a Népszavához, az Esti Hírlaphoz, és ezzel párhuzamosan a Budapesti Pártbizottsághoz, a Fővárosi Tanács és a XIV. kerületi Végrehajtóbizottsághoz” fordult, azt kifogásolva, hogy Erzsébet királynéről még mindig van út elnevezve a főváros területén. (A levélíró figyelmét mindazonáltal elkerülhette, hogy az Erzsébet híd ugyancsak a királyné nevét viselte.) „Lehetetlennek tartja ezt, amikor a Habsburg ház elnyomta a magyar nemzetet. Ezen túlmenően Erzsébet királyné annak a Ferenc Józsefnek volt a felesége, aki az 1848-as szabadságharcot leverte.” Tóth az ülésen elhangzottak szerint hasonló tartalmú levéllel már korábban is fordult a XIV. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságához, amely azonban a kerület Utcaelnevezési Bizottságának álláspontját tette magáévá, miszerint a név megváltoztatása nem időszzerű, de későbbi időpontban majd visszatérnek rá. Az Igazgatási Osztály az alábbi észrevételeket fűzte a javaslatához: „Egyoldalról történelmi tény, hogy Erzsébet királyné magyarbarát volt. Más kérdés, hogy ez a barátság a nemzet egésze vagy az akkori uralkodó réteg iránti szimpátia volt, továbbá, hogy ennek az ún. magyarbarátságnak voltak-e konkrét eredményei. Ez külön történelmi elemzést igényel. Minthogy bizonyos értelmű rokonszenv a közvéleményből Erzsébet királyné irányában megnyilvánul, kérdéses, hogy az út elnevezésének megváltoztatása politikailag milyen ellenvéleményt alakítana ki.” Bár – tették hozzá – Erzsébet királyné szobrát, azaz Zala alkotását a Március 15. térről minden különösebb visszhang nélkül távolították el. Megjegyezték azt is, hogy az út nevének megváltoztatásával kapcsolatban más javaslat korábban még nem érkezett hozzájuk. Ezzel együtt alaposan megfontolandónak tartották, hogy helyes-e egy reprezentatív út Erzsébet királynéről való elnevezését meghagyni. Ezután a szakmai szervezetek véleményét ismertették: „A Történeti Múzeum rámutat arra, hogy a szabadságharc leveretésekor Erzsébet királyné még nem volt I. Ferenc József felesége. Magyarbarátsága pedig – állítólag – általános volt, éppen úgy, mint a görögök iránti szimpátiája. Véleménye szerint amíg Erzsébet magyarok iránti szimpátiájának értékelése nyílt kérdés, maradjon meg az utóneve is, legalább addig, amíg a reprezentatív útvonalnak megfelelőbb nevet találunk. [...] A Párttörténeti Intézet az elnevezés megváltoztatását nem tartja időszzerűnek, mert magyarok iránti rokonszenv folytán nem eshet a Habsburg ház többi tagjával azonos elbírálás alá.” Az Osztály az elnevezés további fenntartását javasolta a Tanácsnak.¹⁴³ Az út nevét sem ekkor, sem a későbbiekben nem változtatták meg.

Zala szobrának újraállítási terve, 1967–1970

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1967. november 22-i ülésén a Népművelési Osztály megtartotta éves beszámolóját az év köztéri szobrokkal kapcsolatos eredményeiről

¹⁴² Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza I.*, 43., 56–57.

¹⁴³ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII.102.a.1.

és az 1968-as esztendő terveiről. A felújítási feladatok közt az „Emlékszobrok” tételben az Erzsébet-emlékmű újraállítását is tervbe vették. „Zala kitűnő művészi értékű Erzsébet királyné szobrának javítása és felállítása a Városligetben” – szerepel a listában; erre, valamint a Széchenyi-emlékmű felújításának második ütemére, illetve Mayer Ferenc árvaházalapító mellszobrának¹⁴⁴ fel- (vagyis vissza)állítására összesen 855 000 forintot irányoztak elő.¹⁴⁵ A Végrehajtó Bizottság a javaslatok nagy részét elfogadta, de néhány projekt – így az Erzsébet királyné-emlékmű visszaállítása – megvalósítását az 1968. első félévi gazdálkodás eredményeitől tette függővé.¹⁴⁶ Az újbóli felállítás terve mindenesetre megjelent a sajtóban: a *Hétfői Hírek* néhány héttel később beszámolt arról, hogy az Erzsébet-emlékművet, amelyet a cikk azon szobrok között említett, amelyeket városrendezési szempontból kellett lebontani, valamint több, ugyancsak a Kiscelli Múzeum raktárában őrzött szobrot ismét köztéren, illetve múzeumban helyeznek el. Az uralkodóné ülöszobrának tervezett új helyeként a Városligetnek az Erzsébet királyné útjához közeli részét nevezte meg a cikkíró.¹⁴⁷

A Népművelési Osztály következő éves beszámolója 1968. november 22-én hangzott el. Ebben Zala Erzsébet királyné-szobrának újraállítását mint olyan tervet, amit korábban elfogadtak, de fedezet hiányában nem valósították meg, az 1969-es év tervei közé sorolták.¹⁴⁸

A Fővárosi Emlékmű Felügyelőség 1969 szeptemberében kötött szerződést Mende Ferenc építésszel a szobor elhelyezési tervének és a talapzat terveinek elkészítésére,¹⁴⁹ azt követően, hogy a fővárosi szerv megsürgette a Képző- és Iparművészeti Lektorátust. Levelükben azt írták, az építész már április 9-én kijelölték a feladatra, a helyszíni szemlét és konzultációt pedig május 22-én megtartották, azonban a szerződést többszöri sürgetés ellenére sem küldték el korábban.¹⁵⁰

A fővárosi Végrehajtó Bizottság november 26-i ülésén azonban az újraállítás kérdése vita tárgyává vált. A Népművelési Osztály beszámolt arról, hogy az „Erzsébet szobor architektura [azaz posztamens] terve készül, azonban kapacitás hiányában a talapzat faragására és felállítására csak a jövő évben kerül sor”.¹⁵¹ Így azt az 1970-es év feladatai közé sorolták, a Városligetben történő októberi átadással, a munkálatokra pedig 150 000 forintot irányoztak elő.¹⁵² A javaslat vitájában Kurcz György főosztályvezető felidézte, hogy a szobor újraállításának tervezését két évvel korábban kezdték meg, azzal az alapindokkal, hogy az annak a Zala Györgynek az alkotása, aki a Millenniumi emlékmű tervezője is volt, „és a szobor kvalitásai alapján látták érdemesnek a népművelés akkori vezetői a szobor felállítását”. Elmondta, hogy emiatt az újraállítást továbbra is indokoltnak érzik, viszont „nem látnánk feltétlenül szükségesnek, hogy a szobor elhelyezése névvel megjelölve történjék”.¹⁵³ Tehát azt javasolta,

¹⁴⁴ Szécsi Antal mellszobrát 1886-ban állították fel Budán, a városmajori fiúárvaház előtti kis kertben.

¹⁴⁵ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1967. november 22. 9.

¹⁴⁶ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1967. december 6. 220.

¹⁴⁷ *Szobrok – raktárból*. Hétfői Hírek, 1967. december 11. o. n.

¹⁴⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1968. november 20. 31.

¹⁴⁹ A szerződés aláírt példánya: BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: Lekt 5970/69 153/3/69.

¹⁵⁰ Bodó József műszaki csoportvezető levele a Képző- és Iparművészeti Lektorátusnak, 1969. szeptember 6. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 153/2.69

¹⁵¹ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1969. november 26. 83.

¹⁵² Uo. 91.

¹⁵³ Uo. 180.

hogy a színvonalasnak ítélt alkotás ne emlékműként, hanem egyszerű díszítoszoborként kerüljön ismét köztérre. Hasonló történt a Balatonfenyvesi Nagybereki Állami Gazdaságban 1980-ban, ahol Rudolf trónörökös budapesti emlékművét „A vadász” megjelöléssel, az intézmény profiljára utaló zsánerszoborként állították újra.¹⁵⁴ Ezután Csehek Ferencné, az V. kerületi Tanács elnöke¹⁵⁵ jelentkezett szólásra, aki arra emlékeztetett, hogy a szobrot évekkel korábban „tulajdonképpen politikai szempontok miatt” távolították el. Bár művészi kvalitásai miatt indokoltnak látta, hogy a szobrot ne hagyják veszendőbe menni, nem tartotta feltétlenül szükségesnek, hogy közterületre kerüljön. „Mint műalkotást őrizzük meg” – javasolta, és azt vetette fel, hogy maradjon a restaurált szobor a Kiscelli Múzeumban. „Akár névvel, akár másképpen állítanánk ki, nem írják rá, hogy parasztlány. Elég közismert szobor volt Budapesten. Ne állítsuk ki közszemlére” – érvelt az újraállítás ellen.¹⁵⁶ Granasztói Pál amellett foglalt állást, hogy a szobrot valamilyen „szép helyen” „mint szobrot” lehetne elhelyezni, esetleg a kiscelli parkban. Kurcz István válaszában továbbra is amellett érvelt, hogy a Végrehajtó Bizottság fontolja meg a köztéri elhelyezést. Mint mondta, a Kiscelli Múzeum mellett tervezett szoborpark még legalább öt-nyolc évig nem fog megvalósulni, így az ottani felállítás azt jelentené, hogy a szobor addig továbbra is raktárban maradna. Az elnök végül azt javasolta, hogy az Erzsébet királyné-szobor ügyét vegyék ki a tervből, és kezdjenek egyeztetést a kérdéssel az illetékes szervekkel.¹⁵⁷ Egy évvel később, az 1970. november 11-i VB-ülésen a Népművelési Osztály éves jelentésében arról számolt be, hogy felülvizsgálták a szobor városligeti újraállításának kérdését, és a múzeumi környezetben való elhelyezést javasolják – azaz „a rokka és rézbaltá mellé” –, amelyre azonban csak a Kiscelli Múzeum helyreállítását követően kerülhet sor.¹⁵⁸ A szobor újbóli felállításának kérdése így egy bő évtizedre lekerült a napirendről.

Az 1967 és 1970 között komolyan tervezett visszaállítás dátuma korainak tűnhet, de érdemes azt is szem előtt tartani, hogy akkor már volt precedens arra, hogy Erzsébet királyné köztéri szobrát eredeti helyén újból felállították. Igaz, Gödöllőn, ahol Erzsébet kultusza – mivel a település kastélya Buda mellett a királyné leggyakoribb magyarországi tartózkodási helye volt – lokálisan is meghatározott volt. (A *Népszabadság* újságírója 1949 májusában külső szemlélőként nem meglepő módon másfajta narratívát közvetített: „Gödöllő kastélyai, parkjai, a községháza, a volt alispáni hivatal a múlt zsarnokait idézi. A király nyaralóján még ott díszleg a korona, Erzsébet királyné szobra is ott feszít a róla elnevezett parkban.”¹⁵⁹) 1961-ben a *Hétféi Hírek*, amely nem először és nem utoljára adott hírt az Erzsébet szobrainak visszaállításával kapcsolatos újdonságokról, arról számolt be helyszíni fotóval kísért kis cikkében, hogy Gesztesi József gödöllői gépészműhelyében a királyné emlékművének¹⁶⁰ helyreállítása folyik. A tudósítás szerint a szobrot hét évvel korábban egy éjszaka

¹⁵⁴ Boróvi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 370.

¹⁵⁵ Pályaképét lásd: Szényi: *Hivatal és hivatás*, i. m.

¹⁵⁶ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1969. november 26. 180–181.

¹⁵⁷ Uo. 181.

¹⁵⁸ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1970. november 11. 119.

¹⁵⁹ m. gy.: *Háromezer falu táncol...* Népszabadság, 1949. május 3. 7.

¹⁶⁰ Róna József szobrát 1901. május 19-én Ferenc József részvételével avatták fel a település újonnan létesített Erzsébet-parkjában. A szoborállításról bővebben lásd: Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn*, i. m.; Vér: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza I.*, 64–68. A gödöllői szobor nemcsak abban számított különlegesnek a magyarországi Erzsébet-emlékművek között, hogy egész-

tolvajok ledöntötték – eközben feje letörött –, majd lóval elvontatták. A bronzalaknak ezt követően nyoma veszett, mígnem egy pincében találtak rá, földbe temetve. Ezután a községi tanács raktárába szállították, a tolvajok pedig tettükért bíróság elé kerültek. Vallomásuk szerint – számolt be a hetilap – a bronzszobrot el akarták adni a MÉH-nek. A cikk arról is hírt adott, hogy tavasszal, amikor a restaurálás elkészül, a község vezetői újra felállítják a királyné figuráját „mint műemléket” az Erzsébet-parkban.¹⁶¹

Az esetről az emigráns amerikai magyar sajtó is beszámolt, ahol a hír torzulása miatt Zala budapesti emlékművének megtalálásáról és újraállítási tervéről írtak.¹⁶² A *Katolikus Magyarok Vasárnapja* egyenesen odáig ment, hogy a kádári rendszer kétarcúságának kritikájaként tálalta a szobor újraállításának (részben tévedésen alapuló) híret. „A Münnich-Kádár uralom tovább folytatja a nyugati közvélemény megnyerése iránti akcióit. [...] Ez a cselekedet úgy szerepel Münnich-Kádárék ravaszkodásaiban, mint amellyel sok nyugati embert meggyőzhetnek arról, nem is lehet rossz az a kommunista kormányzat, amely királynék szobrát állítja fel”¹⁶³ – indította cikkét a lap, majd annak a véleménynek adott hangot, hogy nyilvánvalóan ugyanaz a „kommunista rendőrség” rongálhatta meg és rejthette el korábban az alkotást, amelyik most diadalmasan „megtalálta”, hogy újraállításából politikai hasznot húzzon.

A szobor visszaállításának történetét az azt kezdeményező dr. Csiba József visszaemlékezéséből¹⁶⁴ ismerhetjük meg, amit 1987-ben készített a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény (a jelenlegi Városi Múzeum) számára. Csiba szerint a szobrot 1951-ben döntötték le, megtalálása után pedig a tanácsházán, később a szomszédos Gesztesi udvarban tárolták. A lakosság sürgette az alkotás visszaállítását, Csiba pedig megkereste a korábban szobrászatot is tanult Gesztesi József műlakatost, aki elvállalta a bronzalak helyreállítását, de pontos határidőt nem tudott mondani. Csiba 1987-es írásában azt is felidézte, hogy a szobor újbóli felállításának témája 1964 áprilisában a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén is szóba került. „Budai Zoltán párttitkár felé magam jegyeztem meg: a lakosság a jó királynőnek emléket kívánja őrizni és elismerni a művészi alkotást. Tury Nagy Sándor tanácselnök megjegyezte, nem lát semmi kivetni valót abban, hogy a szobor visszaállíttassék. Javasolta, hogy minden külső ünnepség nélkül állíttassék vissza.” A lebonyolítással Csibát szerették volna megbízni, aki azzal a feltétellel vállalta, hogy a VB határozatban bízza meg. Júniusban Palicza József erdészeti vezető biztosította arról, hogy az Erdészet állni fogja a visszaállítás költségeit, ha az nem haladja meg az 500 forintot. Gesztesi július 12-én jelezte, hogy a szobor helyreállítása elkészült. Csiba a tanács lovasfogatát és a vasútállomáson rakodáshoz használt daruk egyikét mozgósította a visszahelyezéshez, ami 1964. július 13-án megtörtént. Az újraállítás során visszatették a szobor eredeti időkapuszulájából származó, az 1901-es avatásról szóló iratot. A helyiek örömről és megatartottságáról Csiba így számolt be: „Amikor végeztünk, visszafelé indultunk, amikor egy idős nő elém lépett, annyit mondott, uram, az Isten áldja a lakosság és a művészetet tisztelő és szerető emberek nevében. [...] Gesztesiékhez mentünk egy italra, egy koccintásra a jól végzett munka örömeire. Tury Nagy Sándor

alakos volt, hanem abban is, hogy a királynét idősebb korban, uralkodói attribútumok nélkül ábrázolta. Az emlékmű ikonográfiájáról lásd: Borovi: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*, 368.

¹⁶¹ (lukács): *Erzsébetet el akarták adni a MÉH-nek. A gödöllői királynő-szobor kalandos története*. Hétfői Hírek, 1961. január 30. o. n.

¹⁶² *Az Erzsébet-szobor előkerült*. Magyarság, 1961. február 10. 6.

¹⁶³ *Münnich Kádárék és Erzsébet királyné szobra*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1961. február 15. 4.

¹⁶⁴ Csiba: *Az Erzsébet-szobor visszaállításának története (1950-es évek)*. Városi Múzeum, Gödöllő, Adattár, ltsz. A.88.7.1.

tanácselnököknek a Gödöllőn vendégszereplő Szovjet–Bolgár Cirkusz bejáratánál újságoltam, hogy áll a szobor. [...] Több napon át kilátogattam rövid időre a szoborhoz, egyik alkalommal összetalálkoztam id. Szauer Géza fodrászmesterrel és feleségével. Elmondották, hogy 1901-ben mint diák jelen voltak a szobor avatási ünnepségen. Csodálatos volt a király, a miniszterek, országgyűlési képviselők, továbbá sok ezer ember tolongott. A király sátra előtt valóságos népünnepély volt.”¹⁶⁵

A szoborba egy újabb időkapzsula is került, melynek szövegét érdemes teljes terjedelemben idézni, mert sajátos módon keverednek benne a magyarországi Erzsébet-kultusz, illetve az 1960-as évek egymással első hallásra összeegyeztethetetlennek tűnő fordulatai: „Emlékirat. E szobrot barbár kezek 1951-ben egyéni haszonlesésből ledöntötték. A tettesek ellen bűnvádi eljárás indult és megbűnhődtek bűneikért. A Községi Tanács VB-je 1964 májusában megbízta Csiba József VB-tagot a visszaállítással. Hosszú huzavona után 1964 júliusában a megbízatásnak a nevezett eleget tett. Ekkor hazánkban a szocialista társadalmi rend felépítése volt a cél. Gödöllőn nagyarányú építkezések folytak és az Agrártudományi Egyetem, valamint a Humán Oltóanyag Gyár építése volt folyamatban. A vezető párt a Magyar Szocialista Párt volt, melynek élén Kádár János állott, aki az 1956. évi ellenforradalom után mint a vezető került az ország élére. A Községi Tanácsot Tury Nagy Sándor VB-elnök irányította. Titkára: Berze Á. János, elnökhelyettes Nádaski Sebő volt. A Járási Tanácsot dr. Gyetvai József, a járási párt VB-t Nemes István vezette. Országgyűlési képviselőnk volt: dr. Baskai Tóth Bertalan és Szabó Gusztáv. A ledöntött szobor restaurálását Gesztesi József lakatos kisiparos és Stogl Béla szobrász végezte társadalmi munkában. A lakosság körében a 13 év alatt többször felvetődött a gondolat a szobor visszaállítása érdekében. Számtalan tanácsülésen hangzott el a kívánság és tették szavá a szobor visszaállításának fontosságát. Kelt Gödöllőn, 1964. július 13-án.”¹⁶⁶

A hetvenes évek második felében a sajtóban is kezdtek feltűnni a budapesti szobor hiányáról és visszaállításának igényéről szóló cikkek. A *Magyar Nemzet* 1976 szeptemberében arról számolt be, hogy a fővárosi tanács javaslatot készített az ötéves terv során létesülő képzőművészeti beruházásokról, melyet tizennégy társadalmi, tanácsi és állami szervezet is véleményezett. Ebben a „városrendezési okokból eltűnt köztéri szobrok” kérdésére is kitértek. A cikkíró megemlítette Erzsébet királyné „szép bronzszobrát” is, az eltávolítás okát illetően azonban már kissé eufemisztikusan arról írt, hogy az alkotást „a hídfő építésekor” szállították el, és „ideiglenesen” a Kiscelli Múzeum szoborraktárában helyezték el. „E művek politikai tartalmát régen elmosta az idő. Eltűnődhetnénk tehát azon, hol találni alkalmas helyet, ahol elhelyezhetők a város szépítése érdekében” – zárta cikkét Kiss Károly. (A szobor politikai tartalmaként nyilvánvalóan arra utalt, hogy az emlékmű felállítása a Horthy-korszak Habsburg-kultuszának eseménye volt.)¹⁶⁷

A napilap a következő évben a budapesti szobrokkal kapcsolatos akciójára érkezett olvasói levelek között válogatva így írt: „Erzsébet királyné szép szobrát is sokan számonkérlik, de mi csak a Fővárosi Emlékmű Felügyelőség november 12-i nyilatkozatát idézhetjük, mely szerint: »...elképzeltető köztéren, díszítő szoborként való elhelyezése«.”¹⁶⁸ 1982 áprilisában olvasói levél is érvelt az újraállítás mellett. Szerzője szerint: „akik eltávolították, aligha tudták, Erzsébet királyné milyen szerepet játszott a magyarság életében, milyen sorsa volt a császári

¹⁶⁵ Uo. 1–5.

¹⁶⁶ Idézi: G. Merva Mária: *Végéhez közeledik az Erzsébet-park felújítása. Időkapzsula az Erzsébet-szoborban*. Gödöllői Szolgálat, 2011. április 27. 1., 6.

¹⁶⁷ Kiss Károly: *Régi és új szobrok tereken és raktárakban*. Magyar Nemzet, 1976. szeptember 25. 4.

¹⁶⁸ Kiss Károly: *Szobrok nyomában*. Magyar Nemzet, 1977. március 27. 11.

udvarban és milyen ellentétben állott a magyarellenes kamarilla politikájával”.¹⁶⁹ Dr. D. Gy. érvelésében – ahol Gonda Imre és Niederhauser Emil monográfiájára is hivatkozott az uralkodóné különállásának érzékeltetésére – ezúttal Ferenc József édesanyja, Zsófia főhercegné érdemelte ki a „magyarfaló” jelzőt.

A Kiscelli Múzeumban tárolt szobrokat 1979 decemberében szállították le Süllyápra.¹⁷⁰ Zala Erzsébet-szobra nagy mérete miatt nem a raktárépületbe, hanem a telek kertjébe, az utcára néző földszintes lakóépület mellé került úgy, hogy a kerítésen át az utcáról is látható volt. A sajátos látványt – a nagyméretű bronzszobrot a falusi kiskertben – az MTI fotósa, Fényes Tamás is megörökítette,¹⁷¹ és a fotó néhány héttel később – a helyzetet magyarázó kis cikkel, amelyben a királyné magyarbarátságára és a kiegyezésben játszott szerepére is kitértek – a *Daily News*-ban is megjelent.¹⁷² A Budapest Galéria főigazgatójával készült, 1983 szeptemberében az *Esti Hírlap*-ban megjelent riport, amely a raktárban őrzött szobrok újbóli felállításának lehetőségeit latolgatta, már meglehetősen lírai felütéssel indított: „Váratlan találkozás: túl a kerítésen Erzsébet királyné legendásan finom arcéle emelkedik a falusi udvar magas mimózábokrai fölé. Zala György híres alkotása már nem fért be a raktárba. – Mindent vihetnek, csak Erzsébetet nem – mondja a raktár gazdája. – Mert abba beleszerettem...”¹⁷³

Az Erzsébet királyné iránti érdeklődés újjáéledése az 1980-as években

Gonda és Niederhauser – fent említett – 1977-ben megjelent, *A Habsburgok* című kötetében Gonda röviden ismertette Ferenc József menyasszonyválasztásának szempontjait, a házasság első éveinek nehézségeit, Erzsébet konfliktusait anyósával, az 1856–1857-es itáliai szemleút sikertelenségét, és emellett a valamivel kedvezőbb kimenetelű, de a császári pár legidősebb gyermekének halálával terhelt 1857-es magyarországi látogatást. A tárgyilagosnak szánt szöveget Erzsébet szépségének, bájának és lovaglás iránti szenvedélyének toposzszzerű említése színezte.¹⁷⁴ Később a szerzők Rudolf trónörökös nevelése kapcsán Erzsébet „szabadabb világfelfogását”¹⁷⁵, majd menyével kapcsolatos ellenérzéseit,¹⁷⁶ végül az ellene elkövetett merényletet, illetve férjének Katharina Schrattal folytatott viszonyában betöltött szerepét idézték fel. Magyarok iránti szimpátiáját vagy azt, hogy bármilyen – akár informális – szerepe lett volna a kiegyezés létrejöttében – a szerzők egyáltalán nem említették.

Az 1980-as évek az Erzsébet királynéval kapcsolatos nemzetközi és magyar tudományos kutatás újbóli megindulását is hozták. 1982-ben jelent meg az osztrák történész, Brigitte Hamann *Elisabeth – Kaiserin wider Willen* című életrajza,¹⁷⁷ amely a mai napig a modern Erzsébet-kutatás alapvető biográfiája. A történész a korábbinál némileg negatívabb képet festett a császár- és királynéről. A munka jelentőségét mindenesetre az is emeli, hogy számos korábban ismeretlen forrást – így Erzsébet költői hagyatékát – is felhasználta munkája elkészítése során. A téma korszerű hazai feldolgozásai hiányának is betudható, hogy az életrajz

¹⁶⁹ Dr. D. Gy.: *Eltűnt szobor*. Magyar Nemzet, 1982. április 6. 8.

¹⁷⁰ A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság átvételi elismervénye, 1979. december 22. BTM BPG KMAO Irrattár. Ruska Judit fotói az átszállításról: BTM BPG KMAO, ltsz.: 80.27.1–3.

¹⁷¹ MTVA Sajtó- és Fotóarchívum, azonosító: MTI-FOTO-887635 (NY19820307055).

¹⁷² *Daily News*, 1982. március 19. 3.

¹⁷³ *Ez térre, az múzeumba. Tarján kéri Bolyait. Elhelyezési javaslat régi szobrokra*. Esti Hírlap, 1983. szeptember 12. o. n.

¹⁷⁴ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 200–201.

¹⁷⁵ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 256.

¹⁷⁶ Gonda–Niederhauser: *A Habsburgok*, 257.

¹⁷⁷ Hamann: *Elisabeth*, i. m.

épp Erzsébet magyarországi tevékenységének bemutatásában a legkevésbé revelatív, és több pontatlanságot is tartalmaz. A kötet 1988-ban magyar fordításban is megjelent, és az azóta eltelt három és fél évtizedben számos újabb kiadást ért meg. 1989-ben pedig az először 1934-ben megjelent, Egon Cäsar Corti által írt Erzsébet-életrajz,¹⁷⁸ az uralkodóné első modern, tudományos igényű biográfiájának 1935-ös magyar kiadása vált reprintben újból hozzáférhetővé.

Az évtized közepén már magyar kutatótól is jelent meg Erzsébetet fókuszba állító munka. Niederhauser Emil 1985-ben napvilágot látott, *Merénylet Erzsébet királyné ellen* című kismonográfiája¹⁷⁹ az uralkodóné meggyilkolásának történetét dolgozta fel, önálló fejezetben tárgyalva magát az esetet, az áldozat életútját, a cselekmény magyarországi sajtóvisszhangját – így a századforduló Erzsébet-kultuszának főbb aspektusait –, a merénylő személyét, illetve a korszak anarchista mozgalmainak főbb jellemzőit. A királyné életét és tevékenységét bemutató fejezet – Somogyi Évának az előző évben a *História* folyóiratban megjelent cikke¹⁸⁰ mellett – a kérdéskör fél évszázad utáni első tudományos feldolgozását jelentette Magyarországon. Niederhauser könyve megírásakor már Brigitte Hamann életrajzára is alapozott. A kötet és a téma fokozódó népszerűségét jelzi, hogy a könyv 1992-ben második kiadást is megért. Gerő András 1988-ban adta közre *Ferenc József, a magyarok királya* című kötetét,¹⁸¹ amely Erzsébetnek a kiegyezés létrejöttében játszott valós szerepét is vizsgálódása tárgyává tette, és a királyné magyarországi kultuszát a „magyarul érző Habsburg” igényének kontextusában értelmezte, ezzel a hazai Erzsébet-kutatás egy különösen fontos csapását jelölte ki.

A megelégnélő érdeklődésnek további táptalajt adott az 1987-es év, amely egyszerre volt a királyné születésének százötvenedik, illetve a kiegyezés létrejöttének százhuszadik évfordulója. Magyarországi közgyűjtemények 1945 után első ízben ebben az évben rendeztek a királyné emléke előtt tisztelgő időszak kiállításokat. A gödöllői Városi Helytörténeti Gyűjtemény tárlatát katalógus is kísérte, amelyben Tóth Antal művészettörténész az Erzsébet-kultuszról, Polónyi Péter gyűjteményvezető a királyné és Gödöllő kapcsolatáról, Farkas Zsuzsa művészettörténész a budapesti emlékműpályázatról közölt rövid tanulmányt. A tárlat anyagát a múzeum saját gyűjteménye mellett a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria és magángyűjtők szolgáltatták.¹⁸² Az időszak kiállítását követően 1988. július 2-án nyílt meg a gyűjtemény legkisebb helyiségében az Erzsébet királyné-emlékszoba, immár az állandó kiállítás részeként.¹⁸³ A gödöllői tárlat mellett a szegedi Móra Ferenc Múzeum rendezett időszak kiállítást a Fekete Házban *Erzsébet királyné és a magyarok* címmel,¹⁸⁴ „amely az egész megyéből begyűjtött szobrok, nagyméretű festmények és a királyné személyével kapcsolatos tárgyak, dokumentumok, viseletdarabok bemutatásával óriási közönség-sikert aratott, de szakmai körökben is (értsd: tényleges muzeológiai-történeti szakmai körökben) nagy elismerést vívott ki”.¹⁸⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású Erzsébet-kiállítására, amely F. Dózsa Katalin és Szalayné Papp Zsuzsanna rendezésében valósult meg, 1992-ig kellett várni.

¹⁷⁸ Corti: *Elisabeth, „die seltsame Frau“*, i. m.

¹⁷⁹ Niederhauser: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*, i. m.

¹⁸⁰ Somogyi: *A királyné Magyarországon*, i. m.

¹⁸¹ Gerő: *Ferenc József, a magyarok királya*, i. m.

¹⁸² *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987*, i. m.

¹⁸³ Farkas György: *A Hamvay-kúriától a Helytörténeti Gyűjteményig (1662–1982)*, 71.

¹⁸⁴ *Programajánlatunk a hét végére*. Csongrád Megyei Hírlap, 1987. december 18. 4.

¹⁸⁵ Zombori: *Kétfejű sas és cserkész lilium*, 217.

Nem kétséges, hogy a gödöllői helyi kultusz tovább élése, illetve életben tartásának szándéka nyilvánult meg akkor is, amikor az 1980-as évek elején épp a város fogadta be ideiglenesen az egyik legszebb fővárosi Erzsébet-emlékjelet: Holló Barnabás domborművét, amely azt a jelenetet ábrázolja, amikor a királyné 1876. január 31-én felkereste Deák Ferenc ravatalát az Akadémia előcsarnokában, és amit 1914. november 19-én, Erzsébet-napon helyeztek el az esemény pontos helyszínén, a vesztibül oldalfalában. A fehérmárvány reliefet a Rákosi-korszakban sem távolították el, mindössze szimmetrikus párjaként vele szemközt 1950-ben egy a korszellemet kifejező új alkotást, Beck András *Olvásó munkást* ábrázoló szobrát állították fel, amit az intézmény vezetése „a munkásosztály és a tudomány új egysége” szimbólumának szánt.¹⁸⁶ A két alkotás 1973 januárjáig állt együtt az Akadémia előcsarnokában – ekkor Erdey-Grúz Tibor elnök egy kisebb felújítás ürügyével kezdeményezte mindkettő lebontását.¹⁸⁷ Holló domborműve egy szolgálati folyósóra került; később paravánnal is eltakarták. 1979-ben Polónyi Péter, a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény vezetője több hivatalos fórumon is kezdeményezte, hogy a relief a városába kerüljön, az egykori királyi kastély tervezett rekonstrukciója kapcsán.¹⁸⁸ 1981-ben Ráday Mihály népszerű, örökségvédelemmel foglalkozó televíziós műsora, az *Unokáink sem fogják látni...* március 13-i adásában szintén beszámolt a dombormű méltatlan elhelyezéséről.¹⁸⁹ A relief 1982-ben végül Gödöllőre, a Helytörténeti Gyűjtemény kissé szűkös lépcsőházába került. Elhelyezéséhez ki kellett bontani a múzeum kapuját: a relief ezért kényszerűen „egy fél nap és egy éjszaka elfoglalta a Mozi, iskola, a gödöllői Helytörténeti Gyűjtemény s egyben a piac bejáratát”. A *Gödöllői Hírlap* erről beszámoló hangulatos tudósítása kiemelte, hogy vannak ugyan, akik szerint a legméltóbb megoldás az lett volna, ha a dombormű visszakerül eredeti helyére, de a gödöllői érvek erősebbek voltak, hiszen a relief így a magyarbarát királyné kedvelt tartózkodási helyére kerül.¹⁹⁰ Holló alkotása végül 1992-ben az Akadémia kezdeményezésére tért vissza a fővárosba.¹⁹¹ A *Gödöllői Hírlap* V. K. monogramú szerzője – bizonyára Varga Kálmán – az áthelyezésről hírt adva természetesnek nevezte ugyan, hogy a város igent mondott, de sajnálatát fejezte ki, mivel – mint írta – a dombormű a gödöllői Erzsébet-kultusz fontos részévé vált. „Reméljük, a jövőben nem kell majd költöznie, ha pedig mégis, újra számíthat ránk, gödöllőiekre”¹⁹² – zárta írását. „Az eltelt majd másfél évtizedben a dombormű a gödöllőiek szívéhez nőtt [...] miközben a munkások szerelték az állványokat kiemeléséhez, majd többórás munka után a teherautó felé gördítették, szinte állandó csoportosulásban méltatlankodtak a helyiek, ki-ki vérmérséklete szerint”¹⁹³ – írta 1992 júliusában az elszállításról. A Helytörténeti Gyűjtemény előterébe Strobl Alajos Ferenc Józsefet és Erzsébetet ábrázoló bronz

¹⁸⁶ A művész a szobrot eredetileg a Derkovits-kollégium jelképének szánta, de a népi kollégiumok megszűnése miatt végül nem állították fel. Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 195.

¹⁸⁷ Beck alkotása ekkor már nemcsak mint sztálinista műalkotás volt szalonképtelen, hanem amiatt is, hogy alkotója az 1956-os forradalmat követően Franciaországba távozott. Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 195.

¹⁸⁸ Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 196.

¹⁸⁹ Ráday: *Városvédőbeszéd* I., 57–58.

¹⁹⁰ G. Z.: *Múzeumi hónap. Honismereti bizottság alakul. Dombormű-bemutató a gyűjteményben*. Gödöllői Hírlap, 1982. október 1. o. n.; Cs. J.: *Változatlan piaci árak*. Gödöllői Hírlap, 1982. október 3. o. n.

¹⁹¹ Bicskei–Ugry: *150 éves az Akadémia székháza*, 196.

¹⁹² V. K.: *Az Akadémia visszakéri. A száműzött dombormű*. Gödöllői Hírlap, 1991. április 13. o. n.

¹⁹³ *Erzsébet újra az Akadémián*. Gödöllői Hírlap, 1992. július 16. o. n.

mellszoborpárja került, az eltávolítást pedig összekapcsolták a múzeum főkapujának cseréjével, amit részben az Akadémia finanszírozott.¹⁹⁴

Kevésbé szerencsés volt annak a Ferenc Józsefet és Erzsébetet ábrázoló mellszoborpárnak a sorsa, amely Holló 1914 nyári kezdeményezése nyomán, de már mind a művész, mind az uralkodó halálát követően, 1918 augusztusára készült el, és állították fel az Akadémia dísztermének bejáratánál. A szobrok a második világháborút követően, de még 1949 előtt kerülhettek a pincébe. Még itt örökölte meg a királyné büsztjét a *Budapest* folyóirat 1978-as képriportja;¹⁹⁵ a szobrokat azonban hamarosan kidobták. Ferenc József mellszobrának fejtöredékét Rigó Béla irodalmár az intézmény udvarán álló konténerből mentette ki, majd azt az Akadémia 2018 elején vásárolta vissza.¹⁹⁶ Erzsébet szobrának további sorsa ismeretlen.

A 20. század második felének populáris Erzsébet-képét nemzetközi szinten is nagy mértékben formáló, 1955–1957 között készült, Ernst Marischka által rendezett Sissi-trilógiát elkészültekor a magyar mozinézők természetesen még nem láthatták: a filmek csak 1991-ben jelentek meg szinkronizálva videokazettán, majd ez év karácsonyán tűzte műsorra őket a Magyar Televízió 2-es csatornája, hogy aztán az ezredvég magyarországi Erzsébet-kultuszának is fontos katalizátorává váljanak. Az 1950-es évek magyar sajtója csak a cannes-i filmfesztiválról szóló tudósításokban említette a filmet: a *Film Színház Muzsika* 1957 májusában mindössze arról számolt be, hogy az alkotásban „Mama és lánya” együtt játszik,¹⁹⁷ a *Népszava* 1958-ban a brüsszeli fesztivál programjában a Sissit mint Romy Schneider „magyar filmjét” (vagy mint olyat, amire Brüsszelben így hivatkoznak) említette anélkül, hogy az alkotásról magáról bármilyen információt közölt volna.¹⁹⁸ A későbbi években mindössze a nemzetközi sztárrá vált Romy Schneider népszerűségét megalapozó alkotásként említették,¹⁹⁹ de a *Film Színház Muzsika* újságírója sem tűnt különösebben tájékozottnak, amikor a színésznő pályaképét bemutatva 1970-ben azt írta, hogy a sorozat „kimondva-kimondatlanul Erzsébet királyné kislánykoráról” szól.²⁰⁰ A filmtrilógiáról elsőként 1982-ben, egy hónappal a színésznő váratlan halála előtt a *Pesti Műsor* Romy Schneider pályáját bemutató cikke árult el egy kevéssel többet, és a szerző értékelése ma is találónak tűnik: „...a Sissi minden várakozást fölülmúlt, s az óriási siker [...] a hajdani császári békeidők fényét ragyogtatta megszépítve, agyonkozmetikázva az idősebb és ifjabb nemzedékek emlékezetébe.” Az ország északnyugati részén élők mindenesetre már 1970-ben találkozhattak a filmmel, igaz, német nyelven. Itt ugyanis az osztrák tévécsatornák is foghatók voltak, olyannyira, hogy a *Kisalföld* napilap a műsorukat is rendszeresen közölte. Innen tudhatjuk, hogy az osztrák II-es csatorna február 15-én este a *Sissi* című osztrák filmet sugározta – Magyarország egy részére is.²⁰¹

¹⁹⁴ Uo.

¹⁹⁵ A cikk az uralkodópár mellszobrait tévesen Zala György alkotásaiként említi. Gergely: *Az Akadémia pincéi*, 31–32.

¹⁹⁶ Bicskei Éva művészettörténész szíves közlése. A visszakértelt fejszobrot az Akadémia 2018. június 23-án, a Múzeumok Éjszakája programsorozatának keretében Bicskei Éva, az MTA Művészeti Gyűjteményének vezetője által rendezett kamarakiállításon mutatta be a nagyközönségnek.

¹⁹⁷ Palócz Éva: *Akikkel találkoztunk. Cannes-i emlékek*. Film Színház Muzsika, 1957. május 31. 15.

¹⁹⁸ Hárs László: *Az ősfilmről a körmoziig*. Népszava, 1958. június 26. 3.

¹⁹⁹ Ilyen például: *Bemutatjuk Romy Schneidert*. Képes Film Híradó, 1967. 8. sz. o. n.

²⁰⁰ *Világhírűek... Romy Schneider*. Film Színház Muzsika, 1970. augusztus 15. 13.

²⁰¹ *Rádió, tv, mozi, színház*. Kisalföld, 1970. február 15. 4.

Zala Erzsébet-émlékművének visszaállítása

A Pest megyei MSZMP Bizottsága 1982-ben több szoborra, köztük Zala Erzsébet-émlékművére is benyújthatta igényét, hogy azt valamilyen új helyszínen állítsa fel. 1982 októberében ugyanis a Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztálya arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy több kért szobor átadható a megye számára, viszont Zala Erzsébetére a Kiscelli Múzeum tartott igényt, de azt nem az udvaron, hanem a Schmidt-parkban tervezték felállítani.²⁰²

Egy héttel később a főváros Képzőművészeti Igazgatósága Farkasinszky Lajos, a Fővárosi Tanács elnökhelyettese kérésére elkészítette a sülysápi raktárban őrzött szobrok esetleges újbóli felállítására, átadására vonatkozó javaslatát.²⁰³ Ebben Zsigmond Attila főigazgató – hivatkozva a Fővárosi Tanács tagjainak sülysápi látogatására is – javasolta többek közt Zala Erzsébet-szobrának újbóli felállítását, a szobor művészi értékére hivatkozva. Emellett megemlítette, hogy Erzsébet királyné emléket jelenleg is őrzi híd, kilátó, valamint a XIV. kerület egyik főútvonala. Úgy vélte, „köztéri elhelyezhetőség” esetén az Erzsébet királyné útjának több pontja is szóba jöhet; múzeumi, illetve kiállítási jellegű bemutathatóság esetén pedig a Kiscelli Múzeum közvetlen környezetét tartotta a legalkalmasabbnak, amit később szoborparkká lehetne fejleszteni.²⁰⁴

Ezt követően az Igazgatóság Németh Lajos és Csap Erzsébet művészettörténészt, illetve Varga Imre és Kiss István szobrászművészt kérte fel, hogy december 8-án helyszíni szemlén vegyenek részt a sülysápi telepen, és ezt követően adjanak írásos szakvéleményt az ott őrzött, korábban „állaguk, vagy politikai okok miatt” eltávolított köztéri szobrokkal kapcsolatban.²⁰⁵ Varga Imre Zala Erzsébet-szobra kapcsán az 1967-es újraállítási tervhez hasonló véleményt fogalmazott meg: „...a Liget azon sarkára javallanám felállítani, ahonnan az Erzsébet királyné útja kiindul. E mű értéke vitán felüli.”²⁰⁶ Ugyancsak támogatta a jánoshegyi kilátó mellészobrának helyreállítását: „Strobl »Erzsébet« mellészobrának restaurálása feltétlenül meg kell, hogy történjék, a legnagyobb gonddal. Legnagyobb mesterünk remeke. Csak azért nem javasolnám köztéri felállítását, mert márvány anyaga nem állja. Múzeumba, a Nemzeti Galériába kell elhelyezni.”²⁰⁷ Csap Erzsébet szakvéleményében úgy nyilatkozott, hogy a „Várból és más középületből lekerült sérült mellészobrok javítása vagy kőként való felhasználása egyéni elbírálást igényel”.²⁰⁸

A Fővárosi Képzőművészeti Igazgatóság 1983. november 15-én kelt állásfoglalásában, amely a Sülysápon őrzött szobrok további sorsával kapcsolatban fogalmazott meg javaslatokat a Tanács számára, Zala Erzsébet-szobrát első helyen javasolta köztéri felállításra. Strobl

²⁰² D. Henye Nándorné, a Fővárosi Tanács VB Művészeti Osztály osztályvezetője levele Zsigmond Attilának, a Képzőművészeti Igazgatóság főigazgatójának, 1982. október 20. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 620/1/82.

²⁰³ Zsigmond Attila levele Dr. Henye Nándornénak, 1982. november 1. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 620/2.

²⁰⁴ Zsigmond Attila levele Farkasinszky Lajosnak, 1982. október 28. BTM BPG KMAO Irattár, Ügyiratszám: 620/2.

²⁰⁵ Zsigmond Attila levele Németh Lajosnak, Csap Erzsébetnek, Kiss Istvánnak, illetve Varga Imrének, 1982. november 25. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 625/2/82; 620/4/82; 620/3/82; 621/1/82. A Budapest Galéria irattárában jelenleg Varga Imre és Csap Erzsébet szakvéleménye található meg.

²⁰⁶ Varga Imre: Szakértői vélemény a sülysápi raktár szobrairól. BTM BPG KMAO Irattár.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Csap Erzsébet: Jelentés, 1982. december 14. BTM BPG KMAO Irattár.

(jánoshegyi) Erzsébet-szobra ugyancsak a „köztéri felállításra javasolt”, Senyei Károly egykor a királyi palota Habsburg-termében állt Erzsébet-büszkje a „múzeumi elhelyezésre” javasolt csoportba került.²⁰⁹

Úgy tűnik, Zala szoborának helyéül eredetileg az Erzsébet királyné útját jelölték ki, 1984 januárjában ugyanis Henye Nándorné, a Művelődésügyi Osztály osztályvezetője arról tájékoztatta Zsigmond Attilát, hogy a Végrehajtó Bizottság bíráló tárgyává tette a választott helyszínt, és arra szólított fel, hogy a Lektorátus bevonásával Budán, az Erzsébet híd közelében vagy a Városligetben keressenek olyan új pontot, amely alkalmasabb az Erzsébet királyné útja bevezető szakaszánál, de a névadóra még utalni tud.²¹⁰

1984. január 19-én a Budapest Galéria megrendelte a Képzőművészeti Kivitelező Vállaltól a szobornak a cég bronzöntődjébe szállítását és ott a szükséges javítások és patinázás elvégzését.²¹¹ A Budapest Galéria a Képző- és Íparművészeti Lektorátus és szakértők bevonásával február 25-én helyszíni szemlét tartott a szobornak az Erzsébet híd közelében tervezett elhelyezésével kapcsolatban. Megállapították, hogy az emlékmű eredeti környezete Contra-Aquincum feltárása és az 1964-ben oda helyezett díszkút²¹² miatt nem rekonstruálható. A pesti hídfő környezetében építészeti megfontolásokból más helyszínt sem tartottak alkalmasnak. A budai hídfőnél a híd lehajtója által képzett hurkot azonban megfelelő helyszínnek vélték. Ráday Mihály az ellenérvek dacára is a pesti oldalon való felállítás mellett foglalt állást.²¹³ Mivel a helyszíni szemlén nem tudott részt venni, álláspontját – amibe a televízióműsorához, az *Unokáink sem fogják látni...*-hoz érkezett olvasói levelekben javaslatokat is beleszólt – írásban juttatta el Zsigmond Attilához. Az eredeti helyszínen való újraállítást nem tartotta megoldhatónak, viszont mindenképp az Erzsébet híd valamelyik hídfőjének közelében szeretett volna új helyet találni a szobornak. A kettő közül a pestit tartotta alkalmasabbnak, méghozzá a belvárosi templom főhomlokzata előtti területet. Javaslatában szerepet játszott, hogy úgy érezte, ha a szobrot a budai hídfőnél állítanák fel, az kellemetlen politikai színezetet kaphatna, hiszen annak a gyanúját vethetné fel a városiak körében, hogy „a főváros nem akarja Erzsébet királyné szobrát a belvárosban visszalátni”.²¹⁴ Varga Imre ugyancsak írásban nyújtotta be szakvéleményét. Ebben a budai oldal mellett érvelt, egyrészt azért, mert a lehajtó hurkának körformája megidézhethetné a szobor eredeti építészeti környezetét, másrészt mert „a csendesebb budai oldal amúgy is megfelelőbb a szemlélődő figurának”.²¹⁵ Véleménye hasonló volt, mint az 1920-as években a margitszigeti felállítás mellett elhangzott érvelés.

1984 júliusában a Fővárosi Tanács VB Művelődésügyi Főosztálya arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy a szobor felállításának szakaszolása – amellyel kapcsolatban Farkasinszky állásfoglalását is kikérték – a következőképp fog zajlani: 1984 folyamán az Erzsébet

²⁰⁹ *Sülysápi anyag*. Géppel írt lista a Budapesti Képzőművészeti Igazgatóság fejlődés levélpapírján, 1983. november 15. BTM BPG KMAO Irattár. A feljegyzés dátuma után a titkárnő géppel írt megjegyzése olvasható: „...íratott lóhalálában, amikor Attila felöltözve várta a Tanácsra mentében”.

²¹⁰ Dr. Henye Nándorné levele Zsigmond Attilának, 1984. január 31. BTM BPG KMAO Irattár, szám: 8900/1984.

²¹¹ Zsigmond Attila megrendelőlevele a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak, 1984. január 19. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 86/1/84.

²¹² Tar István *Barbárok harca a rómaiakkal* című kompozícióját 1971-ben állították fel a téren.

²¹³ Zsigmond Attila levele Dr. Henye Nándornénak, 1984. február 28. BTM BPG KMAO Irattár. Ügyiratszám: 204/1/84.

²¹⁴ Ráday Mihály levele Zsigmond Attilának, 1984. február 20. BTM BPG KMAO Irattár.

²¹⁵ Varga Imre szakvéleménye, 1984. február 27. BTM BPG KMAO Irattár.

híd budai hídfőjénél helyezik el a szobrot, olyan módon, hogy a betonalapozás később a kör-csarnokot is hordozni tudja. 1985-ben elkészül az építmény terve, amely jelzésszerűen fog emlékeztetni az eredeti tempiettóra. Az építmény befejezését (tehát valószínűleg a csarnok megépítését) a VII. ötéves tervbe kívánták beilleszteni.²¹⁶ Ezzel egybecseng, hogy a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának augusztus 29-i ülésén a Főosztály arról számolt be, hogy az emlékmű újraállítását az 1984-es évre tervezték, de mivel a Képzőművészeti Tanács szerint szükséges az „eredeti gloriette-szerű körépítménynek a rekonstrukciója is”, a befejezés az 1985-ös beruházási terv részeként valósul meg.²¹⁷

A Képző- és Iparművészeti Lektorátus 1984. augusztus 10-én Boross Zoltán építész bízta meg a szobortalapzat és az elhelyezési terv elkészítésével.²¹⁸ A kijelölt helyszín az Erzsébet híd budai hídfőjénél a lehajtó által közrefogott kis park volt. Október 31-én a Lektorátus arról tájékoztatta a Budapest Galériát, hogy az építész az elhelyezésre vonatkozóan újabb javaslatot tett. Ebben Boross azt vetette fel, hogy a szobornak az Erzsébet híd budai hídfőjéhez közel eső, a Rác fürdő előtt elhelyezkedő Eszperantó park sokkal alkalmasabb helyszín lenne. A Lektorátus ezt követően helyszíni szemlét tartott, és támogatta az építész javaslatát.²¹⁹ 1984. november 28-án a Budapest Galéria arról tájékoztatta a Lektorátust, hogy megvizsgálták Boross elképzelését, helyszíni szemlét tartottak, és a Fővárosi Tanáccsal is egyeztettek a kérdésről. Az intézmény ragaszkodott az eredetileg kijelölt helyszínhez.²²⁰

Mivel sem az immár végleges helyszín adottságai, sem pedig a pénzügyi források nem tették lehetővé a kupolás csarnok újbóli felépítését, az építész kör alakú, alacsony lépcsős emelvénnnyel igyekezett azt megidézni. A talapzat az eredeti posztamens szellemében készült.²²¹

Mivel a Budapest Galéria a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak a szobor restaurálására vonatkozó árajánlatát nem fogadta el, művészeket kért fel ajánlattételre. Ezek közül id. és ifj. Madarassy Walter költségvetését fogadták el.²²² A szobrászok 480 000 forintért vállalkoztak arra, hogy kijavítják a szobor háborús sérüléseit, a szakszerűtlen lebontásból, szállításból és tárolásból származó horpadásokat, megmintázzák, és kiöntik a hiányzó részeket, illetve új belső tartószerkezetet építenek a szobornak.²²³

²¹⁶ Venczel István főosztályvezető-helyettes levele Zsigmond Attilának, 1984. július 11. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 15-2/1984.

²¹⁷ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága ülésjegyzőkönyve. BFL XXIII. 102. a. 1. 1984. augusztus 29. 6.

²¹⁸ A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1984. augusztus 10. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: MEB/175/84. augusztus 6. A tervező tiszteletdíját a Lektorátus 1985 júliusában 40 200 forintban állapította meg. A Képző- és Iparművészeti Lektorátus állásfoglalása, 1985. július 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 190/2/85.

²¹⁹ Dr. Hollósi Istvánné osztályvezető levele a Budapest Galériának, 1984. október 31. BTM BPG KMAO Irattár. A szobor idehelyezése az Eszperantó-emlékkő és az ugyancsak ide készülő Zamenhof-mellszobor áthelyezésével járt volna.

²²⁰ Zsigmond Attila levelének másolata Dr. Pusztai Gabriellának, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus igazgatójának, 1984. november 28. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 853/1/84.

²²¹ BTM BPG KMAO Irattár. A gloriette és a szobor együttes alapozásának elkészítésére végül nem nyílt lehetőség. Zsigmond Attila levele Boross Zoltánnak, 1985. március 6. BTM BPG KMAO Irattár.

²²² Zsigmond Attila levélben kérte a Képző- és Iparművészeti Lektorátust, hogy jelölje ki az alkotópárt a feladatra. Zsigmond Attila levele a Képző- és Iparművészeti Lektorátusnak, 1985. május 17. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 189/2/85.

²²³ Id. és ifj. Madarassy Walter költségvetése, 1985. április 3. BTM BPG KMAO Irattár.

A Galéria 1985. július 29-én megbízta a Kivitelező Vállalatot a posztamens kőmunkáinak elkészítésével és az elhelyezési munkálatokkal, november 1-jei határidővel.²²⁴ A Vállalat válaszában hárommillió forintért vállalkozott a posztamens és az „architektúra” – azaz a lépcsős emelvény – elkészítésére, szállítására és felállítására. A Galéria által kért határidőt azonban nem vállalták, a posztamens köelemeinek kifaragására 1985 decemberét, az architektúra elemeinek elkészítésére 1986 májusát, a szállításra és elhelyezésre 1986 júniusát javasolták.²²⁵

Zsigmond Attila 1985. augusztus 14-én kérte az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályától az építési engedély kiadását.²²⁶ A kerület két hónappal később azzal a feltétellel adta meg, hogy kikötötte: a szobor alaplemmezét úgy kell kialakítani, hogy a *tempietto* a későbbiekben megépíthető legyen – erre azóta sem került sor. Indoklásukban nehezményezték, hogy nem vonták be őket a helyszín kijelölésébe, de – bár nem tartották alkalmasnak „a szobor kvalitásainak bemutatására” – elfogadták.²²⁷

A Kivitelező Vállalat – akkori nevén már a Képzőművészeti Kivitelező, a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának Leányvállalata – 1985. október 28-án a Budapest Galéria megrendelőlevelére reagálva december 12-i határidővel másfél millió forintért vállalta a talapzat köelemeinek legyártását. Az elhelyezés megkezdését a december közepi időjárástól tették függővé.²²⁸ Az alépítmény munkáit – a föld- és vasbetonmunkát – végül a süllyedési Tápióvölgye MGTSZ-től rendelték meg.²²⁹ A szoborállítás 1986. december 15-re fejeződött be,²³⁰ de a hideg időben végzett munka hamarosan problémákat okozott, így 1987 nyarán le kellett cserélni a talapzat kőburkolatát.²³¹ Meglepő módon, annak ellenére, hogy az újraállítás előkészítése során már nem merült fel kérdésként, hogy indokolt-e Erzsébet királynénak szobrot állítani, és hogy inkább „inkognitóban” állítsák-e fel, mint ahogy azt 1967-ben tervezték, a talapzatra 1986-ban még nem került név. Az *Új Ember* újságírója 1987 októberében rövid cikkben hangot is adott értetlenségének.²³² A hiányt hamarosan pótolták. „A szemlélő [...] –

²²⁴ Zsigmond Attila megrendelője a Képzőművészeti Kivitelező Vállalatnak, 1985. július 29. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁵ A Képzőművészeti Kivitelező Vállalat levele Zsigmond Attilának, 1985. augusztus 14. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁶ Zsigmond Attila levele az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályának, 1985. augusztus 14. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁷ Az I. kerületi Tanács VB Műszaki Osztályának határozata, 1985. október 23. BTM BPG KMAO Irattár, ügyiratszám: 5894/85.

²²⁸ A Képzőművészeti Kivitelező levele a Budapest Galériának, 1985. október 28. BTM BPG KMAO Irattár.

²²⁹ A Budapest Galéria megrendelője a Tápióvölgye MGTSZ-nek, 1985. augusztus 28. BTM BPG KMAO Irattár.

²³⁰ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyve, BFL XXIII. 102. a. 1. 1987. január 28. 50.

²³¹ *Hírek* rovat. Népszabadság, 1987. augusztus 12.

²³² A szerző így mutatta be a nézelődők tanácsalanságát: „Nézik is sokan, fényképezik, hazaiak, külföldiek. Sok köztük a fiatal, megállítja őket a remek műalkotás, a gyönyörű bronz nőalak, a fiatalabbja pedig találgatja, kit is ábrázolhat ez a szobor. Mert hogy nincs ráírva a talapzatára. A közelében emlékkő tudatja, hogy itt robbantották fel 1944. október 6-án Gömbös Gyula szobrát. A külföldiek közül sokan ezt »hozzák össze« a szoborral: »Marót csoport« – betűzgetik tétován –, talán ez lenne a hölgy neve? A hazaiak, mármint a fiatalabbak, persze észreveszik, hogy a szobor és az emlékkő között nincs semmiféle összefüggés, nézik furcsálkodva az együttest, vagy nevetnek rajta, kinek-kinek milyen kedve támad éppen. Az idősebbek pedig bosszankodnak.” Szabadi: *Szobor inkognitóban*. *Új Ember*, 1987. október 18. 2.

lett legyen bár magyar vagy külhoni – eltűnődhet a történelem kerekének forgandóságán és – bármennyire propagandisztikusan hangzik is – mostani szemléletünk nyitottságán” – értékelte a visszaállítás tényét a *Magyar Hírlap* újságírója.²³³

Epilógus

Somogyi Éva 1989-ben megjelent Ferenc József kismonográfiájában megfogalmazta az uralkodónak a kiegyezés létrehozásában játszott szerepével kapcsolatban a hagyományos magyarországi kultusz toposzait felülbíráló tételét, amely az elkövetkező évtizedek magyarországi Erzsébet-kutatásának – elsősorban Gerő András és F. Dózsa Katalin, később Vér Eszter Virág vizsgálódásainak – alaptézisévé vált: „Az, hogy Erzsébetnek döntő szerepe lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppolyan túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett engedmények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesítést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánja el magát csak azért, hogy asszonyi szeszélynek engedjen. [...] Mégis kétségtelen, hogy Sisi ekkor a magyarok iránti bizalomra kéri-buzdítja császár urát, s így a politika formáló tényezője lesz.”²³⁴

Az eltávolított és újraállított budapesti Erzsébet-emlékszobrok sora nem lenne teljes azon alkotások nélkül, amelyek mindvégig a helyükön maradtak. Ahogy korábban láthattuk, a Fővárosi Tanács 1950 végén tervbe vette Erzsébet királyné szobrainak eltávolítását, és a tervezetben a csillaghegyi mellszobor is szerepelt. A terrakotta büsztöt 1902. szeptember 2-án avatták a Budapesthez közeli békásmegyeri tiszttelviselőtelepen.²³⁵ Komáromy István pénzügyi tanácsos avatóbeszédében elmondta, hogy a szoborállítás ötlete a telep éves közgyűlésén merült fel, és annak költségeit az ott lakók adták össze. „Szerény körben, úgymond, szerény eszközökkel valósították meg a tervet s ha az anyagi áldozatban nem is versenyezhetnek a nagyobb szobrokat állító társadalommal, az igaz lelkesedés nem volt kisebb köztük, mint bárhol s a nagy királyné emléke éppen oly felejthetetlen nekik, mint azoknak, a kik emlékének megörökítésére ezeket áldozhatnak.”²³⁶ A koronázási ruhás, fiatal királynét ábrázoló alkotást a sajtó beszámolója szerint a péterhegyi téglagyár szobrásza, Raab Ferenc mintázta.²³⁷ A mellszobrot az 1950-es évek elején végül nem távolították el, sőt az ezután

²³³ Wagner István: *Sissy*. Magyar Hírlap, 1987. január 23. 8.

²³⁴ Somogyi: *Ferenc József*, 140.

²³⁵ A korábban önálló községet 1950. január 1-jén csatolták Budapesthez.

²³⁶ *Erzsébet-szobor Békásmegyeren*. Budapesti Hírlap, 1903. szeptember 3. 7.

²³⁷ Az attribúciót erősíti a szobor mellrészének hátoldalán látható, bekarcolt RAAB 1903 szignó is. A büszt legutóbbi, 2015–2016-os restaurálása során azt figyelték meg, hogy a mellszobor gipsz negatívba préseléssel készült, tehát több példánya is létezhet. *Restaurálási dokumentáció a Csillaghegy, Erzsébet királyné emlékműve tárgyában*. BTM BPG KMAO. 11. Esztergomban 1926-ban ugyanennek a büsztnek egy másik, ugyancsak terrakottából készült példányát állították fel a helyi Szépítő Egylet kezdeményezésére. A korabeli sajtó itt azonban – valószínűleg tévesen – Zala Györgyöt nevezte meg alkotóként. *Erzsébet királyné szobra*. Esztergom és Vidéke, 1926. május 23. 3. A jelenleg a városházán őrzött büszt alkotójaként a talapzatra újonnan helyezett tábla továbbra is Zalát nevezi meg. A második világháborúban megsérült, majd lebontott szobor bronz másolatát 2000-ben avatták fel az eredeti helyétől nem messze. Egy 1938-as amatőr fotó tanúsága szerint a mellszobor egy további példánya az ürömi óvoda udvarán állt. *Restaurálási dokumentáció a Csillaghegy, Erzsébet királyné emlékműve tárgyában*, 3.

következő több, mint fél évszázadban is végig eredeti helyén maradt.²³⁸ Egy alkalommal, 2015-ben szállították el, hogy elvégezzék a leromlott állapotú büszt restaurálását, ami a következő év februárjában eredeti helyére került vissza.

Az ezredvég és a 21. század Magyarországon is felerősödő Erzsébet-kultusza – amely a hagyományos hazai kultikus megközelítés mellett a 20. századi osztrák és nemzetközi kultusz elemeit is integrálta – az elmúlt három évtizedben országszerte további szobrok újraállítását és emellett új alkotások köztéri elhelyezését is magával hozta. Budapest két új köztéri emlékművel gazdagodott. 2004-ben a pesterzsébeti Kossuth Lajos téren állították fel a kerület névadója, Erzsébet ülőszobrát, amely – az ezredforduló zsánerszobrok iránti vonzalmát is mutatva – fiatalon, nappali ruhában, uralkodónéi attribútumok nélkül, ír farkaskutyája, Horsegard társaságában, Emil Rabending 1866-os fotósorozatának egyik darabja²³⁹ nyomán jeleníti meg a királynét. Sokkal problematikusabb R. Törley Mária 2018-ban az erzsébetvárosi Madách téren ugyancsak a kerület által állított, plasztikailag is meglehetősen gyenge szobra, amely a királyné egyes posztumusz ábrázolásaihoz – így Róna József gödöllői emlékművéhez vagy Friedrich August von Kaulbach pasztelljéhez hasonlóan – szintén „civilben”, napernyővel, séta közben, kezében könyvvel ábrázolja a királynét. Az Erzsébet magyarok iránti rokonszenvére és politikai szerepére való utalás – amely Magyarországon korábban általában a koronázási díszruha ábrázolásával valósult meg – ezúttal szinte groteszknak ható applikációként jelenik meg: az alkotó Erzsébet ruhájának mellrészén a koronás magyar kiscímert mintázta meg. Bár kiszámíthatatlan, hogy az elkövetkező évtizedek során sor kerül-e még Erzsébet-szobrok politikai okokból történő eltávolítására, az esztétikai szempont az utóbbi alkotás esetében erősen erre buzdít...

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 26 Polgári kori kormányhatósági levéltárak (1770–1973). Miniszterelnökségi Levéltár (1850–1973). Miniszterelnökség (1867–1944). Központilag iktatott és irattározott iratok (1867–1944)

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II.1.a. A közigazgatás felsőbb szervei (1839–1948). Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai (1870–1948). Tanácsülési és bizottsági jegyzőkönyvek (1870–1948)

XXIII.102.a.1. Tanácsok (1950–1990). Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai (1949–1992). VB-ülések jegyzőkönyvei (1950–1990). VB-ülések jegyzőkönyvei (1950–1990)

XXIII. 114. Tanácsok (1950–1990). Budapest Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztályának (1968-tól Főosztály) iratai (1950–1971).

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BMEL)

VIII. 04.b. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei (1862–2003). Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem jegyzőkönyvei (1862–1949). Rectori tanácsülési jegyzőkönyvek (1938–1949)

Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Galéria, Köztéri Alkotások Osztálya (BTM BPG KMAO) Adattár, Irattár

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok (MNM TKCs) Irattár

Gödöllői Királyi Kastély Múzeum (GKK) Adattár

²³⁸ Fotóját a *Budapest* folyóirat 1982 decemberében közölte a III. és IV. kerület műemlékeit és emlékműveit bemutató cikkében. Rajna: *Elszámolás*, 37.

²³⁹ A fotó egy példánya: MNM TF ltsz. 386/1957 flk.

Nyomtatott források

- Arányi Dezső (szerk.): *Emléklapok dicsőült Erzsébet királyné szobrának Bártfa-Fürdőn 1903. aug. 16-án történt leleplezése alkalmából*. Bártfa: Salgó, 1903.
- Az Erzsébet-emlékmű*. Művészet, 12. évf. (1913) 4. sz. 206–211.
- Az Erzsébet-emlékmű második pályázata*. Művészet, 2. évf. (1903) 4. sz. 276–280.
- Erzsébet királyné emléke*. Br. Forster Gyula az Erzsébet emlékszobra ügyében alakított országos bizottság elnökének a jelentése. Budapest: Hornyánszky, 1907.
- Hauszmann Alajos: *A magyar királyi vár*. Budapest: Hornyánszky Viktor, [1912].
- A Műegyetem megnyitása*. I. K. Jónás Ödön beszéde. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 45. évf. (1911) 42. sz. 507–510.
- A pályázat eldöntése*. Magyar Iparművészet, 19. évf. (1916) 6. sz. 257–263.
- Pályázati hirdetés Erzsébet királyné szobrára*. Műcsarnok, 3. évf. (1900) 10. sz. 130–131.
- A polgármesteri III. (városrendezési és magánépítési) ügyosztály szakbizottságának ülései*. 1932. évi április hó 6.-án. Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. 446–450.
- Ráday Mihály: *Városvédőbeszéddek*. Budapest: Széchenyi Könyvkiadó, 1988.
- Ripka Ferenc: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867–1897. Emlékkönyv a gödöllői Erzsébet szobor leleplezési ünnepére*. Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda, 1901.
- A törvényhatósági tanács ülése*. 1932. évi április hó 14.-én. Fővárosi Közlöny, 43. évf. (1932) 16. sz. 421–436.

Béke és Szabadság, 1954, 1955
 Budapesti Hírlap, 1903, 1910, 1932, 1933, 1937
 Csongrád Megyei Hírlap, 1987
 Daily News, 1982
 Esti Budapest, 1955
 Esti Hírlap, 1959, 1983
 Esztergom és Vidéke, 1926
 Film Színház Muzsika, 1957, 1970
 Fővárosi Közlöny, 1932
 Fővárosi Lapok, 1883
 Hétfői Hírek, 1961, 1967
 Gödöllői Hírlap, 1982, 1991, 1992
 Gödöllői Szolgálat, 2011
 Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1961
 Képes Film Híradó, 1967
 Kisalföld, 1970
 Magyar Hírlap, 1907, 1936
 Magyar Hírlap, 1987
 Magyar Ifjúság, 1976
 Magyar Nemzet, 1950, 1958, 1960, 1976, 1977, 1982
 Magyarország, 1910, 1924
 Magyarság, 1925, 1927, 1939, 1961
 A Nap, 1907
 Népszabadság, 1949, 1987
 Népszava, 1945, 1956, 1958, 2004
 Ország-Világ, 1906
 Pajtás, 1950
 Pesti Hírlap, 1907, 1927
 Pesti Napló, 1935
 Szabad Művészet, 1949, 1953

Szabad Nép, 1956
 Szépművészet, 1942
 Az Ujság, 1913
 Ujság, 1941
 Új Ember, 1987
 Vasárnapi Ujság, 1898
 Világ, 1947
 Világosság, 1950

Múzeumi tárgyak

Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria (SZM – MNG)
 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár (MNM TF)
 Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap (MTVA)
 Budapesti Történeti Múzeum (BTM)

Szakirodalom

- Ifj. Bertényi Iván: *Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 2. sz. 203–230.
- Bicskei Éva – Ugry Bálint (szerk.): *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjtemény-történet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.
- Borbély János: *Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”*. Aetas, 21. évf. (2006) 4. sz. 88–114.
- Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Szakdolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006.
- Borovi Dániel: *Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban*. Műemlékvédelem, 55. évf. (2011) 5. sz. 289–303.
- Borovi Dániel: *A budapesti Rudolf trónörökös-emlékmű*. Műemlékvédelem, 56. évf. (2012) 6. sz. 362–371.
- Borovi Dániel: *„Lovon vagy gyalog”*. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. Aetas, 32. évf. (2017) 4. sz. 63–97.
- Corti, Egon Caesar: *Elisabeth, Elisabeth, „die seltsame Frau”*. Salzburg – Leipzig: Pustet, [1934].
- Czaga Viktória: *A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története)*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Acta Musei Militaris in Hungaria, 6. évf. (2003) 79–112.
- Debreczeni-Droppán Béla: *A múzeumkerti Arany János-szobor. (Bibliotheca Humanitatis Historica 20.)* Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2022.
- Farbaky Péter: *A budai Teleki palota átalakítása főhercegi rezidenciává*. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Budapest: Hild–Ybl Alapítvány, 2004. 449–459.
- Farkas György: *A Hamvay-kúriától a Helytörténeti Gyűjteményig (1662–1982)*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek I.) Gödöllő: Városi Múzeum, 1994.
- Farkas Zoltán: *Erzsébet királyné-emlékmű*. Nyugat, 25. évf. (1932) 19. sz. 347–348.
- Farkas Zsuzsanna – Kaján Marianna – Kovács Éva Marianna: *Erzsébet királyné emlékezete képeslapokon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2007.
- Dr. Gergely Pál: *Az Akadémia pincéi*. Budapest, 16. évf. (1978) 4. sz. 31–33.
- Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest: Novotrade, 1988.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Budapest: Gondolat, 1977.
- Hamann, Brigitte: *Elisabeth. Kaiserin wider Willen*. Wien: Amalthea, 1981.
- Henszlmann Lilla: *Strobl Alajos*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadványai, 1955.
- Henszlmann Lilla: *Ferenczy – Izsó – Stróbl*. Szabad Művészet, 10. évf. (1956) 8. sz. 374–381.

- Kaján Marianna: *Rudolf trónörökös és Magyarország*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Rudolf – A reményvesztett imádó*. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Kht., 2008. 14–16.
- Kelecsényi Kristóf: *Az Országház szobrai. (Országházi séták)*. [Budapest]: Országgyűlés Hivatala, 2017.
- Kollányi Béla: *Az újjáépült Budavári Palota*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1990.
- Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái. (Statistikai Közlemények)*. [Budapest]: Székesfőváros Házinyomdája, [1934.]
- Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2000. március 17 – szeptember 24. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3)*. [Budapest]: Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, [2000].
- Nagy Ildikó: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon*. Aetas, 32. évf. (2017) 4. sz. 88–114.
- Niederhauser Emil: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. [Budapest]: Helikon, 1985.
- O. Farkas Zsuzsa: *Az Erzsébet-emlékműpályázat*. In: Polónyi Péter (szerk.): *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987. Városi Helytörténeti Gyűjtemény kiállítása Erzsébet királyné születésének 150. évfordulójára*. Gödöllő: Városi Helytörténeti Gyűjtemény, 1987. 16–29.
- Orosz Örs: *Szoborsorsaink (Pro Minoritate Könyvek)*. [Budapest]: Méry Ratio Kiadó – Kisebbségekért Pro Minoritate Alapítvány, 2022.
- Polónyi Péter (szerk.): *Erzsébet királyné emlékére 1837–1987. Városi Helytörténeti Gyűjtemény kiállítása Erzsébet királyné születésének 150. évfordulójára*. Gödöllő: Városi Helytörténeti Gyűjtemény, 1987.
- Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 7)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989.
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Rajna György: *Elszámolás a külső kerületek műemlékeiről és emlékműveiről II*. Budapest, 20. évf. (1982) 37–39.
- Dr. Seenger Ervin: *Hatvanéves a János-hegyi Erzsébet-kilátó*. Budapest, 8. évf. (1970) 6. sz. 48.
- Somogyi Éva: *A királyné Magyarországon*. História, 6. évf. (1984) 4. sz. 8–11.
- Somogyi Éva: *Ferenc József. (Magyar História Életrajzok.)* [Budapest]: Gondolat, 1989.
- Székely Márton – Maróty Katalin: *Erzsébet királyné budapesti emlékművének pályázatai, 1900–1920*. Architectura Hungariae, 14. évf. (2015) 2. sz. 37–50.
- Szényi Gábor: *Hivatal és hivatás*. Budapest, 19. évf. (1981) 4. sz. 2–4.
- Tóth Antal: *Az Erzsébet királyné emlékműpályázat 1898–1932*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.): *Erzsébet, a magyarok királynéja*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 24–26.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. Budapesti Negyed, 14. évf. (2006) 2. sz.
- Vér Eszter Virág: *„Rezső királyfink”. Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól*. In: F. Dózsa Katalin (szerk.) *Rudolf – A reményvesztett imádó*. Gödöllő: Gödöllői Királyi Kastély Kht., 2008. 28–35.
- Vér Eszter Virág: *Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban*. Aetas, 27. évf. (2012) 1. sz. 83–104.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013.
- Vér Eszter Virág: *„... egy áldott emlékeztető királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához*. Aetas, 30. évf. (2015) 1. sz. 59–86.
- Vér Eszter Virág: *„Kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása*. Levéltári Közlemények, 87. évf. (2016) 1–2. sz. 93–104.
- Vér Eszter Virág: *„... egy új köteléket fog fűzni magas családja s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867–1868)*. Aetas, 34. évf. (2019) 2. sz. 5–36.
- Vér Eszter Virág: *Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékeztet, mítosz*. Történelmi Szemle, 65. évf. (2023) 1. sz. 43–64.

Zombori István: *Kétfejű sas és cserkész liliom. A szegedi Történeti Gyűjtemény 115 éve.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történeti tanulmányok. *Studia Historica* 2. (1999) 177–232.
Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné.* Budapest: Singer – Wolfner, [1939]

BORDÁS BERTALAN

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 136–147.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.136-147

www.aetas.hu

Vámbéry Ármin mint brit politikai informátor az 1875–1878-as nagy keleti válság éveiben*

ABSTRACT. *Ármin Vámbéry as a British Political Informant in the Years of the Great Eastern Crisis of 1875–1878.* The Great Eastern Crisis (1875–1878), and the concluding Congress of Berlin fundamentally changed the balance of power at the end of the 19th century. Prior the negotiations, the decision-makers were assisted by several diplomats and political agents as well as informants. Since 2005, it is known that Ármin Vámbéry (1832–1913) was in the British service. From the 1860s onwards, Vámbéry's accounts of his travels were read with great enthusiasm by the British public in various newspapers. However, rather than a detailed account of Vámbéry's journalistic activities, this study focuses on his work as an informant, as he also had connections to the British Foreign Office as early as the 1870s. The literature dates his role with the British and his letters specifically to 1889. However, Vámbéry had been supplying information to the staff of the British consulate in Budapest long before that, during the Great Eastern Crisis.

Keywords: *Austria–Hungary, Britain, Secret services, International Relations, Ottoman Empire, agents, spies, politics, Turkey*

A nagy keleti válság (1875–1878) Európa és a Balkán, így hazánk történelmének is az egyik legjelentősebb konfliktusa volt az első világháborút megelőzően. Mint olyan esemény, amelyben a kor nagyhatalmai – Nagy-Britannia, Franciaország, a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia – mind érdekelték voltak, a 19. század végének nagyhatalmi erőviszonyaira jelentős hatást gyakorolt. 1875-ben az új adók bevezetése és a muszlim elit ellen kirobbant hercegovinai lázadás érzékeny veszteségeket okozott az egykor nagyhatalomnak számító Oszmán Birodalom hadseregének. Az egész Balkánt lángba borító eseményeket évekig képtelen volt kézben tartani a Földközi-tenger keleti medencéjét uraló állam. Ezzel egyidejűleg az orosz külpolitika döntéshozói megragadták a kedvező alkalmat, hogy egyszerre számoljanak le több évszázados déli riválisukkal, valamint korrigálják a krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke rendelkezéseit. A válságban, 1876 nyarán a korábban félautonóm balkáni kisállamok (Szerbia, Montenegró) hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak. Mivel a török seregek véres bosszút álltak a civil lakosságon, a keresztény szláv alattvalók védelmére hivatkozva a nagyhatalmi beavatkozás szükségessége is felmerült az orosz katonai intervenció képében. Így 1877 áprilisában az Orosz Birodalom és Románia csatlakozásával elindult egy újabb orosz–török háború. A konfliktust átmenetileg az 1878. március 3-i San Stefanó-i béke zárta, melyet az elégedetlen nagyhatalmak – leginkább Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia – revideálni kívántak. A krízist végül az 1878 nyarán összehívott berlini kongresszuson rendezte a nemzetközi közösség. A kongresszust záró berlini béke végül Bosznia okkupációjához, Ciprus brit megszállásához, valamint a német és osztrák–magyar kap-

csolatokat alapjaiban meghatározó kettős szövetséghez vezetett.¹ A nemzetközi egyeztetéseket számos kisebb szövetségkeresés, illetve koncesszió jellemezte. Ilyen volt az osztrák–magyar és brit közeledés, mely a kongresszuson – Otto von Bismarck német kancellár közvetítése mellett – kölcsönös segítségnyújtást eredményezett, és melynek kapcsán egy oroszellenes együttműködés lehetősége is felmerült.²

A brit külpolitikai vezetés irányvonalát ekkor leginkább Benjamin Disraeli (1804–1881) konzervatív angol miniszterelnök (a későbbi Lord Beaconsfield gróf) és Viktória királynő (1818–1901) tartották kezükben, akik a kormány külügyminiszterét, Lord Derbyt instrukciókkal látták el. 1878 márciusától az oroszoknak kedvezőbb San Stefanó-i béke hatására és a királynő nyomására menesztették Derbyt, aki felesége indiszkrétciói miatt is távozni kényszerült posztjáról.³ A külügyminiszteri hivatalt így Salisbury márkí vezethette, aki néhány hónapig szintén a miniszterelnök felügyelete mellett folytatta működését.⁴ Disraeli 1876-ban megszerezte Viktória királynő számára az 'India császárnője' címet, és ezzel elnyerte a királynő teljes támogatását.⁵ A Gladstone-féle liberális ellenzék elítélte a konzervatívok oszmán politikáját, mivel azok szemet hunytak a török csapatok Bulgáriában elkövetett atrocitásai felett. A Liberális Párt ezzel egyszersmind egy külpolitikai ügyben a közvéleményt és a pártokat megosztó társadalmi-politikai vitát idézett elő.⁶ A külügyminiszteri hivatalban zajló politikai harcokat és a hivatal átalakulását csendesen szemlélő régi diplomata, Andrew Buchanan ekkor az osztrák–magyar fővárosban, Bécsben szolgáló nagykövet volt, akinek a munkáját Londonból Montague Corry és Lord Lytton – Disraeli és Derby titkárai –, helyben pedig Percy French és Harris Gastrell konzulok segítették. Buchanan feladatai közé tartozott, hogy információkat gyűjtsön a Raguzában, Belgrádban, Bukarestben szolgáló konzulok, valamint egyéb katonai vagy titkos ügynökök, informátorok segítségével.⁷

Az egyik legjelentősebb megbízottjuk Edmund Monson pesti főkonzul volt, akit 1871-ben – gróf Andrássy Gyula külügyminiszteri kinevezését követően – azért küldtek, hogy tanulmányozza a magyarországi politikai viszonyokat, majd 1877-ben és 1878-ban bizalmas tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel. Monson tevékenységéről már a két világháború közötti időszak történetírója és pénzügyminisztere, Hegedüs

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Az Interdiszciplináris Doktori Konferencia 2022. november 25–26-i eseményén tartott előadás átdolgozott változata.

¹ Bencze: *Bosznia és Hercegovina okkupációja*, 40–53., 222–228.

² Bordás: *The Rapprochement of Britain and Austria-Hungary*, 7–9, 32–34.

³ Derby felesége intim kapcsolatot ápolt a londoni orosz nagykövettel, P. A. Suvalovval és kormánydokumentumokat szivárogtatott ki az oroszok számára. Millman: *Britain and the Eastern Question*, 305–311.

⁴ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 10–23.

⁵ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 31–35.; Ković: *Disraeli and the Eastern Question*, 83–84.

⁶ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 35., 43–47.

⁷ A hivatali információszerzés olyan diplomaták által történt, akik a Portánál szolgáltak Konstantinápolyban (mint Sir Henry Elliot és később Sir Austen Henry Layard), Szentpéterváron (Lord Augustus Loftus) vagy akár Berlinben (Lord Odo Russel). Az információcsere táviratok formájában a követségeken folyt, és a követek személyes levelezésükben további adatokat közöltek. Levelezésüket áttekintve mélyebb betekintést nyerhetünk bizonyos ügyekbe. Buchanan, Russel és Layard kifejtették személyes véleményüket is feletteseiknek, néhányuk pedig explicit módon előnyben részesítette a személyes levelezést a hivatalos kommunikációval szemben. Vö. British Library, Layard Papers, Add MS 39130, Layard levele Lord Salisburynek, 1878. április 4.

Loránd is beszámolt.⁸ Monson Budapesten tartózkodott a balkáni válság alatt is, és Andrássyn kívül számos hazai politikai szereplővel vette fel a kapcsolatot, például Tisza Kálmánnal vagy a jobboldali ellenzék vezető alakjaival.⁹ Apponyi Albert a következőképp emlékezett vissza más angol személyes megbízottakkal való találkozókra: „...Körülbelül egyidejűleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevű angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökeként mutatkozott be, és ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta [...] Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószínűség amellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldöik magukat már egy bizonyos politikára elhatározták volna.”¹⁰ Következtetésképp elmondható, hogy az angol diplomaták és politikai ügynökök (*political agent*) aktívan keresték a nagy keleti válság folyamán azokat a személyes kapcsolatokat a kettős monarchiában, melyeket saját céljaikra felhasználhattak a háborúközeli nemzetközi helyzetben.

Nem meglepő módon a leginkább ázsiai területekben érdekelt orosz és brit fél között így – a korábban már angolok iránti rokonszenvéről ismert – Vámbéry Ármin is a brit külügy látószögébe került. A híres utazó és turkológus vajon milyen információkat adhatott át a brit külügyminisztériumnak és az egyéb állami szerveknek/ kormányzati szereplőknek a nagy keleti válság háborús éveiben? A fentebbi kérdésekre választ nyújtó forrásanyag részletes bemutatásához és a brit kapcsolatfelvétel pontos meghatározásához ismernünk kell a „sánta dervis” életútját a szolgálatig és az annak történetét már taglaló írások eredményeit. A tanulmányban nem foglalkozunk a Vámbéry tevékenységének súlypontját alkotó publicisztikai munkásságával, melyről részletesen szólt három kiadást is megélt művében Michael Knüppel.¹¹

Vámbéry útja a brit szolgálatig, historiográfiai áttekintés

Vámbéry Ármin (született Wamberger Hermann, Szentgyörgy, 1832. március 19. – Budapest, 1913. szeptember 15.) tudományos munkáját tekintve Kőrösi-Csoma Sándor után a hazai orientalisztika és a későbbi turkológia úttörője volt, s többévtizedes tudományos karrierje során a pesti egyetem tanáraként a szakma olyan tehetségeit nevelte ki, mint Thúry József, Kúnos Ignác és Goldziher Ignác.¹² A nehéz sorsú, dunaszerdahelyi zsidó családban nevelkedő ifjú Vámbéry számos nyelvet elsajátított, így huszonevésen már az ógörög és latin tudásán, illetve számos nyugat európai nyelv ismeretén túl a török, az arab és a perzsa nyelv alapjait is ismerte. Fiatalkorában leginkább az autodidakta önszorgalom juttatta előre, és átmeneti munkákból élt. Bár tanulmányai félbeszakadtak, különböző bécsi munkaadói tanácsára, báró Eötvös József, az Akadémia alelnöke segítségével 1857 és 1863 között Isztambulba utazhatott, és nyelvtudásán túl megismerhette a helyi kultúrát.¹³ Tudományos és

⁸ Hegedüs: *Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései*, 577–585.

⁹ Hegedüs: *Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései*, 601–603.; TNA FO 7. *Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906*, *Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire)*, FO 7/941, Monson levele Salisburynek, 1878. május 22.

¹⁰ Apponyi: *Emlékirataim*, 85–87.

¹¹ Knüppel: *Ármin(ius) Vámbéry*, 2020.

¹² Miklós: *Indiana Jones a 19. századból*, i. m.

¹³ Csirkés: *Defender of Three Empires*, 454–455.; Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 33–39., 137–140.

politikai karrierjére a legnagyobb hatást az 1863–1864-es bravúrosnak mondható közép-ázsiai utazása gyakorolta, hiszen Vámbéry volt az egyik utolsó nyugat-európai utazó, aki Belső-Ázsia egyes régióit, mint a Hívai kánságot, a Buharai emirátust és a Kokandi kánságot az orosz expanzió előtt szemlélhette meg és írhatott róluk. Az említett területeken túl, az Oszmán Birodalmon keresztül Irán és Nyugat-Afganisztán egyes részein is átutazott.¹⁴ Vámbéry először ezen a kutatóúton ismerkedett meg az isztambuli brit diplomáciai kar tagjaival, s ekkor kapta első megbízását Charles Alison teheráni angol nagykövettől. Vámbéry feladata három korábban eltűnt brit tiszt (W. H. Wyburd, Arthur Connolly és Charles Stoddard) felkutatásával indult, majd folytatódott azzal, hogy különböző politikai jelentéseket tett a térség politikai erőviszonyairól. Vámbéry kapcsolattartói elsősorban a brit külügyminisztérium (*Foreign Office*) alkalmazottai voltak, és politikai kapcsolatai is ezekhez a körökhöz fűzték. Leveleit és jelentéseit Lord Salisbury brit külügyminiszternek és bizalmasának, a későbbi miniszterelnöki titkárnak, Sir Philip H. W. Currie-nek írta, aki államtitkári és nagyköveti pozíciót is betöltött a későbbiekben.¹⁵

Miután 2005-ben feloldották a titkosítás alól az akkori brit külügyminisztérium jelenleg a *National Archives* (Brit Nemzeti Levéltár) állományában található anyagait, Vámbéry Ármin neve – némi túlzással élve – egyre inkább mint brit titkosügynöké merült fel az egyes történeti és keleti tanulmányokkal foglalkozó szakemberek munkáiban.¹⁶ Érdekesség, hogy a professzor angol javadalmazására vonatkozó feljegyzések találhatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában is.¹⁷ Politikai pályafutását érintő, konzervatív brit politikusokkal folytatott levelezéséről, illetve Vámbéry szolgálatairól legújabbán Sárközy Miklós írt, s külön megemlítendő 2014-ben megjelent publikációja, melyben feltárta a University of Maryland könyvtárában található Vámbéry-hagyaték addig ismeretlen dokumentumait.¹⁸

Csirkés Ferenc és Fodor Gábor írásából kiderül, hogy Vámbéry újságoknak írt útibeszámolóit 1864-től nagy lelkesedéssel fogadta az angol publikum, s ő az átmeneti érdeklődést az Orosz Birodalom ázsiai terjeszkedése ellen kívánta felhasználni. Különböző, magas rangú politikusokat és publicistákat az Oszmán Birodalom területén történő beavatkozásra szólított fel, majd agitációja 1882-ben érhetett célba, amikor Anglia megszállta Egyiptomot.¹⁹ Angol informátorként való alkalmazása II. Abdülhamid (1876–1909) szultán udvarában 1889-ben kezdődhetett, ezért biográfusai és a jórészt történészek, turkológusok és orientalisták műveiből álló szakirodalom egyaránt erre az időpontra keltezi titkos levelei keletkezését.²⁰ Ezt a dátumot magyarázza, hogy a korábban már feldolgozott és hozzáférhető Vámbéry-akták (TNA FO 800 Foreign Office, Private Offices: Various Ministers' and Officials' Papers, Professor, Vámbéry Subseries FO 800 /32 és FO 800/33 jelzet alatt) első leveleit 1889 májusi keltezéssel találjuk. Az iratokban Sir Stephen Gaselee, a külügyminisztérium levéltáro-

¹⁴ Csirkés: *Nemzeti tudomány*, 944–945.

¹⁵ Csirkés–Fodor: *Vámbéry as a Public Figure*, 53–54.

¹⁶ Norton–Taylor: *From Dracula's nemesis to prototype foreign spy*, i. m.

¹⁷ A leveleket a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában Ms 1048 jelzet alatt található Vámbéry hagyatékából hivatkozta Csirkés Ferenc 2013-as tanulmányának másodközlésében. Csirkés: *Vámbéry Ármin*, i. m.

¹⁸ Sárközy: *Arminius Vámbéry*, 187–190.; Sárközy: *Vámbéry Ármin és Perzsia*, i. m.

¹⁹ Csirkés–Fodor: *Vámbéry as a Public Figure*, 54–55.

²⁰ Lásd például: Kuneralp (ed.): *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery*, i. m.

sának megjegyzéseit olvashatjuk, aki utalt a titkosított állomány tartalmára, miszerint Vámbéry számára bizonyos pénzösszeget és nyugdíjat folyósított a minisztérium.²¹

Vámbéry Ármin ugyanakkor nem csak a britek számára tett szolgáltatásokat. A szakirodalomban bőven találunk olyan munkákat, amelyek az orientalista más hatalmak általi alkalmazásáról, például a japánoknak nyújtott publicisztikai szolgálatairól számolnak be. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az 1889-es kiutazását javarészt saját kutatómunkája és a szultán jóbarátsága motiválta. Ekkor Vámbéry a szultánnál való közbenjárásának köszönhetően Thallóczy Lajosnak és más magyar történészeknek is lehetővé tette a Konstantinápolyból kölcsönzött kódexek olvasását. Egyes hazai tanulmányok pedig ugyanekkor Vámbéry saját kutatásairól számolnak be.²² A szultán udvarából származó, Egyiptomra vonatkozó információk eladásának gondolata csak utólag fogalmazódhatott meg.

A Vámbéry politikai munkájával foglalkozó szerzők művei közül ki kell emelnünk Bartholomä Ruth könyvét,²³ illetve Mandler Dávid angolul²⁴ és magyarul egyaránt kiadott, újszerű monográfiáját (2014). Az utóbbi műben a szerző egy fejezet erejéig foglalkozott Vámbéry politikai tevékenységével, felhívta a figyelmet arra, hogy Vámbéry levélhagyatékát a *National Archives* vásárolta meg, s annak évköre valóban 1889-cel kezdődik. Az 1911-ben lezajlott vásárlás és a titkosítás indoka Nagy-Britannia magyarországi főkonzulja, Lord Penrith és Harold Nicolson külügyi államtitkár levelezéséből tudható. A diplomaták a titkosítást azért tekintették indokoltnak, mert a Vámbéry korábbi brit szolgálatairól keletkezett iratok akkor még a *Public Records Office* iratanyagához tartoztak.²⁵

Míthogy a kiemelt és titkosított anyagra fókuszáltak leginkább az eddigi munkák, az 1876 és 1878 között keletkezett levelek és források elkerülték a kutatók figyelmét. De honnan tudható, hogy Vámbéry 1864 és 1889 között bármiféle kapcsolatot tartott volna fenn a Foreign Office-szal? Az eddig említett szakirodalom egyes munkái részint érintik ezt a kérdést. Mandler monográfiája hivatkozik a Marvin Lowenthal által szerkesztett, Vámbéryt és Disraelit is említő Herzl Tivadar-memoárokra.²⁶ Ugyanerre hivatkozik Lory Alder és Richard Dalby is, akik a Vámbéry politikai tevékenységéről írt egyik első átfogó munka szerzői,²⁷ valamint megemlítik Vámbéry Disraelihez, azaz Lord Beaconsfieldhez küldött leveleit. Ezek a munkák azonban nem vették figyelembe, hogy Lord Penrith és Harold Nicolson érzékeny információkat említő, titkosítást és Disraelit tárgyaló levelei nem vonatkozhattak 1889-re, mivel Disraeli már 1881-ben elhunyt. Így valószínűsíthető, hogy Vámbéry politikai informátori tevékenysége a Penrith és Nicolson levélváltás tanúsága szerint jóval az említett év előtt kezdődött.²⁸

²¹ TNA FO 1093 *Professor Arminius Vambery: information supplied to the British government and subsequent financial arrangements; correspondence including certificate of annuity* /46 (a továbbiakban: FO 1093/46).

²² Senga: *Vámbéry Ármin*, 723–736.; Csorba: *Adalék*, 21–24.; Arbanász–Csorba: *Magyar kutatók*, 13–16.

²³ Bartholomä: *Von Zentralasien nach Windsor Castle*, i. m.

²⁴ Angolul a könyv: *Arminius Vambery and the British Empire: Between East and West*. New York – London: Lexington Books, 2016. E tanulmányban a magyar változatra hivatkozom.

²⁵ Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 77–79., különös tekintettel a 44–46. lábjegyzetekre.

²⁶ Lowenthal (ed.): *The Diaries of Theodor Herzl*, 327.

²⁷ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, i. m.

²⁸ „...Vámbéry amint azt minden bizonnyal ön is tudja, számos levelet őriz (szám szerint összesen 78-at), amelyeket különböző időkben kapott külügyminisztereinktől és más tisztségviselőktől Lord Beaconsfieldtől kezdve! ...” idézi Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 454. Penrith és Nicolson levélváltásáról fordításban: Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 78–79.

Vámbéry közép-ázsiai utazásai, hazatérése és kapcsolatfelvétele a brit politikai szereplőkkel

Vámbéry első sikere ironikus módon nem a hazai közönség körében született. Hazatérése alatt megírta a *Travels in Central Asiat* (Közép-ázsiai utazások), de Magyarországon nem talált megfelelő fogadtatásra a műve. Úgy érezte, nemzeti ünnep keretében kellett volna fogadnia őt az országnak. Annál inkább megtalálta számításait Londonban, ahová 1864 nyarán a teheráni követként szolgáló Alison által írt ajánlóleveleivel érkezett, és Lord Palmerston, valamint más neves közszerelők látták vendégül.²⁹ Az angliai tapasztalatairól és könyvének recepciójáról írt önéletrrásában, a *Küzdelmeim...* című könyvében.³⁰ Fogadtatását a nagy felfedezőkéhez és ünnepelt utazókéhoz hasonlította, mivel személyét népszerűsítve beszédeit és angliai körútját a munkáról született számos újságcikk (például a *Birmingham News*, a *The Times*, a *Standard* és a *Daily News* stb. hasábjain) kedvezően vagy egyenesen elismerően üdvözölte. A krími háborút követően az angol publikum számára ezekben az években vált ismét fontossá a *nagy játszma*, azaz az angol–orosz közép-ázsiai rivalizálás kérdése, s ezt fejtegette Vámbéry későbbi publicisztikája is.³¹

Miért az angolokat választotta Vámbéry? Egy beszámolóból kiderül, hogy még hazatérte előtt, 1864-ben Teheránban az orosz diplomáciát képviselő Nikoláj Kárlóvics Girsz (vagy angol átíratban: Giers) kereste meg azzal a kéréssel, hogy ajánlja fel szolgálatait Oroszországnak. Vámbéry azonban Oroszországban a keleti despotizmus megtestesülését és Magyarországot elnyomóját látta, így inkább Angliát, a liberális eszme hazáját választotta. Hazautján terveit az isztambuli osztrák nagykövettel, Anton von Prokesch-Ostennel is megosztotta, aki helyeselte a lépést, feltehetően a Monarchia érdekeivel összeegyeztethetőnek minősítve Vámbéry angolbarátságát.³²

Londonba érkezésének első pillanatától kezdve már egy bizonyos Mr. Smith gondoskodott Vámbéry kényelméről: kifizette a Hotel Victoriában egy havi szállását, illetve elkísérte őt a megfelelő emberekhez, a megfelelő helyszínekre. Így ismerkedhetett meg a szakma más kiválóságaival és tudósokkal – Sir Henry Rawlinsonnal, a *Royal Geographic Society* (Brit Királyi Földrajzi Társaság) részéről az oroszbarátként leírt Sir Rodercik Murchisonnal és a nyelvekben Vámbéryhez hasonlóan járatos Lord Strangforddal. Vendéglátói mind a magasabb politikai körök felé terelték, így találkozhatott a híres Lord Palmerstonnal és Henry Layarddal.³³ Állítólag szintén első angliai útja során ismerkedhetett meg Benjamin Disraelivel is. Bár Vámbéry nevére nem találunk explicit utalást Disraeli levelezéseiben, londoni tartózkodásának egyik anekdotájaként szerepeltette a turkológus azt a történetet, amely szerint a miniszterelnök kalandjairól és vallásáról faggatta. Más beszámolók szerint ugyanennek a történetnek a főszereplője báró Eötvös József volt, így kételyeink támadhatnak e találkozó hitelességét illetően.³⁴ Disraeli még a magasabb rangú diplomataival is ritkán érintkezett akár írásban is – Monsonnal például leginkább titkárai tartották a kapcsolatot –, a politikai kérdések részleteit illetően pedig külügyminisztereire hagyatkozott. Alighanem fikcióról van tehát szó.³⁵

²⁹ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 196., 209–213.

³⁰ Vámbéry: *Küzdelmeim*, 97–101.

³¹ Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 80–88.

³² Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 196., 205–206.

³³ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 214–219.

³⁴ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 249–250.

³⁵ Otte: *The Foreign Office Mind*, 81–82.

Vámbéry Pest-Budára való hazatérése után is tartotta a kapcsolatot a minisztereknél ugyan periferikusabb, ám mégis jelentős, a közép-ázsiai orosz–brit játszmában érdekelt szakemberek londoni köreivel (Rawlinson, Lytton), másrészt pedig maga is szaktekintélyként publikált önálló műveket vagy jelentetett meg cikkeket különböző újságok (leginkább a *The Times*) hasábjain az orosz–brit szembenállás témájában. Tekintélyét annak köszönhetette, hogy publikációiban megjósolta a közép-ázsiai orosz benyomulást és a kánságok, Bukhara, valamint Híva elestét. Segítette a tájékozódásban nyelvtudása, mivel az orosz újságok beszámolóinak és török, illetve perzsa levelezőpartnerei információinak köszönhetően elsőkézből szerzett tudomást a térség politikai eseményeiről.³⁶ 1872-ben aztán megtépázta ezt a renoméit a *History of Bokhara* (magyarul megjelent: *Bokhara története a legrégibb időkől a jelenkorig*) című munkája, amely figyelmen kívül hagyta más kortársak kutatási eredményeit. A pontatlanságain túl a mű száraz stílusát sem kímélték kritikusai. Az újabb lendületet csak a keleti válság kialakulásával párhuzamos, a *The Times*ba írt cikksorozatának, valamint az 1874-ben megjelent, leginkább politikai élű munkának, a F. E. Bunnett által fordított *Central Asia and the Anglo–Russian Frontier Question* című könyvének köszönhetette. Az utóbbi lapjain felhívta az olvasóközönség figyelmét Oroszország terjeszkedésére, illetve arra, hogy milyen kulcsfontosságú szerepe van a brit kereskedelemnek a területen fekvő hatalmi tényezők életében, és hogy tulajdonképpen Oroszország az India felé vezető utat, ha nem magát a „korona legszebb gyémántját” fenyegeti. 1874 után azonban csak 1880-ban, majd 1885-ben írt újabb munkát az oroszok Indiát célzó hatalmi ambícióiról és az oroszellenes brit fellépés szükségességéről.³⁷

Az 1874 és 1880 közötti, tehát a nagy keleti válságot is lefedő időszakkal részletesebben Keith Hamilton foglalkozott tanulmányában (részben feldolgozva a frissen mondható *Foreign Office* 1093/46 jelzet alatt lévő anyagokat). Vámbéry már 1873-ban próbálta felvenni a kapcsolatot Rawlinsonnal mint az India Tanács³⁸ tagjával, illetve mint Oroszország ellensége Monsonon keresztül felajánlotta szolgálatait. Monson és Rawlinson azonban elzárkózott, mondván, nem lehet Vámbéryt a külügy ágenseként alkalmazni, mivel az oroszok sértésnek vehetnék azt.³⁹ 1875-ben a Disraeli-kormánytól azután Vámbéry ismét jelentkezett, és évi 50 és 100 font közötti összeget kért szolgálataiért a titkosszolgálati alapról. Monson továbbítva a kérelmet Robert Bourke-höz, a parlament külügyi altitkárához folyamodott, végül az elutasítás magától Derbytől és Salisburytól érkezett. Az utóbbi szerint Vámbéry írásai „inkább ártottak, mint használtak” a brit külügynek. Hamilton tanulmányában végül is – a Vámbéry brit kémtevékenységét fejtegető más nemzetközi írásokhoz hasonlóan – Egyiptom brit megszállásának időpontjára teszi Vámbéry brit szolgálatának kezdetét.⁴⁰

Vámbéry a nagy keleti válság alatt keletkező brit külügyminisztériumi iratokban

Közelebbről megvizsgálva a Vámbéry által 1911-ben átadott, Foreign Office 1093/46. jelzetű leveleket, valóban arra utaló jeleket találunk, hogy Vámbéry 1873 májusától felvette a kapcsolatot Rawlinsonnal, aki ekkor értesítette Edmund Hammondot a Gladstone-kormány

³⁶ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 269–279.

³⁷ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 283–285., 289–294.

³⁸ A (brit) Indiát kormányzó Hivatal és megbízott formális tanácsadó testülete.

³⁹ Hamilton: *Services Rendered*, 84–85.

⁴⁰ Hamilton: *Services Rendered*, 85., lásd továbbá: Öke: *Professor Arminius Vambery*, 16.

állandó külügyi altitkárárt⁴¹ a professzor oroszok perzsiai terjeszkedését prognosztizáló nézetéről. Már Rawlinson levele is kétkedve interpretálja Vámbéry információit, és intrikusként emlegeti a turkológust, aki a britekkel szövetséges kánokat az oroszok megingathatatlan szövetségeseiként festette le levelében. Továbbá egy, a térséggel foglalkozó akadémia vagy szeminárium felállítását szorgalmazta (feltehetően számítva arra, hogy ott maga is oktathatna) annak érdekében, hogy a britek saját embereiket tudják a helyszínre küldeni.⁴² Ezt követi a levelek között a Monson által Bourke-höz írt levél, amelyet már azt követően küldött az angol konzul, hogy megjelentek Vámbéry orosz fenyegetésről érkező írásai a *The Times* hasábjain, illetve önállóan. A levélben megemlíti Monson, hogy Vámbéry személyesen is találkozott Rawlinsonnal a két levél keletkezése között, 1874-ben. Monson szerint a pesti egyetem tanára nála arra hivatkozott, hogy Anglia politikáját előszóban és írásban is éveken keresztül támogatta, illetve hogy londoni látogatásakor Rawlinson tévedett abban, miszerint őt fizetett brit ügynökként⁴³ elítélné az orosz külügy. Csak őszinte megállapításait közölte a britekkel, jelentette ki, ám szegénységére és a drága pesti életre hivatkozva mégis kompenzációt remélt a brit külügytől, amely számára sok információt szolgáltatott a közép-ázsiai térségről – áll Monson levelében. Monson szinte Vámbéry mellett érvelt levelében, amikor kiemelte, hogy Vámbéry kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik az európai sajtóban. A levél hátoldalán található annak tárgya, majd két megjegyzés: egy Monsontól, majd egy feltehetően a levelet iktató altitkártól, Lord Tenterdentől: „Előterjeszti ezt az India Hivatalnál, vagy közli, hogy sajnálattal nem tudja Vámbéry professzor számára a jelzett természetű segítséget felajánlani?” Ezt követi egy széljegyzet D. (azaz Derby) aláírással: „Először terjesszük elő a külügyminisztériumban.”⁴⁴ Így végső soron a külügyminisztérium berkeiben dőlt el Vámbéry alkalmazásának sorsa. Először Salisburyt kérdezték meg, aki Louis Mallettel, az India Tanács egyik vezető hivatalnokával is megvitatta az ügyet jutott a fentebb már idézett értékelésre,⁴⁵ majd e levél hátoldalán április 13-i keltezéssel széljegyzetekben Tenterden és Derby üzenetváltása található: „Mit mondjak most Monsonnak?” – „Válaszoljon, ahogy először ajánlotta.”⁴⁶ Monson válaszából ezt követően inkább arra következtethetünk, hogy úgy érezhette, cserbenhagyta egy potenciális informátorát. „...Nem túlságosan reméltem, hogy bármi is lehetséges volna ez ügyben, mégis nagyon hálás lettem volna, ha Lord Derby hatalmában állt volna segíteni rajta.”⁴⁷ A további levelek ebben a fondban a már említett 1889 és 1909/1911 közötti időszak pénzügyi elszámolásait tartalmazzák, s a korábbi időszakra vonatkozó feljegyzéseket nem találunk.⁴⁸

⁴¹ *Permanent Under-Secretary*, i. m.

⁴² TNA FO 1093/46, Rawlinson levele Hammondnak, 1873. május 13., csatolva Vámbéry levele Rawlinsonhoz, 1873. május 6.

⁴³ „...paid agent of the British Government...” TNA FO 1093/46, Monson levele Bourkenek 1875. március 23.

⁴⁴ TNA FO 1093/46, Monson levele Bourkenek 1875. március 23. Az idézet eredetiben: „Will you refer this to the India Office or say that regret cannot render Professor Vambery any assistance of the nature indicated. Refer to F. O. in 1st instance.”

⁴⁵ Eredetiben: „(...) he thinks his alarmist writings have done us more harm than good”.

⁴⁶ TNA FO 1093/46, Louis Mallett levele Tenterdennek, 1875. április 8., 13. Eredetiben: „(...) What shall I now say to Mr. Monson? – Answer as first proposed. D. (...)”

⁴⁷ TNA FO 1093/46, Monson levele Tenterdennek, 1875. április 20. Eredetiben: „(...) I did not much expect that anything was possible, though I should have been very glad had it been in Lord Derby's power to help him.”

⁴⁸ TNA FO 1093/46, Vámbéry levele C. A. Howardnak, 1889. április 30.

Érdekes azonban, hogy Vámbéry neve mint a Kelet ügyeiben járatos szakértőé 1875 és 1876 során fel-felbukkan a brit külügyminisztérium konzuli iratanyagában. 1875-ben a bécsi nagykövet, Buchanan Derbynek arról írt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szemet vetett Boszniára. Bár diplomáciai körökben ekkor már körvonalazódott a politikai stratégia, ami kívülre azt a látszatot keltette, hogy a Monarchia nem kívánja bekebelezni a részben szlávok lakta régiót, a britek bizonyítékokat gyűjtöttek arra nézve, hogy a bécsi körök, I. Ferenc József s így gróf Andrássy Gyula tervei között szerepelhet az annexió valamely formája. Buchanan 1875. november 15-i levélben olvashatjuk a nagykövet összegzését Monson jelentéséről: „Monson úr jelentette nekem, miszerint megbízható forrásból arról értesült, hogy a Bosznia és Hercegovina adminisztratív felügyeletére vonatkozó, Porta elé nyújtandó tervezet a keresztény és muszlim alattvalók teljes egyenlőségét sugallja, egy keresztény herceg közvetlen uralma alatt. Informátora úgy hiszi, hogy valószínűsíthetően Toszkána ex-herceget [IV. Ferdinánd a Habsburg családból – megjegyzés tőlem B. B.] ajánlják majd megfelelő személyként a kinevezésre, azonban úgy gondolja, hogy a programtervezet megvalósíthatatlan [...], és azt nem lehet végigvinni a [helyi] keresztények adminisztratív képességeinek híján. [...] Bár Monson úr a lelkemre kötötte, hogy ne használjam a nevét, azonban úgy vélem, hogy Őlordságodnak jogában áll tudni szigorú titoktartás mellett, hogy Vámbéry professzor volt az informátora.”⁴⁹

Feltehető tehát, hogy 1875 tavasza után Vámbéry Monsonnal és a brit konzulátussal igyekezett fenntartani kapcsolatait, ráadásul olyan információkat is megosztott, amelyek nem feltétlenül szolgálták Andrássy vagy a Monarchia érdekeit, a briteknek viszont annál inkább előnyére váltak. Megerősíti e feltételezést, hogy az iratok között 1876. április 19-i keltezéssel találunk egy további levelet a pesti konzulátusról a Monsont helyettesítő Harris Gastrelltől, aki Vámbérynek Közép-Ázsiára és az orosz hadviselésre vonatkozó információit továbbította Buchanannek. A levél tanúsága szerint a diplomata felvázolta a britek aggodalmát Vámbérynek, miszerint az oroszok az akkori Turkesztán területén vontató eszközökkel vinnék a kinyert naftalint és petróleumot a Kaszpi-tenger déli partjáiig. Az Amu-darjától a tengerig vitt üzemanyagokat a tenger északi partján található szénnel aztán az orosz flotta gőzöseiben használnák fel, illetve Orenburgot is vasúttal kötnék össze az Aral tóval. Vámbéry azonban azt állította, hogy a finom szemű, törékeny homok miatt alkalmatlanok az említett puszták bármilyen vontatómotoros eszköz alkalmazására. A diplomata és a professzor abban egyetértettek, hogy legfeljebb „indiai” gumikerekes vontatóeszközökkel vagy teveháton lehetett volna e tervet megvalósítani. Vámbéry a beszélgetés végén nyomatékosan kifejezte abbéli reményét, hogy az oroszoknak eszébe sem jut ilyesféle terv.⁵⁰

Vámbéry (titkos?) szolgálatai a brit koronának, 1876–1878

Megállapítható tehát, hogy Vámbéry Ármin már a nagy keleti válság alatt a brit külügy szolgálatát kereste, hírszerzése ugyan még nem szerveződött önálló hivatallá, mégis – a külügyminisztérium alá tartozó konzuli beosztottak révén – titkosszolgálati tevékenységet, információ- és hírszerző tevékenységet folytatott. Vámbéry Monson és Harris Gastrell informátora volt, továbbá a brit sajtóban megjelent cikkeivel a konzervatív politikusok tevékenységét segítette.

A nagy keleti válság sajtóhírei ugyanis politikai tekintetben polarizálták a brit közvéleményt: amíg a Disraeli-féle konzervatívok az Oszmán Birodalom barátaként oroszellenes

⁴⁹ TNA FO 7/852, Buchanan levele Lord Derbynek, 1875. november 15.

⁵⁰ TNA FO 7/880, Harris Gastrell levele Buchanannek, 1876. április 19.

politikát folytattak, addig Gladstone, a Liberális Párt és az annak holdudvarához tartozó sajtó többnyire a válság oroszoknak kedvező, inkább keresztény és humanitárius alapú megoldását támogatták.⁵¹ A politikai elit hivatalosan évtizedekkel a balkáni válság előtt felhagyott a lapok közvetlen finanszírozásával, azonban a konzervatívok Montague Corry miniszterelnöki titkár segítségével mégis támogattak egyes lapokat.⁵² Az egyik legmegbízhatóbb és legpártatlanabb újság a *The Times* volt, és bár az igazgató, J. C. MacDonald bevallottan szimpatizált az oroszokkal, John Walter, a lap tulajdonosa és a szerkesztő, J. T. Delane nem volt elkötelezett egy tisztán törökellenes lap kiadása mellett.⁵³ Vámbéry tehát ebben a médiakörnyezetben publikálta oroszellenes és törökbarát cikkeit, az oszmánellenes brit liberálisokat és Gladstone-t pedig 1889-ig ellenfeleinek tekintette.⁵⁴

Vámbéry lehetséges angliai kapcsolatai a magyar sajtó figyelmét is felkeltették. A *Magyar Hírmondó* és az ellenzéki *Egyetértés* azt közölte, hogy 1876 szeptemberében Vámbéryt arra is felkérték, hogy a törökellenes agitációt ellensúlyozandó tartson előadást Londonban.⁵⁵ A Jókai Mór által szerkesztett *A Hon* szeptember 23-i száma azonban ezt valótlanoságnak és koholmánynak minősítette, és ugyanennek a számnak a tárcarovatában egy hosszabb Vámbéry cikket közölt az iszlám jövőjéről. „Vámbéry harcolni fogja ugyan ezután is tolla a moszkovita politika és az orosz izgatás ellen azon harcot, melyet, meggyőződésének sugallatát követve, eddig folytatott, de egyáltalában nincs szándékában e küzdelmet élőszóval városról városra járva, mint a »Magyar Híradó« [*Magyar Hírmondó*] képzeli, folytatni, erre meghívást (!) sem az angol kormánytól, sem senkitől nem kapott” – áll *A Honban*.⁵⁶

Ugyanakkor Benjamin Disraeli levélhagyatékában található egy olyan levél, amiben utalást találunk Vámbéry későbbi alkalmazásának okaira. A miniszterelnöki titkárnak, Corrynak szóló levélben ugyanis a belgrádi konzuli tisztséget betöltő Sir William White⁵⁷ 1877. június 24-én annak szükségességéről írt, hogy az angol kormány olyasvalakit alkalmazzon a térségben, aki a brit érdekeket képviseli, és információt szerezhet a törökökről, az orosz csapatozásokról és Ausztriáról. White azt is megemlíti levelében, hogy az elképzeléseit megírta Philip Currie-nek, azaz Vámbéry későbbi kapcsolattartójának.⁵⁸ Vámbéry Ármin tehát a válság alatt – ha nem is kapott közvetlen javadalmazást a tevékenységéért – cikkeiben és a konzulokkal fenntartott informátori szerepben is egyaránt a *Foreign Office* érdekeit szolgálta.

⁵¹ Ković: *Disraeli and the Eastern Question*, 122.

⁵² Thompson: *Public Opinion* 1., 432.; Thompson: *Public Opinion* 2., 246., 250–254.

⁵³ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 40.

⁵⁴ Alder-Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 277., 393–394.; Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 115–120.

⁵⁵ *Egyetértés*, 1876. szeptember 23., 1–4., 6–7.

⁵⁶ Különfélék, *A Hon*, 1876. szeptember 23., 2.

⁵⁷ Sir William A. White, Adam Czartoryski herceg mostohagyerméke, sokáig Gdanskban, majd a Balkánon szolgáló brit diplomata, aki szlavofil nézeteiről volt híres. Otte: *The Foreign Office Mind*, 86–87.

⁵⁸ Oxford, Bodleian Library, Weston Library, Dep. Hughenden 71/1., W. A. White levele Montague Corrynak, 1877. június 24.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

British Library

Layard Papers, Add MS 39130

The National Archives – Foreign Office (TNA FO)

FO 7. *Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire).*

FO 1093/46 *Professor Arminius Vambery: information supplied to the British government and subsequent financial arrangements; correspondence including certificate of annuity.*

University of Oxford

Bodleian Library, Weston Library,

Dep. Hughenden 71/1.

Nyomtatott források

A Hon, 1876. szeptember 23., Arcanum Digitális Tudománytár, Online, URL: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/AHon/> (Letöltés: 2023. január. 9.).

Egyetértés, 1876. szeptember 23., Országos Széchenyi Könyvtár, Mikrofilm-gyűjtemény

Szakirodalom

Alder, Lory – Dalby, Richard: *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambery*. London: Bachman & Turner, 1979.

Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjukorom – huszonöt év az ellenzékben*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet Rt., 1922.

Arbanász Ildikó – Csorba György: *Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt*. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2005. pp. 7–46.

Bartholomä, Ruth: *Von Zentralasien nach Windsor Castle: Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. Würzburg: Ergon Verlag, 2006.

Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

Bordás Bertalan: *The Rapprochement of Britain and Austria-Hungary – Foreign Policy Analysis and the levels of decision-making before the Congress of Berlin 1878*. *Öt Kontinens*, 15. évf. (2017 [2020]) 1. sz. 7–34.

Csirkés Ferenc: *Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question*. In: Ittész Gábor – Kiséry András (szerk.): *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest: Pázmány Papers in English and American Studies, 2002. 454–475.

Csirkés Ferenc: *Vámbéry Ármin és a nemzetközi politika*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. Különszám. Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) 8. sz. 944–951. (<http://vambery.mtak.hu/hu/11.htm>, letöltés: 2023. január 18.)

Csirkés Ferenc: *Nemzeti tudomány és nemzetközi politika Vámbéry Ármin munkásságában*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) különszám, 8. sz. (<http://vambery.mtak.hu/hu/11.htm>, letöltés: 2023. január 18.) 944–951.

Csirkés Ferenc – Fodor Gábor: *Vámbéry as a Public Figure*. *Archivum Ottomanicum*, vol. 31. (2014) 53–59.

Csorba György: *Adalék a Futaki-graduále történetéhez*. *Magyar Egyházzene*, 13. évf. (2005/2006) 1–2. sz. 21–24.

Hamilton, Keith: *Services Rendered: Arminius Vambery and British Diplomacy*. In: Fischer, John – Best, Antony Farnham (eds.): *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy. 1800–1945*. Burlington: Ashgate, 2011. 81–110.

Hegedüs Lóránt: Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései. Gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében. *Századok*, 71. évf. (1937) pótkötet, 576–616.

- Ković, Milos: *Disraeli and the Eastern Question*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Knüppel, Michael: *Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913) – Versuch einer Personalbibliographie*. 3. javított kiadás, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2020.
- Kuneralp, Sinan (ed.): *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II and his Reign (1889–1909)*. Istanbul: Isis Press, 2013.
- Lowenthal, Marvin (ed.): *The Diaries of Theodor Herzl*. New York: Herzl Press, 1956.
- Mandler Dávid: *Kelet és nyugat mezején: Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2014.
- Miklós Gábor: *Indiana Jones a 19. századból. Vámbéry Ármin emlékezete. (Interjú Sárközy Miklóssal)*. Jelen, Online., (<https://jelen.media/mult/indiana-jones-a-19-szazadbol/>, 2022. 12. 29, letöltés: 2022. december 30.)
- Millman, Richard: *Britain and the Eastern Question, 1875–1878*. Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Norton–Taylor, Richard: *From Dracula's nemesis to prototype foreign spy*. Guardian, 2005. április 1., Online. (<https://www.theguardian.com/politics/2005/apr/01/highereducation.artsandhumanities1>; letöltés: 2022. május 19.)
- Otte, Thomas G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Öke, Mim Kemal: *Professor Arminius Vambery and Anglo–Ottoman Relations (1887–1907)*. Turkish Studies Association Bulletin, vol. 9. (1985) No. 2. 15–16.
- Sárközy Miklós: *Arminius Vámbéry and British Conservatives: Some Further Notes on their Correspondence*. In: Dévényi Kinga – Nagy Péter Tamás (szerk.): *Papers Presented to István Ormos On His Seventieth Birthday*. Budapest, 2020. 187–206.
- Sárközy Miklós: *Vámbéry Ármin és Perzsia*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján*. Különszám. Magyar Tudomány, 174. évf. (2013) 8. sz. 934–943.
- Senga Toru: *Vámbéry Ármin a japán diplomácia szolgálatában az orosz–japán háború idején*. Századok, 128. évf. (1994) 3–4. 723–736.
- Swartz, Marvin: *The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone*. London: Palgrave-MacMillan, 1985.
- Thompson, Carslake George: *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*. vol. 1–2. London: Macmillan and Co., 1886.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN
Marczali Henrik Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 148–169.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.148-169

www.aetas.hu

Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitája

ABSTRACT. *Polemics between Henrik Marczali and Gyula Szekfű.* The study is presenting and interpreting the images of two leading professional historians in Hungary on each other and their *oeuvres*: Henrik Marczali (b.1856, d. 1940) and Gyula Szekfű (b 1883, d. 1955). Cambridge historian G. P. Gooch assessed Marczali's works in 1913 as follows: they "represent the highest achievement of Hungarian scholarship". Marczali was one of the eminent professors expelled from Budapest University after 1919. Szekfű lived through a traumatic experience in 1914, however, after 1919 he had become a leading figure of historiography and an ideologue of the counter revolutionary regime. Marczali had defended him in 1914-15, but later on criticized his anti-liberal pamphlet in 1920-22. Szekfű commended his former tutor's achievements, but at the same time distanced himself from Marczali's liberal view of history. In 1943 Szekfű delivered a memorial speech at Marczali's grave in the Budapest Jewish cemetery.

Keywords: *Regime of Memory, Discourse-Analysis, Historiography, Anti-Liberal Interpretation of History, Trauma Triangle*

Bevezetés

Másfél évtizede egy előadásban már szemügyre vettem – akkori ismereteim alapján – mester és tanítvány, Marczali Henrik és Szekfű Gyula egymásról alkotott véleményét, amit három évvel később publikáltam.¹ Akkor még nem bukkantam rá Marczali Szekfű doktori értekezéséről írt elismerő ismertetésére, nem ismertem Marczalinak az *Egyenlőségben* a *Három nemzedék* második kiadása alkalmából publikált felháborodott nyilatkozatát, és nem figyeltem fel Szekfű Gyula Domanovszky Sándorhoz írt levelére, amit Marczali nyolcvanadik születésnapja megünneplése végett küldött neki.

Azóta két nagymonográfiában feldolgoztam a két történétíró életét és munkásságát, tavaly pedig a *Korunk* felkérésére Szekfű-portrét írtam.² Törő László Dávid hívta fel a figyelmet Marczali nyilatkozatára, amely az *Egyenlőség* 1922. július 22-i számában jelent meg.³ Szekfű Domanovszkyhoz írt vonatkozó levelét Kövér György szívessége révén vettem ismét kézbe és olvastam el immár figyelmesen.⁴

A témát ezért újból – a másfél évtizeddel korábbiakhoz képest új ismeretek birtokában – előveszem, bemutatom és értelmezem. Annak a felismerésnek az alapján, hogy 1921–1922-

¹ Dénés: *Mester és tanítvány*, i. m.; Dénés: *Értelmiségi minták*, 94–119.

² Dénés: *A történelmi Magyarország eszménye*, i. m.; Dénés: *Választott nemzet*, i. m.; Dénés: *A nagymagyar-kismagyar politika fogalma*, i. m.

³ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. Köszönöm Törő László Dávidnak az információt.

⁴ Szekfű Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30. MTA KIK Kt. Ms 4527/304.

ben korántsem azonos feltételekkel és szabályok mellett folytattak vitát a *Három nemzedék*-ről. Ezt helyezem az újraértelmezés középpontjába. Előtte a kapcsolattörténet 1906 és 1915 közötti, Marczali részéről az elismeréstől a bírálóig ívelő szakaszát, utána Szekfű Gyula historiográfiai kánonképzését, majd visszaemlékezését mutatom be.

Tanulmányomban áttekintem Marczali Henrik méltató recenzióját egykori tanítványa doktori értekezéséről. Bemutatom *A száműzött Rákóczi* emlékezetpolitikai kontextusát, Marczali Henrik Rákóczi-képét és állásfoglalását a könyvről. Ezután Marczali Henrik Szekfű Gyula munkásságáról készített habilitációs értékelését és ajánlását ismerhetjük meg. Ezt követően mutatom be Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitáját a *Három nemzedék*ről, Szekfű Gyulának a 19. század második fele magyar historiográfiájáról és Marczali történetírásáról kialakított kánonképző konstrukcióját, megemlékezéseit, elsősorban sírkőavatási beszédét, majd a tanulmány eredményeit értelmezési keretbe foglalom, levonom a tanulságokat és némi kitekintést nyújtok.

Kapcsolattörténeti előzmények

A módszeres forráskritika példája

Marczali Henrik az 1870-es évektől az 1920-as évekig a *Magyar Tanügy*, a *Budapesti Szemle*, a *Magyar Figyelő*, a *Századok*, a *Pester Lloyd*, a *Jogállam* és az *Egyenlőség Képes Folyóirata* hasábjaira kiterjedő recenziós tevékenysége a szakma művelői továbbképzését és az olvasóközönség tájékoztatását egyaránt szolgálta. Szamosközy István történetírói tevékenységének kritikai értelmezése, korábbi tanítványa és doktorandusza, Szekfű Gyula doktori értekezésének ismertetése 1906-ban a *Budapesti Szemlé*ben ebbe a műfajba illeszkedett.⁵

Marczali ismertetése metodológiai esettanulmány, amelyben nagy elismeréssel mutatta be, részletezte és kommentálta az értekezést. Az írás olvasása közben mintha a történeti módszertanról az 1905/1906-os tanév első félévében tartott speciális kollégiumának egyik esetbemutatóját „hallgatnánk”. Ahhoz hasonló speciális kollégiumot, amelyet egyik hallgatója, Kossányi Béla előadásjegyzeteiből ismerhetünk meg.⁶

Marczali kiinduló tétele annak a megállapítása volt, hogy a magyar történeti irodalomban a forrásközléssel nem tartott lépést a publikált forrásanyag hitelességének tudományos bírálata. Ez viszont a dilettantizmus túltengését eredményezte. A kritika hiánya miatt léphetett az igazság és a hazugság szétválasztása helyébe az egyéni ízlés, a vélekedés, a *tetszik – nem tetszik*.

Szamosközy István Páduában (Padovában) humaniorákat tanult, majd hazatérve történetíró lett. „Történeti maradványait” Szilágyi Sándor adta ki, amit Károlyi Árpád ismertett.⁷ Ahogy e korban bevett szokás volt, Szamosközy is átvett fejezeteket más íróktól forrásmegjelölés nélkül, s értékelései gyakran elfogultak és egyoldalúak voltak. Elődeivel ellentétben viszont ő önálló kutatásokat végzett, okleveleket, beszélgetéseket dolgozott fel, felhasználta a szereplők és a beavatottak feljegyzéseit, s ezt felekezeti és rendi elfogultság nélkül tette. A fejedelmek és az urak önzését kárhoztatta azért, hogy Erdélyt kellő védelem nélkül hagyták. Tekintélyérvek és megcsontosodott előítéletek helyett a tényeket és a forrásokat

⁵ Szamosközy István (Kolozsvár, 1570 – Gyulafehérvár, 1612) történetíró. Marczali: *Adatok*, 464.

⁶ Marczali: *Történeti módszertan*, i. m. Vö. Marczali Henrik egyetemi előadásairól készült jegyzetek. 1912–1914. Kossányi Béla, az Eötvös Collegium tagja jegyzete. MTA KIK Kt. Ms 5355/11–17.

⁷ Szilágyi (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai*, 1–4.; Károlyi: *Szamosközy István történeti maradványai*, i. m.

követte. Elsőként ő mondta ki, hogy a székelyek nem hunok, hanem magyarok, akiket a magyar királyok határőrizetre küldtek és telepítettek le.

Szekfű feltárta Szamosközy első munkáinak forrásait: rekonstruálta Szamosközy *Rerum Ungaricum*-jából Johannes Michael Brutus/Giovanni Michèle Bruto (Brutus János Mihály) magyar történetírásának elveszett részeit és Bethlen Farkas nagy történetírából (*Historia de rebus Transilvanicis*) azt, ami Szamosközy művéből elveszett.⁸

Szamosközyt 1594-től tekinthetjük önálló egyéniségnek, kutató történetírónak. Akkor, amikor saját korának eseményeit írta meg. Mivel megmaradtak kidolgozandó munkájához írt magyar vagy latin nyelvű jegyzetei, észrevételei, megfigyelései, betekintést nyerhetünk történetírói műhelyébe és alkotási folyamatába.

Legtöbbször a jegyzetek és a feldolgozás megegyeznek egymással, tehát megbizonyosodhatunk afelől, hogy későbbi értesülései vagy céljai nem befolyásolták ítéletét. Előfordul persze, hogy valamelyik jegyzet helyébe hosszú szónoklat lép, ami humanista hatás: ezek a cícerói orációk nyilvánvalóan koholmányok. Ám, ha az egykorú jegyzet megmaradt, a kidolgozás viszont nem veszi azt tudomásul, vagy egyenesen ellenkezik vele, joggal következtethetünk külső befolyásra.

Arra a kérdésre, hogy lehet-e a történetíró tárgyilagos kenyéradójával kapcsolatban, Szamosközy példája azt mutatja, hogy nem. Szamosközy Bocskai István udvari történetírója volt. Annak ellenére, hogy epigrammaiban felröptte fukarságát, mindvégig élvezte oltalmát és bőkezűségét. Nem írt semmi olyat, ami a fejedelem hírnevének árthatott volna. Marczali az alábbiakban így fogalmazta meg ennek a tanulságát: „Világosan vét tehát Cicero azon elve ellen, hogy a történetíró hamisat mondani, igazat elhallgatni ne merjen. Igaz, hogy csak Bocskaynál mutathatjuk ki gyöngeségét, de ez az egy viszony is mutatja, hogy a függő történetíró, függjön bár fejedelemtől, osztálytól vagy népszerűségtől, teljesen megbízhatónak nem tekinthető. Mert ha a legjaván megtörténhetik ez, és Szamosközy ehhez tartozik, mit várjunk a hitványától?”⁹

Miután az értekezés szerzője összehasonlította egymással a jegyzetet és a kidolgozást, kiderült, hogy Bocskainak szerepe volt Báthory Zsigmond fejedelem véres és vészes elhatározásában. Abban, amely 1594-ben Erdély legjobb fiait vesztőhelyre küldte, abszolutizmus-hoz és az ország romlásához vezetett, Erdélyre zúdította a német, török és oláh hadakat. Jegyzeteiben többször is előfordult, hogy Bocskainak szerepe volt a kivégzésekben. Mégis, Szamosközy Bocskai halála után védte urát ez ellen a vád ellen, s azt rágalomnak nyilvánította. Láthatjuk, hogy jegyzetei Bocskai szerepét tárgyszerűen mutatták be, a kidolgozott változat viszont elfogultan, apologikusan ábrázolta, érvek helyett patetikus szavakkal, ami világossá teszi, hogy meggyőződését nem tárgyi, hanem személyes okokból változtatta meg.¹⁰

Szekfű munkáját „egy rövid függelék zárta, amely megerősíti Angyal Dávid véleményét, hogy a *Conspiratio Kendianat* nem Szamosközy írta, s hogy a versnek magyar volt az eredete, amelyet valószínűleg Szenczi Molnár Albert fordított latinra és terjesztett el külföldön”.¹¹

⁸ Brutus János Mihály (Velence, 1517 – Gyulafehérvár, 1592) történetíró. Bethlen Farkas (? 1639 – Bethlenszentmiklós, 1679) kancellár, történetíró. Bethlen műve: *Historia de rebus Transilvanicis*; magyar fordítása: *Erdély története*.

⁹ Marczali: *Adatok*, 465–466.

¹⁰ Vö. Marczali: *Adatok*, 466.

¹¹ Vö. Marczali: *Adatok*, 466. Dézsi Lajos Szenczi Molnár Albert, Keserű Bálint Debreczeni János szerzősége mellett érvelt. Dézsi: *Szenczi Molnár Albert*, i. m.; Keserű: *A „Conspiratio Kendiana” szerzője*, i. m.

Marczali Henrik így summázta Szekfű Gyula értekezésének ismertetését: „Valóban köszönettel tartozunk a szerzőnek ezen fáradságos, eredményes és szerény munkájáért. Kívánjuk, hogy tovább haladva ezen az úton, mind többet megvilágítson az erdélyi történetírásnak homályos, vagy elhomályosított részei közül.”¹²

A száműzött Rákóczi

Emlékezetpolitikai kontextus

II. Rákóczi Ferenc újratemetésére 1906. október végén került sor. Több mint kétszáz évvel a szabadságharc kitörése és több mint százhetven esztendővel a bujdosó fejedelem halála után. Hamvait az Oszmán Birodalomból hozták haza. Orsovától Budapestre, a Keleti pályaudvarra október 28-án érkezett meg a gyászvagon, ahol Bercsényi Miklós, Esterházy Antal, Sibrik Miklós, Rákóczi József, Zrínyi Ilona és Thököly Imre koporsójával együtt Bárczy István főpolgármester és gyászhintó várta. A budapesti gyászmenet végighaladt a belvároson a Bazilikához, ahol gyászmisét tartottak. A következő nap Rákóczi, társai és édesanyja koporsóját Kassára szállították, és a kassai dómban helyezték örök nyugalomra. Thököly Imre koporsóját pedig Késmárkon, az evangélikus templomban temették el.

Ahogy 1894-ben, Kossuth temetésekor a Hatvani utcát Kossuth Lajos utcának, úgy 1906-ban a Kerepesi út belvárosi részét Rákóczi útnak, a Csömöri utat pedig Thököly útnak nevezték el. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, az országgyűlés 1906. október 23-án érvénytelenítette Rákóczi száműzetését (1715:49. tc. 2., 3. §), és törvénybe iktatta a fejedelem érdemeit, amelyet az uralkodó szentesített.

Rákóczi hamvainak hazahozatalát a reformkor óta sokan hozták szóba. Az 1906-os újratemetés képviselőházi kezdeményezője Tisza István, Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos voltak, de a köztudatban Thaly Kálmán nevéhez kötődött. Thaly Kálmán, aki költő, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, műkedvelő kutató, forrásközlő és történetíró volt, önmagáról alkotott képe szerint Rákóczi fejedelem „íródeákja”, akiről Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos bebizonyította, hogy nemcsak kuruc balladákat adott közre, hanem hamisította is őket.¹³ A hamvak hazahozatalát díszes albumban örökítették meg, Márki Sándor, a kolozsvári egyetem történelem tanára pedig háromkötetes monográfiában írta meg és adta ki a fejedelem életrajzát (1907–1910).¹⁴

Marczali Henrik Szekfű munkája, *A száműzött Rákóczi, 1715–1735* és a körülötte kirobbant botrány kapcsán 1914-ben fejtette ki véleményét. Állásfoglalása kontextusba helyezéséhez idézzük fel Marczali Rákóczi-képét *A magyar nemzet története* 18. századi kötetéből (1898), *Rákóczi és a nép* című előadásából (1907) és *Magyarország történetéből* (1911)!

Marczali 1898-ban és 1911-ben publikált történelmi elbeszélése szerint a Rákóczi-szabadságharc akadályozta meg, hogy I. Lipót és I. József Magyarországot beolvassza a Habsburg Birodalomba, és ezzel megváltoztatta az ország alávetett, kiszolgáltatott és súlytalanságra kárhoztatott helyzetét. A szabadságharcban nemcsak a kiváltságosok, hanem a kiváltság nélküli nép is részt vett, abban a reményben, hogy személyében szabaddá, katonáskodása révén nemessé válik. Rákóczi emigrálása önzetlen, méltóságteljes és önfeláldozó

¹² Marczali, *Adatok*, 467.

¹³ Thaly Kálmán (Csép, 1839 – Zablát, 1909) életéről és életművéről lásd: R. Várkonyi: *Thaly Kálmán*, i. m. *A száműzött Rákóczival* szinte egyidejű filológiai Thaly-kritikák: Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*, i. m.; Tolnai: *Kuruczok irodalmunk szövegeiről*, i. m.; Király: *A kurucz balladák hitelességének kérdése*, i. m.; Tolnai: *Thaly kuruc balladáinak keletkezéséhez*, i. m.

¹⁴ Márki: *II. Rákóczi Ferenc*, i. m. Lásd még: Márki: *A száműzött Rákóczi*, i. m.

cselekedet volt. Marczali konklúzióját az emigrációról és az emigránsról – együttérző, tárgyszerű és nemzetközi összefüggésekbe ágyazott – áttekintés után vonta le.¹⁵

Ehhez képest Szekfű Gyula már *A száműzött Rákóczi (1715–1735)* című könyve címválasztásával visszatért az 1906-ban hatályon kívül helyezett 1715: 49. törvénycikk 2. és 3. §. hoz. Nemcsak Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát és Márki Sándor háromkötetes könyvének Rákóczi- és Kossuth-kultuszát utasította el, hanem mindenfajta Rákóczi-kultuszt. Úgy és azzal, ahogy a kultuszt és a párhuzamot visszájára fordította: „...minden emigráció haszontalan a közre.”¹⁶

Szekfű az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de a könyv egészéből nyilvánvaló, hogy korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett, ami akkor már szemben állt a török kiverését eredményező felszabadító háború következtében területileg és politikailag ismét egységes Magyarországgal. Minthogy – Szekfű olvasatában – Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka az önálló Erdély visszaállítása volt, ez a törekvés az emigráns politikai szerepét komolytalanná, súlytalanná, anakronisztikussá és kártékonná tette. Ezért nem volt, nem is lehetett hatása korában és jelentősége sem később. Nemzeti eszménnyé emelése tehát félreértésen alapult. Az a történelmi személyiség ugyanis, aki az ország egységének megbontására törekedett, nem testesíthette meg az egységes és független Magyarország ideáját. Az eszményítés – amivel kultuszának kialakítói, elsősorban Thaly Kálmán, kísérleteztek – ezért nem állja ki Szekfű szerint a történettudományi kritika próbáját.¹⁷

A ránk maradt levelezésből tudjuk, hogy Angyal Dávid egyáltalán nem értett egyet azzal, amit a könyv korrektúrájából olvashatott: a végszóval. Károlyi Árpád pedig (aki korábban és többet láthatott a szövegből) rábeszélte a szerzőt, hogy hagyja ki a szövegből a Kossuth-kultuszra utaló mondatokat. Horváth János stiláris korrekciói – aki az egész szöveg megszületését nyomon követte és javította – jóval koherensebbé tették barátja gondolatmenetét és fogalmazását.

Szekfű Gyula nemcsak a Rákóczi- és Kossuth-kultuszt vetette el, hanem a függetlenségi küzdelmek pozitív megítélését is, amelyeket leértékelt és kirakott a szimbolikus politizálás világából, a magyar nemzeti panteonból. Ezzel viszont az egykori kurucellenes Habsburg-párti propaganda röpiratirodalma és az aulikus történetírás, saját korában pedig Ferenc Ferdinánd trónörökös és (az Osztrák–Magyar Monarchia német és szláv súlypontú föderalizálására készülő) politikai körének állásfoglalásaihoz került közel. Azokhoz, akik a magyar rendi-függetlenségi küzdelmekben, így a Rákóczi-szabadságharcban is barbár, törökpárti, feudális, oligarchikus, reakciós, szeparatista, rendi érdekérvényesítési kísérletet láttak. Akár tudta ezt, akár nem. Az viszont bizonyosnak tekinthető, hogy könyvét nem megrendelésre, hanem saját iniciatívájára írta, s az az ő némileg elsietett alkotása volt. Az emlékezetpolitikai helyzetet pedig adottnak tekinthetjük.

Voltak, akik – Hanns Schlittertől Schöppflin Aladáron át Szabó Ervinig – rokonszenveztek a könyvvel. Schlitter „a Rákóczi-bálvány” ledöntése után „a 48-as legenda” elosztatására

¹⁵ Marczali: *Magyarország története III. Károlytól*, i. m.; Marczali: *Rákóczi Ferenc és a nép*, i. m.; Marczali: *Magyarország története*, i. m.

¹⁶ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, i. m. Előző címvariánsok Szekfű Gyula Takáts Sándorhoz és Riedl Frigyeshez 1913-ban írt levelei alapján: *A Rákóczi–d’Andrezel levelezés, Thaly emlékére képekkel, Rákóczi Törökországban*. Az alkotási folyamatról: Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 61–75.

¹⁷ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 52–68., 334–337., 345.

buzdított.¹⁸ Voltak, akik – Domanovszky Sándortól Szende Pálon át Braun Róbertig – komoly fenntartásokkal fogadták a könyvet. Még többen voltak azok, akik – Ballagi Aladártól Kacziány Gézáig – elfogadhatatlannak tartották és nemzetellenesnek minősítették.¹⁹ A visszhang nemcsak átlépte a szakkritika határait, hanem 1914 tavaszán és nyarán politikai botrányba torkolt a sajtótól a népgyűléseken át a képviselőházig terjedően. A botrány pedig Szekfű számára olyan kulcsélménnyé vált, ami nagyon beszűkítette, szinte kizárta a tárgyszerű, meggyőző és hiteles szakmai diskurzust. Mindezt nagymértékben enyhíthette volna, ha a kéziratot megjelenés előtt szaklektor bírálhatta volna.

Miután rekonstruáltuk *A száműzött Rákóczi* emlékezetpolitikai kontextusát, lássuk Marczali Henrik állásfoglalását!

Állásfoglalás

Marczali *Az Est*-nek 1914. április 1-jén nyilatkozott, közvetlenül azután, amikor a lap tudósította olvasóit, hogy „az Akadémia tegnapi összes ülésén foglalkozott [...] az első magyar tudományos társaságra [...] árnyékot vető tettel, hogy Szekfű tendenciózus Rákóczi-könyvét kiadta. Az ülésen az Akadémia kénytelen volt egy nyilatkozatban Szekfűről elítélő véleményt mondani. »Ellenszenves« munkának mondotta a könyvet és kijelentette, hogy nem azonosítja vele magát. Ezzel az Akadémia kapitulált az országos felháborodás előtt.”²⁰

Marczali először állást foglalt arról, hogy szabad-e politikai elvárásoknak befolyásolnia a történetíró, majd a műről mondta el véleményét. Komoly, de elsietett, egyoldalú forrásbázisra támaszkodó munkának tartotta. „Annál később vagyok elmondani véleményemet, mert csak azt mondom el, amit körülbelül egy hónapja elmondtam dr. Szekfű úrnak. Történetírónak nemcsak joga, de kötelessége megírni az igazat. Hogy az egyeseket, pártokat, vagy felekezeteket sért, az ítéletére befolyással nem lehet. Ki meggyőződését bárminő előítélettel szemben nem meri kimondani, nem is érdemli meg a historikus nevet. De ahhoz, hogy az igazat megtaláljuk, nagy munka kell és minden elfogultság hiánya. Emberek vagyunk, tévedhetünk, mindent meg kell tennünk, hogy lehető csekély legyen a tévedés valószínűsége. Ehhez pedig csak úgy jutunk el, ha minden hozzáférhető, becses forrást, mely bárminő oldalról megvilágítja a kérdést, elolvasunk, megbírálunk, mielőtt ítéletet mondanánk. Dr. Szekfű úr kétségtelen sok és becses anyagot használt fel, de elmulasztotta, hogy a Párizsban lévő anyagot, amely annyira kiegészítené a Bécsből szerzettet, szintén oly mértékben feldolgozza és felhasználja. Tudományos szempontból ez az eljárása az, amellyel nem érthetek egyet.”²¹

Szekfű Gyula a nyilatkozatot aznap levélben köszönte meg: „Igen Tisztelt Tanár Úr, engedje meg Méltóságod, hogy a hírlapi támadásokra írt szerény *Feleletem* egy példányát régi tiszteletem és hálám jeléül ide mellékeljem. S egyúttal arra kérem, fogadja szívesen hálás köszönetemet azon férfias és abszolút tudományos fellépésért, mellyel az én ügyemet nyilatkozata által megtisztelte. Sohase lehettem oly büszke arra, hogy Méltóságod tanítványa vagyok, mint e tökéletes világosságú, kétséget fenn nem hagyó sorok olvasásakor. És nagy

¹⁸ Schlitter, Hanns Johann (Vicenza, 1859 – Bécs, 1945) levéltáros és történész, a bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltár igazgatója, Ferenc Ferdinánd körének tagja, a *Gesamtmonarchie* híve, Szekfű Gyula főnöke. (https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schlitter_Hanns_1859_1945.xml) *Der wahre Franz Rákóczi*. Reichspost, Ápril 2, 1914. Lásd még: Ress (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége*, 315.

¹⁹ Ballagi Aladár (Kecskemét, 1853 – Budapest, 1928) politikus, történész, egyetemi tanár; Kacziány Géza (Arad, 1856 – Budapest, 1939) író, publicista, politikus; Polonyi Géza (Zsitvakenéz, 1848 – Budapest, 1920) ügyvéd, országgyűlési képviselő, miniszter.

²⁰ *Szekfű és az Akadémia*. *Az Est*, 1914. április 1.

²¹ *Szekfű és az Akadémia*, i. m.

melegség fogta el lelkemet, hogy Méltóságod nem törődve a tömeg ugatásával, nem vonta meg támogatását tőlem, szegény tanítványától.”²²

Angyal Dávid (aki a Szekfű melletti és a hecckampány elleni *A művelt magyar olvasóközséghez!* című, húsz történetíró, tizenkét múzeumi, könyvtári és levéltári szakember, egyetemi nyilvános és magántanár, öt főiskolai történettanár és huszonnégy középiskolai történettanár által aláírt nyilatkozatot kezdeményezte) leveléből megtudjuk, hogy a nyilatkozatot „Hóman nem akarta aláírni. Marczali olyan sok teketóriát csinált, hogy lemondotunk aláírásáról.”²³

Magántanári pályázat-értékelés

Szekfű Gyula, a bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltár allevéltárnoka 1914. január 20-ról keltezte a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékáni hivatalához intézett kérelmét, amelyben magántanári képesítését kérte – a kollokvium elengedésével – „a XVI-XVIII. századi magyar történet témaköréből”.²⁴

Február 3-án kelt Angyal Dávid egyetemi tanár, az I. számú (1526 utáni) magyar történeti tanszék tanára előzetes jelentése a kérelemről.²⁵ Ennek alapján egy hét múlva a kar úgy határozott, hogy a jelöltet a kért témakörből „a magántanári habilitatio cselekményeire bocsájta és az érdemleges jelentések elkészítésével Marczali és Angyal ny. r. tanárokat bízta meg”.²⁶

A hivatalos procedúrát Szekfű már kezdettől igyekezett informálisan előmozdítani Ballagi Aladárnak, az újkori egyetemes történet tanárának írt levelével, és Fejérpataky László válaszából kikövetkeztethetően nála, az oklevél- és címertan tanáránál is. Szekfű a következőket írta: „... bátor vagyok jelenteni, hogy a napokban beadtam kérvényemet a magántanárságért a budapesti bölcsészeti kar dékáni hivatalába. Igen szerettem volna erről Méltóságodnak szóbeli jelentést tenni és szíves útbaigazítását kikérni, megemlékezve arról a jóindulatról, amellyel Méltóságod ezen témáról már másfél évvel ezelőtt Bécs széles körútján beszélni szíves volt. Hivatali teendőim miatt azonban nem tudtam mindeddig szabadulni innen, de remélem, hogy a jövő héten személyesen kikérhetem Méltóságod szíves jóindulatát és pártfogását.”²⁷

Fejérpataky pedig így tudósította: „...ma megvolt az első szavazás a magántanárság dolgában, mégpedig fényes eredménnyel. 30 titkos szavazatból 29 volt az *igen*. Reményilem, meg van győződve arról, hogy az egyetlen *nem* beadója nem én voltam. Az érdemleges

²² Szekfű Gyula Marczali Henriknek, Bécs, 1914. április 4. MTA KIK Kt Ms 6068/28.; Szekfű: *Felelet*, i. m.

²³ Angyal Dávid Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. április 28. ELTE EKK G 628. A nyilatkozat: *A művelt magyar olvasóközséghez!* i. m. Lásd: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 97–98.; Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 113–114. Marczali Póli visszaemlékezése szerint édesapja (nyilván pillanatnyi indulat hatása alatt fogalmazva) azt állította, hogy „kidobta” Szekfűt a Rákóczi-könyv miatt, amit elsiített, egyoldalú könyvnek tartott. Marczali P.: *Apám pályája*, 72–73. Ez az eset *Az Estben* 1914. április 1-jén megjelent interjúból visszafelé következtetve feltehetően 1914. március elején történhetett.

²⁴ Szekfű kérvényének melléklete. ELTE EKL EL BK 1459/1913–14.

²⁵ Angyal Dávid: *Előzetes jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. ELTE EKL, EL BK 1459/1913–14.

²⁶ Bölcsészkarai ülési jegyzőkönyv, 1914. február 10. ELTE EKL, EL.

²⁷ Szekfű Gyula Ballagi Aladárnak, Bécs, 1914. február 7. ELTE EKK H 286. Vö. Ballagi: „*A száműzött Rákóczi*”, i. m.; Ballagi: *Az igazi Rákóczi*, i. m.; Szekfű: *Mit vétettem én?* i. m.; Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*, 71–73.

bírálok: Angyal Dávid és Marczali Henrik; még valószínűleg ebben a félévben kerül az ügy végleges döntésre és nem kételkedem abban, hogy az eredmény akkor is ily fényes lesz. Melegen üdvözlö, Ballagi Aladár nevében is, ki erre külön megkért ...”²⁸

1914 őszén Szekfű már így nyilatkozott Angyal Dávidhoz írott levelében: „Magántanárság: jobb szeretném, ha nem adtam volna be a kérvényt. Nem azért, mintha a visszautasítás alterálna, ha ugyan vissza leszek utasítva. De be nem adás esetén nagy kiábrándulástól kíméltem volna meg magamat. Marczalihoz nemcsak tanítványi érzések (ezek nem éppen erősek vele szemben), hanem valódi vonzódás fűzött. Ha nem is érintkeztem vele sokat (nem akarván Szabó D[ezső]vel és másokkal egy sorban állani), de minden hibája mellett is szerettem [...] Rosszul esett [...], ha baj történt vele, vagy ha rosszat hallottam róla. [...] Rosszul esett és fáj, ha egy-egy újabb munkáját láttam, ami nem méltó tehetségéhez, tudományához és saját kezdetéhez. De most, amikor ő akadályozza meg az én pályámat, mikor ezt jobb érzése ellen teszi, mert hisz nem csinált titkot belőle, hogy tőlem többet várt, mint egyebektől, hát ez olyan dezillúzió, amit a docentúra sem ér meg. Ha nem adom be a kérvényt, nyugodtan, zavartalanul ápolhatta volna otthoni pártfogoltjainak üvegházba való cserjéit, s nem kellett volna kimutatnia, hogy az én kompozícióm nem látja szívesen. A tény maga, hogy ő csinál nehézséget, annyira rosszul esik, hogy az már egészen mindegy, sikerülni fog-e neki Ball[agival] együtt a habilitálást megakadályoznia.”²⁹ Levele nemcsak arról tudósít, hogy Szekfű – egyébként nem alaptalanul – szorongott budapesti egyetemi habilitációja miatt, hanem (számos leveléhez hasonlóan) gyámolítás iránti igényéről is.

Marczali következő, ránk maradt, Szekfűhöz írt levelében megköszönte a *Török–magyar oklevéltár* I. kötetét, és jelezte, hogy Szekfű számíthat rá. Örül, hogy egykori tanítványa dolgozik. Érzékeltette, ismeri, mit jelent meghurcoltnak lenni: „Kedves Doktor Úr! Nagyon köszönöm a könyvet, még jobban szíves sorait. A könyvet, sajnos, karácsonyi vakáció előtt nem olvashatom el. Jó társaságban jelenik ott meg, de hát az kinek imponál? A hivatalos részvétel pedig inkább baj. Ügyének elintézését addig halasztom, míg biztos és tiszta eredményre nem számíthatok. Azt hiszem, engem ismerve, eddig is jól tudta, hogy más szándékom nem lehetett. Nem kell soká várnia és ezért ettől a szándékomtól semmi más tekintet el nem téríthet. Mindenek fölött örülök, hogy dolgozik és az eddig tapasztaltak nem vették el kedvét és nem csökkentették erejét. Még jó, hogy ily fiatalon esett át ezen a tapasztaláson, amely előbb-utóbb reánehazedik mindnyájunkra, kik komolyan vesszük az igazságot. Régi szeretettel maradok híve.”³⁰ A levél utolsó mondata a Szent Imre kollégisták Marczali ellen indított antiszemita rágalomhadjáratára utalt, amely 1910-ben kezdődött, és 1913-ban azzal ért véget, hogy a Kúria elítélte a sajtóhadjáratot elindító Friedreich István újságíró rágalmazásért.³¹ A hecckampány egyik kulcsfigurája azonos személy volt azzal, aki *A száműzött Rákóczi-*

²⁸ Fejérpataky László Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. február 10. ELTE EKK G 628.

²⁹ Szekfű Gyula Angyal Dávidnak, Bécs, 1914. szeptember 15. MTA KIK Kt. Ms 804/2. Szabó Dezső történet (Makó, 1882 – Debrecen, 1966). Vö. Szekfű: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története*, 448–451.; Szabó: *Válasz*, 553–555.; Szekfű: *Szabó Dezső válaszára*, 654–655.

³⁰ Marczali Henrik Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. december 2. ELTE EKK G 628.; Karácson (gyűjt., ford.): *Török–magyar oklevéltár*, i. m.

³¹ Marczali: *Emlékeim*, 187–194., Marczali P.: *Apám pályája*, 49–52. Friedreich István (Gernyeszeg, 1878 – Budapest, 1915) írói álneve: Görcsöni Dénes. Újságíró, az *Alkotmány* munkatársa és a *Katolikus Szemle* rendszeres cikkírója volt.

ügyében és Szekfű rehabilitálása ellenében 1916-ban interpellált a képviselőházban: Sággy Gyula.³²

Marczali Henrik 1915. április 14-én vetette papírra érdemleges jelentését Szekfű Gyula tudományos munkásságáról mint a habilitációs bizottság által kiküldött bíráló. Fél évtizeddel a „Marczali-ügy” kiobbantása után s egy évvel *A száműzött Rákóczi*-botrány első hullámainak elültétét követően. Részletes, higgadt, empatikus és kritikus jelentést vetett papírra.³³ Úgy látta, hogy Szekfű forráskritikai közleményeiben új anyagot közölt, és kútfőkritikai munkát végzett, filozófiai esszéje Anatole France *Jeanne d'Arc*-járól pedig a szerzőt „nemcsak igen olvasott embernek, hanem jeles írónak mutatja be”.³⁴ Tegyük hozzá: Marczali bő három évtizeddel korábban feldolgozta a Jeanne d'Arc-per négy vastkos kötetben kiadott iratait, és 1878-ban a *Budapesti Szemlé*ben esszét publikált Jeanne d'Arc tetteiről, szerepéről és történelmi jelentőségéről.³⁵

Szekfűt tovább méltatva írta a következőket: a *Serviensek és familiarisok*ban „alkotmányunk és egész berendezkedésünk feudális elemeit igyekszik kimutatni a királyság eredetétől fogva a mohácsi vész koráig. Ki akarja mutatni, hogy egész osztályok állottak egyes világi és egyházi országnagyok és nagybirtokosok alatt, éltek »kenyerükön és portájukon« és fügtek tőlük bíraskodás és közigazgatás tekintetében is. Nagyrészt kiadatlan oklevelekkel támasztotta alá felfogását és rendszerbe foglalta azt. Azáltal viszont, hogy nem különítette el egymástól a királyi szolgákat és a tiszti és magánuralom alatt lévő familiárisokat, nem látta, hogy az előbbiből fejlődött ki a köznemesség. Holott nagy különbség van abban, hogy Lengyelországban az egész nemesség az urakat szolgálta, míg Magyarországon az urakkal szemben felépített megyék fedezékében biztosította saját magát és a királyi hatalmat. E tévedésből folyik Werbőczy helytelen megítélése is. A Tripartitum alkotója kétségtelenül túlságba vitte a nemesi egyenlőséget, de mégsem vét annyira a történeti igazság ellen, mint az, ki a megyét, mint az oligarcháktól független testületet úgyszólván észre sem veszi. Hiba az is, hogy a Tripartitumban főleg közjogot lát, holott az bevezetésétől eltekintve, főleg a nemesi magánjogot, főleg a birtokjogot tárgyalja.”³⁶

A Szekfű-levelezésből tudjuk, hogy Tagányi Károly, Erdélyi László, Mika Sándor, Angyal Dávid és Károlyi Árpád elismerő véleménnyel voltak a *Serviensek és familiarisokról*. Erdélyi a *Történeti Szemlé*ben nagy elismeréssel ismertette a művet.³⁷ Marczali álláspontjához hasonló bírálatot fejtett ki viszont Hóman Bálint két évvel korábban a *Századok*ban megjelent ismertetésében. Angyal Dávid érdemleges jelentésében pedig az elismerés és a kritika egyaránt megtalálható.³⁸

³² Marczali: *Emlékeim*, 187–194., kül. 188., 191. Sággy Gyula (Edelény, 1844 – Budapest, 1916) jogász, politikus, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár, 1910-ben a Budapesti Tudományegyetem rektora.

³³ Marczali Henrik: *Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. Budapest, 1915. április 14. ELTE EKL, EL BK 1774/1913–14. (a továbbiakban: Marczali érdemleges jelentése)

³⁴ Uo.

³⁵ Marczali: *Jeanne d'Arc*, i. m.; Marczali: *Emlékeim*, 77–78. Quicherat: *Procés*, i. m.; Szekfű: *Anatole France*, i. m.; France: *Vie de Jeanne d'Arc*, i. m.

³⁶ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

³⁷ A levelezés vonatkozó részéről lásd: Dénes: *A történelmi Magyarország*, 38–43. Ismertetések: Erdélyi: *Serviensek és familiarisok*, i. m.; Hóman: *Serviensek és familiarisok*, i. m.

³⁸ Hóman: *Serviensek és familiarisok*, i. m.; Angyal Dávid: *Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. Budapest, 1915. május 11. ELTE EKL EL BK 1774/1913–14. (a továbbiakban: Angyal érdemleges jelentése)

A száműzött Rákóczi, folytatta Marczali, „a reá fordított szorgalmat, széles látókört és a stúdium kezelését [illetően] számottevő és elhunyt mesteréhez [Mika Sándorhoz] méltó munka. [...] a már meglevő s kiadott anyag segítségével, [...] az irodalomnak és még ki nem adott levelezéseknek felhasználásával [...] az egész, aránylag sivár és egyforma körbe életet tudott önteni, sok részletet ki tudott színezni.” „De a részletek mögött elvész az egész. Ő [...], ki annyi vonásáról szól Rákóczinak, a fejedelem önéletrajza és más források alapján, éppen [...] az összefoglaló jellemzéssel maradt adósunk. Szól ugyan Rákóczi jelleméről, de mint valami elmúltról. A fejedelmi Rákóczit nem hozza összeköttetésbe a bujdosóval: nem állapítja meg, annyi nagy törekvésnek megghiúsulása, annyi kicsinyes baj és gond minő változásokat ejtett ezen az alapjában annyira nemes és fennkölt jellemen. Így a bujdosó Rákóczi árnyék marad: éppen emberi formája hiányzik, mert sok vonás még nem ember. Elfelejteti vele, hogy ezt a multat és azt a jelent mégiscsak összeköti valami: a fejedelem egyénisége.”³⁹

Forráshasználata – folytatta Marczali – a szerző szándékától függetlenül egyoldalú, mert szinte kizárólag Rákóczira kedvezőtlen forrásokat használ. Az egész anyagot nem gyűjtötte össze, a francia és a spanyol levéltári anyagot nem dolgozta fel.⁴⁰

„Tudjuk, minő sikert keltett ez a munka. Itt csak az elvi kérdést fejtegetjük. Más, mint tudományos szempontból tudományos könyvet megítélni nem szabad, különben eljutunk az inquisitíóba (Galilei). Aki tudományos meggyőződését, aki a hatalomtól, aki a közvéleménytől megijedve ki nem mondja, nem méltó a historikus névre. Horatius mondása: *Nec vultus instantis tyranni, Nec ardor civium prava iuventium*, őt köti elsősorban.⁴¹ De abból következik a történetíró nagy felelőssége is. Nem szabad kimondani véleményét, ítéletét, míg meg nem tett minden lehető ahhoz, hogy meggyőződése csakugyan lehető biztos és szilárd alapokon nyugodjék. És ha Szekfű valamiben vétett, [...] ebben vétett.”⁴²

Marczali szerint az az állítás, hogy Thálnak sikerült keresztülvinnie, hogy senki se merjen szembeszállni vele, általánosító tendenciája miatt sérti az igazságot. „Ez reám nézve nem áll. Thaly egész diktatúrája alatt úgy írtam Rákócziról és koráról, ahogy meggyőződésem parancsolta. Az ilyen diktatúrának, amely nem tudományos, hanem mint a szerző kifejti, terroron alapult, csak gyöngé, magában nem bízó ember veti magát alá. Nem szükséges, hogy engem névleg is megnevezzen, de az ilyen általánosítás ellen a magyar historiográfia becsülete érdekében [...] tiltakoznom kell.”⁴³ Tudjuk, Marczali volt az, aki a sokak által nemzetietlennek és hanyatlónak tartott 18. századi magyar történelmet úttörő monográfiáiban és feldolgozásaiban nemzeti regenerációként mutatta be.

Marczali Henrik így összegezte érdemleges jelentését: „Ezekben legjobb tudásom s lelkiismeretem szerint igyekeztem a T. Kart tájékoztatni egy nem közönséges tehetségnek még tévedéseiben is érdekes, mert jóhiszemű, eddigi munkálkodása felől. Szekfű általános képzettségét, és különösen históriai műveltségét illetőleg, máris kiválóbb történetíróink közé

³⁹ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁰ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴¹ Az idézet Horatius *Ad Musas de Augusto/Augustus Caesarhoz* első versszakának második és harmadik sora. Az első két versszak latinul: „*Iustum et tenacem propisiti virum / non civium prava ardor iuventium, / non vultus instantis tyranni / mente quatit solida, neque Auster // Dux inquieti turbidus Hadriae, / nec fulminantis magna manus Iovis: / si fractus illabatur orbis, / impavidum ferient ruinae.*” Bede Anna fordításában: „Igaz s kitartó húszívű férfiút / sem pártütőknek bujtoogató dühe, / sem rémítő tyrannus arca / meg nem ijeszthet, a deli szél sem. // vad Adriának háborodott ura, / s nagy Iupiternek mennyköves ökle sem. / Rettenthetetlen, hoghya Föld s Ég / összerogy is, s a romok lesújtják.” *Augustus Caesarhoz*. Horatius: *Összes versei*, 186–187.

⁴² Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴³ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

tartozik. Kritikája mindig résen van, szorgalma bámulatos, kutatási módszere kifogástalan. De alkotási tehetsége nem áll még oly magas fokon. Túlságosan sok benyomást fogadott be ahhoz, hogy azokat magában mind feldolgozza. Ebből következik, hogy nagy feladatokat tűz maga elé, de azokkal teljesen megbirkózni még nem tud. Azt is tekintetbe kell venni, hogy nem tanár, tehát nem kötelessége minden kérdéssel tisztába jönni, mielőtt azt nyilvánosan tárgyalja, és hogy Bécsben, idegen környezetben tartózkodik. Teljes meggyőződés, hogy itthon, mint tanár, lényének rendkívül értékes elemeit jobban kifejtheti. Meg vagyok győződve arról is, hogy akkor háttérbe szorulnak azok a vonások, melyek őt a bujdosó Rákóczinak, tehát egy hanyatló, nem egy alkotó kornak megírására készítették. Ebben a meggyőződésben melegen ajánlom a T. Karnak, méltóztassék Dr. Szekfű Gyulát a további magántanári cselekményekre bocsátani.”⁴⁴

A másik érdemleges jelentés szerzője, Angyal Dávid ugyancsak nagyra tartotta a jelölt munkásságát, és ajánlotta a karnak, hogy bocsássa a további cselekményekre.⁴⁵ 1915. december 9-én a bölcsészkar habilitálta Szekfűt.⁴⁶ Az Egyetemi Tanács 1916. június 23-án hozzájárult a kar határozatához.⁴⁷ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. október 9-én megerősítette az Egyetemi Tanács határozatát, Szekfű Gyula habilitálását.⁴⁸

Vita a Három nemzedékről

Bírálat

Marczali Henrik röviden a *Pester Lloyd*-ban, kifejtett formában pedig az *Egyenlőség Képes Folyóirat*-ában jelentetett meg kritikus véleményt Szekfű *Három nemzedék* című munkájáról.⁴⁹ Eszerint Széchenyi nem volt konzervatív, a liberalizmus etimológiai forrása nem az 1812. évi spanyol országgyűlés körül, hanem Bonaparte államcsínyénél keresendő, a világháború befejezéséig tartó hanyatlás pedig nem a liberalizmus, hanem a reakció uralmának a következménye – sorolta tételeit.

Kritikája a szerző módszertanát is érintette. „Eljárása mindig egyforma. Kész sablonja van, melybe az egyes alakokat vagy eszméket beilleszti és aztán pártállásuk szerint rózsásra, halványra, vagy ha radikális, koromsötétre festi. Ilyen sablon p[éldának] o[káért] az is, hogy Széchenyit romantikusnak mondja valóban minden belátható ok nélkül. Ilyen sablon a Steinnackertől átvett keresztény-germán közösség, melybe a magyar történeti fejlődést vajmi nehéz beleszorítani. Az irodalomban, mely neki úgy látszik pálcalova, szintén nem jár el másképp. Kölcsnyt idézve elmondja, hogy ez az igazi liberális »borzasztó átkok közt vad csoportnak, gyáva fajnak nevezi kortársait«. De azt már nem mondja, hogy ugyanaz a verse, hattyúdala, Zrínyi második éneke, reménnyel, bizalommal tele végződik. [...] Mivel pedig Vörösmarty és Petőfi sehogysem illenek az ő Prokrustes-ágyába, igen bölcsen alig szól róluk. Legnagyobb költőnkkel egy szóval végez. De épp úgy jár el a forradalommal és a Bach-korszakkal is. Ellenben máris külön fejezetet szentel a liberalizmusnak és a zsidóságnak.”

⁴⁴ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁵ Angyal érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁶ Bölcsészkar i. m. jegyzőkönyv. 1915. december 9. ELTE EKL EL.

⁴⁷ Az Egyetemi Tanács 1916. június 23-i határozata Szekfű Gyula habilitálása ügyében, MNL OL VKM K 100 1. 106800/1916.

⁴⁸ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása, 1916. október 9. MNL OL VKM K 100 1. 106800/1916. A habilitáció folyamatára lásd: Dénes: *A történelmi Magyarország*, 122–128.

⁴⁹ Marczali: *Drei Geschlechter*, i. m.; Marczali: *Három nemzedék*, i. m.

Összegzése pedig a következő volt: „Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvvel, hogy mihamarabb vizsgatérhessen az objektív, tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhesen.”⁵⁰

Válasz

Horváth János beszámolt Bécsben élő barátjának a *Három nemzedék* visszhangjáról. Szekfű Gyulát (kettejük levelezéséből láthatjuk) foglalkoztatta, hogy Marczali mit írt a *Három nemzedék*ről: „Marczali Henrik az Egyenlőség Képes Folyóiratában írt; e folyóiratot is Szabolcsi Lajos szerkeszti; cél: magyar izraelita irodalom...”⁵¹ „...Marczali essay-jét (P[ester] Lloyd szerint) még nem /olvastam/. [...] Husztiéknak cikket csak akkor írhatok, ha Szabó Dezső [az író] v. Concha is kirukkol, ezek nélkül legfőlebb ha Marczali nyomósabban írna a Képes Egyenlőségben, mint ahogy P. Lloydba írt.”⁵²

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* második kiadása bevezetésében válaszolt a könyve első kiadásáról megjelent ismertetésekre. Egykori tanára nevét Concha Győző, Hornyánszky Gyula, Patek Ferenc, Baranyai Juszti és Leskó József társaságában említette. A komoly bírálatok, tárgyilagos megjegyzések és tudományos szándékú írások szerzői sorában. Azokéban, akiknek az írásaira a bevezetőben reflektálni kívánt. „Nekik [...] köszönettel tartozom, hogy nem hagyták magukat a munkámhoz tapasztott politikai vonatkozástól elriasztani, hanem komoly tudományos szándékkal foglalkozván vele, több olyan dolgot közöltek, amiből tárgyi szempontból is hasznot meríthettem. [...] az ötőlük felhozottakkal lehetőleg kapcsolatba hozom azon kérdéseket és kétségeket, melyek a közvéleményből különböző utakon és módokon, szóban és írásban, hozzám hatoltak. Mindezek együttvéve három kérdéskomplexumba sorozhatók: az egyik a liberalizmus, a másik a hazai zsidókérdés, a harmadik [...] a mai történetírás módszerét és segédeszközeit illeti.”⁵³

A névsorral Szekfű alapvetően különböző minőségű és színvonalú írásokat azonosított egymással, hiszen Concha, Hornyánszky és Marczali állásfoglalása a művel szemben kritikus, Patek, Baranyai és Leskó viszont teljes mértékben azonosuló volt.⁵⁴

A liberalizmussal kapcsolatos ellenvéleményét Szekfű Concha Győzővel és Hornyánszky Gyulával szemben fejtette ki. Megjegyzése azonban Marczalinak is szólt: „Kiindulópontomnak, a specifikus nemzeti tulajdonoknak mint történeti tényezőknek tekintetbe nem vétele az egyik oka annak, hogy jóhiszemű, tiszteletreméltó bírálóim közül is többen, főképp a harmadik generációhoz számítható korosabbak, a liberalizmus megvédését tartják legfőbb kötelességüknek, azt gondolván, hogy a liberalizmusnak, az elvont elvi rendszernek nálam található definíciójával áll vagy bukik egész munkámnak minden eredménye. De a nemzeti hibák mellőzésére s a liberalizmus megvédésére utalja őket az ő személyes, egyéni felfogásuk [...] [Concha Győzőt] kellemetlenül érintette, rosszul esett neki látnia, mint bélyegzik

⁵⁰ Marczali: *Három nemzedék*, 9., 11.

⁵¹ Horváth János Szekfű Gyulának, Budapest, 1921. február 14. ELTE EKK G 628.

⁵² Szekfű Gyula Horváth Jánosnak, Bécs, 1921. február 19. MTA KIK Kt. Horváth János-hagyaték. Huszti József (Zalabér, 1887 – Budapest, 1954) klasszika-filológus, az Eötvös Collegium tanára. Feltehetően Szekfű híve az Eötvös Collegiumban.

⁵³ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 9.

⁵⁴ Concha: *A conservatív és a liberális elv*, i. m.; Hornyánszky: *Szekfű olvasásakor*, i. m.; Marczali: *Három nemzedék. Tanulmány*, i. m.; Baranyai: *Mi az oka romlásunknak?* i. m.; Leskó: *Három nemzedék*, i. m.; Patek: *Három nemzedék*, i. m.

hanyatlásnak azt a kort, mely az ő és kortársainak vállvetett erőfeszítéseiből, nemes szándékaiból állott elő, s melynek, ha volt is hibája, bizonyára nem annyi és nem az, mint amit ráfog ez a kellemetlen szerző, aki nem is látta, nem is ismeri, sőt meg sem tanulhatta eléggé ezt a tőle távolálló kort. Szubjektív érzéseik tehát szinte tabu alá helyezik az utóbbi generációkban megnyilvánuló organikus bajait a nemzetnek, de annál inkább megnyitják ajkukat a liberalizmus védelmére. Végére is az ő szép korszakuk a liberalizmus kora volt. [...] számukra a kultúrideál még ma is egyet jelent a liberalizmussal, s ma is oly lelkesedéssel szemlélik [...] a liberális alapelveket, mint 48-ban a frankfurti Pál-templom szónokai. És amint a Pál-templom parlamentje magasztos elveket hirdetett, melyek soha meg nem valósultak, úgy ez idealista öregek elvei is ideák csak, melyek igen messzire vannak a valóságtól. Fiatalságuk ábrándjaihoz, lelkük jobb részéhez hívek maradtak, de elszakadtak a valóságtól, melynek sötét rémületeibe, kiegyenlítetlen mélységeibe túlságosan fájdalmas volna az ő mindent egyensúlyozó és saját egyensúlyát megtalált lelküknek lemerülnie.”⁵⁵ Más az elmélet és más a valóság. A történésznek nem a szépen hangzó elvekből és az azok iránti, idejétmúlt nosztalgiákból, hanem abból kell kiindulnia, amit a források mutatnak.⁵⁶ Az asszimilált és az asszimilálatlan bevándorolt galíciai zsidók eltérő tulajdonságokat mutatnak.⁵⁷ A jelenkortörténetnek pedig el kell szakadnia a „kismagyar” beállítottságtól, s a „nagy magyar” – minden magyart átfogó – felfogást kell érvényesítenie. Azt, amelyben kurucnak és labancnak egyaránt helye van. Marczali állásfoglalása, ellenérvei és tételei eszerint a szerző liberalizmusának, korszerűtlenségének, idejét múlt voltának bizonyítékai, illusztrációi. Az érvek mérlegelését és cáfolatát az érvelő – tapintatosnak szánt – megbélyegző minősítése helyettesítette.

Mindehhez egy korántsem jóhíszemű jegyzet társult, amelyben Szekfű Marczalira hivatkozott Szabolcs Lajos *Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján!* című cikkével szemben: „A [...] támadással szemben az *Egyenlőség Képes Folyóiratában*. 1. évf., 1. szám, Marczali Henrik elismeri az » emberséges« hangot, mely a zsidóság kérdésében is könyvem végigvonul. Tárgyi hibát ő sem tud munkám e részéből kihalászni.”⁵⁸

Viszontválasz

Marczali viszontválasza nyilatkozatként az *Egyenlőség* 1922. július 22-i számának 11. oldalán jelent meg. Jelentősége miatt idézem a szövegét:

„*Három nemzedék*. Dr. Szekfű Gyula úr meglelégedéssel állapítja meg, hogy legújabb műve már második kiadását érte. Nem tudom, nem önt-e kelyhébe ürmöt az a tény, hogy a tőle annyira kárhoztatott Trinoleint ennyi idő alatt háromszor is kinyomtatták.⁵⁹ Talán újmutatás ez arra, hogy az, ki tisztán publicista, jobban meghódítja a közönséget, mint az, ki a napi politikai céljaira a tudomány tárházából iparkodik fegyvert kovácsolni.

A második kiadás csak annyiban bővebb, amennyiben még egy bevezetést csatolt hozzá, melyben megígéri, hogy bírálóinak, köztük csekélységemnek megfelel. Nos, én munkája alapját támadtam meg, Széchenyi politikai álláspontjának megítélését megtámadtam úgy, hogy magának Széchenyinek nyomós kijelentéseit hoztam fel ellene. Mit Worten lässt sich

⁵⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 13–15.

⁵⁶ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 16–24.

⁵⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 25–36.

⁵⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 27. 2. lábjegyzet. Vö. Szabolcsi: *Nem vagyunk egyedül*, i. m.

⁵⁹ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. A Trinoleint nem tudtam azonosítani.

trefflich streiten, Mit Worten ein System bereiten.⁶⁰ Ezzel szemben alig cáfolható tényekre hivatkoztam. Hogy erre nem válaszolt, értem. De hogy a felvilágosítás után szövegén változtat, talán érthető, de a tudományban legalább szokatlan eljárás.

Dr. Szekfű Gyula úr nagyon zokon veszi, hogy a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja miatt oly szigorúan, sőt kegyetlenül megtámadják. Támadóival szemben kegyes reám hivatkozni (27. o. második jegyzet). Azt állítván, »hogy munkája e részében nem tudtam én sem tárgyi hibát kihalászni«. Bírálatomnak más volt a célja; az egésznek megítélése, részletekbe nem bocsátkoztam. Azt azonban megírtam, hogy Szekfű úr az egész korszakot a liberalizmus járma alatt nyögőnek tünteti föl és Tiszaeszlárról egy szóval sem emlékezik meg. Azt hiszem, ennyi elég volt az író objektivitásának fokmérésére.

Az ellene való felzúdulást pedig ő maga szavaival teljesen igazolja. Igazolja pedig úgy, hogy Széchenyi hazafias hitvallásának első alapelvéül ezt állítja oda: »A magyar politikában lehetőleg kerülni kell oly problémák fölvetését, mely a szenvedélyeket felkelthetik, és egy népszerű politikai kurzus túlzásaira alkalmat adnak.« (Első kiadás, 31. lap, II. kiadás, 76. lap). Szó szerint idéztem és végeztem.⁶¹

Marczali Henrik *Meddig tart a reakció?* című, 1922 decemberében szintén az *Egyenlőség* hasábjain publikált esszéjét két Szekfű-idézetrel zárta. Azt az esszét, amelyben történelmi párhuzamok áttekintése után vont le a háború utáni reakció tanulságait.⁶²

Nem tudjuk, legfeljebb sejthetjük, Marczali hogyan látta, Szekfű visszatért-e a komoly történetíráshoz. 1927-ben írt rövid historiográfiai összefoglalójában ugyanis név szerint nem foglalkozott Szekfűvel. Ugyanakkor az utolsó lapokon találunk egy megjegyzést azokról, akik egykori tanítványai közül vezető történészek lettek, s akiknek vissza kellene térniük a tárgyilagos, elfogulatlan történetíráshoz.⁶³ Ez nyilvánvalóan vonatkoztatható és nagy valószínűséggel vonatkozott is Szekfű Gyulára.

Kánonképzés

Szekfű Gyula – *A magyar történetírás új útjai* című (1931-ben napvilágot látott), Hóman Bálint által szerkesztett, a történettudomány szellemtörténeti szemléleti nyitása tematikáját és programját tartalmazó tanulmánykötetben megjelent – *A politikai történetírás* című tanulmányában (a szerinte Kossuth Lajos és Thaly Kálmán neve és szemlélete által meghatározott) *kismagyar liberális történetírás* szabadságra és zsarnokságra, jóra és rosszra szűkítő dilettáns redukcionizmusát, politikatörténeti tematikáját és liberális nacionalista függetlenségi tárgyalásmódját mutatta be a magyar történettudomány fejlődése útjában álló legfőbb akadályként.⁶⁴

⁶⁰ Az idézett mondat műfordításban: „Lehet szavakon lovagolni, szóból egész rendszert koholni.” Goethe: *Faust*.

⁶¹ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. A liberalizmus definíciójának hiányát többen is felvetették. Concha és Hornyánszky mellett a Szekfű által a második kiadás bevezetésében megbélyegzett Braun Róbert.

⁶² Marczali: *Meddig tart a reakció?* i. m.

⁶³ Marczali: *Hongrie*, i. m. A szöveg tartalmában és műfajában Marczali két korábbi, 1896-ban publikált historiográfiai írásának a folytatása volt.

⁶⁴ Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434. Szekfű értelmezésével némi párhuzamot mutat (bár a két szerző sem egymást, sem egymás műveit nem ismerte, és a két kontextus is igen különbözött egymástól): Butterfield: *The Whig Interpretation of History*, i. m. Vö. McIntire: *Herbert Butterfield*, i. m.; Patterson: *Nobody's Perfect*, i. m.

Marczali Henriket azok közé a magyar történetírók közé sorolta, akik Thaly Kálmán dilettantizmusától és diktatúrájától nem érintett távoli területeken komoly tudományos műveket írtak. Olyanokat, amelyeket bátran oda lehet állítani a korabeli osztrák és német szakirodalom teljesítményei mellé. Marczali Pauler Gyula, Salamon Ferenc, idősebb Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Tagányi Károly és Takáts Sándor társaságában helyezhető el. Az objektív, nagymagyar nemzeti történetírás szempontjait érvényesítő történetíró, akinek a szemlélete – ha nem is '48-as függetlenségi párti, hanem dualista kormánypárti, '67-es liberális – elavult, túlhaladott, korszerűtlen volt: „...a '80-as és '90-es években nagy feltűnést keltettek Marczali Henriknek a 18. század, ez erőteljesen elhanyagolt korszak történetével foglalkozó művei (*Magyarország története II. József korában*. I–III, 1881, 1885, 1888, *Mária Terézia 1717–1780*. 1891, *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig*, 1898, *Az 1790–91. évi országgyűlés*. I–II. 1907.). Marczali német egyetemeken szakszerű történettudományi képzést nyervén, némileg a német tanári típushoz közeledett, műveiben erős hatására akadhatunk, ha nem is a '48-as, de '67-es szabadságideának és liberalizmusnak. [...] nemcsak a '48, de a '67 emberei is a liberalizmus gondolkörében éltek, s a politikai történetírás teherbíró képességét mutatja, hogy liberális orientációjukat történeti műveikben is büszkén emlegetik.”⁶⁵

Szekfű Marczalinak az egyetemről történő eltávolítását felesleges brutalitásnak látta.⁶⁶ *Az Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* jegyzeteiben hivatkozott Marczali *Magyarország története II. József korában* és *Az 1790–91. évi országgyűlés* című könyveire. A *Magyar történetben* pedig Marczali több művét is használhatónak minősítette, másokról viszont távolságtartó fenntartással nyilatkozott.⁶⁷

1922-ben és 1931-ben tehát Szekfű Marczali Henriket olyan komoly, német iskolázottságú, forráskritikai képzettségű, nagy teljesítményű történetíróként mutatta be, akinek a szemlélete '67-es liberális volt. Jobb, mint a '48-as liberálisoké, de túlhaladott, korszerűtlen, nem követendő a megújuló, korszerű, nagymagyar szellemi-történeti történetírás számára.⁶⁸

A *Magyar történet* utolsó kötetében Szekfű Gyula talán éppen Marczali 1922-ben írt nyilatkozatára válaszolt. Nevezetesen arra, hogy egykori tanítványa hogyan egyeztetni össze a korlátlan liberális térhódítás tételével azt, hogy az antiszemitizmus egyre inkább erősödött, amint azt Tiszaeszlár és az Antiszemita Párt is mutatta. Szekfű történeti elbeszélése nem tagadta, hogy Tiszaeszlár és az Antiszemita Párt hatással volt a nagy tömegekre, de politikailag mindvégig elszigetelt maradt, hiszen a politikai elit liberális volt és az is maradt. A *Három nemzedékben* felrajzolt ábrázolás nemcsak tovább élt, hanem tovább szigorodott a *Magyar történetben*. Az agráriusokat, az Antiszemita pártot és a Katolikus Néppártot (az utóbbinak Szekfű Gyula édesapja, Szekfű Ignác, Steiner Fülöp székesfehérvári püspök bizalmasa alapító tagja volt) az uralkodó liberális irányzattal ellentétes, elszigetelt törekvések közé sorolta.⁶⁹

⁶⁵ Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434. Vö. Gooch: *History and Historians*, 434.

⁶⁶ „Tökéletesen igaza van Marczalira nézve. Felesleges brutalitás volt.” Angyal Dávid Szekfű Gyulának, Budapest, 1924. július 29. ELTE EKK G 628/184.

⁶⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 604., IV. 603., 611., 617–618., 621–622., V. 607–609., 612–613., 623., 632., 634.

⁶⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 37–44.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434.

⁶⁹ Szekfű: *A XIX. és XX. század*, 554. Nagyon köszönöm Törő László Dávidnak, hogy felhívta figyelmet a *Magyar történet* Tiszaeszlár és Antiszemita Párt-értelmezésére, és arra, hogy ez Szekfű Gyula utólagos válasza lehetett Marczali nyilatkozatára. A dualizmus kori újkonzervativizmus és a szélsőjobb boldali radikalizmus és az ellenforradalmi korszak ideológiai kapcsolódásáról lásd: Szabó M.: *Az ellenforradalmi korszak eszméletörténeti előzményei*, i. m.; Szabó D.: *A Katolikus Néppárt*,

Megemlékezés

Szekfű Gyula 1936. március 30-án ezt írta Domanovszky Sándornak: „...jelentem, hogy néhányan mint Marczali Henrik egykorú tanítványai Tóth Zoltán indítványára összegyűlekezünk most pénteken, f. hó. 3-án déli ¾ 12-kor a Gresham palotabeli Venezia-kávéházban, s onnan átmegyünk Marcz. lakására, ott igen egyszerű formák közt üdvözlendő. Tudtommal ott leszünk Tóth Zoltánon kívül Madzsar, Gombos, Szentpétery, Eckhart, Benisch, – legfeljebb 10–11-en. Igen örülnénk, ha Te is eljönnél.”⁷⁰

Marczali Póli visszaemlékezésében így idézte fel édesapja nyolcvanadik születésnapját: „Reggel, amikor beléptem a szalonba, akkor eszméltem rá műve igazi nagyságára. Jaj be más képet nyújtott ez a tágas szalon aznap. Az egyik ablakmélyedésben Voinovich, gyermekkorom drága Voji-ja üldögélt. A magyar nyelv és a versek szépségét tőle tanultam meg. A távoli nagy zongora öblében, a kerek asztalkán tornyosuló virághalmazok között itt-ott látszottak ki a női gratulánsok kalapjai. De a szoba közepén, a csillár alatt egy szokatlan képződmény vonta magára a még álmos, mondhatjuk impresszionista szememet. Első pillanatra sötét, terebélyes fatörzsnek tűnt, melyet egy fejsze embermagasságban hasított le. Ágak, lombok helyett lassan férfifejek bontakoztak ki előttem. Közelebb lépve megismertem néhányat. Apám régi tanítványai voltak, többségük egyetemi professzor. Egyikük, a »Rangáلتester«, Domanovszky hálás szavakkal köszöntötte fel a könyvtárából belépő apámat, aki meghatott válaszában azt hangsúlyozta, hogy ő mindössze az igazság keresésére tanította őket.”⁷¹

1943. június 23-án, Marczali Henrik sírköavatásán a rákoskeresztúri zsidó temetőben (Tóth Zoltán kezdeményezésére) Szekfű Gyula a Magyar Tudományos Akadémia és a régi tanítványok nevében mondott beszédet. Az iskolázottságot, a kritikai érzéket, az igazság szeretetét, az ahhoz ragaszkodást említette Marczali szellemi öröksége legfontosabb elemeiként. Racionalistaként, a felvilágosodás híveként írta le, de tudományos pályafutásának áttekintése és jellemzése során komoly, szakszerű, forráskritikus, úttörő, egyetemes vonatkoztatású, másoknál előrébb tartó, objektív történetíróként jellemezte. Nem határolódott el a '67-es nagy nemzedéktől, hanem saját elődeiként és követendő példákként mutatta fel őket, s az ő legjobbjaik között egykori tanárát: „Marczali, mint a *Budapesti Szemlé*ben Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.” „Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékeztére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.”⁷²

i. m.; Szabó M.: *Politikai kultúra Magyarországon*, 93–207., 275–306.; Szabó M.: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története*, 101–214., 241–285., 287–339.

⁷⁰ Marczali lakása: Budapest: V. Arany János utca 16. III. emelet (1931–1840). A névsor: Tóth Zoltán (Budapest, 1888–1958), Madzsar Imre (Jakab) (Nagykároly, 1878 – Budapest, 1946), Gombos F(erenc) Albin (Ambrózfalva, 1873 – Budapest, 1938), Szentpétery Imre (Középpalólya, 1878 – Budapest, 1950), Eckhart Ferenc (Arad, 1885 – Budapest, 1957), Benisch (Némethy) Artúr (? 1881–1972). Szekfű Gyula Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30 MTA KIK Kt Ms 4527/304.

⁷¹ Marczali P.: *Apám pályája*, 72.

⁷² Szekfű: *Marczali Henrik*, 125–132., újabban: Marczali: *Emlékeim*, 309–315., idézet 314.

A beszéd Szekfű koncepciójának átértelmezését tartalmazta, hiszen immár – a *Három nemzedék és a Magyar történet* beállításával szemben – az uralkodó liberalizmussal szembenálló irányzatok közül nem a Katolikus Néppárt, az Antiszemita Párt és az agráriusok, hanem Gyulai köre képviselte a hanyatló kor legjobb magyarjait. Igaz, továbbra is a hanyatló korét.

Beszédét így fejezte be: „Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte legvégső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi, tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet – hálásak vagyunk neki mindeztért, és kegyelettel őrizzük emlékét.”⁷³

Ez a Marczali különbözött az 1922-ben és 1931-ben megalkotott képtől. Igaz, korábban is jelen volt a jó szándékú s – az 1931-ben leírtak szerint – komoly iskolázottságú és teljesítményű történetíró imázsa, de azt egyértelműen felülírta az idejétmúlt, korszerűtlen liberális alakja. 1943-ban nemcsak az arányok változtak meg, hanem az egyes elemek értékelése is.

1948-ban Szekfű Gyula két és fél év moszkvai követség után hazatérve így emlékezett Marczali Henrikre: „Az egykorú szövegek pontos, filológiai és diplomatikai kritikája volt Mika Sándor szerint [...] minden történettudományi munkának elengedhetetlen kezdete. Ezt a kritikát tanította ő a Kollégiumban, s mivel úgy találta, s ebben is igaza volt, hogy az egyetemen ezt a kritikai módszert akkor egyedül Marczali Henrik tanította, mindent megtett, hogy a jobb kollégisták Marczali hallgatóiként vizsgázzanak és készítsék disszertációjukat.”⁷⁴

Konklúzió

Marczali Henrik 1906-ban a *Budapesti Szemlé*ben publikált ismertetésében az egyetemi tanár hívta fel a figyelmet egykori doktorandusza példás forráskritikai teljesítményére. Az 1914-ben *Az Est*nek adott interjúja állásfoglalás volt *A száműzött Rákóczi*ról: tudományos munka, de elszáradt, egyoldalú forrásanyagon alapszik. Az 1915-ben írt „érdemleges jelentés”-ben Marczali Henrik, a Történelmi Szeminárium igazgatója, húsz éve a II. számú (1526 előtti) magyar történeti tanszék tanára tárgyilagosan, szakmai, történetírói, pedagógiai és lélektani hozzáértéssel, valamint az objektivitás igényével értékelte egykori tanítványa, a bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltár allelevéltárnoka, Szekfű Gyula 1906 és 1913 közötti szakmai teljesítményét, aminek eredményeként egyértelműen javasolta habilitálását.

Kettőjük viszonya 1915-ben a bíráló és a megbírált közötti aszimmetrikus, hierarchikus viszony volt. Ez visszájára fordult 1921–1922-ben a *Három nemzedék* bírálatával és Szekfű válaszával. Marczalit ugyanis a berendezkedő ellenforradalmi kurzus jegyében rivalísa, Ballagi Aladár és fajvédő ellenségei, Tuzson János és Méhelý Lajos kezdeményezésére 1919 őszétől ténylegesen, 1924-től, éppen száz éve pedig Klebelsberg Kuno miniszter döntésével formálisan is kiszorították az egyetemről és a magyar tudományos életből. Tanszékére 1925-ben Hóman Bálint került (1925–1931), akinek utóda Mályusz Elemér (1934–1945), majd Deér József (1945–1948) lett, akit a tanszék élén Molnár Erik váltott fel (1949–1956), őt pedig Elek Lajos (1957–1982).

Szekfű Gyula pozíciója az ellenforradalmi kurzus kiépülése során megerősödött. Annnyira, hogy 1925-től a budapesti tudományegyetem I. számú (1526 utáni) magyar történeti tanszékének nyilvános rendes tanára és a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1941-től

⁷³ Marczali: *Emlékeim*, 315.

⁷⁴ Szekfű: *Mika Sándor*, i. m.

pedig rendes) tagja, 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemle* szerkesztője, 1929-től pedig a *Hóman–Szekfű-féle Magyar történet*, az új szellemtörténeti szintézis több mint négy (Mátyástól az első világháborúig terjedő időszakot tárgyaló) kötetének a szerzője lett.

Marczalival szemben, aki történetírói függetlensége védelmében sohasem fogadott el semmiféle kitiűntetést, ő egyre inkább a magyar történetírás kánonjának meghatározója lett, s a Corvin-koszorú (1930), a Kazinczy-díj (1936), a Berzeviczy Albert-jutalom (1938), az MTA nagyjutalma (1943) és a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztje (1948) birtokosa.

Marczali Henrik a vita során, 1921–1922-ben a magyar izraelita felekezeti sajtóba, a neológ *Egyenlőség* hasábjaira szorult vissza, míg Szekfű könyvének a katolikus Élet Irodalmi és Nyomda Rt.-nél publikált második kiadásában jelentette meg álláspontját. Olyan helyzetben, amelyben a *Három nemzedék* lett a kánon, és hosszú ideig az is maradt.

Szekfű kilenc év múlva, 1931-ben *A magyar történetírás új útjai* című tanulmánykötetben publikált kánonképző tanulmányában tért vissza a témához. Akkor sem Marczalival vitatkozva, hanem a historiográfiai konstrukció, a történetírás kánonjának kibontásával. Azaz, hogy hogyan nem és mivel szemben kell művelni az új magyar szellemtörténeti történetírást.

Marczali Henrik 1910-ben átélt egy ellene irányuló antiszemita rágalomhadjáratot. Állampolgári méltósággal viselte, és három évvel később jogilag győztesen került ki belőle. 1919-től 1924-ig átélte azt, hogy megfosztották katedrájától. Azt, hogy mennyire viselte meg, nem tudjuk. Azt igen, hogy ennek ellenére rendszeresen dolgozott és publikált.⁷⁵

Szekfű Gyula nevét 1914–1916-ban megbélyegző napilapcikk, népgyűlési határozatok, képviselőházi interpellációk tették országosan ismertté és hírhedtté. A *Három nemzedék* sikere után a keresztény középosztályi olvasóközönség körében meghatározó tekintély lett.

A Rákóczi-botrány idején javarészt olyanok támadták, akiket híveinek szeretett volna tudni, és túlnyomórészt olyanok védtek, akiket nem szívesen látott a maga oldalán. Védekezése során az őt vádlókat nemzetellenesnek, önmagát a nemzeti értékek védelmezőjének látta és láttatta. A traumát ártatlan áldozatként élte át, megbélyegzőit pedig elkövetőknek, ádáz demagógoknak és az általuk feltűzött éretlen közvéleménynek tartotta. A botránysorozat számára kulcsélmény volt, amit sohasem dolgozott fel, hanem besorolásokkal, indoktrinációval, konstrukciókkal minősítve értelmezett, a meghurcolt, független tudós, a felelőtlen demagógok és az általuk elcsábított éretlen közvélemény kategóriáival. A botránysorozatra adott válaszában megalkotott sémát a botrány elülte után a magyar historiográfiára és az 1526 utáni magyar történelemre alkalmazta a *nagymagyar–kismagyar út/felfogás/politika* szembeállításával. Ezzel önmagát, vitapartnereit, olvasóit, híveit és ellenfeleit (feltehetően öntudatlanul) csapdahelyzetbe hozta, amely teljes azonosulást követelt, s emiatt minden bírálatot dilettánsnak, rosszhiszeműnek és ellenségesnek tartott. Így önmagát nemcsak egy lehetséges álláspont képviselőjének, hanem a vádló és a végső verdiktet kimondó bírónak a szerepébe helyezte. Hívei és ellenfelei ezért aközött választhattak, hogy vagy kénytelenek kritikátlanul azonosulni vele, vagy viselik a Szekfűt kritizálókat dilettáns demagógoknak minősítő bélyeget.⁷⁶

⁷⁵ Marczali: *Emlékeim*, 187–194.; Marczali P.: *Apám pályája*, 49–52.; Dénes: *Választott nemzet*, 184–189., 254–292.

⁷⁶ Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 61–179., 217–254. Az értelmezés kerete Stephen Karpman – az áldozat, az elkövető és a megmentő egyaránt traumatizált szerepeit megjelenítő – trauma-háromszöge, amelyre Szilágyi Vera klinikai pszichológus hívta fel a figyelmemet: Karpman:

Amennyiben bevonjuk Marczali *Magyarország történetét* és a *Magyar történet* Szekfű által írt köteteit a vizsgálat körébe, Szekfű Gyula szellemtörténeti programja, periodizációja és tematikája középpontjában a *nagymagyar–kismagyar politika* szembeállítását és a nyugati eszmék és intézmények magyarországi átvételét (a kulturális transzfert) találjuk.⁷⁷ Marczali és Szekfű historikus műveinek elemző (a különböző diskurzusokkal és kontextusai-ikkal kellő elmélyültséggel számot vető) összehasonlítása ígéretes feladat.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (ELTE EKK)

Szekfű Gyulának írott levelek. G 628.

Szekfű Gyula előadásai, jegyzetek. G 629.

Szekfű Gyula egyetemi előadásai. G 630/1–14.

Szekfű Gyula levelei 1908–1920 (Dümmerth Dezső kéziratok másolatai az Eötvös Collegium levéltárából. H 286.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár (ELTE EKL, EL) Bölcsészkar iratok. (BK) Bölcsészkar ülési jegyzőkönyvek. (BKÜJ)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt.)

Marczali Henrik egyetemi előadásairól készült jegyzetek. 1912–1914. Kossányi Béla, az Eötvös Collegium tagja jegyzete. Ms 5355/11–17.

Szekfű Gyula levele Marczali Henriknek, Bécs, 1914. április 4. Ms 6068/28.

Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak, Bécs, 1914. szeptember 15. Ms 804/2.

Szekfű Gyula levele Horváth Jánosnak, Bécs, 1921. február 19. Horváth János-hagyaték.

Szekfű Gyula levele Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30. Ms 4527/304.

Szekfű Gyula: *Mika Sándor (1859–1912). Visszaemlékezés a pályakezdésre*, 1948. Ms 5982/116. (Nyomtatásban: Szekfű Gyula. Vál. s. a. r., bev: Dénes Iván Zoltán. Budapest: Új Mandátum, 2001.

[Magyar Panteon] 167–172.)

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL)

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyetemek, főiskolák, középiskolák, 1916. (VKM K 100)

Nyomtatott források

A művelt magyar olvasóközönséghez! Világ, Az Ujság, Budapesti Hírlap, 1914. április 29.

Ballagi Aladár: „A száműzött Rákóczi”. Akadémiai Értesítő, 25. kötet (1914). 289–300. füzet, 412–429.

Ballagi Aladár: *Az igazi Rákóczi*. Budapest: Rényi Károly, 1916.

Baranyai Jusztin: *Mi az oka romlásunknak?* Egyházi Lapok, 1920. december 15.

Braun Róbert: *A magyar történetírás revíziójához*. Huszadik Század, 1918. 71–74.

Braun Róbert: *A liberalizmus bukása*. Auróra, 1921. 5–12.

Braun Róbert: *Új előszó egy régi könyvhöz. Szocializmus*, 1922. 428–430.

Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transilvanicis*. 1–16. köt. Kézirat. Kiadását Keresden kezdték meg 1684-ben.

Bethlen Farkas: *Historiarum Pannonico Dacicarum libri X a clada Mohacsensi 1526 usque ad finem seculi*. 1–6. Nagyszeben: Benkő József, 1782–1793.

Fairy Tales, i. m.; Karpman: *Eric Berne Memorial Specific Award Lecture*, i. m.; Karpman: *A Game Free Life*. 4. Bibliográfiai adatok: <https://karpmandramatriangle.com/bibliography.html>

⁷⁷ Marczali: *Egyetemes és nemzeti történelem*, i. m.; Marczali: *Előszó*, i. m.; Marczali: *Magyarország története III. Károlytól*, i. m.; Marczali: *Magyarország története*, i. m.; Szekfű: *XVIII-ik század*, i. m.; Szekfű Gyula egyetemi előadásai, jegyzetek. ELTE EKK G 629.; Szekfű Gyula egyetemi előadásai. ELTE EKK G 630/1–14.

- Bethlen Farkas: *Erdély története*. 1–5. Ford.: Bodor András – S. Varga Katalin – Kasza Péter. Jegyz.: Pálffy Géza – Jankovics József. Budapest–Kolozsvár: Enciklopédia – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000–2010.
- Concha Győző: *A conservatív és a liberális elv*. Budapesti Szemle, 186. kötet (1921) 532. szám. 25–80.
- Erdélyi László: *Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok*. Történeti Szemle, 2. évf. (1913) 282–287.
- France, Anatole: *Vie de Jeanne d'Arc*. 2. Paris: Calman-Levy, 1908.
- France, Anatole: *Jeanne d'Arc élete*. Ford.: Görög Lívia. Utószó: Makkai László. Budapest: Gondolat, 1972.
- Goethe, Johann Wolfgang: *Faust*. Ford.: Jékely Zoltán – Kálnoky László. Johann Wolfgang von Goethe: Faust (niif.hu) (Letöltés: 2024. január 31.)
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 1–7. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1928–1934].
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 2. kiadás. 1–5. köt. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935–1936.
- Hóman Bálint: *Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok*. Századok, 47. évf. (1913) 540–545.
- Hornýánszky Gyula: *Szekfű olvasásakor – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Társadalomtudomány, 1. köt. (1921) 477–486.
- Karácson Imre (gyűjt., ford.): *Török–magyar oklevéltár (1533–789)*. Szerk.: Thallóczy Lajos – Kracsma-rik János – Szekfű Gyula. Budapest: Szent István Társulat, 1914.
- Károlyi Árpád: *Szamosközy István történeti maradványai*. Budapesti Szemle, 17. köt. (1878) 34. sz. 246–274.
- Leskő József: *Szekfű Gyula »Három nemzedék« című könyve*. Egri Egyházmegyei Közlöny, 53. évf. 1921. április 16. 62–65.
- Marczali Henrik: *Jeanne d'Arc*. Budapesti Szemle, 17. köt. (1878) 34. sz. 335–373.
- Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I–III. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Pfeifer Ferdinánd, 1881., 1885., 1888.
- Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717–1780*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Franklin, 1891.
- Marczali Henrik: *Egyetemes és nemzeti történelem. Akadémiai székfoglaló*. Akadémiai Értesítő, 1894. 80–89.
- Marczali Henrik: *A magyar történeti irodalom a XVIII. században*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. 1. köt. Budapest: Athenaeum, 1896. 500–508.
- Marczali Henrik: *Az újabbkori magyar történetírás*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. 2. köt. Budapest: Athenaeum, 1896. 787–801.
- Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig 1711–1815 / Később: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*. (A magyar nemzet története VIII.) Budapest: Athenaeum, 1898.
- Marczali Henrik: *Előszó a Világtörténehez*. In: uő (szerk.): *Nagy képes világtörténet*. 1–12. köt. Budapest: Franklin–Révai, 1898–1905. <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01roofo2.htm> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Marczali Henrik: *Történeti módszertan*. Szerda 5-től 6-ig. Régi országház. Meghirdetve: *A Budapesti Kir/ályi/. Magyar Tudományegyetem tanrendje*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1905–1906.
- Marczali Henrik: *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Írta Szekfű Gyula*. Budapesti Szemle, 126. köt. (1906) 357. sz. 463–467.
- Marczali Henrik: *Rákóczi Ferenc és a nép*. Budapesti Szemle, 129. köt. (1907) 361. sz. 1–9.
- Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés*. I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907.
- Marczali Henrik: *Magyarország története*. Budapest: Athenaeum, 1911. (A műveltség könyvtára).
- Marczali Henrik: *Drei Geschlechter*. Pester Lloyd, Nr. 295. 1920. December 16. 1. Reggeli kiadás.
- Marczali Henrik: *Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről*. Egyenlőség Képes Folyóirata, 1921.1. sz. 9–11.
- Marczali Henrik: *Három nemzedék*. Egyenlőség, 1922. július 22. 11.

- Marczali Henrik: *Meddig tart a reakció?* Egyenlőség, 41. 1922. december 30.
- Marczali, Henri: *Hongrie*. In: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organization et resultats du travail historique de 1876 à 1926. Vol. 1–2. Paris: Felix Alcan, 1927. Vol. 1. 209–218.
- Marczali Henrik: *Emlékeim*. Utószó, az idegen szövegeket fordította: Gunst Péter. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. (Eredetileg: Nyugat, 1929. 1. köt. 9. sz. 569–576., 10. sz. 687–692., 11. sz. 719–726., 12. sz. 810–815. 2. köt. 13. sz. 29–35., 14. sz. 96–112., 16. sz. 225–234., 18. sz. 295–302., 19. sz. 353–368., 20. sz. 416–424., 23. sz. 477–484., 24. sz. 534–545., 1931. 16. sz. 614–626., 17. sz. 709–721.)
- Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékeim Marczali Henrikről*. München: Új Látóhatár, Auróra kiskönyvek, 1973.
- Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. (Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források) Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021.
- Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. 1–3. köt. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Magyar Tudományos Akadémia, 1907–1910.
- Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Budapesti Szemle, 149. köt. (1914) 449. sz. 161–179.
- Patek Ferenc: *Három nemzedék*. Katholikus Szemle, 35. évf. (1921) 193–207.
- Quicherat, Jules (éd.): *Procés de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc*. 1–5. Paris: Jules Reynouard, 1841–1849.
- Quintus Horatius Flaccus: *Összes versei. Opera omnia*. Kétnyelvű klasszikusok. Szerk.: Borzsák István – Devecseri Gábor. *Ódák*. Budapest: Corvina, 1961. https://adt.arcanum.com/hu/view/S_zaza_dok_1913/?pg=630&layout=s&query=+540 (Letöltés: 2024. január 31.)
- Ress Imre (bev., szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008.
- Szabó Dezső: *Válasz Szekfű Gyulának A magyar országgyűlések története II. Lajos korában című könyvről szóló bírálatára*. Századok, 45. évf. (1911) 553–555.
- Szabolcsi Lajos: *Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján*. Egyenlőség, 1920. december 11.
- Szekfű és az Akadémia. Az Est, 1914. április 1.
- Szekfű Gyula: *Anatole France*. Budapesti Szemle, 143. köt. (1910) 405. sz. 350–387.
- Szekfű Gyula: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Századok, 45. évf. (1911) 448–451.
- Szekfű Gyula: *Szabó Dezső válaszára*. Századok, 45. évf. (1911) 654–655.
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1913.
- Szekfű Gyula: *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*. Akadémiai Értesítő, 1914. 251–260.
- Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit*. Budapest: Dick Manó, 1916.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Második kiadás. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1922.
- Szekfű Gyula (szerk., bev.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848*. (Magyarország újkorabeli történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez) Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926.
- Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931. 397–444.
- Szekfű Gyula: *XVIII-ik század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Második, javított és bővített kiadás. 4. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935–1936. 235–575.
- Szekfű Gyula: *A XIX. és XX. század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Második, bővített, teljes kiadás. 5. köt. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935–1936. 145–604.
- Szekfű Gyula: *Marczali Henrik. Sírköavatási beszéd*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve (1943) 125–132. (Újabban: Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 309–315.)
- Szilágyi Sándor (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603*. Eredeti és egykori példányokból kiadta Szilágyi Sándor. 1–4 köt. (Monumenta Hungariae Historica) Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1876–1880.

Szakirodalom

- Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London: Bell, 1931.
- Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári képezésének ügye 1914–1916*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 2. Szerk. Sinkovics István). Budapest: ELTE, 1976.
- Dénes Iván Zoltán: *Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula*. In: Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. A szerkesztő munkatársa: Nagy József Zsigmond. Budapest: Ráció, 2011. 195–212.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony: Kalligram, 2015.
- Dénes Iván Zoltán: *Értelmiségi minták*. Budapest: Kalligram, 2019.
- Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022.
- Dénes Iván Zoltán: *A nagymagyar–kismagyar politika fogalma*. *Korunk*, 35. évf. (2024) 4. sz. 39–51.
- Dézsai Lajos: *Szenczi Molnár Albert 1574–1633*. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Történelmi Társulat, Franklin, 1897.
- Gooch, George Peabody: *History and Historians of the Nineteenth Century*. London: Longmans, Green and Company, 1913.
- Karpman, Stephen B.: *Fairy Tales and Script Drama Analysis*. *Transactional Analysis Bulletin*, vol. 26/7. (1968) 39–43. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Karpman, Stephen B.: *Eric Berne Memorial Specific Award Lecture*. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Karpman, Stephen B.: *A Game Free Life. The Definitive Book on the Drama Triangle and the Compassion Triangle by the author. The New Transactional Analysis of Intimacy, Openness and Happiness*. San Francisco, CA: Drama Triangle Productions, 2014. <https://karpmandramatriangle.com/bibliography.html> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Keserű Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 évf. (1963) 3. sz. 360–368.
- Király György: *A kurucz balladák hitelességének kérdése*. *Budapesti Szemle*, 162. köt. (1915) 460. sz. 136–144.
- McIntire, Carl Thomas: *Herbert Butterfield Historian as Dissenter*. New Haven – London: Yale University Press, 2004.
- Patterson, Annabel: *Nobody’s Perfect. A New Whig Interpretation of History*. New Haven – London: Yale University Press, 2002.
- R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest: Akadémiai, 1961. (Tudománytörténeti tanulmányok 1.)
- Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*. *Irodalomtörténet*, 2. évf. (1913) 427–452.
- Szabó Dániel: *A Katolikus Néppárt 1895–1914*. Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest, 1985. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, D 10926.)
- Szabó Miklós: *Az ellenforradalmi korszak esztétikájának előzményei*. In: Veliky János (szerk.): *Studium II*. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörnek Kiadványai 5.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, Magyar Történelmi Intézet, 1971. 87–93.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantis, 1989. (Medvetánc könyvek)
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története. (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum, 2003.
- Tolnai Vilmos: *Kuruczok irodalmi munkái szövegeiről*. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 37. évf. (1913) 404–412.
- Tolnai Vilmos: *Thaly kuruc balladájának keletkezéséhez*. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 45. évf. (1921) 126–133.

ALABÁN PÉTER

Munka és Folytonosság MTA-WORK-Lendület kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 170–191.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.170-191

www.aetas.hu

A filmszociográfia mint történeti forrás

*Mikrotársadalom a Gulyás testvérek filmjeiben**

ABSTRACT. *Film-Sociography As A Historical Source: Microsociety in the Gulyás Brothers' Films.* The aim of this study is to demonstrate the significance of audiovisual historical sources using the film-sociographies made by the duo of Gyula Gulyás and János Gulyás, including the antecedents of filmmaking and its influencing factors. The six-part “Domaházi hegyek között...” (Among The Hills of Domaháza) and 1983’s “Ne sápadj!” (Don’t Pale!) depict different stages of the life, as well as the show trial of Alfonz Medve, a “peasant-bourgeois” from Domaháza, who can be seen as a symbolic figure of the post-peasantry. The films depict the reckoning following the failure of the New Economic Mechanism, the attempts to conceal the underdeveloped economy, the functioning of the agricultural cooperatives, as well as the local unraveling of the traditional peasant society in the 70s and 80s through the circumstances of the “new”, rural working class that also began participating in industrial production.

Keywords: *social history, film-sociography, agricultural cooperative, preservation of traditions, rural workers*

Miközben Gulyás Gyula és Gulyás János a *Domaházi hegyek között...* című filmszociográfia-sorozata forgatásának kezdete (1978) óta immár negyvenhat, a *Ne sápadj!* bemutatója (1983) óta negyvenegy, e filmek egyik kiemelt főhőse, Medve Alfonz halála (2008) óta pedig tizenöt év telt el, az audiovizuális források – ezzel együtt pedig a filmszociográfiák – bevonása a Kádár-kori hatalmi visszasságok, valós társadalmi folyamatok, illetve a tapasztalattörténetek vizsgálatába ez idáig kevesebb figyelmet kapott. Elég utalni arra, hogy a szociográfiai irodalom klasszikusának tartott népi író, az akkor már brit, majd francia emigrációban élő Szabó Zoltán emlékére történő ajánlást a rendezőknek nem engedélyezték. A háttérben húzódó politikai és gazdasági mechanizmusok tükrében ez nem véletlen, hiszen – a társadalmi érzékenységet szem előtt tartva – a Gulyás testvérek hasonlóképpen tették „szókimondóan” láthatóvá a magyar vidék korabeli állapotát, a megélt emberi sorsok személyes, olykor mégsem egyedülálló, gyakran kollektívnek érezhető drámai konfliktusait, törésvonalait. Gulyás János 2021 decemberében hunyt el, egyedi hangon szóló, szociografikus érzékenységgű személyisége a megalkuvás nélküli számvetésre, a társadalmi valósággal való szembenézésre ösztönözte a nézőket.

A jelen tanulmány nem filmtörténeti elemzés és történetleírás, amely a dramaturgia, a filmgyártás, a rendezői stílus, az esztétikai minőség vagy a kamerakezelés módszertanát alapul véve közelít a főbb kérdésekre. Fő célja az, hogy az általam részben helyszínen végzett terepszintű lokális vizsgálat társadalomtörténeti eredményeihez kösse a dokumentumfilmek új módszereket kínáló alternatíváit, jellemezve azok társadalomtörténeti forrásértékét. Az

irodalmi, a publicisztikai, illetve a társadalomtudományi igénnyel megírt szociográfia didaktikájának, forrásértékének összevetése a mozgóképpel (jelen esetben a filmszociográfiával) számos módszertani tanulmány alapja lehet, ám terjedelmi okokból itt erre nincs lehetőség. „Fordított” megközelítésmóddal azonban, ha az átélt emberi sorsok és életutak hatásmechanizmusán keresztül feltárt hatalmi viszáltságok és válaszreakciók bemutatásába bevonjuk audiovizuális forrásként a vonatkozó filmalkotásokat, az rávilágíthat a „mögöttük álló” gondolati tartalomra és a történeti háttérre. Az esettanulmány tehát egyfajta kísérlet a dokumentumfilm mint történeti forrás felhasználására, amely során a borsodi barkó falura, Domaházára, a tapasztalattörténetre, az élethelyzetek hatalom általi kriminalizálására koncentrálok, ezért sincs lehetőség kitérni most más, hasonló témájú dokumentumfilmek elemzésére.

Szociográfiák és filmszociográfiák

Ahogy az 1930-as évek szociográfiái és szociotípiái, úgy a szocializmus évtizedeinek filmszociográfiái és egyéb filmalkotásai is segítséget adhatnak ahhoz, hogy a mozgókép és a filmkészítés oly sajátos lehetőségein, így az adott korban dokumentumértékűnek nem is tűnő megörökített felvételein keresztül megfigyelhessük a hiteles valóságkép megannyi mozaikját. A rendszereken átívelő, a társadalom alsó rétegeit érintő, generációkon keresztül öröklődő problémák folytán szinte magától értetődőnek tűnik az előbb említett műfajok közötti átfedések összevetése, egyszersmind forrásértékük hasznosítása a korszak társadalomtörténeti kutatásaiban.

Kiragadott példánk korántsem véletlenek. Az 1951-ben végleg Londonba költözött Szabó Zoltán 1938-ban megjelent művében az Északi-középhegység nyugati részének szociográfiáját¹ írta meg, a Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk hegységek vidékét mutatta be, a Palócföldet is beleértve. A két világháború közötti, szinte érintetlenül hagyott nagybirtokrendszer, illetve a család eltartására képtelen törpebirtok közötti köztes megoldást nyújtó paraszti birtokok hiánya éles kontrasztban állítja elének a két végletet, miközben több országrészben, így az általa vizsgált térségben is az ipari munkavállalás terjedése előre vetítette az elszegényedés jeleit, sokszor az életmódjában nyomort tükröző parasztság felbomlását, a bér munkával és proletarizálódással azonosítható summásmozgalmak terjedését, illetve a paraszti létből való menekülést. A nagy gazdasági világválság tovább súlyosbította a helyzetet, ami a hatalom részéről messze nem kapott komolyabb figyelmet. Szabó művében ugyanakkor korántsem csupán a falvakról s a parasztságról esik szó, hanem a megkésett és egyben idegen eredetű, az ősi tradíciókat felrúgó polgárosodásról, illetve a létszámában folyamatosan bővülő, ám meglehetősen megosztott és differenciált bányá- és gyári munkásságról is. A társadalmi jelenségek „hű” leírása súlyos szociális problémákra világított rá az utóbbi réteg kapcsán is. Rézler Gyula cukor-, téglá- és textilgyári munkásokról írt munkái² a szociális helyzetképen túl korszakokra nézve előre mutatónak bizonyultak; elég, ha a szocializmus évtizedeinek egyik sajátos társadalmi jelenségére, a közlekedés-ingázás életformát is alakító formáira gondolunk.

A foglalkozásszerkezet változásaira utal, hogy a Horthy-korszak utolsó népszámlálása idején (1941) a még mindig paraszti többségű magyar társadalom 49%-a tevékenykedett a mezőgazdaságban, miközben 35%-a már ipari munkából vagy bérjellegű jövedelemből élt.³

¹ Szabó: *Czifra nyomorúság*, i. m.

² Tóth: *Rézler Gyula válogatott tanulmányai*, 37–120.; Rézler: *Egy magyar textilgyár*, i. m.

³ Gyáni: *Magyarország társadalomtörténete*, 189.

A későbbi fogalomhasználatnál élve, a primer–szekunder szektorok közötti átrendeződés a szocialista érában tovább folytatódott. Szintén felfigyelt Szabó Zoltán az átmenetiség, a hagyományos és az azzal szakító bipoláris közegében Salgótarján környékén vagy a gyárvaros, Ózd körzetében a már a 20. század első felében is számottevő, életmódjukat tekintve jellegzetes „kétlaki” munkásokra. Az Ózd melletti Hangony-völgy településeinek napi ingázó (bejáró) dolgozói – időben kicsit eltolódva ugyan, de – épp ezt az átmeneti, tranzit közeget képviselték a mezőgazdasági és az ipari munka, a paraszti és „polgári”, egyre inkább urbanizált életforma, a mindennapi szükségletek, a gondolkodásmód, valamint a fennmaradó, ám egyre halványodó népszokások terén.

1945 után a politikai és társadalmi változások felgyorsították ezeket a tendenciákat, ám a hatalom részéről megfigyelhető és „láttatott” reakciók megjelenítése új kérdéseket vetett fel. Ahogy a szociográfiák tudományos, irodalmi és közéleti vonatkozásaival kapcsolatban Bartha Ákos rámutatott: nemcsak az adott korszak kultúrpolitikájára vonatkozó ismereteink bővítését szolgálja, ha ezeket a történeti forrásként kezelt műveket aprólékosan elemezzük, hanem rápillanthatunk a Horthy- és a Kádár-rendszer hatalomgyakorlási módszereire is.⁴ A „nemkívánatos” műfaj az 1960-as évek elején tűnt fel ismét viták kereszttüzében: „...megjelent a »burzsoá« szociográfia és a »szocialista« szociográfia dichotómiája, s az előbbit többen, nagyon kemény bírálattal egybekötve, az »irodalmi« szociográfiával azonosították.”⁵ Végh Antal Penészlekről írt *Állóvíz* című szociográfiája (1968), majd az ennek alapján született, a valóság tényeinek minél pontosabb és őszintébb megismertetésére törekvő irodalmi irányzat dokumentumdráma műfajának egyik legsikeresebb alkotása, Darvas József *A térképen nem található* című darabja (1969) ellenben már egy harmadik műfaj, a filmszociográfia irányába is utat tört. Az elmaradottság, a mélyszegénység, a társas devianciák és a kettőtört – testileg és szellemileg elnyomorodott – szatmári életutak országos jellegű napi gondok felé fordították a figyelmet, hasonlóan Végh 1972-ben megjelent *Erdőháton, Nyíren* címmel kiadott könyvéhez. A helyi közigazgatási vezetés és a pártbizottság részéről indított számos támadás ellenére a szociográfia ismét jelen volt, sőt – Erdei Ferenc kezdeményezésére – 1970-ben elindult a *Magyarország felfedezése* sorozat. Egy-egy folyóirat (például a *Valóság*, *Forrás*, *Mozgó Világ*) körül alakultak ugyan szociográfiai műhelyek, tudományos igénnyel megírt társadalomrajz kevés készült; különösen fontos ezek között az agráriumból való tömeges elvándorlásra és – az iparfejlesztésekkel összefüggően – a paraszti életforma való értékeinek elvesztésére figyelmeztető Kunszabó Ferenc *Sárköz* (1972) vagy az alföldi paraszttársadalom hagyományos életmód- és sorsváltását bemutató Márkus István *Nagy-kőrös* (1979) című munkája. Az utóbbiban az *utóparaszt* „örökletesen hátrányos” léthelyzete hat nyomasztóan, elsősorban a mindig rá nehezedő „rendelkező fölöttes», a politikai-úri hatalmi elit” súlya alatt.⁶

A „gulyáskommunizmus” országában a vidéki szegénység témáját az Aczél György nevével fémjelzett – „tűr-tilt-támogat” mezsgyéjén mozgó – kultúrpolitika igyekezett háttérbe szorítani, habár a Magyar Írók Szövetsége és a Hazafias Népfront Pest megyei Bizottsága szociográfiák és azokból készült dokumentumjátékok készítésére buzdította a fiatal írókat s rendezőket, a kultúrpolitikus szavait szem előtt tartva. Aczél kiemelte: „...az egész lakosság a kor kulturális szintjén éljen és gondolkozzék, hogy a műveltség, a kultúra ne csak az iskolában, ne csak magas szellemi szinten, a tudományban, a művészetben legyen jelen, hanem váljék tömegméretűvé, hassa át az élet mindennapjait, nemcsak a fiatalság, hanem a

⁴ Bartha: *Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén*, 119.

⁵ Kiss: *Állóvízi vihar*, 65.

⁶ A. Gergely: *In memoriam Márkus István*, 237.

felnőttek hétköznapi világát is.”⁷ Persze nem úgy, miképp azt a Gulyás testvérek ábrázolták a *Valóság – sippal, dobbal, avagy tűzön, vízen át* (1968) folytatásaként 1978-ban elkészült *Vannak változások* című, forgatási helyszíneként Penészlekre visszatérő, a „Végh-ankétnek” egyfajta teret adó filmszociográfiában. Gulyás Gyula visszaemlékezése szerint Aczél „a budapesti pártértekezleten másfél oldalas beszédben csak ezzel a filmmel foglalkozott, hangsúlyozva, milyen kártékony és ellenséges aknamunka folyik a filmgyártásban”.⁸ Nem sokkal később a pártbizottságok országszerte bekérték a film kópiáját, továbbképzéseket tartva a kommunista eszme iránti elkötelezettség egyik ellenpéldájáról. A diktatúra ettől durvább válaszaként a később rendezőként ismertté vált, a film ún. stúdiófüzetét⁹ szerkesztő Fekete Ibolyát, a Hunnia Filmstúdió sajtó- és forgalmazási referensét elbocsátották, de Tóth Dezső miniszterhelyettes fenyegetően lépett fel a filmes testvérpár ellen is, akik előtt a rendszert minden addiginál nyíltabban bíráló, a túrt kategóriába sorolt filmalkotás, annak „negligálása” dacára, mégis megnyitotta a »hivatásos« filmgyártás kapuit”.¹⁰

Gulyások a *Cinema’64* amatőrfilmes alkotókörösségében készült filmszociográfiában már jelzésértékűen bemutatták a szocializmus parancsuralmi rendszerét, az 1959-ben szervezeti formát öltött, majd 1961-ben intézményesült (és már filmeket készítő) Balázs Béla Stúdióba (BBS) történt meghívást követően azonban lehetőségük nyílt dokumentumfilm-sorozat, illetve hosszú-dokumentumfilm készítésére is. A film szociográfiai, egyben társadalomtörténeti felhasználásának, dokumentációs bázisának kiszélesítésében különösen nagy szerep várt az amatőrfilmek készítőire. A ’60-as évek kézikamerás *cinéma direct* „megfigyelő” filmjeinek montázst és narrációt egyaránt mellőző alkotói számára a hitelesség és a tárgyilagosság nem csupán etikai kérdéssé vált, hanem a nézők iránti felelősségtudat vállalásából is adódott.¹¹

A jelképes összgeből gazdálkodó BBS sem jelentett teljes körű alkotói szabadságot: „Számítalan olyan témánk volt, amelyről egyszerűen lebeszéltek a saját érdekünkben. Vagy pedig azzal tanácsoltak el, hogy a tervünk nem illik be a stúdió profiljába. Érvényesült tehát egy politikai tiltás”¹² – nyilatkozta Gulyás Gyula a rendszerváltás hajnalán. E tervek jegyében a társadalmi jelenségek filmes ábrázolása, a hatalom visszasságainak bemutatása, illetve a tényfeltárás iránti elkötelezettség kötődött ahhoz az 1969-es kiáltványhoz („Szociológiai filmcsoportot!”), amelyet öt rendező-operatőr és négy író adott ki a *Filmkultúra* folyóirat *Ellenvélemény* című rovatában, utalva – többek között – a társadalmi lét területi egyenlőtlenségeire: „Azt a képet, amit a »kisvárosról«, a »magyar faluról« kap [a néző], néha idejétmúlt reflexiók, elkoptatott extremitások, esetlegesség és az előzetes elképzeléseken alapuló »esztétikum« keresése jellemzi. Ez a kép a legjobb esetben is csak töredékesnek nevezhető.”¹³

A Gulyás testvérek ez utóbbival nem is elégedtek meg, filmkészítési módszereikben a magát „tárgyilagos megfigyelő helyzetébe pozicionáló” és a filmben, a „kamerafegyver” túloldalán megjelenő alkotó alakja, az „életvilágbeli helyszíni jelenlét”¹⁴ hitelessége, a képi valóság manipulálástól való tartózkodás, a problémakeresés, a folyamatos szembesítés, illetve az

⁷ Idézi: Vasy: *A tömegméretű kultúráért*, 8.

⁸ Idézi: Stefka: *Mélytengeri halászat*, 32.

⁹ Fekete (szerk.): *Vannak változások...*, i. m.

¹⁰ Tóth: *A Gulyás testvérek*, 105.

¹¹ Zalán: *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*, 64.

¹² Brassai-Sipos: *Beszélgetés a Magyar Művészetért kitüntettjeivel*, 2.

¹³ *Szociológiai filmcsoportot!* 96.

¹⁴ A. Gergely: *Kamerafegyver*, 16.

utólagos visszacsatolások, valamint a mindennapok világához tartozó témák iránti elkötelezettség és bátor kiállás egyaránt felfedezhető. Mindez kiegészült emberi portrékkal, amelyekben „a különféle társadalmi sérelmeket, hátrányos helyzetet, alulra szorítottságot, elnyomást elszenvedő”¹⁵ és cselekvésképtelen *szenvedő hősök*, illetve az értük is küzdelmet vállaló, „a társadalmi valóság előrevívői, reformerei”¹⁶ szerepében tündöklő *cselekvő hősök* a valóságábrázolás részeseivé válnak előttünk. A *Domaházi hegyek között...* (1978–1979), majd a *Ne sápadj!* (1978–1981) így egészíti ki egymást, a tabuk és a „rendszerhűség” oldása közben pedig – a falukutató táborok új terepkutatói eredményeivel – sajátos rendszerkritika formálódott. Az 1970-es és 1980-as évek fordulójától a Vitányi Iván vezette Népművelési Intézet megjelentetett egy *Szociográfiai Munkafüzetek* című sorozatot is, amelyben közzétették az adatgyűjtések eredményeit. Az egyik ilyen, a Veszprém megyei Dudaron végzett (pontosabban folytatott) falukutatót¹⁷ követően kezdtek forgatni Gulyásék a *Málenkij robot – Filmszociográfia a dudari leventék szibériai lágeremlékeiről az Uraltól Kolimaig* című dokumentumfilmjüket (1987–1989). A korábban elhallgatott, tiltott témák sokasága került nyilvánosságra a népi írók és szociográfiaik történetét is feldolgozó művekkel együtt.

Miért éppen Domaháza?

A kérdésfelvetés és a helyszínválasztás a falu sajátos földrajzi fekvésével is magyarázható. A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyei, ország-, illetve több megyehatár mentén fekvő Árpád-kori település elhelyezkedése, gazdag néphagyományai, folklórja és néprajzi értékei, a keleti palócokra (barkókra) jellemző kurialista (egytelkes kisnemesi) többségű, ám paraszti szinten élő lakossága, egykor jelentős mértékben erdősült, művelésre kevésbé alkalmas, így jelentős munkavégzést kívánó dombvidéke és állattartása, illetve a zártságával indokolható késői bekapcsolódása az ipari munkavállalásba lehet a válasz. A Néprajzi Múzeum online Fényképtárában 355 (etno) fotót felvonultató „hadas” település Ózdtól alig húsz kilométerre fekszik nyugatra, Szlovákiával szomszédosan. Az egykor leginkább pásztorkodással és állattenyésztéssel foglalkozó lakossága „szeges” települési szisztéma szerint, a keleti palóc településekre jellemző nemesi endogámia és a római katolicizmus dominanciájának keretein belül vallási endogámia szerint élt hosszú évszázadokon keresztül. A rendiség maradványainak tovább élését a még a 20. század első felére is jellemző „hadak”, azaz a – jellemzően, de nem kizárólagosan – rokonsági szerveződésen alapuló, gazdasági egységként is funkcionáló nagycsaládok jelentették, élükön a (férfi) családfővel.

A *Domaházi hegyek között...* forgatásakor a Gulyás testvérek számára már nem volt ismeretlen a település, hiszen 1976-ban, az MTV Iskolatelevízió részlege megbízásából 6. osztályos tanulóknak szánt oktatási segédanyagként részben itt forgatták a *Magyar népdal* című harmincöt perces, tehát egy tanórán feldolgozható munkájukat, amelyben a népdalok mellett néptáncokat, sőt a helyi Pávákör és a Muzsikás együttes közreműködésével egy hagyományos kukoricafosztást is bemutattak. A hagyományörzés jelentősége a domaháziak körében mindvégig meghatározó volt: 2021-ben a Domaházi Hagyományörző Egyesület immár ötvenedik születésnapját ünnepelhette, miközben a citerazenekar is újjáalakult a 2010-es években. A „nagy örökségnek” nevezett népművészeti és népzenei hagyaték feltárásán túl ugyanakkor a BBS-ba is meghívott filmesek figyelme csakhamar másfelé irányult, „társá-

¹⁵ Orosz: *A cselekvő és a szenvedő hős*, 49.

¹⁶ A. Gergely: *Virtus*, 111.

¹⁷ A dudari falukutató történetéről és eredményéről bővebben lásd: Lencsés: *Angolok a Bakonyban*, i. m.

dalmi állóvizünk fodrozódását” előidézve. Gulyás Gyula szerint nem az volt a fő cél, hogy „csakis a kilátástalan történeteket tárjuk fel, de mi mást tehettünk volna, ha egyszer azt a társadalmi valóságot akartuk felmutatni, amellyel nemigen lehetett találkozni a mozikban”.¹⁸ A megelőző évek valóban bizonyítják ezt: 1972-ben Ember Judit és Gazdag Gyula *A határozat* című ún. szituációs dokumentumfilmjét¹⁹ betiltották, amikor az 1968. január 1-jével indult, a szocializmus politikai rendszerébe ágyazottan megvalósítani kívánt „új gazdasági mechanizmus” reformkísérlete rövid idő után megbukott. Diktatórikus leállításával (1971) párhuzamosan a reformellenes politikai erők, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) szervei tömegével hurcoltak meg sikeres szövetkezeti vezetőket, végül pedig a reform kidolgozóit (a közgazdász Nyers Rezső KB-titkár és Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest) is leváltották posztjukról (1974).

A *Domaházi hegyek között...* hat része végül egy-egy helyi népdal címével ellátott központi téma köré csoportosult az alkotók szándéka szerint, amelyekkel a falu korabeli társadalmának, mindennapi életének szinte mindegyik jelentős problémáját taglalták a kamerák előtt. A helyszíni vetítéses bemutatóra 1980 májusában került sor. A „minden mindennel összefügg” jelentősége tükröződik a résztémák mindegyikében, s majd került kiegészítésre az ismertebbé vált *Ne sápadj!*-ban néhány évvel később. Az 1981-ben elkészült, de 1983-ban bemutatott utóbbi alkotás részben már portré, hiszen egy főhőst állít középpontjába, ugyanakkor a szociográfiai közeget képviselő, a háttérben feltűnő falusi paraszt-munkásvilág ábrázolása az 1970-es és 1980-as évek fordulójának lokális gazdasági és társadalmi viszonyaira nézve jelentős audiovizuális forrásként tartható számon. Az egymásra épülő filmszociográfiák sora a rendszerváltozást követően is folytatódott: a *Ne kavarj! Szoció-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról* további négy, egyenként mintegy 60 perces része 1995 és 1997 között készültek el. Forrásértéküket – a *Ne sápadj!* kapcsán – Szekfű András öt „titok” megfjtésével tárja elénk: a színterek, mint a lakó- és munkakörnyezet, a tárgyi kultúra és a hozzá kapcsolódó életformák, a társadalmi portré és a társas kapcsolatok, illetve a politika szerepeinek „tapasztalatiságával”, élethű bemutatásával, valamint a nézők felé irányuló, a cselekmény több szálon vezetéséből következő érzelmi ráhatással indokolja azt.²⁰ A *Ne sápadj!* alapját az 1978–1979 között forgatott hatrészes sorozat képezi, amelynek felhasználása módszertanilag is új megközelítést adhat a történész számára. Tanulmányomban – egy immár több mint egy évtizedes, a helyi viszonyokat életközeli módon figyelemmel kísérő kutatás felhasználásával – némileg hasonlóképpen, a társadalmi valóság és a mindennapok történetének kutatása részeként teszek kísérletet új történeti források értékelésére. Arra keresem leginkább a választ, hogy a szakirodalom és az írásos dokumentumok vagy éppen az *oral history* mellett a történeti vizsgálatba bevonható filmszociográfiák társadalomrajza milyen szegmensekből világítja meg a Kádár-korszak vidéki életvilágát, a téleszt és a gyárat, az agráreredetű, gyakran „kétlaki” munkástársadalmat, az egyéni kezdeményezések és a hatalom konfliktusait, a „parasztpolgár” embertípust vagy éppen a hagyományörzés jelentőségét a

¹⁸ Lőcsei: *A Gulyás testvérek Magyar Örökség díja*, i. m.

¹⁹ *A határozat* a diktatórikus hatalomgyakorlás bemutatására törekszik, amikor a koholt vádak alapján perbe fogott sikeres téesztelnök, Ferenczi József meghurcoltatásán keresztül illusztrálja a demokrácia látszata mögött önkényesen irányító pártvezetést, amely manipulatív eszközökkel próbálja meggyőzni az elnökkel szimpatizáló közgyűlést, hogy hívják vissza őt tisztségéből. Losonczy Ágnes a képi világot tekintve puritán alkotás rendezőjének egyedi, a mimika, az arckifejezés változásainak érzékeltetését emelte ki Ember Judit fő eszközeként: az eszköztelenséget, amely „az emberi dráma végigélése a csupasz emberi arcokon. A végtelenségig leegyszerűsített puritán képek érzékeltek a belső drámát.” Losonczy: *Az igazat, csakis az igazat*, i. m.

²⁰ Szekfű: *Ne sápadj!*, 296–300.

helyi kultúrában. Mindezeket pedig egy olyan településen, ahol a földrajzi és a társadalmi periféria egymást fedi.

Társadalom a kamerák árnyékában

A mezőgazdaság kollektivizálása

„Nem győztelek, »Eisenhower«²¹ várni, várni, be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni” – har-sogta Medve Alfonz nótázás közben. 1956 után a teljes kollektivizálás programja ismét napi-rendre került, melynek végrehajtási módja a Kádár-korszak nyitányának átfogó, sokszor el-titkolt, láthatatlanná tett eljárása volt 1959–1960 között, hallgatásra kényszerítve az érintet-teket. A lokális szintű vizsgálatok ennek formáit, illetve a „szocialista bekerítés” és meggyő-zés módzatait a verbális-pszichikai presszió, az adminisztratív manipuláció, illetve a fizikai erőszak (például verések) fokozatainak feltárásával azonosították.²² Az egyházak megtörésé-vel, a magyar írók pacifikálásával az ellenállásban magára maradt parasztság agitálására – Alsómégyen²³ töltött gyermekkorát felidézve – Romsics Ignác történész is jól emlékszik a kor falusi felfogását tükröző népszerű dal sorait felidézve: „Nem győztük az angolokat várni, be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni.”²⁴ Az elkeseredett falusi emberek valóban szó szerint már csak külső segítségben bíztak. Nem véletlenül húzatta el tehát a cigányprímással a do-maházi „parasztpolgár” is a ’60-as évek elején ugyanezt a fentebb idézett nótát, kissé átfogalmazva.

A *Domaházi hegyek között...* filmkockáin a megjelenített helyszínek, a nehéz körülmé-nyek közötti munkavégzés többhelyszínes bemutatása, illetve az élénk tárt bírósági per a Gu-lyás testvérek magukra öltött kutató–megfigyelő–kérdőző hármass szerepkörének közvetíté-sével tárul a szemünk elé. Domaházának alig volt mezőgazdasági művelésre alkalmas terü-lete, a létrejött termelőszövetkezet számára csak az állattenyésztés és az erdőgazdaság ma-radt mint fő jövedelmi forrás. Az előzmények, illetve a domborzati tényezők tekintetében lényeges gazdaságtörténeti változás volt, amikor a helyben működő feudális közbirtokossági formák, illetve később már a polgári törvények által szabályozott legelő- és erdőközösségek társulatai 1945 után megszűntek. Az 1946. évi IX. törvénycikk, továbbá két 1948-ban kiadott miniszteri rendelet a legeltetési társulatok legelőit a községek tulajdonába, illetve földmű-ves-szövetkezeteknek adta. Hasonlóképpen vették át az erdők kezelését az állami erdőgaz-daságok: először a 10 kat. holdnál nagyobb használati illetőségek 10 kat. holdon felüli része került állami tulajdonba (1945), majd az erdőbirtokossági társulatok is elvesztették önálló-ságukat (1952).²⁵ Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően, az 1960-as évek elejére befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, ami 1962-re az erdőbirto-kosságok felszámolásával járt, habár Domaháza környékén több helyen (például Ózd-Sajó-várkony, Uraj) az állami erdőkezelés keretein belül azok mégis fennmaradtak.²⁶

A gazdasági változásokhoz hasonlóan jelentős, ám mégis – más, a gyárvároshoz közeli falvakhoz képest – lassú, a falu zártságát oldó társadalmi átrétegződés 1945 után kezdődött Domaházán, amikor a parasztból ipari munkássá váló lakosság életmódjában és értékrend-jében gyökeres, ám meghatározó változások kezdődtek. Egy 1948-as kormányrendelet

²¹ Utalás az Amerikai Egyesült Államok (USA) 34. elnökére: Dwight D. Eisenhower (1953–1961).

²² Ö. Kovács: *A hagyományos paraszti társadalom felszámolása*, 78.

²³ Homokmégy külterülete Bács-Kiskun vármegyében.

²⁴ Pethő: *„Ez az én olvasatom”*, 43.

²⁵ Petercsák: *A hagyományos paraszti erdőbirtoklás formái*, 25.

²⁶ Petercsák: *A közbirtokosság*, 238–241.

értelmében a termelészövetkezeti csoportok (tszcs-k) három típusát különböztették meg; közülük a III. típus számított a legfejlettebbnek. 1951 elejére Domaházán tíz család mintegy 112 holdon alakította meg az „Úttörő” termelészövetkezeti csoportot, amely az I. típusba soroltan működött. Az 1949. évi népszámlálás idején a község 1182 fős lakosságából mindössze 222 fő rendelkezett valamilyen nagyságú gazdasággal; a legnagyobb arányt az 1–5 kat. holdas kategória képezte (az összes művelt terület 35,1%-ával), míg a 25 hold fölöttiek 13,1%-ot tettek ki.²⁷

„Megérkezik a történelem új futárja, a tsz is. [...] S január óta más fogalmakkal ismerkednek itt az emberek. Termelészövetkezet, munkaegység, előleg, meg agrotechnika, szóval más szavak, új fogalmak” – zengtek a hangzatos szólamok 1961-ben.²⁸ A Hangony-völgyi településeken közel egy időben alakultak meg a téeszek, Domaházán 1961. január 14-én tartották a Dózsa György Mezőgazdasági Termelészövetkezet alakuló közgyűlését. Az új MGTSZ 2790 kat. holdas területének alig 35%-a volt szántóföld. Az erőszakos agitáció során a közel ötven fővel összehívott falugyűlésen a belépés ellen lázadókat akár tíz évig terjedő börtönbüntetéssel is fenyegették, több gazdát pedig leitatással vettek rá a belépő nyilatkozat elfogadására és aláírására. „A kocsmában volt minden: mulatás, közben pedig belépési nyilatkozat. Bakai Albert koma, tanácselnök mondta nekem, hogy írjam alá. Megkértem, hogy inkább mondja ő azt, hogy én már aláírtam. Megtette, de nagy volt a kavarás. Közben jött meg a sógorom; mondta, hogy anyukád azt üzeni, ha aláírod, felakasztja magát. Én válaszoltam neki, hogy »nem írom én alá, nem is úgy indultam ide, csak megtudjuk még, hogy mi lesz a helyzet. Berúg mindenki, de én nem fogok – bírtam én az italt. Egyszer csak megjelent a kocsmá előtt a tanácselnök, a komám. Mondta nekem a magáét, hogy írjam alá, mert ezen a parasztságnak túl kell esnie, ez egy történelmi változás. Végül azt mondtam, üsse kő és a kocsmafalon – miközben a holdvilág mosolygott, a csillag ragyogott – aláírtam, de mondtam, hogy én nem fogom bevinni a tanácsba.«”²⁹ Sokan nem is értették a történetek politikai hátterét, és megpróbálták meggyőzni az agitálókat, hogy – miként később be is igazoldódott – a domaházi határ nagyüzemi termelésre alkalmatlan és tönkreteszi azt.

Az ellenállás nem sikerült: „...megjelentek a kommunisták, jogszerű embereket előre tettek, s mindent erőszakos terrorral bevitték a téeszbe. Aki gyárban dolgozott, hazaküldték, ha nem írta alá a nyilatkozatot [...] nagy volt a kavarás.”³⁰ Az erőszak ellensúlyozására, egyben a hatalom stabilitása érdekében, a Kádár-kormány életszínvonalat érintő engedményeket tett („életszínvonal-alku”). Az immár termelészövetkezeti községben ennek egyik jeleként a „megújulás” erejét szimbolizálta a villanyfény kigyulladásáa ugyanebben az évben. Ez ugyan jelentős – több évtizedes – késéssel (például Ózd egyes munkáskolóniaihoz képest is) történt, ezt követően a falu lényegében fejlődési pályára került.³¹ 1960-ban és 1970-ben Domaháza 1200 fő fölött „tudta tartani” lakónépessége számát, ám azt követően csökkenés kezdődött főként a városokba történő elvándorlás és negatív népmozgalmi folyamatok nyomán.

²⁷ 1949. évi népszámlálás 3., 412–413.

²⁸ Garami Ernő: *Domaházai megújulás*. Észak-Magyarország, 1961. augusztus 20. 196. sz. 4.

²⁹ Interjú Medve Alfonzzal. Domaháza, 2001. szeptember 1. (A szerző tulajdonában.)

³⁰ Uo.

³¹ Még ebben az évben elkészült az új, nyolcosztályos általános iskola, 1964 végén megnyitotta kapuit a kultúrház (mozival), 1968-ban – az ÁFÉSZ bolt mellett – megkezdte működését a Vörösvár Presszó (az első években bisztró), 1971-től önálló háziorvosi rendelés vette kezdetét, 1973-ban pedig betétgyűjtő pénztárat nyitott a Hangony és Vidéke Takarékszövetkezet.

1961-ben végül 293 tagja lett a téesznek, egy évvel később pedig egy tagra 3,8 kat. hold szántóterület jutott.³² A téesz első elnöke alig négy hónap múlva lemondott, s a későbbi években is gyakori volt az elnökváltás. Végül 1963 tavaszán csődöt kellett jelenteni, amikor a munkaegység értéke csupán 9 Ft 12 fillér volt, ám még ezt sem fizették ki. Ezt követően a kilépésre tett kísérletek kudarcot vallottak, politikai okokra hivatkozva nem engedélyezték azt. Az új elnök – hosszú rábeszélés után – Medve Alfonz lett (1963–1970), aki a kezdetektől fogva szorgalmazta – a nagyüzemi termelés sikertelensége nyomán – a termelőszövetkezet helyett szakcsoportok létrehozását. Tenni akarására jó példa, hogy más, sikeres téeszek (például Nádudvar) módszereit is figyelve kidolgozta az ún. részes és százalékos művelés, illetve a négyes forgó (pillangós növények – őszi búza – kapás növények – tavaszi búza) módszerét: „Forgást kell adni a földnek!” – utalt rá a vele készült interjú során, s „mágnes hasonlattal” az egyéni érdekeltséget a közös munkába „bevonzó” intézkedések hiányára, valamint a korábbi szakszerűtlen elképzelésekre és beavatkozásokra hivatkozott: „Egyszerre akartak megcsinálni mindent, megfélekeztek róla, hogy a fejlődés nem megy egyszerre. Előbb érlelni kell a gyümölcsöt, azután leszedni” – emelte ki elnökké választása után néhány évvel.³³

A mezőgazdasági területek aránya az évtized közepére már jelentősen visszaesett: a művelés alá vont területek mindössze 23%-a volt szántó,³⁴ így nem véletlen, hogy az egy traktoregységre jutó szántóterület nagysága itt volt a legalacsonyabb az ózdi járás 29 termelőszövetkezte közül, az összeírásban szereplő egyetlen traktorral. 1965-ben a „Dózsának” 253 tagja volt, melyen belül a nyugdíjas és járadékos tagság aránya 27,3%-ot tett ki. Állatállományát 1403 juh, 109 szarvasmarha és 39 ló alkotta.³⁵ A helyzet későbbi romlását a téeszelnök „egyedi”, már-már „vállalkozás ízű” esetnek számító megoldások keresésével próbálta ellensúlyozni, amire a következő interjúrészlet is utal: „Egyik nap beállít Medve Alfonz a főkönyvelőhöz: – Mennyi pénz van a kasszában? – kérdezi. Másnap reggel nyolc Tefu-teherautóval és némi készpénzzel, úgy százezernyi magyar forinttal elindult Medve Alfonz. Hol járt, hol nem, három nap elteltével, üres teherautókkal hazaérkezett és odadobott a főkönyvelő asztalára másfél millió forintot. Ha igaz, Békésben olcsón felvásárolta a birkát, majd északabbra nagy haszonnal eladta.”³⁶

Utóbb aztán rendőrségi vizsgálat, illetve az 1968 és 1970 közötti időszakra nézve pénzügyi revízió indult, amelyek hiányt és jogtalan állami támogatáshoz való hozzájutást tártak fel, amit bírság kiszabása követett: az 1971-ben jelentkező közel 1,5 millió forintos bevételekiesés szanalási eljárást vont maga után. A filmkockákon is megörökített, az 1977. évre vonatkozó veszteséges zárszámadás, majd az azt követő, a vezetők és tagok elkülönülésével a helyi Vörösvár Presszóban rögzített mulatság képe – a folyamatok alakulásának tükrében – különösen szürreális. A vidám sokaságon elégedetten végignéző párttitkár tekintetében hamis illúzió tükröződik: a szocialista terveknek semmi nem áll(hat) útjában. Az egyéni és a fentről vezérelt „társadalmi” érdekek ütközése a filmszociográfiák egyik központi témája: Olyan falvakat választanak alkotóik, amelyeket az állam kedvezőtlen földrajzi fekvésük vagy gyenge mezőgazdasági adottságaik miatt nem akar fejleszteni, éppen ezért, bár a téeszésítésük

³² Alabán: *Domaháza monográfiája*, 103.; *Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai*, 1963. 198.

³³ Szendrei József: *Beszélgetés egy tsz-elnökkel: A mágnes*. Észak-Magyarország, 1965. február 19. 42. sz. 3.

³⁴ Alabán: *Domaháza monográfiája*, 104.

³⁵ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve*, 1966. 200–201.

³⁶ Szemán: *Magyar!*, i. m.

megtörtént, a rosszul működő szövetkezet nem kapott támogatást; mindeközben az itt élők ragaszkodtak a földhöz, az állatokhoz, a házukhoz, a múltjukhoz.

Megfélemlítés és erőszak: téészesítés és egy per tanulságai

A sokszor „feketebbnél feketébb” történetek, a meghurcoltatás, a kiszolgáltatottság egyéni történeteinek bemutatása, a visszaéléseket prezentáló hatalmi kriminalizáció felidézése a rendszer valódi, hamis illúziók mögé bújtatott arculatát fedte fel. A téészek elleni sokrétű, gazdasági szankciókat, adminisztratív, de büntetőjogi eszközöket is magában foglaló támadás a gazdasági reformmal 1968-ban megindult, „társadalmilag veszélyes” folyamatokra, így a már-már piacszerű (kistőkés) viszonyok restaurációjára hivatkozott. Varga Zsuzsanna mindezt kiegészíti azzal a helytálló megállapítással, miszerint „a szövetkezeti gazdálkodás dinamikus fejlődésével új megoldások formálódtak ki, amelyekkel rögtön nem tudott lépést tartani a jogalkotás. Tehát a tsz-ek gazdálkodási gyakorlata számos vonatkozásban elszakadt az aktuális jogi szabályozástól. Míg ezt a problémát az 1960-as években úgy oldották fel, hogy a jogi szabályozást közelítették a gazdálkodási gyakorlathoz, addig a reform megítélésének változásával az 1970-es évek elejétől ez a kettősség egyre inkább támadási felületté vált.”³⁷ A jóhiszeműség, a valós szándék vagy a jogszabályok ismeretének a hiánya ugyanakkor nem jelentett védelmet, 1971–1972 folyamán számos eljárás indult, közben pedig új Büntető Törvénykönyv (Btk.) is életbe lépett.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1028/1967. (IX. 8.) számú, a mezőgazdasági üzemek jóvelelmszabályozási rendszeréről szóló határozata még azt foglalta magában, hogy „a termelőszövetkezetek vállalatzerű gazdálkodását erősíteni kell”, az ártámogatási rendszer kialakítását pedig az érvényes gazdaságpolitikai célkitűzésekhez, illetve az új gazdaságirányítási rendszer követelményeihez kell igazítani. A kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek és állami gazdaságok alacsony termelési hozamaik ellensúlyozására pénzbeli támogatásban („megkülönböztetett” állami dotációban) részesültek.³⁸ A legmagasabb összeghez az I-es kategóriába soroltak juthattak. 1967 októberében megjelent a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló III. törvény,³⁹ amely a háztáji gazdaságok számára az árutermelést, végrehajtási rendelete révén pedig – részletesen szabályozva – az állattartást is lehetővé tette. A meghatározott egyedszámokon felüli tartást csak abban az esetben engedélyezték, ha „a nagyüzemi állattartás egyes ágazatokban gazdaságosan nem fejleszthető, ugyanakkor a háztáji állattartáshoz szükséges takarmánymennyiséget a közös gazdaságból vagy egyéb módon biztosítani lehet”.⁴⁰ A közös gazdasági termelésen túl árkiegészítést lehetett elszámolni a háztáji gazdaságok termeléséből származó hízó- és növendékmarha után is, amennyiben a téesz-tag előzetesen a szövetkezettel szerződést kötött arról, hogy a háztáji gazdaságból származó állatot a téészen keresztül fogja értékesíteni. A mezőgazdasági üzemek szarvasmarha-tenyésztése szintén állami támogatásban részesült,⁴¹ ám a feltételek nem teljesülése esetén azt vissza kellett fizetni jogtalanul felvett támogatás címén.

³⁷ Varga: *Miért bűn a sikeresség?*, 614.

³⁸ *Magyar Közlöny*, 1967. 61. sz. 1967. szeptember 8. 459–460., 464.

³⁹ *Magyar Közlöny*, 1967. 68. sz. 1967. október 11. 574.

⁴⁰ A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter 6/1967. (X. 24.) MÉM számú rendelete a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény, valamint a 35/1967. (X. 11.) Korm. számú rendelet végrehajtásáról. *Magyar Közlöny*, 1967. 75. sz. 1967. október 24. 711.

⁴¹ A pénzügyminiszter és a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter 2/1957. (XII. 22.) PM-MÉM számú együttes rendelete a mezőgazdasági üzemek kedvezményeinek és támogatásainak rendszeréről. *Magyar Közlöny*, 1967. 99. sz. 1967. december 22. 1043.

A Belügyminisztérium lapja, a *Magyar Rendőr* 1971 augusztusában – Szobogya József őrnagy leírása nyomán – a fenti, a tanácsok mezőgazdasági osztályai és a téészek által csak a 20/B-s közös rendeletként ismert utasítás súlyos megsértése kapcsán közölt írást a Dózsa György MGTSZ-ről, valamint az államot ért, összesen 885 000 forintos károkozásról.⁴² A rendelet kimondta, hogy a termelőszövetkezet hizottmarha mázsája után 800 Ft, míg növendékmарha után 1200 Ft árkiegészítésben részesíthető, ha azt a téésztag a termelőszövetkezetten keresztül értékesíti, vagy ha a szövetkezet a saját nevelésű állatait adja el. Az árkiegészítés a téész és az állami felvásárló szervek, állami vállalatok, közületi szervek részére történt értékesítés után, valamint szabadpiacon, számlával igazolt értékesítés után a termelőszövetkezetet s (közvetlenül) nem annak tagjait illette meg.

1. kép Medve Alfonz a *Ne sápadj!* című filmben. Domaháza, 1981.

Forrás: Gulyás János felvétele. Társulás – MTV. <http://gulyasjanos.hu/ne-sapadj/>
Letöltés: 2023. január 16.

A vád szerint a domaházi téész aránytalanul több szarvasmarhát adott el az Állatforgalmi Vállalatnak és más termelőszövetkezetnek, mint amennyit a tagjaitól átvett, vagy ahánnyal sajátjaként rendelkezett. Medve Alfonz elnök a rendeletet 1968. január 1-jétől folyamatosan megsértette, sorozatos csalásokat követett el azáltal, hogy szabadpiacon rendszeresen három szomszédos megye területéről (részben vásárokon, olykor távolabbról is) felvásárolta a borjúkat, növendék állatokat, szarvasmarhákat, majd azok járlatleveleit Domaházára irányítva az állatokat elszállítás után rövid időn belül más termelőszövetkezetnek vagy az Állatforgalmi Vállalat Ózdi Kirendeltségén keresztül értékesítette úgy, mintha a megvásárolt állat a téész saját nevelésű állata lett volna. Az állatok forgalmazása így csakhamar felgyorsult, míg a szövetkezet pénztárába befolyt pénz 2 Ft/kg összeg erejéig a leadott állatok súlyának arányában a vádlottak „zsebébe vándorolt”.⁴³

⁴² Szobogya József: *Egy utasítás bűnös megsértése*. *Magyar Rendőr*, 25. évf. (1971) 34. sz. 12.

⁴³ Szobogya: *Egy utasítás bűnös megsértése*, 12.

Előbb kitüntetés, majd börtön jutott az elnöknek. A rendszer kiszámíthatatlanságát szimbolizálja, hogy az 1968-ban még a „Mezőgazdaság Kiváló Dolgozója” kitüntetést kapó Medve Alfonzot 1971-ben letartóztatták. Május 27-én telefonon keresztül először behívták az ózdi pártbizottságra, ahonnan ezután bilincsbe verve vitték Miskolcra, a Fazekas utcai Büntetés-végrehajtási Intézetbe. A felvett állami dotációról utólag végül kiderült, hogy „ami jogtalan, az elenyésző mennyiség volt” – emlékszik vissza a filmekben a volt párttitkár, így 1972 októberében Medve Alfonzot is szabadon engedték. Esete sajátos rendszerkritikaként volt értelmezhető már saját korában is (már amikor meg lehetett illet megfogalmazni), hiszen – ahogy a költő, Oravecz Imre (is) körülírta az 1980-as években – csupán azért ült a volt téveselnök közel tizenhét hónapot (eredetileg öt évre ítélték), mert „a helyi adottságokhoz igazodva és mintegy korát megelőzve olyan gazdálkodási módszerekkel merészelt élni, amelyeket az új szabályozórendszer már követelményként ír elő”.⁴⁴ A kreativitás, az egyéni kezdeményezés vagy éppen a vállalkozókedv erősödése, illetve az 1960-as években újraindult, a mezőgazdasági kistermeléshez kapcsolódó folyamatok – a kis- vagy parasztpolgárosodás felé mutatva – a szocializmus korára vonatkozó polgárosodás-viták tárgyát képezték; példaként említhetjük Erdei Ferenc, Szelényi Iván, Márkus István, Juhász Pál, Kovách Imre, Kovács Teréz kutatásait.⁴⁵ A gazdaságosságra, a hatékony működtetésre törekvés, a rossz talajú faluhatár földjeinek észszerű hasznosítása, a munkaegység eltörlése, majd a személyes teljesítmény-alapú díjazási-részesedési rendszer bevezetése, illetve a téesz gépállományának bérbeadása a szocializmus útjáról való letérésnek tűnt a politikai vezetés szemében, és ellen-szenvet váltott ki. Az ezt megjelenítő filmszociográfia hatalomhoz való viszonya is hasonló kérdéseket vetett fel, Gulyásék filmjeiben különösen.

A közel kétórás, a forgatás után csak két évvel később (1983-ban) bemutatott *Ne sápadj!* 86. percében nem véletlenül nem akar/mer még mindig nyilatkozni Medve Alfonz felesége (sz. Dolezsár Erzsébet) sem, amikor az asszonyokat kérdezik a korábbi hatrészes sorozat leforgatása után. Egyikük mégis szókimondóbb a helyben történt és átélt események kapcsán: „Az az igazság, hogy azért mindig a tanács győzött. És most is ki győz? A tanács, és persze hogy én is félnék, s nem merném vállalni a kockázatot.” A szituáció szűrrealitását Tóth Péter Pál kiválóan érzékelteti az alábbi megfogalmazásban: „A cenzúra akkor a legtökéletesebb, ha bizonytalan rettegések, föltételezések adnak tartalmat, alakot neki.”⁴⁶ Az intelem tehát – miként arra a filmben megszólaló asszony meglepő nyitottsággal utal – a filmeseknek is szól, utalva arra, ők sem lehetnek nyugodtak a hatalom árnyékában, amely láthatóan nem enged semmilyen „visszafordulást” a ’60-as évek végén – az új gazdasági mechanizmussal – még reformálhatónak hitt államszocialista rendszer felé, illetve annak végül leállított, a piacgazdaság irányába nyitó, ugyanakkor inflációs kockázatot generáló, az ipari munkásságra nézve pedig hátrányos jövedelemegyenlőtlenségeket eredményező reformtörekvéseihez. Az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülésén a reform visszavonásáról ugyan nem volt szó, azonban szorgalmazták a központi állami gazdaságirányítás erősítését (Állami Tervbizottság

⁴⁴ Oravecz: *Hódolat Medve Alfonznak*, i. m.

⁴⁵ Összefoglalóan lásd: Csíste: *Polgárosodás-elméletek*, i. m. Korábbi írásomban külön is foglalkoztam Medve Alfonz „parasztpolgár”-ként történő kategorizálásával, a különböző tudományágak, így a néprajz (például Paládi-Kovács Attila) és a faluszociológia (például Juhász Pál) között feszülő értelmezési keretekkel és vitákkal, a magát annak nevező, ám valójában se nem paraszt, se nem vállalkozó, így egyfajta átmeneti társadalmi-gazdálkodói típust megjelenítő, a helyi közösség érdekeit szem előtt tartó embertípussal. Alabán: *Parasztpolgárok*, i. m.

⁴⁶ Tóth: *Pillanat-Képek*, 351.

létrehozása),⁴⁷ a téészek ellen pedig – adminisztratív és büntetőjogi eszközöket is magukban foglaló – gazdasági szankciók bevezetésével támadást indítottak. A reformot ellenzők válaszként, tudatos politikai magatartás akcióinak nevezhetők a paraszti vezetők elleni megalázó és kemény fellépések „a hatalom befolyása alól túlságosan távol merészkedő osztály” demonstratív megrendszabályozása érdekében.⁴⁸ Az eljárás szenvedő alanyai (köztük Medve Alfonz) a pártkontroll alatt kevésbé irányítható, azaz önállóbb „parasztság” visszaszorítását célzó retorziók áldozatául estek, holott mind a járási főügyész, mind a volt párttitkár (majd párttitkár-helyettes), mind pedig az amúgy párthű, a forgatás idején pozícióban lévő téészelnök is racionális, a gazdálkodás és a közösség szempontjából előnyös lépésként utalt Medve szövetkezeti intézkedéseire. A nómenklátúra – nem meglepő módon – elzárkózott attól, hogy a filmben nyilatkozzon; maguk helyett a börtönt is megjárt „bukott vezetőt” ajánlva.

Emlékeztetve Dolezsár Erzsébet említett, kamera előtti visszafogottságára Gulyás Gyula visszaemlékezését idézzük az elsőként forgatott *Domaházi hegyek között...* bemutatásakor tapasztaltakra: „Ebben a lincshangulatban nem mindennapos merészségnek számított, hogy szóba álltak velünk – nemegyszer a családjuk ellenére –, akik joggal féltek megtorló és bizonyíthatatlan akcióktól.”⁴⁹ A körülményekre szintén jellemző, hogy helybeliek számára csupán a presszóban vált lehetővé a premier vetítés 1980 májusában, de a Magyar Televízió is csupán a kevesek által elérhető 2. csatornáján sugározta az egyes részeket, ráadásul késő esti órákban.

Kiszabadulása után Medve Alfonz 1982-ig háztáji kocsisként dolgozott tovább a téészen, amely akkorra már – újabb csőd után – a Nagybarca székhelyű „Bánvölgye” MGTSZ-szel fusionált. 1981-ben a háztáji gazdaságból nyert tejtermelési verseny 655 benevezett kistermelője között Medve Alfonz a második helyezett lett a megyében, amikor a felvásárolt tej mennyiségének csökkenésével Borsod-Abaúj-Zemplén először szorult „importra”.⁵⁰ A Rákosi-korszak kulákjaihoz hasonlóan egyesek által még a '80-as évek elején is „basaparaszt”-ként stigmatizált parasztpolgár tehát nem tört meg, öntudatát nem törte meg sem az idő, sem annak megpróbáltatásai. A *Ne sápadj!* upponyi jelenetében (98. perc) Medve Alfonz egyértelműen megnevezi a rendszer fő bűnét, a rendszer „kiölte” az egykori mentalitást, a földhöz, az állatokhoz való ragaszkodást az emberekből: „Itt meg lett zavarva ez a rendszer, öregem, s igaza van annak a mondatnak, hogy valamikor aszonták, hogy úrnak születni kell, a paraszt meg terem, mint a gomba. Máma az úr terem, mint a gomba, parasztnak kék születni.”⁵¹ Igaza lett: a legelőkről csakhamar szinte teljesen eltűntek az állatok, az egykor a közúti forgalmat is akadályozó, az úton csordában vonuló tehenek látványa már csak az idős emberek emlékezetében egyre halványabban élő képpé vált.

⁴⁷ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i üléséről. 13. MNL OL MSZMP jegyzőkönyvek. Központi Bizottság 1972. november 14–15. (Kibővített ülés)+(288. f. 4/119-120. ö. e.) 1. 1. A KB állásfoglalása a X. pártkongresszus határozatainak végrehajtásáról és a tennivalókról. Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_04_01190-01200.pdf#search=&page=1 (Letöltés: 2023. január 15.)

⁴⁸ Tóth: *A Gulyás testvérek*, 115.

⁴⁹ Tóth: *Ne sápadj!*, 15.

⁵⁰ *Akiktől sokan tanulhatnának. A tejtermelési és gyepgazdálkodási verseny legjobbjai.* Észak-Magyarország, 1982. május 5. 1.

⁵¹ *A Kortárs* irodalmi és kritikai folyóirat 1983. évi 4. száma külső borítóján ezzel a kiragadott idézettel harangozta be a MAFILM Társulás Filmstúdió és a Magyar Televízió Közművelődési Főosztálya közreműködésével készült film bemutatóját, amelyre 1983. március 31-én került sor.

Adalékok a falu társadalomrajzához: eltűnő parasztok, „kétlaki” falusi munkások

A cenzurális jellegű problémák ellenére a rendezőpáros a személyes sorsok ábrázolásán keresztül mindvégig az egyén és hatalom egymáshoz való viszonyára, a feszültségek gócpontjára, illetve a háttérbe szorított tabuk feltárására összpontosított. A filmszociográfiák tükrében Domaháza a kollektivizálás első, majd második hullámát átélve a szocialista rendszer visszasságainak, az agrárium leépülésének és a parasztság eltűnésének kamerákkal bemutatott helyszínéül szolgált. A hatalomgyakorlás módja, illetve a nyomásgyakorlás diktatórikus eszközei növelték a kiszolgáltatottság mértékét, a hatalmi játszmák küzdelmének lecsapódása pedig (nem egy helyen, így nem csak Domaházán) kikezdte a helyi közösség életét, törést okozva az egyéni és kollektív életutakban egyaránt. A néprajzi értékekben és hagyományokban gazdag település gazdálkodását és társadalmi átrétegződését, a népi kultúra ápolását ezen folyamatok kedvezőtlenül befolyásolták még akkor is, ha más, korábban említett területeken fejlődést hoztak a falu életében, sőt a legmagasabb lélekszám is erre a periódusra esett. A kollektivizálás második hullámával egy időben vette kezdetét – a városokban (például Ózdon) zajló házgyári panelek építésével – a főként saját munkában végzett, illetve részben kalákában zajló „magánéros” házépítés is (kockaházak), ami a „második gazdaság” lokális jelenlétét már egyértelműen jelezte.⁵² A paraszti minták tovább élése, a háztáji gazdasággal fennmaradt családi munkaszervezet ugyan életben tartotta az inkább már „utóparasztságnak” nevezhető csoportokat, az urbanizációval, az ipari (gyári) munkavállalással, így a zártság oldódásával azonban negatív hatásokkal is járt. A „kétlakiság” terjedésével különösen jellemzővé vált kettős foglalkoztatás és fizikai munka részben a szabadidő rovására ment (önkiszákmányoláshoz vezetve), részben hozzájárult a devianciák terjedéséhez mind a téesz-parasztság és mezőgazdasági munkások, mind pedig az agráreredetű ipari munkásság körében. A kortárs szociográfiák szerzőinek töredékes közlései – olykor családi példák bemutatásával – szintén utalnak a fentiekre, azonosítva a vidék átalakítását kísérő „töréspontokat”.⁵³ Az ezeket is feldolgozó újabb elemzések egyenesen megkérdőjelezik a falvak „kádári konszolidációját”, utalva többek között a rossz, sokszor szakmai tudást és ismereteket nélkülöző vezetési módszerek következményeire, az előremutató egyéni elképzelések elnyomására, a kilátástalanság és a motiválatlanság egymással összefüggő kettőségére, a mezőgazdaságból történő kiáramlás folyamatára vagy éppen a gép- és eszközellátottság hiányosságaira.⁵⁴

A paraszti életet és a munkát átformáló kényszer-kollektivizálás az agrártársadalom zsugorodását idézte elő, felgyorsítva a hagyományos paraszti társadalom bomlását. Már az 1950-es évek elejétől kezdve érezhetőek voltak az iparban foglalkoztatottak számának folyamatos emelkedése mellett a városi munkásság összetételében megfigyelhető változások. A mezőgazdasági munka presztízavesztésén túl az agrárnépesség legalsó csoportjainak (kisparasztok, nincstelen agrárproletárok) szemében a lakóhelyet a munkahellyel is ötvöző ipari nagyüzem egyfajta kitörési stratégiát jelentett, ami értékrendszerük átalakulásával is járt. Az újonnan belépők többsége Ózd környékén is a különböző agrár (paraszti) rétegekből érkezett, felerősítve ezzel a parasztból ipari munkássá váló társadalmi átrétegződést. Ennek gyors üteme az 1970-es évek elején bekövetkezett fordulatig tartott, amikor a szabad munkaerő csökkenni kezdett. Az iparba vándorolt domaháziak többsége az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) szállítási részlegében dolgozott, eközben egyre több nőt találunk már – a téessen és a

⁵² Tamáska: *A kockaház*, 27. Az eredetileg munkás- és tisztviselői otthonnak szánt kockaházak a 20. század első felében jelentek meg, később a „modernül élés” paraszti szinten történő megvalósításának jelképévé váltak. Tamáska: *Túl a kockaházakon*, 32–33.

⁵³ Csikós – Ö. Kovács: *Elbeszélés*, i. m.

⁵⁴ Horváth: *„Kétségbeesetten írtam”*, 208.

háztájin kívül – a keresők között, akár ebben a gyárban, akár valamely könnyűipari üzemben (például ruhagyárban). Az ipar, a gyárrészlegek által nyújtott munka – a napi ingázás és a menetrend szerinti autóbusz-közlekedés beindulásával – biztosabb egzisztenciát, ezzel együtt más perspektívákat kínált a fiatalabb korosztályok számára. 1977 elején a bejárók száma 220 körül mozgott, az ipar-építőipar területén dolgozó aktív keresők aránya 1980-ban már meghaladta a 60%-ot az 1166 főt számláló lakónépességen belül.⁵⁵ A kettős foglalkoztatással elérhető hármas (vagy többszörös) jövedelem a néprajzkutató szerint ugyanakkor még nem differenciálta erősen a falu társadalmát, lakóinak életmódját: „A termelőszövetkezet, az Ózdi Vasmű, az idénymunka, a mellékkereset s emellett az állatnevelés, a vásárolás” szerteágazó és mai szemmel igen nehéz rendszeres munkavégzést feltételez. Az év megszokott, néphagyományokkal övezett rendje azonban felborulni látszott: „...az ózdi munkás szabadidejében paraszti munkát végez, szabadsága alatt visszavedlik summásnak, az iparos fél éves ciklusokban veszi ki iparendélyét, a fiatal gyári munkások pénzért kaszálast vállalnak”, a sokféle tevékenység pedig a falusi társadalom különböző korcsoportjain belül a differenciált munkavégzésen alapuló megélhetési stratégiákat tükrözi.⁵⁶ Az individualizálódás, a saját helyzetükkel gyakran kritikus szemlélet ugyanakkor arra utal, hogy ez az új, agráreredetű munkásréteg nem érezte magáénak az államszocializmus világát, annak „gondoskodását”.⁵⁷ A késői átrétegződés, továbbá a hamarosan bekövetkezett rendszerváltás utáni gazdasági és társadalmi változások „igazi” vesztesékké tette ezeket a településeket (így Domaházát is), újabb alapokat kínáló és biztosító alternatívák kínálása nélkül.

Miképpen a már említett *A határozat* című film a jól működő „téesz-demokrácia” hamis propagálása helyett lerántotta a leplet a szocializmus időszakának hatalomgyakorlásáról, úgy váltak szemléltető, kiemelten fontos audiovizuális forrássá Gulyás Gyula és Gulyás János Domaházán forgatott alkotásai a hatalmi erőter, illetve a társadalom működése szempontjából. „No de, ha a mindenható hatalomnak vakság a fő ismérve! Van viszont cserébe kézzel fogható eredményként szanált téesz, ebek harmincadjára jutott föld, kilátástalanság, vergődés. Hogy van néhány kivétel – mint ő is –, aki nem hagyta, hogy legyőzzék, még ha a peremre tolták is, nem tudták két vállra fektetni. »Míg bírjuk, tesszük a dolgunk. Erre születünk.«”⁵⁸ A rendszerváltás előestéjén különösképpen hatottak a diktatúra kriminalizált áldozata, Medve Alfonz idézett szavai. A szarvasmarhát tartó gazdaságoknak az 1970-es évek elejétől kezdve csökkenő aránya ellenére Medve kisgazdasága még fejlődőképes volt, az átélt folyamatok azonban az egykor nagy területen megművelt, a földrajzi viszonyok ellenére általa „paradicsomnak” nevezett faluhatár sorvadásához vezettek... és nem csak Domaházán. A filmben is elhangzik, hogy például a közeli Borsodbótán is szinte teljesen eltűnt a több száz szarvasmarha állomány a '70-es évek végére. A vidéki társadalomba „ágyazott” parasztpolgár mégsem a gyári bejárást és munkavállalást választotta.

A mezőgazdaságra nézve összességében megállapítható, hogy az erőszakkal végrehajtott kényszerkollektivizálás után az 1960-as évek közepétől bevezetett könnyítések (háztáji és kiegészítő gazdaságok, részesművelés), valamint a termelőszövetkezeteknek juttatott állami támogatások hatására a magyar agrárszféra fejlődésnek indult ugyan, ám ezt a „nekilödulást” az időről-időre bekövetkező visszarendeződések, a helyi-egyéni kezdeményezések elfojtása jelentősen megnehezítette. Ezért szembeállíthatók egyes kifejezetten fejlődést interpretáló elméletek napjainknak a parasztság egzisztenciális ellehetetlenítését kommunikáló narratív-

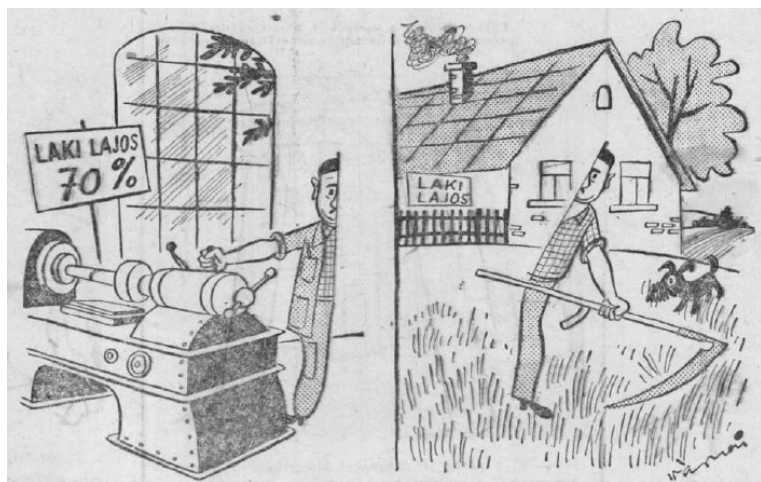
⁵⁵ Alabán: *Domaháza monográfiája*, 112., 120.

⁵⁶ Morvay: *A néprajzkutató szemével*, 56.

⁵⁷ Bartha: *The Disloyal "Ruling Class"*, i. m.

⁵⁸ Takács: *Medve Alfonz*, 13.

vákkal. Az előbbire példa lehet Andorka Rudolfnak a magyarországi községekről írt munkája⁵⁹ vagy a filmszociográfiák kapcsán Domaházáról írt tanulmánya, amelyben egyértelműen a kollektivizálás utáni időszakhoz köti a lemaradás fokozatos felszámolását vagy a gazdálkodók jövedelemszintjének emelkedését. A szociológus utal többek között Medve Alfonz életnívót szimbolizáló kétszintes házára, a vízvezeték-hálózat bővülésére, a kiegészítő jövedelmek révén az egy keresőre jutó átlag fölötti havi keresetekre, vagy arra, hogy „pénzbeni társadalmi juttatásokhoz – nyugdíjhoz, családi pótlékhoz, gyermekgondozási segélyhez, táppénzhez – [...] egyáltalán nem jutottak a kollektivizálás előtt az egyénileg gazdálkodó parasztok”.⁶⁰

2. kép „Ahol a kétlaki nem tesz ki egy egész Lakit” – Karikatúra a „kétlaki” munkásokról.
Forrás: *Ludas Matyi* [11.] 27. 1955. július 7. 6.

A *Domaházi hegyek között...* negyedik része („Domaházán nem jó lakni...”) többek között a téesz-fatelep helyzetét, az iparba vándorlást és az ÓKÜ domaházi dolgozóinak élet- és munkakörülményeit, a modern kori summásokat, illetve – egy beszélgetés révén – az integrálódott romák életviszonyait tárgyalja, ám lényegében a munka világa, a végzett tevékenység adja a cselekményszál egyik fő keretét, s fogja össze a többi epizódot is. Ez adja értelmét és jelentőségét a közösségben elfoglalt / betöltött helynek, rangnak, pozíciónak és presztízsnak, fontos része továbbá az identitásnak, az egyéni és közösségi boldogulásnak, egyben az előrejutást és gyarapodást is meghatározta. A domaházi határban, az erdőben, a jászapáti vásárban, Röszkén, az iparvasútnál és a gyárban forgatott jelenetek az ipari munka mellett folyamatosan háttérbe szoruló, nehéz fizikai munkának számító agrártevékenységre (földművelés, állattartás) is felhívják a figyelmet mind a termelőségvetekzet, mind a háztáji gazdaságok kapcsán. A falu és társadalma átalakulóban van, a folyamat megállíthatatlan, ám a rendszerváltás mindenben törést hoz.

Andorkával és más, hasonló elméleteket képviselő tudósokkal szemben újabb kutatások és értelmezések az 1956-os forradalom és szabadságharc előtti és utáni nagyfokú kontinuitásra utalnak, s a diktatúra „élhetőbbé tételének” lépései mögött a vidék „valódi” arculat-

⁵⁹ Andorka: *A magyar községek társadalmának átalakulása*, i. m.

⁶⁰ Andorka: *Adalékok egy szociográfiához*, 23.

váltása ellenére is – változatlanul – a paraszti társadalom felszámolásának (a „paraszttalanításnak”) a folyamataira fókuszálnak.⁶¹ Az 1970-es évek végén Medve Alfonz nem véletlenül *Búcsúzik egy földműves* címmel kívánt levelet írni az akkori földművelésügyi miniszternek,⁶² a megelőző évek számára fájdalmas tapasztalatait összegyűjtve: „...búcsúzik egy földműves a földműveléstől, ami nekem, tudod, szívből fakad. Annyira, de annyira eltompítják benned, a járási meg a helyi vezetők, hogy kérlek szépen, kiölik belőled eztet a... eztet az ösztönt, a földhöz való ragaszkodást.”⁶³ Ezt alátámasztja az átrétegződési folyamatok felgyorsulása: a nem mezőgazdasági foglalkozásúak száma emelkedett, az agráriumban foglalkoztatottak többsége – más környezetben – alkalmazottá vált, ám jövedelem-kiegészítés céljából a háztáji és a kisegítő gazdálkodás Domaházán is fennmaradt. Medve Alfonz szeme előtt játszódtott le a föld „strukturáló szerepének”, valamint a megváltozott munkaformákból adódó és a „második gazdaság” mezsgyéjén elérhető új jövedelemszerzési formáknak a szerepváltása a kollektivizálási hullámokat követő évtizedekben.⁶⁴ Ez a váltás számára is csak megkeseredést hozott: az ezredforduló környékén végül megöregedve és könnyezve adta el lovait is.

A Gulyás testvérek filmjeire adott reflexiók szinte egyöntetűen elismerik a következetes témaválasztást, az objektivitást, ám mindenekelőtt az emberi sorsok, a mindennapok és a létfenntartás küzdelmeihez való ragaszkodást, ezek ábrázolását, illetve ezek mindenkori tiszteletét. Ahogy Zalán Vince filmesztéta megfogalmazta: az „emberekbe szorult történelem” drámáit erőltetett racionalitás nélkül felfedezve és a nézők elé tárva „nem törekedtek önálló filmnyelv megteremtésére, felvételtechnikájukat nem kompozíciós elv vezérli, kerülni igyekeznek mindenféle profizmust”.⁶⁵ Ez utóbbi „vállalása” legalább annyira gátolta őket – más rendezőkhöz viszonyítva – az igazi ismertség és elismertség elérésében, mint a közemberekkel való foglalkozás az alkotásaikban, valamint a hatalom számára láthatatlannak vélt, ám nagyon is jól látható magyar vidék „ismeretlenségének” felfedezése. A szociográfia és a filmszociográfia műfajának célkitűzései talán ezen a ponton fonódnak össze leginkább, a társadalom valós működési mechanizmusaira reflektálnak, ez adja közös és figyelemfelkeltő erejüket.

Hagyományörzők generációváltása

Tradíciók ápolása, értékmentés, értékmegőrzés, értékátadás – a 2021-ben fennállásának 50. évfordulóját ünneplő Domaházi Hagyományörző Egyesület abból a helyi Pávakörből nőtte ki magát, amelynek egykori első tagjain keresztül tárták fel a hatrészes filmszociográfia darabjai az ott élők sorsát, a térszben dolgozók, az Ózdi Kohászati Üzemekbe eljáró munkások vagy éppen a fiatalok helyzetét. A kollektíva (Pávakör, citerazenekar) bemutatása a népi kultúrán, a pályaválasztó ifjúság döntésein, valamint a generációs különbségeken keresztül prezentálja az életkor–életforma összefüggéseit, a megváltozott értékrendeket. Az ifjúságból a közösségépítő szereppel bíró hagyománytisztelőt még nem vették ki, miképp azóta sem: az érezhetően stabil lábakon álló, közel harminc fővel alapított csoport – gyakran nem is a településen élő tagokkal – ma is létezik, a múlt örökségére épülő tevékenységük pedig példaértékűnek bizonyult az Ózdon és környékén is működő hasonló egyesületek számára. A helyi

⁶¹ Példaként említhető az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2015-ben létrejött közös Vidéktörténeti Témacsoportja.

⁶² Dimény Imre agrármérnök 1967 és 1975 között volt földművelésügyi és élelmiszerügyi miniszter.

⁶³ Részlet a dialóglistából. *Ne sápadj!*, 61.

⁶⁴ Vö. Valuch: *Magyarország társadalomtörténete*, 207.

⁶⁵ Zalán: *Péter és Pál*, 17.

és regionális szinten ismertté válás tekintetében 1969-re nyúlnak vissza az előzmények, amikor a Magyar Televízió „Röpülj Páva” címmel meghirdetett országos népdalvetélkedőt szervezett. Ennek hatására az 1971-ben szervezett helyi verseny nagy sikert aratott a községben, majd a folytatás sem maradt el. 1973 novemberében az Arany Páva Nemzetközi Népzenei Versenyen a gyermek citerazenekart a zsűri elődöntőbe juttatta: Szekszárdon, a harmadik elődöntő helyszínén a gyerekek György Károly vezetésével álltak a televízió kamerái és az Ortutay Gyula elnökletével neves szakemberekből álló zsűri elé élő adásban. A közösségi viszony- és kapcsolatrendszer alapjaként a domaházi Pávakör nem véletlenül ad keretet Gulyásék filmszociográfia sorozatának: „A legmagávalragadóbb alighanem az az érzelmi töltés, amely nemcsak a pávakör tagjai, de valamiképpen a nézők számára is együttes élményként tesz átéltetővé egy-egy jól sikerült próbát, minősítőversenyi fellépést, részvételt a folklórfesztiválon. Csak a film képes visszaadni azt a hangulatot, feszültséget, kollektív érzelmi hullámzást – előbb csalódottságot, majd örömet – mely a Repülj, páva-adást közösen néző – s a versenyben persze érdekelt – pávakörieket magával ragadja.”⁶⁶

A néptáncosok, a népdalokat éneklők, illetve a citerások végül – változó fellépő tagsággal – együtt maradtak, fellépéseik száma folyamatosan nőtt, majd – több más elismerésen túl – elnyerték a Népművelési Intézet nivódiját, megkapták a kiváló együttes címet, majd 1999-ben a Muharay Elemér Népművészeti Szövetség „Az év együttese” díját is. Az együttes alakulásakor a domaházi népdalok, néptáncok, népszokások összegyűjtését, feldolgozását, színpadra állítását és megőrzését tűzte ki célul, műsorkínálatukban helyi népdalok és néptáncok, karikázó, vasvári verbunk, csárdás, medvetánc, gyermekjátékok szerepelnek citerakisérettel. A népszerűség töretlennek látszik: így alakult hasonló csoport évekkel később például a szomszédos Kissikátorban (harmonika- és népdalkör).

A helyi Pávakör a legkorábbiak egyike, amely Timár Sándor koreográfus 1976-os hang- és táncfilmfelvételein a verbunkot helyezte előtérbe, ezeken pedig Medve Alfonz is feltűnik szólóban. A *Ne sápadj!* nyitó jelenetében azt látjuk, hogy az 1978 júliusában Kalocsán rendezett nemzetközi VI. Duna Menti Folklórfesztiválon az együttes szerkesztett műsorszámként a *Domaházi fonót* játszotta el, s ennek része volt a vasvári verbunk mint a keleti palóc Barkóság jellegzetes tánc típusa. A táncot itt is citera és ének, mellette pedig cigánybanda kísérte. A későbbi fesztiválok és fellépések itt és máshol is új problémákat hoztak felszínre: a tisztán helyi hagyományvilág lazulni kezdett, új elemekkel keveredett, a népzene kutatók és a gyűjtők figyelme inkább a még tisztábban hagyományőrző településekre koncentrálódott.

Társadalomtörténeti szempontból sokkal aggasztóbb, hogy a filmkockákon elhangzottak szerint – ahogy a citerások gondolataikat megosztják velünk – a fiatalok már nem a faluközösségen belül látták saját jövőjüket. Az új nemzedék különböző kvalifikáltságú tagjai nem csupán egymáshoz képest, hanem szüleik, nagyszüleik halványodni látszó, a hagyományos munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához viszonyítva is új szerepre vágytak, új célokat tűztek ki, amelyeket nem feltétlenül helyben, a tradíciók és a kialakult szokásrendet tartva kívántak megvalósítani. Az elvándorlás látványos jellemzője a lélekszám csökkenésén túl például a felépült nagy családi házak kiürülése, a munka/karrier és a megélhetés gondjainak előtérbe kerülésével sok helyen kiveszni látszó kultúraörzés hanyatlása, amelyre a filmsorozat hatodik részében a Pávakör működésével kapcsolatos bizonytalanság jelei is figyelmeztetik a nézőt. A néprajzkutató 1980-ban még bizakodóan nyilatkozott: „A Páva-mozgalmat a többség a magáénak érzi, büszkéik rá, a hivatalos ösztönzés mellett a belső lelkesedés is kisebb egyenlenségek, a fiatalok bíráló szavai ellenére is együtt és egységesen képviselik kifelé Domaházát. Nem kevésbé aktivizálja őket az a tény, hogy eredményeiket a többi falvak,

⁶⁶ Török: *Domaházi hegyek között*, 33.

üzemek számon tartják, elismerik; az ózdi vasgyár például fizetett szabadságot ad a szereplőknek nagyobb jelentőségű fellépéseknél.”⁶⁷

A múlt tovább élését szimbolizáló hagyományörzés nem csupán a folklór részét jelentette: jelen volt a munkában, a mindennapi tudatban és az emberi erkölcsben egyaránt. A népi/helyi kultúra szervezett gondozásának bomlása ellenben már láthatóan megkezdődött, amire a filmben is találunk utalásokat, a megélhetés kényszere mindent maga mögé szorított. Az ÓKÜ ma már nem létezik, a biztos megélhetésnek a '90-es évek első felétől különösképpen súlyosan ható megrendülése a nehézipari ágazat leépülésével kihatott az egész város és a környező falvak életére, a negatív, kifelé irányuló migrációra. A helyi identitás, a lakóhely iránti tisztelet, valamint a kultúra összetartó szerepének megmentése még inkább az élhető településkép kulcsfontosságú részévé vált.

Összegzés

A Filmkultúra 1988-ban egy egész tematikus számot szentelt a magyarországi falvak problémáit feldolgozó, azzal foglalkozó filmeknek. A kollektizálás befejezéséig (1961) a filmművészet politikailag vezérelt, a parasztság meggyőzését „felvállaló” feladatát a hatalom a falu szocialista átalakításának szolgálatába igyekezett állítani. A mélyebben gyökerező társadalmi problémák érintése, még inkább fejtegetése azonban tiltott volt, hiszen felszínre hozta volna a magántulajdonra és annak védelmezésére épülő paraszti értékrend és életforma egyértelmű összefüggéseit. A Magyar Filmintézet munkatársa jól érzékelte, hogy a termelőszövetkezetek megalakulásával sem szűntek meg a dilemmák: „Az ipari munkásság áldozata árán támogatott, de ezernyi belső nehézséggel kínló szövetkezetek önmagukban nem voltak képesek felmutatni a szocialista termelés és életforma fölényét, így bizonyítani sem vonzerejét.”⁶⁸ Egy a nehézipari munkásság munkaerőbázisává váló volt kismesesi (paraszti) falu esetében Gulyásék filmjei is igazolták mindezt, lényegében tükröt állítva a szocialista rendszer vidékének állapota, falvainak társadalmá elé. A filmszociográfiák forrásértékét ugyanakkor csak növeli, hogy ezekben az alkotásokban még nincsenek kitakart arcok, rejtett felvételek, a megfigyelő szerepben dolgozó rendezőpáros terepmunkán keresztül beszéli el az országos szinten is releváns helyi történéseket.

A választott település, Domaháza filmvásznon történő megjelenése a néptáncok, népdalok, népszokások gazdagsága, mintegy az események horizontális mellékszála mellett egy sajátos életút (portré) szakaszai, fordulópontjai révén is társadalomtörténeti jelentőségű. Elénk tárja a hagyományos paraszti világ végleges felbomlásával jellemezhető átmenetet, a hatalmon lévők aktív s az „alul” lévők passzív szerepét, a politikai döntések erejét, egyénre és közösségre gyakorolt – életmódot befolyásoló – hatásukat vagy éppen a munka centrális értékét. Ez utóbbi feltűnik a termelőszövetkezeti és az ipari (gyári) munkavégzésben, a kettős foglalkoztatás embert próbáló fizikai keménységében vagy a fiatalok jövőképében is. A hagyományörzés jelentősége ennek mintegy dramaturgiai keretet ad, annak ívét követve a film valósághű társadalomképet kíván adni a periférikus helyzetben lévő település kiragadott életképein át, miközben felvonultatja a helyi társadalom egyes szereplőit mindkét primer gazdasági szektorból. A termelőszövetkezeti munka sikertelensége, a későbbi kényszerfúzió másik szövetkezettel, az egyéni kezdeményezések letörése, az ipari munkavállalás térhódítása majd a rendszerváltozást követően válik kerek egészé, amikor mindkét ágazatban megszűnik az egzisztenciális biztonság, s ahogy a '90-es évek közepén forgatott *Ne kavarj!* egyik

⁶⁷ Morvay: *A néprajzkutató szemével*, 56–57.

⁶⁸ Báthory: „*A paraszt lelkében végbemenő mindenféle vívódás*”, 5.

részének címe is jelzi: „Szétsírbolták a mezőgazdaságot”. Az Ózdi Kohászati Üzemek felszámolásával az 1945 után lokális szinteken is felgyorsult társadalmi átrétegződés is zsákutcába jutott: a biztosnak hitt gyár (is) leállt, a munkalehetőségek megszűnésével a fiatalabb generáció aligha képzelhette el helyben saját jövőjének biztosítását. A filmekből kirajzolódó portré, amely végül továbbvitte Gulyásék 1970-es évekbeli kezdeményezését, alapvetően nem változtatott a rendezők eredeti célkitűzésein: a domaházi lokális társadalom törésvonalain megrekedt egyéni és kollektív életpályákat a tervezhető perspektívák hiánya, munkanélküliség, mobilitási kényszer határozta meg, aminek nyomán az Ózd környékén zártságát és tradícióit szinte legtovább őrző falu hanyatlásnak indult. A volt iparváros, Ózd közelsége, a „kétlakiséggel” kezdődő foglalkozásváltás és az életmód megváltozása tehát túlhaladt Medve Alfonsz világán, és egy új, ám megkérdőjelezhető fejlődési irány felé terelte a folyamatosan csökkenő lakosságot és az egykori faluképét mára teljesen elvesztő települést.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) MSZMP jegyzőkönyvek. Központi Bizottság Magyar Nemzeti Levéltár Adatbázisok Online. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_04_01190-01200.pdf#search=&page=1 (Letöltés: 2023. január 15.)

Nyomtatott források

1949. évi népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1950. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_03/?pg=o&layout=s (Letöltés: 2023. január 8.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai. Miskolc: Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága, 1963.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. Miskolc: Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága, 1966.

Fekete Ibolya (szerk.): *Vannak változások... (Penészlek, 1968–78:) filmszociográfia*. Budapest: MAFILM Sajtó és Propaganda Osztálya, 1980.

Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonsz domaházi parasztpolgárról. Kézirat [stúdiófűzet]. Budapest: MAFILM Társulás Stúdió, 1983.

Észak-Magyarország (Észak-Magyarország), 1961, 1965, 1982

Magyar Közlöny, 1967

Magyar Rendőr, 1971

Szakirodalom

A. Gergely András: *Virtus és valóságghűség. A Gulyás testvérek szociofilmjeiről*. Tiszatáj, 45. évf. (1991) 4. sz. 104–112.

A. Gergely András: *In memoriam Márkus István*. In: Pethő László (szerk.): *Jászsági Évkönyv 2017*. Jászberény: Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2017. 234–241. https://epa.oszk.hu/02200/02295/00025/pdf/EPA02295_jaszsagi_evkonyv_2017_234-241.pdf (Letöltés: 2023. január 5.)

A. Gergely András: *Kamerafegyver, szituatív leírás, képvalóság. Értelmezések a vizuális antropológia Gulyás-szemléletéhez*. Kultúra és Közösség, 4. évf. (2018) 2. sz. 13–19.

Alabán Péter: *Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája*. Domaháza–Ózd: Ózdi Művelődési Intézmények, 2010.

- Alabán Péter: *Parasztpolgárok vagy vállalkozók? Utóparaszti csoportok a Felvidéken*. In: Bóna László – Hajdú Anikó (szerk.): *Nemzet és kisebbség. Társadalomtörténeti változások a XIX–XX. században*. Komárno–Komárom: TéKa, 2014. 283–296.
- Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Gyorsuló idő sorozat. Budapest: Magvető Kiadó, 1970.
- Andorka Rudolf: *Adalékok egy szociográfiához: Gulyás Gyula – Gulyás János: Ne sápadj!* Filmkultúra, 24. évf. (1983) 2. sz. 18–24.
- Bartha Ákos: *Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén – a népi szociográfia és a korabeli magyar falukutatás*. Hítel, 39. évf. (2019) 2. sz. 105–119. <https://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/10-bartha.pdf> (Letöltés: 2023. január 5.)
- Bartha Eszter: *The Disloyal „Ruling Class”: The Conflict between Ideology and Experience in Hungary*. In: Hübner, Peter – Kleßmann, Christoph – Tenfelde Klaus (szerk.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit. Zeithistorische Studien*, Band 31. Köln: Böhlau Verlag, 2005. 141–162.
- Báthory Erzsébet: *„A paraszt lelkében végbemenő mindenféle vívódás”. Parasztematikájú magyar filmek 1951 és 1961 között*. Filmkultúra, 24. évf. (1988) 3. sz. 313.
- Brassai-Sipos András: *Beszélgetés a Magyar Művészetért kitüntetettjeivel*. Magyar Ifjúság, 33. évf. (1989) 6. sz. 2–3.
- Csikós Gábor – Ö. Kovács József: *Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrárcsoda” és a források vétójoga*. ArchivNet, 21. évf. (2021) 4–5. sz. <https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-tortenet-magyarázat-magyar-agrarcso-da-es-a-forrasok-vetojoga> (Letöltés: 2023. január 15.)
- Csíte András: *Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták*. Szociológiai Szemle, 7. évf. (1997) 3. sz. 117–137.
- Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Gyáni Gábor – Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 167–356.
- Horváth Gergely Krisztián: *„Kétségbeesetten írtam.” Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban*. In: Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Magyar dűlős. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. Magyar vidék a 20. században 4. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019. 183–219.
- Kiss László: *Állóvízi vihar*. Valóság, 44. évf. (2001) 9. sz. 65–74.
- Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban. Az Institute of Sociology 1937-es dudari falukutatásának története és dokumentumai*. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó – A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2019.
- Losonczy Ágnes: *Az igazat, csakis az igazat... s a teljes igazat vallja. Hogyan dolgozik Ember Judit?* Filmkultúra, 2004. <http://www.filmkultura.hu/regi/2004/articles/essays/emberj.hu.html> (Letöltés: 2023. január 10.)
- Lőcsei Gabriella: *A Gulyás testvérek Magyar Örökség díja. Kormányos és kapitány*. Magyar Nemzet, 75. évf. (2012) 82. sz. 2012. március 24. 33.
- Morvay Judit: *A néprajzkutató szemével – Domaházi hegyek között...* Filmvilág, 23. évf. (1980) 12. sz. 55–57. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=7641 (Letöltés: 2023. január 16.)
- Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról*. Kézirat [stúdiófűzet]. Budapest: MAFILM Társulás Stúdió, 1983.
- Oravecz Imre: *Hódolat Medve Alfonznak*. Élet és Irodalom, 27. évf. (1983) 13. sz. 12.
- Orosz István: *A cselekvő és a szenvedő hős*. Mozgó Világ, 7. évf. (1981) 3. sz. 48–53.
- Ö. Kovács József: *A hagyományos paraszti társadalom felszámolása*. Rubicon, 29. évf. (2018) 9. sz. 76–81.
- Peterscsák Tivadar: *A hagyományos paraszti erdőbirtoklás formái Magyarországon*. Honismeret, 30. évf. (2001) 1. sz. 23–25.
- Peterscsák Tivadar: *A közbirtokosság. Erdő és legelőközösségek Észak-Magyarországon*. Magyar Néprajzi Könyvtár. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2008.
- Pethő Tibor: *„Ez az én olvasatom”. Romsics Ignác pályája kezdetéről, a történelmi analógiákról, a Horthy- és a Kádár-rendszerről*. Magyar Hang, 5. évf. (2022) 52–53. sz. 42–43.

- Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1943.
- Szefka István: *Mélytengeri halászat. Rendszerváltók (36.) – Gulyás János és Gulyás Gyula*. Magyar Nemzet, 68. évf. (2005) 275. sz. 2005. október 8. 32.
- Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei 4. Magyarország felfedezése. Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1938.
- Szeksfű András: *Ne sápadj! Öt kulcs Gulyás Gyula húsz év után újranezett filmjéhez*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 2004. 295–301. <https://mek.oszk.hu/15900/15999/15999.pdf> (Letöltés: 2023. február 12.)
- Szemán László: *Magyar! Ne sápadj! Kurír [députáni kiadás], 2. évf. (1991) 136. sz. 1991. július 15. 7. Szociológiai filmsoportot! Filmkultúra, 10. évf. (1969) 3. sz. 95–96.*
- Takács József: *Medve Alfonz, a be nem jegyzet farmgazda (Portrékiegészítés egy köznap „hős”-ről)*. Kis Ujság, 1989. november 2. 23. sz. 13.
- Tamáskó Máté: *A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák*. In: Uő (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa. TÉRformák – TÁRsadalomformák 8*. Budapest: Martin Opiz Kiadó, 2021. 9–50.
- Tamáskó Máté: *Túl a kockaházakon. Egy elképzelt riport részletei*. A Földgömb, 41. évf. (2023) 362. sz. 28–39.
- Tóth Péter Pál: *Ne sápadj! – Készül a Gulyás-testvérek új filmje*. Film Színház Muzsika, 26. évf. (1982) 7. sz. 14–15.
- Tóth Péter Pál: *Pillanat-Képek*. In: Biczó Gábor (szerk.): *Vagabundus – Gulyás Gyula tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, 2004. 339–355. <https://mek.oszk.hu/15900/15999/15999.pdf> (Letöltés: 2023. február 1.)
- Tóth Péter Pál (szerk.): *Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.
- Tóth Péter Pál: *A Gulyás testvérek. Pálya és kép*. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2017.
- Török L. Gábor: *Domaházi hegyek között. Jegyzetek egy filmszociográfiáról*. Napjaink, 20. évf. (1981) 6. sz. 32–34.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Varga Zsuzsanna: *Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években*. Történelmi Szemle, 54. évf. (2012) 4. sz. 599–621. http://www.epa.hu/00600/00617/00035/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_2012_04_599-622.pdf (Letöltés: 2023. január 9.)
- Vasy Géza: *A tömegméretű kultúráért*. Napjaink, 11. évf. (1972) 11. sz. 8.
- Zalán Vince: *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*. Filmművészeti könyvtár 70. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1983.
- Zalán Vince: *Péter és Pál*. Filmvilág, 31. évf. (1988) 5. sz. 16–17. https://filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=5024 (Letöltés: 2023. február 11.)

Beszélgetés Annette Vowinckel német történésszel

„Többé már nem kell magyarázkodnom vagy igazolnom, hogy vizuális forrásokkal dolgozom”

TAMÁS ÁGNES

SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék

Annette Vowinckel német történész, a berlini Humboldt Egyetem oktatója, a potsdami Zentrum für Zeithistorische Forschung vezető kutatója. A vizuális források kutatásának meghatározó alakja Németországban, több ilyen témájú projekt vezetője és monográfiák, tudományos tanulmányok szerzője. Fényképtörténeti kötetének (*Agenten der Bilder. Dokumentarische Fotografie im 20. Jahrhundert* [Göttingen: Wallstein, 2016]) megjelenése óta az államszocialista időszak fotótörténetével foglalkozik.

Mi vezette a történész pályára, mely egyetemek, kurzusok vagy professzorok befolyásolták leginkább az útját?

Távolra kell visszanyúlnom. Talán még egy lépést kell tennem hátrafelé ahhoz a kérdéshez, hogy egyáltalán miért lettem történész. Az iskolában matematika és biológia volt a fő szakirányom, és semmi sem lett volna kevésbé kézenfekvő, mint az egyetemen történelmet tanulni. Majd az érettségi után egyfajta önkéntes szociális évet töltöttem Izraelben, és rengeteget érintkeztem holokauszt-túlélőkkel, szemtanúkkal. Ez teljesen megváltoztatta a világképemet. Azelőtt azt mondtam: nem érdekel a múlt. Izraelben rájöttem, hogy csak akkor érthetjük meg a világot, ha megértjük, hogy az miként alakult ki. Amikor 1987-ben, tizenhét hónap után visszatértem Németországba, Bielefeldben az egyetemen történelmet kezdtem tanulni. Mellékszakként pedig művészetpedagógiát is tanultam, innen ered a képek iránti érdeklődésem. A történelem és a művészet történet kombinációja egyáltalán nem gyakori, mert az egyik inkább szövegekkel, míg a másik inkább képekkel dolgozik. Ez volt a második tényező, ami oda juttatott, ahol most vagyok. De a történelemtanulás fő motivációja az volt, hogy megértsem a második világháború és a holokauszt történetét. Miért tesznek az emberek ilyet? Hogyan jönnek létre az uralom ilyen formái? Természetesen ez mindig abból a megfontolásból döntő, hogyan tudjuk megakadályozni, hogy ilyesmi még egyszer megtörténjen.

És voltak olyan professzorok, akik nagy hatással voltak Önre?

Igen, Gisela Bock professzorasszony nagy hatást gyakorolt rám. Ő volt az első nőtörténet és nemek története professzor Bielefeldben. Nála vettem részt egy szemináriumon, amely Hannah Arendt nemzetiszocializmusról szóló írásaival foglalkozott. Ezután a diplomamunkámat és a disszertációmát is Hannah Arendtről írtam, ami nagyon fontos volt. Ebben az időben hallottam először Dan Diner előadását, akinél később doktoráltam, ő a náci történelemmel

és a Közel-Kelet történetével foglalkozott. Ők ketten voltak azok, akik szakmai érdeklődésemet a nemzetiszocializmus, a zsidó történelem és a második világháború felé fordították. Még meg kell említenem egy ókortörténész professzort is, aki nagy hatással volt rám, Rolf Rilingert. Sajnos, ő nagyon korán agyvérzést kapott, és már nem tudott tanítani. De nagy hatást gyakorolt rám azzal, ahogyan tanított. Rendkívül közlékeny és kommunikatív volt, nemcsak elmesélt, hanem kérdezett is. A tanítás nála folyamatos párbeszéd volt.

Hogyan alakult szakmai karrierje a tanulmányai után?

Már a diplomamunkám írása közben biztos voltam abban, hogy doktori fokozatot szeretnék szerezni. 1995 és 1999 között Essenben végeztem doktori tanulmányaimat, doktori disszertációm, akárcsak diplomamunkámat, Hannah Arendtről írtam (*Geschichtsbegriff und Historisches Denken bei Hannah Arendt*, 1999). Amikor elkezdtem a doktori képzést, már egyértelmű volt, hogy professzor szeretnék lenni. De mi nagy létszámú évfolyam voltunk, Németországban pedig tömeges volt a munkanélküliség, a jó állásokért kiélezett verseny folyt. Nagyon kitartó voltam, és a megfelelő pillanatban szerencsém volt: jó helyen voltam jó időben.

Hartmut Böhme a Humboldt Egyetemen egyike volt azoknak a professzoroknak, akik nagy hatást gyakoroltak rám doktori tanulmányaim után, és nála írtam habilitációs dolgozatomat kultúrtörténetből (*Das relationale Zeitalter. Individualität, Normalität und Mittelmaß in der Kultur der Renaissance*, [2006]). Rolf Rilingerhez hasonlóan hihetetlenül jó beszélgetőpartner, ráadásul egy két lábon járó enciklopédia. Nem hiszem, hogy valaha is találkoztam más olyan egyetemes tudással rendelkező emberrel, mint Hartmut Böhme. Ezenkívül kifejezetten jó érzéke van ahhoz, hogy mit kell kérdezni, azaz hol találhatók az érdekes témák, mit lehet megtudni, ha bizonyos kérdésekkel közelítünk bizonyos anyagokhoz. Talán ő volt az, aki a legnagyobb befolyást gyakorolta rám, mert a habilitációs időszak elég hosszú volt. Az alatt a hat év alatt, amit a habilitációs dolgozatom elkészítésével töltöttem az ő környezetében, nagyon sok tekintetben gazdagodtam.

Őn 2014 óta a potsdami Zentrum für Zeithistorische Forschung (ZZF) Abteilung Zeitgeschichte der Medien- und Informationsgesellschaft vezetője. Hogyan jellemezné az osztály tudományos profilját?

Az osztályon mindannyian médiatörténeti témákat kutatunk, és ezt teljesen normálisnak tartjuk. Néha elfelejtjük, hogy egész Németországban alig található médiatörténeti tanszék. Szívesen tekintjük a ZZF egyedülálló vonásának, hogy itt ilyen nagy médiatörténeti osztály működik. Nagyon pragmatikus médiafelfogással dolgozunk, ami azt jelenti, hogy nagyon sok szó esik a tömegmédiáról, például a filmről és a televízióról, vagy olyan médiumokról, mint a fotográfia, amellyel én is sokat foglalkoztam, de szóba kerül a popkultúra is, például a popzene a heavy metáltól a slágerzenéig. A megközelítésünk abban különbözik például a zene-tudósokétól, hogy mi mindig azzal a társadalmi kontextussal foglalkozunk, amelyben a médiumok létrejönnek. Megfordítva a kérdést, minket az foglalkoztat, hogy a médiumok hogyan alakítják a társadalmakat. Egyértelmű, hogy egy olyan médium, mint a televízió óriási társadalmi hatással bír. Különösen egy olyan országban, mint Németország, ahol létezik közszolgálati média, ugyanakkor vannak magántelevíziós csatornák is, amelyek az 1980-as évek óta nagy mértékben formálják a közvéleményt.

Az elmúlt években egy újabb nagy tématerülettel bővült kutatási érdeklődésünk, nevezetesen a digitális történelemmel. Egy ideje már vizsgáljuk a társadalmak 1960-as évektől zajló digitális átalakulását, tehát az sokkal korábbi időktől kezdődött, minthogy bevezették a

PC-k otthoni használatát. Itt is mindig az a kérdés, hogy a digitalitás hogyan változtatja meg a társadalmakat.

A kutatóintézetben végzett munkája mellett a berlini Humboldt Egyetemen is oktat. Mit tanít?

Az egyetemen különböző témákat adok elő. Az egyik a médiatörténet, amit a ZZF-ben is csinálók. Például több szemináriumot tartottam a sajtófotózás történetéről, de volt olyan is, amely a műalkotásokról mint történelmi forrásokról, azaz inkább a festményekről és a képzőművészetről szolt, vagy a közel-keleti konfliktus filmes ábrázolásáról. És ezzel el is érkeztem a következő témakörhöz. A Humboldt Egyetemen, legalábbis a Történeti Intézetben, rajtam kívül senki más nem oktatja a Közel-Kelet történetét. Véleményem szerint pedig a közel-keleti konfliktus és mindenekelőtt az Európa és a Közel-Kelet közötti kapcsolatok központi szerepet játszanak a 20. századi világ megértésében. Ez a kurzus az első világháborúval és az Oszmán Birodalom felbomlásával kezdődik, majd a második világháborúval és az 1950-es évektől kezdődő közel-keleti háborúkkal folytatódik. Szerintem ezek a fejlemények olyan fontosak, hogy az oktatásban is jelen kell lenniük.

A harmadik fontos témakör az NDK története. A tavalyelőtti félévben például bevezetést tartottam az NDK történetébe, amit a német történelemben gyakran valamiféle lábjegyzetnek vagy mellékvágánynak tartanak, különösen a Német Szövetségi Köztársaság történetéhez képest. Szerintem ez végzetes tévedés, mert Németország volt az egyetlen nemzetállam, amit a vasfüggöny keresztülszelt. Mint egy modellkísérletben, a fal egyik oldalán liberális demokrácia alakult ki kapitalista gazdasági rendszerrel, míg a másik oldalán szocialista párt-diktatúra tervgazdasággal. Ez csodálatos összehasonlítási lehetőséget nyújt. Megfigyelhető, hogyan fejlődnek a társadalmak, amelyek hasonló kiindulási feltételekkel rendelkeznek, és négy évtizedig egymástól szétfejlődnek. Különösen érdekesnek tartom, ha túllépünk a hidegháborús ideológián, és a Kelet és Nyugat közötti különbséget nemcsak mint ellentétet és konfliktust mutatjuk be, hanem azt is megkérdézzük, hogy melyek azok a tipikusan modern társadalmi fejlődésformák, amelyek végül is nem voltak annyira különbözők itt és ott. Ezek azok a főbb témák, amelyeket az elmúlt években az oktatás terén képviseltem.

Milyen hasonlóságokat talált Kelet és Nyugat között, amelyek felett könnyedén átsiklunk?

Ha például az ipari termékeket nézzük, a kapitalista Nyugaton minden bizonnyal nagyobb volt a választék. Ezért könnyű sztereotip módon azt gondolni, hogy Nyugaton volt „jó” design, Keleten pedig csak az volt, amit meg kellett venniük, mert nem volt más. A valóságban azonban az NDK-ból elképesztően érdekes ipari termékek kerültek ki, amelyek közül néhány ma már kultikus státusszal bír az antikváriumokban vagy a bolhapiacokon. Létezik tehát egy modern esztétika, amelynek volt egy keleti és egy nyugati változata, és a kettő talán nem is állt olyan távol egymástól. A divat egy másik érdekes példa. Megnéztem az ADN-Zentralbild, az NDK állami fotóügynökségének állományát a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv), mégpedig a divatbemutatókról készült fényképek gyűjteményét. Vannak ruhák, nadrágok, öltönyök, modellek, amelyek egyszerűen a ’70-es évek esztétikáját tükrözik. Anélkül, hogy tudnánk, honnan származnak a ruhák, nem lehet megmondani, hogy ez a ’70-es évek Kelete vagy a ’70-es évek Nyugata. Ez egyszerűen a ’70-es évek, a különbség nem volt olyan nagy. Tudom, hogy az NDK-ban is mindenki Levi’s farmert akart viselni, de volt más is, mint a nyugati farmer. A döntő probléma inkább az volt, hogy a divatbemutatókon látott dolgokat nem lehetett megvenni a boltokban. De a kifutón nagyon hasonló ruhákat lehetett látni.

Önt a 20. századi fényképek és a dokumentarista fotográfia kutatójaként ismerik, de pályafutását filozófiai témájú történettudományi doktori címmel kezdte, majd a reneszánsz kultúrtörténetéből habilitált. Hogyan jutott el oda, hogy 20. századi fényképeket használjon forrásként?

Az első doktoranduszom, Kiss Eszter, aki Budapestről érkezett, és tökéletesen beszélt németül, mert ott német iskolába járt, keltette fel az érdeklődésemet a fotó iránt. Nálam írta diplomamunkáját Robert Capáról és Munkácsi Mártonról, amikor még kultúratudományt tanítottam. Teljesen felvillanyozott ez a munka, és akkor kezdtem el a fotográfusokkal foglalkozni. Az első, amit elolvastam, Robert Capa, vagy ahogy eredetileg hívták, Friedmann Endre életrajza volt. Ezzel kezdődött a fényképezéssel való foglalkozásom. Ahogy már említettem, nagyon korán, már a tanulmányaim alatt is vonzódtam a vizuális médiumokhoz. De a reneszánsz kultúrtörténetéről szóló habilitációs értekezésemben történelmi forrásokként még festményekkel dolgoztam. A fotográfia felé fordulás Kiss Eszter mesterszakos diplomamunkájával következett be. Ez többé nem hagyott nyugodni. Elkezdtem inkább a fotográfusokra, vagyis a fotók mögött álló szereplőkre koncentrálni, mint magukra a fotókra. Feltettem magamnak a kérdést: Honnan jönnek tulajdonképpen a fotósok, milyen képzésben részesülnek, hogyan dolgoznak együtt a képszerkesztőkkel? A kutatásom középpontjában tehát az állt, amit paradox módon inkább szöveges és nem vizuális forrásokból rekonstruálunk, és ez az, amire történészként kiképeztek bennünket.

És milyen források állnak rendelkezésére?

Sok különböző levéltárban jártam, és kerestem például fotósok levélváltását, irodai levelezést, megbízásokat és feljegyzéseket, de olyan személyes dokumentumokat is, mint naplóbejegyzések vagy interjúk. Más szóval mindent, amit a fotósok vagy képszerkesztők írásbeli forrásként hátrahagytak.

Jelenleg egy könyvön dolgozom, amely az ADN-Zentralbild, az NDK állami fotóügynökségének nemzetközi kapcsolatairól szól, ehhez a szövetségi levéltárban egy teljes iratgyűjtemény található. Nagyon különleges forrás, mert rengeteg információval szolgál arról, hogyan működik egy képügynökség. Az iratok között szerepelnek például számlák és fizetési bizonylatok, a fotósok levelezése a képszerkesztőkkel, másik hír- vagy képügynökségektől is, munkamegbeszélések jegyzőkönyvei, alapszabályok és szabályzatok. Minden, ami csak eszünkbe juthat, az ott megtalálható. Igazán izgalmas forrásanyag.

Hogyan foglalná össze legfontosabb kutatási eredményeit?

A Hannah Arendtről szóló doktori disszertációmmal kezdtem, azaz egy történelemelméleti munkával. Arendt nem volt képzett történész, de sokat írt a történelemről. Felmerült a kérdés: Valójában hogyan írunk történelmet? Mik a történetírás szakmai alapelvei? És hogyan valósította meg mindezt Hannah Arendt?

Első pillantásra a reneszánsz kultúrtörténetéről szóló második könyvemnek ehhez egyáltalán semmi köze. A két könyv azonban annyiban szorosan kapcsolódik egymáshoz, hogy a reneszánszról szóló kötetben annak a kérdésnek jártam utána, hogy mikor kezdtük a közepszerűséget negatívumnak tekinteni. Az ókorban a közepszerűség, a középérték, a helyes mérték az erény megtestesítője volt. A 20. században azonban a közepszerűség valami nagyon negatív dolog. Hannah Arendt számára Adolf Eichmann volt a közepszerűség megszemélyesítője, és az „íróasztalos elkövető” (*Schreibtischtäter*) a negatív értelemben vett közepszerűség megtestesítője. E téziszből kiindulva próbáltam kideríteni, hogy a közepszerűség mikortól jelent valami negatívát. Eleinte azt gondoltam, valahol a 18. században fogok kikötni.

De ez a visszafelé irányuló keresés váratlanul a 15. század közepére vezetett. A 15–16. század fordulója körül valami alapvetően megváltozott. Az emberek ekkor már a középszerűségről nem pozitív értelemben vett „helyes mértékként” beszéltek, hanem mint egyfajta elégtelenségről.

Ebben az összefüggésben sok időt töltöttem képi források vizsgálatával, és ez a kapcsolódási pont a fotósokról szóló könyvhöz. Megállapítottam, hogy a képeket csak akkor érthetjük meg, ha megnézzük, hogyan és milyen körülmények között keletkeztek, milyen célból készültek, hogyan terjesztették és fogadták be őket, és mindig meg kell vizsgálni a képek társadalmi kontextusát ahhoz, hogy valóban megértsük őket. Például a fényképek előállításának körülményei a 20. század folyamán jelentősen megváltoztak. A 20. század elején a fényképezés még mindig nagyon drága és exkluzív médium volt. A 21. században viszont alig akad valami a hétköznapiakban, amit ne fényképeznének le mobiltelefonnal. A kettő között volt egy időszak, amikor hihetetlenül sok pénzt fektettek a fotózásba a fotóügynökségek, a folyóiratok, az illusztrált magazinok, egy olyan időszak, amikor a fotósok hírességek voltak. Ezek az idők már rég elmúltak. A fotók készítésének körülményei tehát többször, gyorsan változtak, és ma is változnak.

A vizuális források használata Magyarországon még gyerekcipőben jár. Mennyire népszerű ez a kutatási ág Németországban?

Többé már nem kell magyarázkodnom vagy indokolnom, hogy vizuális forrásokkal dolgozom. Azt tapasztalom, hogy van egyfajta „normalizálódási” folyamat. Az, hogy évtizedek óta írunk mindennapi történelmet (*Alltagsgeschichte*) vagy nő- és gendertörténetet, nem jelenti azt, hogy mindenki azt csinálja. Természetesen nem minden történész dolgozik vizuális forrásokkal, és nem mindenki fog valaha is vizuális forrásokkal dolgozni, de ez elfogadottá vált. Ez egyszerűen a történettudomány egy részterülete, egyfajta specializáció, ahogyan korábban a társadalomtörténet vagy a kultúrtörténet is, abban az értelemben, hogy a *Visual History* lassan minden más területre is beszivárog. A társadalomtörténészek vagy a mindennapi élettel foglalkozó történészek is elővesznek időnként egy-egy fotót. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez az egyetemi oktatás magától értetődő részévé vált volna. Még mindig előfordul, hogy valaki úgy szerez történészdiplomát, hogy sohasem dolgozott vizuális forrásokkal. Ez is az oka annak, hogy oktatómunkám során ezt újra meg újra felkínálom. Így legalább adott a lehetőség arra, hogy szisztematikusan foglalkozzanak képekkel, megtanulják, miben különbözik egy fénykép és egy akta forráskritikája.

Elég sok PhD-hallgató (hét fő, ami Magyarországhoz képest atipikusan magas szám) dolgozik az Ön vezetésével fényképekkel kapcsolatos, különösen 1945 utáni témákon, ami jelzi, hogy a történészek következő generációja érdeklődik a vizuális források kutatása iránt. Ön szerint mi ennek az oka? Az egyetemi hallgatók általában véve fogékonyak e témák iránt?

Jelenleg érzékelhető egyfajta lelkesedés a vizuális témák iránt. Időről időre vannak olyan hallgatóim, akik azzal az ötlettel fordulnak hozzám, hogy egy bizonyos képgyűjteményt, például egy fotóalbumot elemeznének, vagy akiket első világháborús vagy az NDK-ban készült fényképek érdekelnek. A hallgatók gyakran saját elképzeléseikkel jönnek, és megkérnek, hogy vállaltam el a témavezetést, mert módszertani tekintetben én vagyok erre a legalkalmasabb. Úgy gondolom, ez kölcsönösen hat ránk. Miután kiadtam a képek ágenseiről szóló könyvet, és kollégáimmal, Gerhard Paullal és Jürgen Danyellel együtt a *Visual History. Bilder und Bildpraxen in der Geschichte* (*Visual History. Képek és vizuális gyakorlatok a történelemben*) című sorozatot a Wallstein kiadónál, egyfajta dominóhatás következett be.

A hallgatók és doktoranduszok azért jönnek hozzám a ZZF-be témáikkal, mert tudják, hogy itt van egy megfelelő vitakörnyezet. Vannak, akikkel fejezeteket cserélhetnek, és megvitathatják a téziseiket. Elég jól megalapoztuk a ZZF-et mint a *Visual History* németországi központját.

Az Ön témái és fényképek mint források a szűken vett szakmán kívüli „átlagember” számára is érdekesek lehetnek. Rendszeresen tart ismeretterjesztő előadásokat és ad interjúkat? Történészként mennyire tartja fontosnak ezt a tevékenységet?

Szerintem ez nagyon-nagyon fontos. Az a benyomásom, hogy egy teljesen mediatisált világban óriási az igény a fotókkal kapcsolatos ismeretekre és a velük való foglalkozásra. Csak egy példát említek: tavaly, miután Oroszország lerohanta Ukrajnát, azonnal érdeklődtek az újságírók, hogy mit kezdünk a képekkel. Mit kezdünk a bucsai vagy az irpini képekkel, mit kezdünk a Zelenszkijről az ENSZ előtt készült képekkel és Putyinról a hatméteres asztalánál készült képekkel? Az ukrajnai háború olyan háború volt és olyan háború, amelyet nagyon is meghatároznak a képek. Ilyen helyzetekben engem és a ZZF-es kollégáimat azonnal megkérdezik, tudnánk-e ezekről valamit mondani. Nagyon fontosnak tartom, hogy az ilyen megkezesésekre válaszoljunk, függetlenül a médiumtól. Nem teszek különbséget a bulvársajtó és a közszolgálati média között. Ha engem mint tudóst kérdeznak, akkor a nyilvánosságnak is tartozom válaszokkal. Végül is az adófizetők pénzéből fizetnek minket. Számomra magától értetődő, hogy ez a munkánk része.

Rendszeresen tartok előadásokat, így például tavaly a tudomány hosszú éjszakáján (*Lange Nacht der Wissenschaften*) is Berlinben. Sok előadást tartunk az egyetemen, de néha más intézményekbe is elmegyünk, és szélesebb közönség előtt is beszélünk.

Milyen tervei vannak a jövőre nézve?

A közeljövőben szeretném befejezni következő könyvemet. Ez az ADN-Zentralbildről és a szocialista képügynökségek cseremegállapodásáról szól, amit az 1960-as években kötöttek Photo International néven. A szocialista képügynökségek Oroszországtól Lengyelországon, Csehszlovákián és Magyarországon át Vietnámig és Kubáig összefogtak, és képeket cseréltek egymással. Az elképzelés az volt, hogy takarékoskodjanak az erőforrásokkal. Nem kellett minden egyes ügynökségnek minden eseményre fotóst küldenie. Ha például a lengyel ügynökség küldött valakit, akkor a képeket megosztották egymással. Egy másik alkalommal a magyar ügynökség küldött valakit, és így tovább. Az elképzelés része volt az is, hogy ezeket a képeket kemény valutáért eladják Nyugaton. A projekt végül megghiúsult, mert különböző okok miatt a gyakorlatban nem úgy működött, mint ahogy tervezték. De néha izgalmasabbnak találom a sikertelen projektek és intézmények történeteit, mint a sikeresekét. Ezekből megtanulhatunk valamit a próbálkozások folyamatairól. Megtanulunk tanulni a hibákból. Az erről szóló könyvemet szeretném befejezni. És ami utána következik, azt még nem tudom megmondani. Vannak különböző projektötletek, de jelenleg nem igazán tudok róluk semmit mondani. Az még a jövő zenéje.

Köszönöm az interjút!

Szívesen.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

Annette Vowinckel munkáinak válogatott bibliográfiája¹

Monográfiák

1. *Agenten der Bilder. Dokumentarische Fotografie im 20. Jahrhundert*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2022.
2. *Das Relationale Zeitalter. Individualität, Normalität und Mittelmaß in der Kultur der Renaissance*. München: Fink, 2011.
3. *Flugzeugentführungen. Eine Kulturgeschichte*. Göttingen: Wallstein, 2011.
4. *Grundwissen Philosophie: Hannah Arendt*. Stuttgart: Reclam, 2015.
5. *Hannah Arendt: Zwischen deutscher Philosophie und jüdischer Politik*. Berlin: Lukas, 2004.
6. *Geschichtsbegriff und Historisches Denken bei Hannah Arendt*. Köln–Weimar: Böhlau, 2001.

Szerkesztett kötetek

1. Hg. mit Signe Theill: *Von der Repräsentation zur Intervention. Die Vereinten Nationen im Spiegel der Kunst* (Reihe: Visual History. Bilder und Bildpraxen in der Geschichte Bd. 7). Göttingen: Wallstein, 2021.
2. Hg. mit Evelyn Runge: *Themenheft: Israel, Palästina und die deutsche Zeitgeschichte*. Zeithistorische Forschungen, Jg. 16. (2019) H. 3.
3. Special Collection: *Photo Transfer in Cold War Europe*. International Journal for History, Culture and Modernity, vol. 5. (2018) No. 1.
4. Hg. mit Jürgen Danyel – Gerhard Paul: *Arbeit am Bild. Visual History als Praxis*. Göttingen: Wallstein, 2017. (Bd. 3 der Reihe Visual History. Bilder und Bildpraxen in der Geschichte)
5. Hg. mit Jan-Holger Kirsch – Michael Wildt: *Themenheft: Fotografie in Diktaturen*. Zeithistorische Forschungen, Jg. 12. (2015) H. 2.
6. Hg. mit Annelie Ramsbrock – Malte Zierenberg: *Fotografien im 20. Jahrhundert. Vermittlung und Verbreitung*. Göttingen: Wallstein, 2013.
7. Hg. mit Marcus Payk – Thomas Lindenberger: *European Cold War Cultures. Perspectives on Societies in the East and the West*. New York: Berghahn, 2012.
8. Hg. mit Tatjana Tönsmeier – Jan-Holger Kirsch: *Themenheft: Sicherheit*. Zeithistorische Forschungen, Jg. 7. (2010) H. 2.
9. Hg. mit Rebekka Ladewig: *Am Ball der Zeit. Die Fußballweltmeisterschaft als Ereignis und Faszinosa*. Bielefeld: Transcript, 2009.

Válogatott tanulmányok

1. *Hannah Arendts Theorie und Geschichte des Antisemitismus*. In: Peter Ullrich et. al. (Hg.): Was ist Antisemitismus? Begriffe und Definitionen von Judenfeindschaft. Göttingen, 2024. 135–138.
2. *Tote zeigen. Konjunkturen der Gewaltfotografie im 20. und 21. Jahrhundert*. In: Requate, Jörg – Schumann, Dirk – Terhoeven, Petra (Hg.): Die (Un)Sichtbarkeit der Gewalt: Medialisierungsdynamiken seit dem späten 19. Jahrhundert. Göttingen, 2023. 228–248.
3. *Fotografie*. In: Sabrow, Martin – Saupe, Achim (Hg.): Handbuch Historische Authentizität. Göttingen: Wallstein, 2022. 161–169.
4. *Bildredakteure. Die „Gatekeeper“ visueller Öffentlichkeit und ihre transnationalen Netzwerke*. In: Aslangul-Rallo, Claire – Zunino, Bérénice (Hg.): La presse et ses images / Die Presse und ihre Bilder. Frankfurt a. M., 2022. 335–353.
5. *Political Photography in the 20th Century*. In: Vasudevan, Ravi (ed.): Media and the Constitution of the Political. South Asia and Beyond, New Delhi: SAGE, 2022. 111–127.
6. *Weimars visuelles Erbe*. In: Hochmuth, Hanno – Sabrow, Martin – Siebeneichner, Tilman (Hg.): Weimars Wirkung. Das Nachleben der ersten deutschen Republik. Göttingen: Wallstein, 2020. 126–145.

¹ Forrás: <https://www.annette-vowinckel.de/publikationen> – letöltés: 2024. május 29.

7. *Geschichtswissenschaft zwischen echten und falschen Fragen*. In: Joas, Hans – Noller, Jörg (Hg.): *Geisteswissenschaft - was bleibt? Zwischen Theorie, Tradition und Transformation*. Freiburg: Verlag Karl Alber, 2019. 174–182.
8. *Jerusalem als geteilte Stadt (1948-1967)*. *Zeithistorische Forschungen*, Jg. 16. (2019) H. 3. 564–590. <https://zeithistorische-forschungen.de/3-2019/5798>, DOI: <https://doi.org/10.14765/zzf.dok-1732>
9. Das Bild als Ding zwischen der zweiten und der dritten Dimension. In: Ludwig, Andreas (Hg.): *Zeitgeschichte der Dinge. Spurensuchen in der materiellen Kultur der DDR*. Wien–Köln–Weimar, 2019. 65–83.
10. *The Ethics and Allure of the Foul in Soccer*. In: Zilcosky, John – Burks, Marlo Alexandra (Hg.): *The Allure of Sports in Western Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2019. 225–241.
11. *The Berlin Wall. Photographic Diplomacy in a Globalised World*. In: Mikkonen, Simo – Scott-Smith, Giles – Parkkinen, Jari (Hg.): *Entangled East and West Cultural Diplomacy and Artistic Interaction during the Cold War*. Berlin: DeGruyter, 2019. 67–94.
12. *Photojournalism East/West. The Cold War, the Iron Curtain, and the Trade of Photographs*. In: Bastiansen, Henrik – Klimke, Martin – Werenskjöld, Rolf (ed.): *Basingstoke: Media and the Cold War in the 1980s. Between Star Wars and Glasnost*. O. o.: Palgrave Macmillan, 2019. 115–135.
13. *Widerstand, Protest und ziviler Ungehorsam*. In: Martinsen, Franziska (Hg.): *Protest! Die 21. Hannah Arendt Tage 2018*. Weilerswist, 2019. 14–24.
14. *Image agents. Photographic action in the 20th Century*. In: Kleemola, Olli – Pitkänen, Silja (Hg.): *Photographs and History. Interpreting Past and Present Through Photographs*. Turku, 2018. 19–36.
15. *Introduction: Photo Transfer in Cold War Europe*. *International Journal for History, Culture and Modernity*, Jg. 5. (2018) H. 1. 91–100. DOI: <http://doi.org/10.18352/hcm.524>
16. „Agenten der Bilder”. *Fotografen im Dienst der US-Regierung*. In: Alliiertenmuseum Berlin (Hg.): *Little America. Leben in der Militär-Community in Deutschland*. Berlin, 2018. 38–43.
17. *Die Praxis der Bildredakteure am Beispiel der Beerdigung Robert F. Kennedys*. In: Beil, Ralf – Kraus, Alexander (Hg.): *Robert Lebeck 1968*. Göttingen, 2018. 121–125.
18. *Photographic Nuisance. Stern Photographers Thomas Höpker and Harald Schmitt in the GDR*. *Journal of Modern European History*, vol. 16. (2018) No. 1. 126–145.
19. *Schönefeld – Ein Flughafen für die Hauptstadt der DDR*. In: Reichherzer, Frank– Droit, Emmanuel – Hansen, Jan (Hg.): *Den Kalten Krieg vermessen. Über Reichweite und Alternativen einer binären Ordnungsvorstellung*. Berlin, 2018. 125–135.
20. *Horst Faas, Thomas Billhardt, and the Visual Vietnam War in the Two Germanys*. In: Barnstone, Deborah Asher – McCloskey, Barbara (Hg.): *The Art of War*. Oxford, 2017. 213–238.
21. *German (Jewish) Photojournalists in Exile. A Story of Networks and Success*. *German History*, vol. 31. (2013) No. 4. 473–496.
22. *Die Bilder und ihre Agenten*. In: Sabrow, Martin (Hg.): *Die Macht der Bilder. Helmstedter Colloquien Band 15*. Helmstedt, 2013. 35–50.
23. *Der Bildredakteur. Genese eines modernen Berufsbilds*. In: Ramsbrock, Annelie – Vowinckel, Annette – Zierenberg, Malte (Hg.): *Fotografien im 20. Jahrhundert. Vermittlung und Verbreitung*. Göttingen, 2013. 69–89.
24. *Neue Deutsche Welle. Musik als paradoxe Intervention gegen die »geistig-moralische Wende« der Ära Kohl*. *Archiv für Sozialgeschichte*, Jg. 52. (2012) 455–490.
25. *Flying Away. Civil Aviation and the Dream of Freedom in East and West*. In: Romijn, Peter – Scott-Smith, Giles – Segal Joes (Hg.): *Divided Dreamworlds*. Amsterdam, 2012. 181–198.
26. *Cold War Television: Olga Korbut and the Munich Olympics of 1972*. In: Vowinckel, Annette et. al. (Hg.): *European Cold War Cultures. Perspectives on Societies in the East and the West*. New York: Berghahn, 2012. 112–125.
27. *Is Simulation a Collective Creative Practice?* In: Fischer, Gerhard (Hg.): *Collective Creativity*. Amsterdam: Rodopi, 2011. 31–44.
28. *As in a Nutshell: Die Schrumpfung der Welt im Flugsimulator*. In: Döring, Jörg – Thielmann, Tristan (Hg.): *Mediengeographie*. Bielefeld: transcript, 2009. 413–430.
29. *Past Futures: From Reenactment to the Simulation of History in Computer Games*. *Historical Social Research*, vol. 34. (2009) No. 2. 322–332.

30. *Sport als Fernseheseignis im Kalten Krieg. Olga Korbut und die Olympischen Sommerspiele in München 1972.* In: Axster, Felix – Jäger, Jens – Sicks, Kai Marcel – Stauff, Markus (Hg.): *Medien-sport. Strategien der Grenzziehung.* München: Fink, 2009. 167–179.
31. *Stammheim, Erfstadt, Mogadischu: Liebsame und unliebsame Erinnerungsorte der Bonner Republik.* In: Majerus, Benoît et. al. (Hg.): *Nationale Erinnerungsorte hinterfragt.* Frankfurt–New York, 2009. 141–154.
32. *Anmerkungen zur Mediengeschichte des Terrorismus.* In: Jarausch, Konrad H. (Hg.): *Das Ende der Zuversicht? Die Strukturkrise der 70er Jahre als zeithistorische Zäsur.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. 229–239.
33. *Überflieger. Grenzverschiebungen und Grenzverletzungen im Flugverkehr.* *comparativ*, Jg. 18. (2008) H. 1. 58–68.
34. *Skijacking. Cultural Memory and the Movies.* In: Berendse, Gerrit-Jan – Cornils, Ingo (Hg.): *Baader-Meinhof Returns. History and Cultural Memory of German Left-Wing Terrorism.* Amsterdam–New York: Rodopi, 2008. 251–268.
35. *Sein als Erscheinung, Demontage der Metaphysik: Hannah Arendt und die bildende Kunst.* In: Heuser, Wolfgang – von der Lühe, Irmela (Hg.): *Dichterisch denken: Hannah Arendt und die Künste.* Göttingen: Wallstein, 2007. 99–110.
36. *Hannah Arendts Begriff der Macht: Antizyklische Gedanken.* In: Horster, Detlef (Hg.): *Verschwindet die politische Öffentlichkeit?* Frankfurt a. M., 2007. 45–56.
37. *Relationale Porträts. Individualität und Akzidenzialität in der Bildnismalerei der Renaissance.* *Archiv für Kulturgeschichte*, Jg. 88. (2006) H. 2. 297–322.
38. *Terror als Doku-Soap. Die Flugzeugentführungen von Entebbe und Mogadischu in Film und Fernsehen, 1976–1997.* In: Bösch, Frank – Borutta, Manuel (Hg.): *Die Massen bewegen. Medien und Emotionen in der Moderne.* Frankfurt a. M.–New York, 2006. 287–306.
39. *Der kurze Weg nach Entebbe. Über das Nachleben des Nationalsozialismus in der Wahrnehmung des Nahostkonflikts in Deutschland (1967–1976).* *Zeithistorische Forschungen*, Jg. 1. (2004) H. 2. 236–254.
40. *Das imaginäre Museum: Geschichte und Geschichten bei Hannah Arendt.* In: Hödl, Klaus (Hg.): *Historisches Bewußtsein im jüdischen Kontext (Schriften des Centrums für Jüdische Studien Graz Bd. 6).* Innsbruck, 2004. 271–276.
41. *Hannah Arendt and Martin Heidegger: History and Metahistory.* In: Aschheim, Steven E. (ed.): *Hannah Arendt in Jerusalem.* Berkeley: University of California Press, 2001. 338–346.
42. *Hannah Arendt und Jean-Paul Sartre. Zweierlei Interpretation des Antisemitismus.* *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, Jg. 9. (2000) 148–163.
43. *Anmerkungen zur Anwendbarkeit von Hannah Arendts Handlungstheorie in der ereignisorientierten Geschichtsschreibung.* In: Jordan, Stefan (Hg.): *Zukunft der Geschichte. Historisches Denken an der Schwelle zum 21. Jahrhundert.* Berlin, 2000. 95–104.
44. *Urteilen und Handeln. Politische Geschichtsschreibung bei Hannah Arendt.* *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, Jg. 28. (1999) 477–489.

ANNETTE VOWINCKEL

Zentrum für Zeithistorische Forschung (Potsdam)

Képügynökök: a fotóüzlet szereplői*

A *Berliner Illustrirte Zeitung* és az Ullstein-Verlag professzionálisan vezetett képarchívumával a képekkel foglalkozó üzletág két legfontosabb szereplője volt, és történetük egyedülálló. Ugyanakkor össze is lehet hasonlítani azt más médiumok és vállalatok történetével a vizuális tömegfogyasztás kialakulóban lévő piacán, hiszen az illusztrált sajtó és a képpiac is bővült, ahol számos ügynökség versengett egymással. A 19. század végétől a képkereskedelem központjai Berlin, Párizs, London és New York voltak, ahol gomba módra szaporodtak a képügynökségek, és itt működött számos illusztrált magazin szerkesztősége.

A vizuális nyomtatott sajtó története jól megírható „a kép felől”, azaz a fényképezés fejlődésére és technikai lehetőségeire, a témaválasztásra és motívumokra, valamint egyes kiemelkedő fotográfusok munkáira összpontosítva. Ilyen perspektívából a képgazdaság kialakulását¹ a vizuális tömegkommunikáció szükséges feltételeként, de nem alakító tényezőként fogjuk fel. A képek története azonban az intézmények és aktorok történeteként is megírható, amik és akik tevékenysége a szó kettős értelmében vett „képcselekvés” (*Bildhandeln*): a képekkel mint árucikkkel foglalkoznak, és a képeket képpublicisztikai eszközök által képi cselekvés médiumává teszik, azaz politikai vagy társadalmi beavatkozássá.

Tanulmányom ezekkel az aktorokkal foglalkozik, akiket „a képek ügynökeinek” (*Agenten der Bilder*) vagy röviden „képügynököknek” (*Bildagenten*) nevezek. A képügynök olyan személy, aki képet készít, szerkeszt vagy publikál, képeket lektorál és választ ki publikálásra, képeket gyűjt, indexel vagy archivál, képeket bírál, cenzúráz vagy megsemmisít. Egy képügynöknek nem feltétlenül kell politikai szándékokat követnie – a gyakorlatban például a képek selejtezését általában minőségi-esztétikai szempontok alapján végezték. Ez a képek növekvő áradatának irányítására szolgál, nem pedig a képeken keresztül közvetített politikai üzenetek elfojtására. Mégis a 19. és 20. században a politikai képi cselekvések jelentős szerepet játszottak a politikai nyilvánosság formálásában.

A politikai képi cselekvések jó történelmi példája a fényképész Lewis Hine-nak az amerikai gyárakban folyó gyermekmunka elleni kampánya, ami határozottan a fényképek közvételére épült. Hine maga készítette a fényképeket, hogy az illusztrált újságok és magazinok olvasói benyomást kapjanak azokról a körülményekről, amelyek között a gyermekeknek iskolába járás helyett dolgozniuk kellett.² A fotográfus mellett itt képügynökök a képszerkesztők, akik a képeit közölték, de a politikusok is, akik kampányuk támogatásnak érdekében hivatkoztak azokra. S mikor a *Berliner Illustrirte Zeitung* 1931-ben képeket mutatott be frankfurti munkanélküliek konyhájáról, az – legalábbis implicit módon – felhívást jelentett

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Bildagenten: Akteure im Fotogeschäft*. In: Deutsches Historisches Museum – Axel Springer Syndication (Hg.): *Die Erfindung der Pressefotografie*. Aus der Sammlung Ullstein 1894–1945. Ostfildern: Hatje Cantz, 2017. 18–25.

¹ Vö. Bruhn: *Bildwirtschaft*, i. m.

² Vö. Freedman: *Kids at Work*, i. m.

a tömeges munkanélküliség elleni politikai fellépésre és a társadalmi problémák orvoslására. A *Berliner Illustrirte Zeitung*gal ellentétben, amely gondosan ügyelt a politikai semlegességre, az *Arbeiter Illustrierte Zeitung* olyan képekkel tűnt ki, amelyek az ipari munkások ügyét támogatták, és hangsúlyozták „osztályálláspontjukat”.

A jelen tanulmányban nem egyes képügynököket vagy képcselekvéseket szeretnék bemutatni, hanem inkább két olyan szakmai csoportot veszek szemügyre, amelyek jelentősen alakították a 19. és 20. századi képi világot. Azért összpontosítok a fotográfia területére, mert ez mint dokumentarista médium a 19. század végétől különleges helyet foglalt el a közbeszédben: még, ha manipulálhatók, montírozhatók, vághatók és helytelenül vagy félrevezető módon feliratozhatók is a fényképek, mindeneke előtt azt mutatják, ami ott van vagy volt. Egy politikai követelés jobban alátámasztható egy fotóval, mint egy festménnyel, rézmetszettel vagy grafikus hirdetéssel, mert „tényeket” mutat, míg az utóbbiak könnyen elintézhetők az-za, hogy „fikciók”.

A fotóriporterek csoportjával kezdem, akiknek szakmai profilja a 19. században lassan formálódott, majd az 1920-as évektől kezdve fejlődött azzá, amit ma értünk alatta. Ugyanilyen fontosak a képszerkesztők is: ők döntötték el, hogy mi kerül nyomtatásba és mi nem, ezért majd a következő részben őket mutatom be.

Fotóriporterek: kalandorok és hálózatépítők

A „fotóriporter” szakma kialakulása sok társadalomban többé-kevésbé analóg módon zajlott. Az Egyesült Államokban, Németországban, Angliában, Franciaországban és Magyarországon, Japánban, Argentínában és Oroszországban is a 19. század második felében kezdtek el fotósok olyan képeket készíteni, amelyeket szöveges üzenetek egészítettek ki, vagy megfelelő képaláírással ellátott „képhírként” önmagukban megállták a helyüket. A korai fotóriportereknek először fel kellett találniuk a szakmájukat: a 19. századi újságokat fa- vagy rézmetszettekkel illusztrálták, mivel még nem volt mód a fényképek sokszorosítására. Amikor azonban az újságok és magazinok az autotípia bevezetésével elkezdték közvetlenül kinyomtatni a fényképeket, a hír- és riportfotók iránti kereslet olyan gyorsan nőtt, hogy professzionális képzés hiányában sok autodidakta fotós ragadott fényképezőgépet, hogy ezzel keressen pénzt.

Mivel a fényképek nem igényeltek fordítást, az 1920-as évektől kezdve gyorsan kialakult a hírfotózás nemzetközi piaca, ami lehetővé tette a szereplők számára, hogy könnyen változtassák tartózkodási helyüket és a megbízókat. Az angol nyelv hamarosan a nemzetközi fotószakma *lingua francájává* vált, és az alapismeretek bőven elegendők voltak ahhoz, hogy valaki érvényesüljön ezen a nyelven. Mivel a fotóriporteri munka nagyfokú mobilitást és kevés nyelvtudást igényelt, vonzó szakterületté vált mindenféle bevándorló számára.

Az 1933-as németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel következtében a fotóriporteri szakma születőben lévő területén valóságos felfordulás következett be. Mivel a Németországban vagy Németországból dolgozó fotóriporterek nagy része zsidó vagy kommunista (vagy mindkettő) volt, akiket kizártak a Német Sajtó Birodalmi Szövetségéből (*Reichsverband der Deutschen Presse*, RDP), azaz de facto eltiltották őket a szakmájuktól, valóságos exodusra került sor.³ Erich Salomon például, aki 1925-től az Ullstein Kiadó fotósaként dolgozott, és rendszeresen felkínálta képeit a *Berliner Illustrirte Zeitung*nak, már 1933-ban elhagyta Németországot, és átköltözött Hollandiába, ahol 1943-ban letartóztatták és There-

³ Vö. Sachsse: *Die Erziehung zum Wegsehen*, 28–29.

sienstadtba deportálták. Azon kevés fotósok egyike volt, akik Észak- vagy Nyugat-Európába menekülve nem tudtak biztonságba jutni, és akit 1944-ben Auschwitzban meggyilkoltak.⁴

Az említettek emigrációja által hagyott űrt a nácikonform fotósok töltötték be, akiket később gyakran alkalmaztak a Wehrmacht propagandaegységei. Néhányan közülük, mint például Hilmar Pabel, Josef Scheerer vagy Hanns Hubmann később Nyugat-Németországban kezdtek második karrierbe.⁵ Ezzel szemben a Németországot elhagyó fotósokat gyakran tárt karokkal fogadták azokban az országokban, ahová menekültek, különösen Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban. Henry Luce-nak, az 1936-ban megjelenő *Life* kiadójának és alapítójának tulajdonítják azt a kijelentést, hogy Adolf Hitler jelentősen hozzájárult a magazin sikeréhez azzal, hogy számos tehetséges zsidó fotóst elűzött Európából. A képszerkesztő John Godfrey Morris önéletrajzában ezt így írta le: „Henry Luce egyszer az igazsághoz közel álló tréfával megjegyezte, hogy Adolf Hitler azzal segítette a *Life* alapítását, hogy sok tehetséges zsidó fotóriportert űzött el Európából. Luce-nak csak annyit kellett tennie, hogy »New Yorkban ülve várja, hogy leszálljanak.«.”⁶

De milyen emberek vállalták a fotós vagy fotóriporteri hivatást? Az újságírókkal ellentétben a fotósoknak soha nincs lehetőségük arra, hogy távolról cselekedjenek. Nem támaszkodhatnak tanúvallomásokra, nem telefonálhatnak körbe, és nem kutathatnak más forrásokból származó információk után. Munkahelyük mindig a helyszínen van, legyen szó háborúról vagy csatáról, közúti balesetről, parlamenti ülésről, természeti katasztrófáról, esküvőről vagy kiállításmegnyitóról. Ez a körülmény a fotóriporterektől már a kezdetekben is nagy fokú mobilitást és rugalmasságot követelt meg. Az említett események közül sokat nem lehetett előre látni, és dokumentációjuk sem volt tervezhető, míg más események csak egyszer és/vagy távoli helyszíneken történtek meg. A dolgok természetéből adódik tehát, hogy a fotóriportereknek utazási hajlandósággal és bizonyos fokú káosztűrő képességgel kellett rendelkezniük, különben nem gyakorolhatták volna a szakmájukat. És az sem túlságosan meglepő, hogy a szakmában lényegesen több volt a férfi, mint a nő – ez a mai napig alig változott; és mivel a nők a szakmának csak mintegy tíz százalékát tették ki, aligha van értelme „női és férfi fotósokról” beszélni.

Az a tény, hogy a fotóriporterek sokat és gyakran voltak úton, régiókon túl és nemzetközi színtereken, oda vezetett, hogy a különböző helyszíneken informális találkozóhelyeket alakítottak ki, hogy enyhítsék az egyedül utazás magányát. Nagyjából az 1920-as évektől kezdve, amikor számuk elérte a „kritikus tömeget”, ugyanazokban a szállodákban szálltak meg, és ugyanazokban a bárokban találkoztak. 1944 augusztusában például a párizsi Hôtel Scribe volt az, ahol a városban dolgozó újságírók is megszálltak; a vietnami háború idején a saigoni Continental Palace-ban találkoztak a fotósok és más újságírók, a 2003-as iraki háború idején pedig a bagdadi Hotel Palestine működött találkozóhelyként és információs központként. A fotóriporterek minden szakmai verseny ellenére valóban hajlamosak voltak együttműködni és hálózatépítőként tevékenykedni. Önképükben és habitusukban jelentősen különböztek a művészként dolgozó fotósoktól, és alig akadt olyan fotóriporter, aki művészként határozta volna meg magát.

Mindkét tényező – a nagy fokú mobilitás és a hálózatépítésre való hajlam is – a munkakörülményekkel magyarázható. Egy harmadik tényező szintén arra vezethető vissza, de ez további történelmi kontextualizálást igényel. A fotóriporterek erős tendenciát mutattak a

⁴ Vö. Biefang–Leenders (Hg.): *Das ideale Parlament*, i. m.

⁵ Vö. Pabel: *Bilder der Menschlichkeit*, i. m.; Hubmann: *Die Adenauer-Zeit*, i. m.; Sachsse: *Die Arbeit des Fotografen*, 59.; Vowinkel: *Agenten der Bilder*, 190–191.; Frecot (Hg.): *Theodor Scheerer*, i. m.

⁶ Morris: *Get the Picture*, 32.

tekintetben, hogy politikai színtéren artikulálják és pozícionálják magukat, mivel részt vevő megfigyelőként módjuk volt arra, hogy alakítsák a politikai diskurzust – legyen szó háborúról vagy polgárháborúról, társadalmi fejleményekről, munkakörülményekről vagy politikai mozgalmakról. A motívumok, a nézőpontok és az esztétikai forma megválasztásával úgy tudták közölni nézeteiket, hogy szóban nem nyilatkoztak.

A spanyol polgárháború jó példa arra, hogy a fotóriporterek egy adott politikai nézőpontot képviseltek: néhányan beépített fotósként kísérték a köztársasági csapatokat, azok egyenruháját viselték, és munkáikat olyan baloldali francia folyóiratokban publikálták, mint a *Vu* vagy a *Regards*. Mások, például azok, akik az *Associated Press* amerikai ügynökségnek dolgoztak, a francóista csapatokkal utaztak, és az ő sikeres harci bevetéseiket mutatták be, képeiket pedig többek között a hasonló nézeteket képviselő *Berliner Illustrirte Zeitung*-ban tették közzé (például: 1936. szeptember 10., 1432–1433.).

Az 1904–1905-ös orosz–japán háborúból fennmaradt, két japán katonát ábrázoló fénykép jelzi, hogy a „beépített” háborús fotózás gyakorlata már régóta létezett. A képet James H. „Jimmy” Hare brit fotóriporter készítette, aki korábban az 1898-as spanyol–amerikai háborút dokumentálta a *Collier's Weekly* számára, majd később az első világháború során is fényképezett.

Feltűnő, hogy a szabadúszó fotóriporterek világát – vagyis azokat, akik nem egy adott ügynökségnek, magazinnak vagy kormányzati szervezetnek dolgoztak – az 1920-as évektől kezdve egyértelműen a baloldali politikai orientáció és a humanitárius ügyek melletti kampányolás jellemezte. A *Dephot* fotóügynökség alapítói, amelytől a *Berliner Illustrirte Zeitung* is vásárolt képeket, és amely bizonyos szempontból a háború után létrejött *Magnum* fotós szövetség mintájának tekinthető, példamutatók voltak e tekintetben, és ma is példaképként számítanak a fiatalabb fotóriporterek számára.⁷ Ezeket az elkötelezett fotósokat 1966 óta intézményesen a Cornell Capa által alapított *International Fund for Concerned Photography* képviseli, ahol az elnevezésben a „concerned” a fotósok emberi együttérzését jelöli az általuk dokumentáltak sorsa iránt.⁸ Azonban az 1933 után Németországban dolgozó fotósok arra adnak példát, hogy közöttük is voltak nemzetiszocialisták, opportunisták vagy tettestársak, akik gyorsan alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez, különösen azután, hogy zsidó kollégáik elűzése váratlan lökést adott karrierjüknek.

Képszerkesztők

A képszerkesztő munkakörét szintén a 19. században találták fel, de állandó hivatássá csak a 20. század folyamán vált. A képszerkesztők legfontosabb feladata a képek kiválasztása volt és maradt egy a kiadvány számára; ezért a vizuális nyilvánosság formálásában ugyanolyan fontos szerepet játszanak, mint az őket képekkel ellátó fotósok. A képszerkesztők emellett egy sor olyan munkafázist végeznek, amelyek többé-kevésbé szorosan kapcsolódnak ehhez. Először is meg kell határozni egy dokumentálandó témát vagy eseményt. Ezután fotósokat kell felfogadni, és megbízásokat kell adni számukra. Magukat a képeket különböző kritériumok alapján választják ki, ahol az egyes felvételek minősége csak egy a sok közül. A fotóriportokban például a képeket úgy kell összehangolni és elrendezni, hogy azok egy narratívát alkossanak. A képszerkesztők feladata továbbá a képi jogok tisztázása, a fotóügynökségekkel való áralku, az újságírókkal való kommunikáció (akik gyakran nem tartják őket nagyra),

⁷ Vö. Molderings: *Eine Schule der modernen Fotoreportage*, i. m.

⁸ Vö. Capa: *The Concerned Photographer*, i. m.; Capa: *The Concerned Photographer* 2, i. m.

a felhasznált képek archiválása, valamint a fel nem használt képek megsemmisítése vagy visszaszolgáltatása.

A fotóriporterekhez hasonlóan sokáig a képszerkesztők számára sem létezett intézményesített képzés egyetemi tanulmányok vagy tanfolyam formájában. Nekik is fel kellett találniuk magukat és a szakmájukat. A szakma úttörői közé tartozott Stefan Lorant, aki az 1920-as években a *Münchener Illustrierte Presse* képszerkesztőségét vezette, Kurt Korff a *Berliner Illustrierte Zeitung*tól, Tom Hopkinson, aki az 1930-as években a brit *Picture Post*ot vezette és Wilson Hicks a *Life*-nál.⁹ A sikeres képszerkesztés érdekében valamennyien új struktúrát honosítottak meg. Ezen a területen is lezajlott az elvándorlás az 1930-as évek elején a nemzetiszocialista Németországból, amiből a célországok profitáltak: Stefan Lorant az Egyesült Királyságba menekült, amikor hat hónapos müncheni börtönbüntetés után szabadult, Kurt Safranski az Ullstein-Verlagtól és Kurt Korff az Egyesült Államokba mentek, és a *Life* alapítását megelőzően Henry Luce kiadó tanácsadóiként tevékenykedtek. Korff abbéli reménye, hogy ő legyen a képszerkesztő, szertefoszlott, mivel ötvenkilenc évesen már elég idős volt, és angol nyelvtudása sem biztos, hogy megfelelt a kiadó elvárásainak. Sikerült azonban a *Berliner Illustrierte Zeitung*nál kidolgozott munkamódszerét a New York-i szerkesztőségbe átültetnie: a német képügynökségeknek kisebb összeget fizetett, ha egy képet felvett az archívumába, és nagyobb összeget, ha a képet ki is nyomtatták. A nagyobb ügynökségeknek, például a *Wide World*nek 2000 márka átalányt folyósított, hogy biztosítsa az új képekhez való első hozzáférés jogát. A *Berliner Illustrierte Zeitung* számára gyakran egész sorozatokat vásárolt, noha csak egy képet használt fel – ezzel biztosította, hogy a konkurens magazinok ne közöljenek hasonló képeket. A *Life*-nak is ezt a munkamódszert ajánlotta, és támogatta a „sztárrendszer” kialakítását is: a *Life*-nak dolgozó fotósokat rendkívül jól fizették, akik hírességé váltak, ami növelte a magazin presztízsét és a fotósok motivációját is. Korff a *Life* szerkesztőjének, Daniel Longwellnek adott tanácsokat a képválasztás és a képaláírások megszövegezésének kérdéseiben.¹⁰

Más képszerkesztők amerikai képügynökségeknek dolgoztak, vagy száműzetésben sajátot alapítottak. Otto Bettmann, a Bettmann Archívum alapítója 1935-ben szintén az Egyesült Államokba emigrált, és magával vitte a gyűjteményét, amit 1981-ben eladtak a *Kraus-Thomson Organization*nek, amit 1995-ben a Corbis képügynökség vett át.¹¹ A *Black Star* ügynökséget, amellyel a *Life* igen szorosan együttműködött, szintén három német zsidó, Ernst Mayer, Kurt Kornfeld és Kurt Safranski (Németországban még: Szafranski) alapította. Safranski a berlini Ullstein-Verlag kiadóvállalatnál dolgozott „magazinok kiadóigazgatójaként”,¹² de Ben Chapnick, az ügynökség későbbi elnöke szerint számára jelentős nehézségekkel járt az USA-ba történő áttelepülés. Az ügynökség három alapítója közül egyébiránt neki volt a legnagyobb absztrakciós képessége és a legszélesebb látóköre, és ő támogatta személyesen legtöbbet a fotósokat. Az „amerikai üzletmenet” azonban nem illett hozzá – „a három alapító közül ő volt az, aki az Egyesült Államokban leginkább partra vetett halként érezte magát”.¹³ Ennek ellenére a száműzetésben is sikeres karriert futott be, és 1940-ben *Selling Your Pictures* címmel angol nyelvű útmutatót adott ki fotósok számára. Nem utolsósorban a Kurt

⁹ Lásd Hallett: *Stefan Lorant*, i. m.; Kerbs: *Simon Guttman*, 63–72.; Willimowski: *Stefan Lorant*; Smith: *Germany's Kurt Korff*, i. m.; Hopkinson: *Of This Our Time*, i. m.

¹⁰ Lásd: Smith: *Germany's Kurt Korff*, 417.

¹¹ Mendack: *Schatzkammer der Fotografie*, i. m.; Sheffield (Hg.): *Bettmann*, i. m.; Blaschke: *Banking on Images*, i. m.

¹² *50 Jahre Ullstein*, 291.

¹³ Idézi: Neubauer: *Black Star*, 13.

Korfhöz fűződő jó kapcsolatának köszönhetően a *Black Star* ügynökségnek sikerült a *Berliner Illustrierte Zeitung* és a *Wide World* közötti együttműködés mintájára szoros kooperációt létesítenie a *Life*-fal: az utóbbi kizárólagos hozzáférési jogot kapott az ügynökség képeihez 5000 dolláros fix áron, mielőtt azokat más szerkesztőségeknek felajánlották volna.¹⁴

A fotóriporterekhez hasonlóan sok képszerkesztő is hivatásos kommunikátor volt, és a két szakmai csoport hálózatai gyakran átfedtek egymást, például elmondható ez Kurt Safranski és John G. Morris (*Life*, *Magnum* és mások) esetében, akik célzottan támogatták a fotósokat, és gyakran közvetítő szerepet vállaltak közöttük és a szövegszerkesztőségek között. A konfliktusok mindazonáltal elkerülhetetlenek voltak, és ez a dolgok természetéből fakadt: a fotósok nem mindig értettek egyet a képek kiválasztásával, és gyakran nehezükre esett megválni a képektől. Az AP (*Associated Press*) képszerkesztőjének, Horst Faasnak a szavaival élve: „A fotósok és a szerkesztők mindig vitában álltak egymással, mert az egyiknek ki kellett dobnia azt, amit a másik bőséggel termelt, de nem volt hely annak.”¹⁵ Rolf Gillhausen, aki kezdetben a *Stern* fotósaként, később pedig annak vezető képszerkesztőjeként dolgozott, tömören így fogalmazott: „Nincs olyan fotós, aki ne azt gondolná, hogy a szerkesztők mindig a rossz képeket választják ki.”¹⁶

Bár a 20. században a képszerkesztők számára kézikönyvek egész sora született,¹⁷ a fotóriporterektől eltérően az ő professzionális szakmaképzési lehetőségeiket ma is kizárólag specializált programok vagy továbbképzések jelentik. Az egyetemi újságíróképzés még mindig szöveggözpontú, míg a fotóriportereknek szóló programok elsősorban fotósoknak, nem pedig képszerkesztőknek készültek. A pályamódosítók és autodidakták aránya ezért még mindig magas, miközben a hivatásos képszerkesztők munkája a közfelfogásban jelentősen alulértékelt. Ez annál is inkább megdöbbentő, mivel a szelekciós és ellenőrzési folyamatok egyre fontosabbá válnak a képek növekvő áradata idején, és az új tevékenységek folyamatosan bővítik feladatköreiket, például az olyan díjak zsűritagjaként végzett munka, mint a *World Press Photo Award* és a Pulitzer-díj, vagy a képek közlési jogával összefüggő tennivalók. A képszerkesztők hivatásszerűen alakítják a modern társadalmak vizuális emlékezetét anélkül, hogy ezért megfelelő díjazásban részesülnének.

Konklúzió

A képek nem önmagukat készítik és teszik közzé, hanem emberek készítik, értékesítik, publikálják, archiválják vagy cenzúrázzák és kidobják azokat. Egyesek pénzt keresnek velük, mások politikai álláspontok illusztrálására vagy politikai ellenfelek nevetségessé tételére használják a fotókat. A fotós vagy a szerkesztő által szövegezett, magyarázó felirat nélküli fénykép gyakran keveset mond, vagy az eredetileg tervezett képi üzenettől eltérő célokra is használják. Ezért, amikor a fényképekkel mint történelmi forrásokkal foglalkozunk, jól tesszük, ha nemcsak a képekre koncentrálunk, hanem mindig figyelembe vesszük az előállításuk és terjesztésük körülményeit is: ki készítette azokat, mikor, hol és kinek. Kinek és miért volt érdeke bizonyos képek terjesztése vagy megsemmisítése? Milyen szempontok szerint választották ki, vágták meg, manipulálták vagy cenzúrázták azokat? Ki határozta meg egy kép árát, és ki melyik képet engedhette meg magának egyáltalán? Mekkora nyereséget ígértek a fotó-

¹⁴ Neubauer: *Black Star*, 15.

¹⁵ Oral History interjú Horst Faasszal, 25.

¹⁶ Koetzle–Moser: *Interview mit Rolf Gillhausen*, 23.

¹⁷ Például: Hahne: *Die Illustrations-Photographie*, i. m.; Dietze: *Presse-Illustrations-Photographie*, i. m.; Vitray–Mills–Roscoe: *Pictorial Journalism*, i. m.; Safranski: *Selling your Pictures*, i. m.

soknak, a kiadóknak és az ügynökségeknek? Az ilyen kérdések bevonása a képek történetébe hozzájárul a vizuális nyilvánosság történetének jobb megértéséhez, amelynek legfontosabb szereplői voltak a képügynökök.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári forrás

Oral History interjú Horst Faasszal, AP Corporate Archive New York, 1997.

Szakirodalom

50 Jahre Ullstein, 1877–1927. Berlin, 1927.

Biefang, Andreas – Leenders, Marij (Hg.): *Das ideale Parlament. Erich Salomon als Fotograf in Berlin und Den Haag 1928–1940*. Düsseldorf, 2014.

Blaschke, Estelle: *Banking on Images. The Bettmann Archive and Corbis*. Leipzig, 2016.

Bruhn, Matthias: *Bildwirtschaft. Verwaltung und Verwertung der Sichtbarkeit*. Weimar, 2003.

Capa, Cornell: *The Concerned Photographer*. New York, 1968.

Capa, Cornell: *The Concerned Photographer 2*. New York, 1972.

Dietze, Carl: *Presse-Illustrations-Photographie. Praktische und geldliche Verwertung*. Schweidnitz, 1927. (számos új kiadással 1933-ig)

Frecot, Janos (Hg.): *Theodor Scheerer. Jahre des Aufbruchs: Fotografien, 1949–1961*. Berlin, 2014.

Freedman, Russell: *Kids at Work. Lewis Hine and the Crusade Against Child Labor*. New York, 1994.

Hahne, Kurt: *Die Illustrations-Photographie. Ein leicht verständliches Lehrbuch über Anfertigung und gewinnbringenden Vertrieb von Photos für Illustrationszwecke*. Bunzlau, 1908. (újabb kiadások: 1912, 1914)

Hallett, Michael: *Stefan Lorant: Godfather of Photojournalism*. Lanham, 2005.

Hopkinson, Tom: *Of This Our Time. A Journalist's Story 1905–1950*. London, 1982.

Hubmann, Hanns: *Die Adenauer-Zeit. Bilder zur Zeitgeschichte*. München, 1983.

Kerbs, Diethart: *Simon Guttman (1891–1990): Literat und Bildjournalist*. In: Ders.: *Lebenslinien*. Essen, 2007.

Koetzle, Hans-Michael – Moser, Horst: *Interview mit Rolf Gillhausen: 'Ich war ein guter Macher'*. Serie: Die großen Art Directors des 20. Jahrhunderts, Teil 5. Leica World, (1998) No. 2. 19–27.

Mendack, Susanne: *Schatzkammer der Fotografie. Das legendäre Bettmann-Archiv*. Düsseldorf, 2009.

Molderings, Herbert: *Eine Schule der modernen Fotoreportage. Die Fotoagentur Dephot (Deutscher Photodienst) 1928 bis 1933*. Fotogeschichte, Jg. 28. (2007) Nr. 107. 5–21.

Morris, John G.: *Get the Picture. A Personal History of Photojournalism*. New York, 1998.

Neubauer, Hendrik: *Black Star: 60 years of photojournalism*. Köln, 1997.

Pabel, Hilmar: *Bilder der Menschlichkeit. Zwölf klassische Fotoreportagen. Mit einem Vorwort von Marion Gräfin Dönhoff*. München–Bern, 1983.

Sachsse, Rolf: *Die Arbeit des Fotografen. Marginalien zum beruflichen Selbstverständnis deutscher Fotografen, 1920–1950*. Fotogeschichte, Jg. 2. (1982) No. 4. 55–64.

Sachsse, Rolf: *Die Erziehung zum Wegsehen. Fotografie im NS-Staat*. Dresden, 2003.

Safranski, Kurt: *Selling your Pictures*. Chicago – New York, 1940.

Sheffield, Skip (Hg.): *Bettmann. The Picture Man*, Gainesville. Florida, 1992.

Smith, C. Zoe: *Germany's Kurt Korff: An Émigré's Influence on Early Life*. Journalism Quarterly, vol. 65. (1988) No. 2. 412–419.

Vitray, Laura – Mills Jr., John – Roscoe, Ellard: *Pictorial Journalism*. New York – London, 1939.

Vowinkel, Annette: *Agenten der Bilder. Fotografisches Handeln im 20. Jahrhundert*. Göttingen, 2016.

Willimowski, Thomas: *Stefan Lorant: Eine Karriere im Exil*. Berlin, 2005.

GORCSA OSZKÁR

SZTE BTK Modernkori Magyar Történeti Tanszék

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 208–214.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.208-214

www.aetas.hu

Adalékok az első világháborús hadifogság történetéhez

Verena Moritz – Julia Walleczek-Fritz
(Hg.): *Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914–1918. Historiographien, Kontext, Themen*. Böhlau Verlag, Wien–Köln, 2022. 672 oldal

Az első világháború mint a huszadik század egyik meghatározó eseménye mindig is foglalkoztatta a diszciplína művelőit, következésképp a Nagy Háború historiográfiája rendkívül szerteágazó, és számos eltérő nézőpont jellemzi.¹ Ennek ellenére sok téma feldolgozása olykor politikai vagy éppen kutatási nehézségek miatt máig nem történt meg. Az ilyen elhanyagolt témák egyikét képezi az első világháborús hadifogság története is, amelynek nemzetközi szintű feldolgozása csak a huszadik század végére kezdődött meg. A kutatás napjainkig is folytatódik, és 2014-től a centenáriumi adta lendületnek köszönhetően számos írás és kutatási eredmény látott napvilágot. Ezen munkák sorába illeszkedik Verena Moritz és Julia Walleczek-Fritz legújabb tanulmánykötete, amely részben a kényszermunka és az erőszak, részben pedig az emlékezetpolitika szemszögéből vizsgálja a témát. A könyv célja kettős: egyrészt kísérletet tesz a Habsburg Birodalom hadifogolytörténetének mint kutatási témának a meghonosítására, másrészt célul tűzi ki a problémakör további perspektíváinak kidolgozását.

A több mint hatszáz oldalas kötetben tizenhárom szerző tanulmányai olvashatók angol, illetve német nyelven. A szerkesztők a minél teljesebb kép felvázolása érdekében fontosnak tartották az osztrák–magyar őrizetben lévő ellenséges katonák származási országainak, illetve a birodalom azon utódállamainak történetírását is beépíteni a kötetbe, ahol a háború legjelentősebb hadifogolytáborai működtek. A szerzők témáikat így rendkívül különböző megközelítésekkel és eltérő értelmezésekkel írták meg. A szerkesztők szerint a sokszínűség a hadifogoly problematika szerény feldolgozottságával, illetve az utódállamok sajátos nemzettörténeti felfogásával és a rendkívül különböző emlékezetpolitikai aspektusokkal magyarázható. A munkákat azonban összeköti az a cél, hogy bemutassák a kérdéskör elhanyagolt voltának okait.

A bevezető fejezetben (*Rahmenbedingungen und Überlegungen zu neueren Forschungen über Kriegsgefangenschaft im Habsburgerreich*) Verena Moritz a Habsburg Birodalom hadifogolyaival kapcsolatos legújabb kutatások ismertetésére vállalkozik. Olyan kulcsfontosságú kérdéseket vizsgál, mint a veszteségek problémája, a foglyok humanitárius segélyezésének kérdése, de a forráskritika kihívásait is érinti. Emellett górcső alá veszi a két világháború közötti osztrák történetírásnak a témával kapcsolatos historiográfiai eredményeit. Kiemeli,

¹ Llewellyn, Jennifer – Thompson, Steve: *The historiography of World War I*. <https://>

alphahistory.com/worldwar1/world-war-i-historiography/ (Letöltés: 2022. augusztus 5.)

hogy fenntartásokkal kell kezelni a háború alatt és közvetlenül utána közölt hadifogoly halálozási adatokat azok gyakran hiányos mivolta miatt. Továbbá példákon keresztül ismerteti a hadifoglyok fizikai állapota és a halálozás összefüggését és az ezzel kapcsolatos statisztikai problémákat. Hangsúlyozza a háború alatti propaganda egyre erőteljesebb érvényesülését is, aminek eredményeként a valóság és a propaganda egyre távolabb került egymástól. A szerző a könyvfejezetet a hadifogolysegélyezés kérdéskörének ismertetésével zárja, ami annak ismeretlen mivolta miatt mindenképp dicsérendő. Megállapítja, hogy a segélyszállítmányok számát nem lehet egyértelműen összefüggésbe hozni a foglyok halálozásával. A fejezet a két világháború közötti fogság megítélésének és értékelésének ismertetésével zárul.

A bevezető fejezetet a téma historiográfiai és tematikus feldolgozása (*Zwischenkriegszeit und Neubeginn nach 1945*) követi az osztrák történetírás huszadik századi historiográfiájának áttekintésével Verena Moritz, Julia Walleczek-Fritz és Hannes Leidinger tollából. A szerzők kiemelik, hogy az első világháborút követően a hadifogolykérdéshez való hozzáállást az aktív felejtés és szelektív emlékezés jellemezte, és a történetírás csak korlátozott érdeklődést mutatott a téma iránt. Megtudhatjuk, hogy a tárgykörrel csak az egykori áldozatok foglalkoztak komolyabban, ami változó minőségű munkákat eredményezett. A kutatók ennek okaként kifejtik, hogy a második világháború okozta sokk az elsőt teljesen háttérbe szorította, így a téma csak az 1960-as években történt nemzedékváltás következtében kerülhetett előtérbe az orosz hadifogság kérdésének behatóbb vizsgálatával, de komolyabb változásokra az 1980-as évekig várni kellett. Ez idő tájt egy új történetészgeneráció színre lépésével kezdetét vette a hadifogolytáborok, az adminisztráció, az infrastruktúra és a propaganda teljes körű vizsgálata. Ennek magyarázataként – helyesen – a társadalomtörténeti aspektusok előtérbe kerülését tárgyalják. Ugyanakkor komoly problémaként értéke-

lik, hogy a kutatók sokáig csak a német nyelvterületekkel foglalkoztak, így nagyon sok kérdés tisztázatlan maradt. A helyzetet számottevően csak a centenáriumi megemlékezéssorozat változtatott, aminek eredményéről a vizsgált kötet is tanúskodik.

A harmadik tanulmányt (*Themen der internationalen Historiographie und die Kriegsgefangenschaft im Habsburgerreich im Lichte neuer Fragestellungen und Forschungen*) Verena Moritz írta. A nemzetközi történetírás témáit és az Osztrák–Magyar Monarchia fogságába esett katonák bánásmódjával kapcsolatos kérdéseket járja körül. Mindezt a hadifoglyok számának és a táborok típusainak bemutatásával kezdi. Kitérőt tesz a hadifoglyok kényszermunkán történő foglalkoztatására, kiemelve, hogy ezen a területen még rendkívül hiányos a kutatás, közben hangsúlyozza, hogy az „*alulról jövő hadtörténet*” jelentette e téren a feldolgozás előrehaladását. Fontosnak tekinti a 2000-es években fel-felbukkanó, a hadifogságot „*alulnézetből*” bemutató munkákat is, mivel ezek voltak az elsők, amelyek kísérletet tettek a legénység tapasztalatainak ismertetésére, ami elősegítette a téma holisztikus feldolgozását. Megismerhetjük a propaganda céljait, de bepillantathatunk a fogvatartottak segélyezésének témájába és a Vöröskereszt misszióinak pozitív hatásába is. Moritz a hadifogolycseré és a mögötte rejlő hadifogolydiplomácia fontosságát szintén kiemeli, közben beszámol a kölcsönös hazaszállítás nehézségeiről. Érzékelteti, hogy napjainkra a történetírás a hadifogság problémakörét nemzetállami, transznacionális és globális perspektívákból vizsgálja, ami a téma elképesztően széles skáláját tárja fel.

Moritz foglalkozik a világháborús centenáriumnak a fogolykérdésre gyakorolt pozitív hatásaival is, kiemelve a nemzetközi jog, illetve az atrocitások kutatásának terén elért eredményeket, amelyeket számos példán keresztül ismertet. A tömeges bebörtönzések bemutatásakor hangsúlyozza a civil internáltak hadifoglyoknál nehezebb sorsát, ami a Monarchia fogságában lévő szerb civilek

esetében különösen kézzelfogható. Mellettük azonban említést tesz a birodalom más nemzetiségű internáltjairól is.

A kötet negyedik tanulmánya (*Kriegsgefangene in Transleithanien 1914–1918. Historiographie, Forschungsasätze und Gedenken in Ungarn*) Kovács Henriett írása, aki történeti áttekintést ad az első világháború magyarországi hadifoglyairól, és a centenárium fényében a megemlékezésre összpontosít, s utal az egykori dunántúli táborokra. Munkáját az első világháborúra vonatkozó magyarországi irodalom áttekintésével kezdi, kiemeli, hogy az elmúlt időszakban Magyarországon főleg a tábortörténet foglalkoztatta a diszciplína művelőit. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a hadifoglyok kényszermunkájával és mindennapjaival kapcsolatos legújabb munkák részben elkerülték a szerző figyelmét. Továbbá a Monarchia egykori utódállamaiban élő és dolgozó szerzők Magyarországgal kapcsolatos munkáit sem építette be Kovács a tanulmányba. Az emlékezetpolitikai aspektusokat vizsgálva ismergeti a magyar kormány által létrehozott Első Világháborús Centenárium Bizottság működését és fő feladatát, majd zárásképp említést tesz azokról az innovatív történelmi projektekről, amelyek a szélesebb közönség bevonására törekedtek. Közülük kiemeli a 2010-ben indított *Nagy Háború Blogot*, illetve a *Hadszínér és hátország* projekt internetes oldalát, mindkettő nagy érdeklődésnek örvend.

A csehországi táborok kutatását, illetve a csehországi hadifogolytáborok gondozását Dagmar Hájková és Martin Klečáček szerzőpáros mutatja be (*Kriegsgefangenenlager in Böhmen bzw. auf dem Territorium des Heutigen Tschechiens im Ersten Weltkrieg. Geschichte und Gedenken*). Mindenekelőtt hangsúlyozzák, hogy a mai Cseh Köztársaság területén létesített egykori táborokról máig nem született átfogó munka. Az 1990-es évek óta megszorodtak a táborokkal kapcsolatos megemlékezések, az egykori táborok temetőit a kormány és különböző helyi szervezetek helyreállították, a katonai teme-

tőket és emlékműveket ellátták az ezen táborokkal kapcsolatos információkkal, s azok turisztikai célponttá is váltak, ami ott is a Nagy Háború és a hadifoglyok kérdése iránti fokozott érdeklődést mutatja. A szerzők betekintést nyújtanak a táborok építési folyamatába, illetve azok nehézségeibe. Felhívják a figyelmet az infrastruktúra hiányosságaira, és a foglyok között terjedő járványok okait is bemutatják. Bepillantathatunk az egyes táborok intézményi működésébe, kiemelve a nehézségeket és hiányosságokat, röviden megismerhetjük az egyes táborok történetét. A szerzők megállapítják, hogy a táborokban és a táborokon kívül munkára használt hadifoglyok további sorsának vizsgálata még Csehországban is várat magára.

Natalija Szurzsikova a kötet következő fejezetében (*Die österreichisch-ungarische Kriegsgefangenschaft in der russländischen, sowjetischen und postsowjetischen Historiographie*) a Monarchia cári foglyairól született szovjet és orosz történeti munkákat értékeli, a háborús időszak propagandadiskursusaitól egészen napjainkig. Megállapítja, hogy az osztrák–magyar fogság kutatása Oroszországban alulreprezentált, amit a források töredezettségével magyaráz. Leszögezi, hogy a hadifogság a korabeli sajtó egyik kedvelt témája volt, amely gyakran jellemezte embertelennek az ellenséges államok hadifogoly bánásmódját. Amikor az orosz újságoknak nem sikerült konkrét anyagot gyűjteniük az ellenfelek szörnyűnek ítélt bánásmódjáról, egyszerűen az analógia analógiájához nyúltak. Így, bármi is volt az igazság, csak a negatív, olykor elképzelt valóságról jelentek meg hírek a sajtó hasábjain. A két világháború között a fogság és az első világháború kérdése rendkívül átpolitizált témává vált, ami a bolsevikok részéről összekapcsolódott azzal, hogy az első világháborút az oroszországi proletárforradalom katalizátoraként értelmezték. A második világháború után az osztrák–magyar fogság kérdése az 1950-es évekig feledésbe merült. A korábbi időszak narratívája így még mindig hangsúlyos maradt, és a téma feldolgozása

az 1980-as évekig a szovjet történetírás általános jellemzőit tükrözte. A posztszovjet történetírásra áttérve Szurzsikova érzékelteti, hogy az kezdetben igyekezett elhatárolódni a szovjet előzménymunkáktól, de érdemi ártértelemezésekre csak hosszú idő elteltével került sor, napjainkra a fogság különböző résztemái kerültek előtérbe, hogy igyekezzenek objektív képet festeni az egykori foglyok életéről.

Danilo Šarenac (*Die Vergessenen. Schlaglichter auf die Geschichte der serbischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkrieges*) a foglyokkal kapcsolatos, kissé töredezt szerbiai történetírás elemzéséhez fordul. Megállapítja, hogy mint Európa többi országában, úgy Szerbiában is egyenesen árulóknak bélyegezték a foglyokat. Érzékelteti, hogy a fogság kérdése a háborút követően Szerbiában fejtörést okozott, mivel nem illeszkedett bele az ország háború utáni „önképébe”, még úgy sem, hogy tudjuk, a szerb katonák mintegy harmada kerülhetett ellenséges hadseregek fogságába. Így csak szemtanús foglalkoztak a témával, illetve a háború aktív szereplői. A szerző kiemeli, hogy míg a foglyok sorsa egészen az 1990-es évekig feledésre volt ítélve, addig az internáltak megpróbáltatásaival a történészek hangsúlyosan foglalkoztak, s napjainkban is az dominál. Ugyanakkor a szerb történetírás nagyobb érdeklődéssel fordult az osztrák–magyar hadifoglyok sorsa felé, mivel a fő cél a szerb hadsereg – erősen megkérdőjelezhető – humánus bánásmódjának bemutatása volt. Ezzel szemben, érdemi összehasonlítás nélkül, még a közelmúltig is hangsúlyos volt az a narratíva, hogy a Monarchia célja a szerbek szisztematikus kiirtása volt. A historiográfia, illetve a szerb hadifoglyok fogságba esésének körülményei mellett Šarenac figyelmet szentel a hadifoglyok javára tett segélyintézkedéseknek is, majd hangsúlyozza, hogy Szerbia áldozati szerepét, valamint a szerb nép ellenállását hangsúlyozó narratívákba nagyon nehéz integrálni a hadifoglyok történetét.

Marco Mondini (*„There won't be many coming home”. Historiography, self-representation and the return of Italian POWs*) az olasz foglyokkal kapcsolatos új kutatásokra alapozva az érintettek önreflexióira összpontosít, bemutatva a fogságba esés okait, illetve a fogság mindennapjait, hogy végül rámutasson az olaszok hazatérésének nehézségeire. Hangsúlyozza, hogy bár a hadifoglyok száma óriási volt, a téma historiográfiájának megújítása az 1990-es évekig váratott magára. A bánásmód kapcsán kiemeli, hogy a tapasztalt különböző nehézségek részben az olasz állam segélyezési szándékának hiányával magyarázhatók. Részletesen bemutatja a katonák és családtagjaik fogságba esés miatti szégyenérzetét és a gyávaság bélyegét lemosni kívánó memoárirodalom két világháború közötti felvirágzását. A hazatérés kapcsán pedig szemlélteti, hogy a kaotikus helyzet eredményeként esetenként a foglyok maguk váltak fogva tartókká. De arra is kitér, hogy a foglyokat a Monarchiából történt viszontagságos hazaérkezésüket követően a forradalmi eszmék terjedésétől való félelem folytán saját államuk helyezte megfigyelés alá.

Mádlly L. Loránd és Verena Moritz (*Die rumänischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkrieges. Eine Spurensuche*) a Habsburg Birodalom foglyaira vonatkozó romániai kutatások hiányára és a román hadifoglyok magas halálozási arányának problémájára helyezik a hangsúlyt. Bemutatják, hogy a háború és következményei mindmáig a román történetírás központi témáját képezik, de a középpontban inkább az új állam megszületése áll. A hadifoglykérdés a két világháború között előtérbe került, majd a második világháborút követően ismételtelen feledésbe merült. Érvelésük szerint a román történetírás nem reagált a világháborús kutatás 1990-es évektől kezdődő trendjeire, így csak 2006-ban jelent meg az első olyan tudományos munka, ami a foglyok megpróbáltatásainak elemzésére vállalkozott. A szerzők bepillantást nyújtanak a román hadifoglyok számának alakulásába és az ezzel kapcsola-

tos anomáliákba, valamint részletes elemzésen keresztül keresik a választ a hadifoglyok közötti magas halandóságra. Szerintük a magas halálozási számok a bánásmód mellett a foglyok között terjedő tifuszciklusokkal, illetve a segélyintézkedések hiányával magyarázhatók, de ennek megerősítése további kutatásokat igényel. Zárásképp kiemelik, hogy Romániában az osztrák–magyar fogság iratainak feldolgozása csak most kezdődött meg, ami idővel a fenti anomáliákra is választ adhat.

Heiko Brendel (*"Without the slightest Exaggeration, We Can Report That Our Soon and Inevitable Starvation is Approaching"* Montenegrin Enemy Aliens, Prisoners of War, and Internees in Austro-Hungarian Custody During the First World War) az osztrák–magyar fogságban lévő montenegrói hadifoglyok sorsát követi nyomon, elsősorban saját kutatásaira támaszkodva s arra törekedve, hogy ezt összekapcsolja Montenegro egész történelmével. Hangsúlyozza, hogy a montenegrói foglyok csekély létszáma miatt gyakran a szerbekkel együtt, egy csoportként kezelik őket. A foglyoknak négy kategóriáját: az ellenséges idegeneket, a hadifoglyokat, a katonai és a civil internáltakat különbözteti meg. Ez a kategorizálás azonban kifogásolható, mivel az ellenséges idegenek és civil internáltak között csak az internálás helye tesz különbséget, míg a katonai internáltak a hadviselő felek felfogása szerint maguk is hadifoglyok voltak. A szerző ismerteti a montenegrói katonák és civilek internálásának módját és az internálásnak az államra gyakorolt hatását. Szemlélteti, hogy az internálást a lázadástól való félelem drasztikusan felgyorsította, a gyanúsítottak körét pedig kiszélesítette. Megállapítja, hogy a Monarchia hatásai nem tartották be a hágai egyezmény rendelkezéseit, ugyanakkor a megszállók meglehetősen sok szabadságjog további érvényesülését biztosították a montenegrói lakosságnak.

A kötet következő nagyobb egysége az erőszak történettel, illetve a civil foglyok sorsának vizsgálatával foglalkozik. Oswald

Überegger (*Kriegsverbrechen im Ersten Weltkrieg als interdisziplinäre Gewaltgeschichte. Entwicklungslinien und Desiderata*) az erőszak történetét veszi górcső alá. Kijelenti, hogy a téma iránt sokáig nem érdeklődött a historiográfia, a kérdéskör átfogó vizsgálata még várat magára. Überegger ezért tanulmányában kísérletet tesz a historiográfiai fejlemények interdiszciplináris áttekintésére. Hangsúlyozza, hogy a háborús atrocitások instrumentalizálása elősegítette, hogy a politikusok és kutatók az 1918 után elhangzott vádak propagandakonstrukcióként elutasítsák. Emellett jelzi, hogy a háborús bűnök jogi kivizsgálása sem valósult meg teljes körűen, így nem voltak meg a téma vizsgálatának előfeltételei: az erőszak kutatása egészen az 1990-es évekig az áldozatok számának meghatározására vállalkozott, de a halál okainak és módjának vizsgálatára nem. A szerző rámutat arra, hogy a kutatás szelektív módon csak egyes területekre koncentrált, így a más frontvonalakon vagy a megszállt területeken elkövetett háborús atrocitások értékelése máig nagyrészt hiányzik. Ezek az „elfeledett frontok” csak az ezredforduló óta kerültek a kutatás fókuszába. Másrészt mivel a kutatások főképp a háborús bűnök vizsgálatához kapcsolódtak, a háborús bűncselekmények egyéb típusai és formái, a sebesültek és a hadifoglyok kínzása vagy bántalmazása háttérben maradt.

További hiányosságot lát abban Überegger, hogy a kutatók szinte soha nem önálló kutatási tárgyként foglalkoztak az atrocitásokkal, inkább csak a tágabb értelemben vett hadtörténeti és megszállástörténeti tanulmányok keretében, így azután a konkrét erőszakos cselekményeket a megszállási uralom kiszámíthatatlanságának egy tényezőjeként hajlamosak voltak háttérbe szorítani. A háborús atrocitások problémájáról folytatott tudományos vitapontok közül Überegger kettőt emel ki: a háborús atrocitások történeti kutatásának mind mennyiségi, mind minőségi szempontból bizonytalan forrásbázisával kapcsolatos vitát, másrészt az úgynevezett „folytonossági tézis” körüli ellent-

mondásokat. Az utóbbi kapcsán az első világháborúnak a huszadik századi erőszakra gyakorolt hatását részletezi, kitérve arra, hogy a történészek többsége szkeptikus a kontinuitások és ok-okozati összefüggések túlságosan lineáris konstrukciójával szemben, és a nyilvánvaló töréseket nyomatékosítja, amit Überegger is akceptál. A kutatók többségével egyetértve úgy véli, hogy a politikai kultúra brutalizálódása Európában csak közvetve volt a világháború terméke.

Az erőszak történettel kapcsolatos egység második munkája Gordana Ilić Marković tollából (*Im eigenen und im fremden Land gefangen. Serbische Internierte des Ersten Weltkrieges in Österreich-Ungarn*) az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús szerb internáltjainak kérdéskörét veszi górcső alá. Kiemeli, hogy mivel az első világháború után a Szerb Királyság eltűnt a térképről, és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, 1929-től Jugoszláv Királyság, majd a második világháború után a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság része lett, a délszláv állam új nemzeti identitásának kialakításához nem tartotta szükségesnek, hogy az egyes népek háborús tapasztalataira összpontosítson. Tekintetbe véve, hogy Szerbiában a hadifoglyok története napjainkig is meglehetősen elhanyagolt téma, megállapításával mi is egyetérthetünk. A szerző – erősen vitatható számadatokra² építve – ismerteti, hogy a háború alatt Szerbia lakosságának vélhetően fele valamely ellenséges állam internáló- vagy hadifoglytáborában tartózkodott, közülük a legtöbben az Osztrák–Magyar Monarchiában, s jelentős részük az első hónapokban a hadviselő felek felkészületlensége folytán elhunyt. Nehéz azonban megállapítani, hogy hányan lelték vesztüket valamely táborban, és hányan a táborba szállítás során. Marković hangsúlyt fektet a sarajevói merénylet által kiváltott megtorlásra, amelynek során nagyszámú szerb nemzeti-

ségű osztrák–magyar állampolgár letartóztatása vette kezdetét, emellett visszaemlékezésekre és sajtóforrásokra építve igyekszik ismertetni a hadifogoly- és internálótáborokban uralkodó viszonyokat. Részletesen bemutatja a Szerb Királyság lakosainak deportálását a háború során, de meglehetősen egyoldalúan ábrázolja a bánásmódot, mivel a szerb királyság hadifoglyokhoz és internáltakhoz való viszonyulását nem vizsgálja, a kettőt nem szembesíti egymással. Az írást a szerző az internálótáborok mindennapi körülményeivel zárja, többek között bepillantást enged a hozzátartozókkal való kapcsolattartás szabályaiba, a cenzúra kérdésébe és a gyermekek oktatásának módjába.

A könyv utolsó írásában Verena Moritz (*Völker- und Militärrecht, Praxis der Gefangenenbehandlung und Thematisierung von Missständen*) összefoglalást nyújt a nemzetközi hadijog, a foglyokkal való bánásmód, illetve a panaszok kezelésének kérdésébe, kiemelve, hogy a vonatkozó előírások betartatása esetenként akadályt jelentett a forgalomban lévő nagyszámú szabályzat miatt. Dicséretes, hogy külön szemlélteti a 19. századi háborús normáknak már a háború elején történt nyomás alá kerülését. A hadifoglyok fegyelmezésének kérdése mellett sem megy el szó nélkül. Bemutatja a Monarchiában alkalmazott büntetési módszereket, kitérve arra, hogy ezek egy részét az ellenséges propaganda miként alakította át a „szisztematikus atrocitás” narratívájává. Továbbá bemutatja a Monarchia humanizálási kísérleteit is, hangsúlyozva a viszonyosság elvének hadifoglyokra gyakorolt hatását. Azt is helyesen kiemeli, hogy a tifuszcsepp kirobbanása volt a kiindulópontja a különböző feltételezéseknek, amelyek kölcsönösen az ellenfél alattomoságáról szóltak, ugyanis a szemben álló felek egymást azzal vádolták, hogy szándékosan terjesztik a betegséget. Tanulmányából érezhető tehát a háborús propa-

² A Szerb Királyság első világháborús veszteségei számadatairól lásd bővebben: Bjelajac, Mile: *Ratni Gubici Srbije u Prvom svetskom*

ratu – kontroverze oko brojeva. Tokovi Isto-rije 30. god. (2021) 1. br. 41–84.

ganda súlya is, de a hadsereg civil hatóságok általi ellenőrzésének a hiánya is, ami hozzájárult a brutalizációhoz.

Moritz érzékelteti, hogy az 1917 őszen Oroszországban – szabálytalanul – felszabadított foglyok híre miért okozott komoly engedetlenséget a Monarchia orosz foglyai között. Az egykori hadviselő felek között visszavisszatérő panaszokat is részletezi, különös hangsúlyt fektetve a foglyok tűzvonalban történő felhasználásának kérdésére és a súlyos büntetések, illetve az esetenként előforduló kivégzések bemutatására a Monarchiában hatályos büntetőjogi gyakorlattal és szabályokkal összekapcsolva, ami mindeddig meglehetősen ismeretlen téma volt. Zárásként bemutatja az egyes országoknak a hágai szabályokhoz való viszonyulása közötti kü-

lönbségeket és azok hátterét, majd megállapítja, hogy nem lehet egyértelmű hierarchiát állítani a felek között a fogoly bánásmódot illetően, de az összképet tekintve a bánásmód a Monarchia esetében inkább kedvezőnek bizonyult.

A kötet logikus szerkezetű és rendkívül informatív, számos korábban homályban hagyott kérdés elemzésére vállalkozik. Az egyes írárok kisebb hiányosságai ellenére számottevő tanulssággal jár az első világháborús hadifogság tanulmányozói számára. Ugyanakkor a fentebb ismertetett eredmények is érzékeltetik, hogy az újabb vizsgálatok nyomon követésével nem érdemes felhagyniuk a téma kutatóinak, mivel megannyi nyitott kérdés vár még megválaszolásra.

LÉVAI CSABA
DE BTK Történelmi Intézet

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 215–220.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.215-220

www.aetas.hu

Az amerikai forradalom és a Habsburg Monarchia

Jonathan Singerton: The American Revolution and the Habsburg Monarchy. Charlottesville – London: University of Virginia Press, 2022. 366 oldal

Az amerikai forradalom szélesebb földrajzi keretek közötti értelmezésére Robert R. Palmer (1909–2002) tette az első nagyobb szabású kísérletet, aki az „atlanti forradalom” tételének megfogalmazásával nem csupán az amerikai és a „nagy” francia forradalmat hasonlította össze, hanem mindkettőt egy más európai és amerikai területeket is magában foglaló atlanti forradalmi hullám részeként értelmezte.¹ Palmer felfogása nagy szerepet játszott az úgynevezett „atlanti történelem” koncepciójának kialakításában az 1980-as évektől kezdődően, amely az Atlanti-óceán teljes medencéjének kora újkori történelmét igyekszik egységes keretbe ágyazva tanulmányozni. Az „atlanti történelem” vizsgálatát aztán olyan területekre is kiterjesztették, amelyeket hagyományosan nem tekintettek az atlanti világ részének. Ez a tendencia nem csupán az Indiai-óceán vagy a Földközi-tenger térségének vonatkozásában mutatkozott meg, hanem az atlanti partvidéktől távolabb fekvő kontinentális Európa tekintetében is. Kiderült, hogy az amerikai forradalom az olyan közép- és kelet-európai hatalmakra is a korábban gondoltnál jelentősebb hatást gyakorolt, mint Poroszország, Oroszország vagy az a Habsburg Monarchia, amelynek akkoriban Magyarország is a része volt. Mindez oda vezetett, hogy a Habsburg

Monarchia korabeli történetét ebből a szempontból is elkezdték vizsgálni a szakemberek.

Közéjük tartozik Jonathan Singerton, aki arra vállalkozott, hogy ezen újabb történetírói irányzatok eredményeit hasznosítva dolgozza fel az amerikai forradalom és a Habsburg állam kapcsolatát a 18. század második felében. A fiatal walesi történész alapképzéses diplomáját a Birminghami Egyetemen szerezte germanisztikából és történelemből, mesterdiplomáját viszont már az Edinburgh-i Egyetemen kapta kézhez, és PhD értekezését is itt védte meg. 2021-ben az Innsbrucki Egyetemen kapott tanársegédi állást, majd egy évvel később Hollandiába tette át a székhelyét, ahol jelenleg az amszterdami Vrije Universiteten tanít.

Amint könyvének előszavában rámutat, az utóbbi évtizedben „az amerikai forradalom történeteit is egyre inkább egy kontinentális vagy féltekei térben helyezték el. Spanyol-Amerika és a bennszülött amerikaiak forradalmak korában játszott szerepének egyre növekvő felismerésére építve, a kontinentális és féltekei látásmód a figyelmet implicit módon elirányította a tizenhárom gyarmat által megjelenített Keletről (az atlanti térségről), és a forradalmat úgy mutatta be, mint amely vagy a Nyugat felőli vagy pedig egy Északról Dél felé kibontakozó, vertikális irányú forradalmi hullám első elemeként értelmezhető.” (6. old.) Ezzel összefüggésben egyesek az „óriási korai Amerika” (*vast early America*) történelméről kezdtek

¹ Robert R. Palmer: *The Age of Democratic Revolution: A Political History of Europe and*

America, 1760–1800. 1–2. kötet. Princeton: Princeton University Press, 1959., 1964.

beszélni, Singerton pedig ennek keretében igyekezett megvizsgálni a Habsburg Monarchia és a korai Amerika kapcsolatrendszerét.²

A dunai Habsburg Monarchiát hagyományosan szárazföldi hatalomként könyvelték el. Singerton azonban úgy látta, hogy az újabb szakirodalom éppen arról tanúskodik, hogy „az osztrák Habsburgok 18–19. századi, felfedezések, kereskedelem és óceánon túli gyarmatosítás formájában megmutatkozó merész tengeri imperializmusa arra irányuló összehangolt erőfeszítés volt, hogy meghaladják a birodalom szárazföldi értelmezését”.³ (7. old.)

Singerton könyvének szerkezeti felépítése a kronologikus és a tematikus rendet kombinálja. A könyv fejezetei a Habsburg területek és Észak-Amerika amerikai forradalom előtti kapcsolatainak áttekintésétől kiindulva időrendben haladnak a 18. század végének irányába, ám ezen belül az anyagot olyan tematikus blokkokba csoportosította a szerző, amelyek időbeli történései vagy átfedik egymást, vagy néha ideiglenes visszalépésekkel is járnak.

Könyve első fejezetében (*“England is the Motherland and America the Daughter?”: Colonial and Revolutionary America in the Habsburg Mind*) a két terület amerikai forradalom előtti kapcsolatait tekintette át Singerton. A birodalom területéről főként jezsuita hittérítők mentek Észak-Amerikába, s első kézből származó beszámolókat tettek közzé az ottani viszonyokról. A Habsburg állam elitje pedig – a korabeli európai divat-

nak megfelelően – reprezentációjának egyik elemeként alkalmazta az Amerikával kapcsolatos szimbólumokat és információkat. Így az amerikai forradalom kibontakozásának idejére „a Habsburg állam lakosai egyre növekvő ismeretekhez jutottak Brit Észak-Amerika viszonyaira vonatkozóan”. (33. old.)

Vizsgálódását a második fejezetben (*“Some Here Are Warm for the Part of America”: The American Revolution and the Imperial Court at Vienna, 1776–1783*) annak bemutatásával folytatta a brit historikus, hogy az Egyesült Államok létrejötte és a függetlenségi háború vége közötti időszakban a bécsi udvar tagjai hogyan viszonyultak az amerikai forradalom történéseihez. Mária Terézia rendszeresen kapott jelentéseket az amerikai eseményekről, fia, József főherceg pedig, amikor 1777 májusában Párizsban járt, kifejezetten találkozni kívánt az akkor még csak magán minőségben ott tartózkodó Benjamin Franklinnel, ám a beszélgetésre végül nem került sor. József öccse, Lipót, aki ekkor Toszkána nagyhercegeként uralkodott (1765–1790), már csak azért is érdeklődött az Egyesült Államok iránt, mert állama és Észak-Amerika között már az amerikai forradalom előtt is jelentékeny kereskedelmi forgalom bonyolódott, s az amerikai kormányzati eszmék a maga alkotmányos reformterveire is jelentős hatást gyakoroltak.

A bécsi udvar szűkebb köréből kilépve, a harmadik fejezetben (*“Angels of the New Republic”: The American Revolutionary Influence in the Habsburg Lands, 1776–*

² Jellemző, hogy a korai amerikai történelemmel foglalkozó legtekintélyesebb kutatóintézet, az *Omohundro Institute of Early American History and Culture* 27. éves konferenciáját a franciaországi Poitiers egyetemén a következő címmel rendezik meg 2024 júniusában: „Vast Early America: A Transcontinental Conversation” (Az óriási korai Amerika: egy transzkontinentális párbeszéd).

³ A Singerton által jelzett történetírói tendenciára az Aetas is felfigyelt, és 2023. évi első számát az „ismeretlen kolonializmus” témájának

szentelve több olyan tanulmányt és interjút közölt, amelyek Ausztria és az Osztrák–Magyar Monarchia tengerentúli imperializmusával foglalkozott. Lásd különösen: Csaplár-Degovics Krisztián: „...újra kell gondolnunk az osztrák (és magyar) történelmet az imperializmus és a kolonializmus szempontjából”. *Beszélgetés Walter Sauerrel*. Aetas, 38. évf. (2023) 1. sz. 172–178.; Sauer, Walter: *A Habsburgok „gyarmatbirodalma” és az osztrák identitás*. Uo. 179–187.

1789) azt elemzte Singerton, hogy a birodalom egyes tartományaiban milyen reakciók születtek az újvilági eseményekre. Ennek teljes áttekintésére nem volt módja, ezért részletesebb esettanulmányok segítségével adott róla képet. Erre kitűnő lehetőséget biztosított számára Benjamin Franklin levelezésének áttekintése, aki a Habsburg Birodalomban élő személyekkel is kiterjedt kapcsolatrendszerrel alakított ki. Ennek középpontjában az a Hollandiában született tudós-orvos Jan Ingenhousz (1730–1799) állt, akivel még az 1760-as években ismerkedett meg Londonban. Ingenhousz 1768-ban Bécsbe ment, hogy a himlő elleni inokulációban részesítse Mária Teréziát és családját, majd egészen 1779-ig az uralkodónő házi orvosaként szolgált. A holland orvos „az amerikai forradalom ügyének egyik legserényebb és legbuzgóbb támogatója” volt a korabeli Bécsben. (74. old.) Magyarországot a Morvaországban született és német anyanyelvű Johann Baptist Zinner képviselte, aki sokáig tanított magyarországi felsőoktatási intézményekben, s Párizsban személyesen is találkozott Franklinnel. A Budai és a Kassai Királyi Akadémián tanító professzor „három olyan monumentális munkát készített a forradalomról, amelyek az egész amerikai történelmet magukban foglalták, az európai közönséget pedig pontos anyagokkal látták el annak vezetőire és forradalmi nézeteire vonatkozóan”. (72. old.)

A negyedik fejezetben (*“The Big and Furious Game”: The Difficulty of Habsburg Neutrality in the War for American Independence, 1775–1783*) Singerton azt vette górcső alá, hogy az európai nagyhatalmak közötti világméretű összecsapássá bővülő amerikai háború milyen közvetlen hatással volt a Habsburg Birodalomra. Ez a kihívás a legerőteljesebben abban a két régióban, a Toszkán Nagyhercegségben és az Osztrák-Németalföldön jelentkezett, amelyek már a háború előtt is jelentősebb kereskedelmi forgalmat bonyolítottak Észak-Amerikával. Lipót nagyhercegről az amerikaiak tudták, hogy szimpatizál az amerikai forradalom

bizonyos törekvéseivel, mégis nagyhatalmi politikai okokból Livorno kikötőjének szigorú semlegessége mellett kötelezte el magát. Ami pedig az utóbbit illeti, „az amerikai forradalom idején a lőszer és a gyarmatárúk kereskedelme az egekbe szökött az osztrák-németalföldi kikötőkben, újabb kereskedelmi utakat teremtve a karibi térség, Afrika és az Egyesült Államok irányába”. (95. old.)

1775-ben, az amerikai függetlenségi háború kirobbanásakor a bécsi udvar Párizs szövetségese volt, aminek jelentősége azt követően nőtt meg, hogy Franciaország 1778-ban, egy évvel később Spanyolország, 1780-ban pedig Hollandia is az Egyesült Királyság ellen lépett be a háborúba. A Habsburg Monarchia a semlegesség álláspontjára helyezkedett, ezért a Kontinentális Kongresszus bízott abban, hogy hivatalos kapcsolatokat alakíthat ki azzal. Ennek a kísérletnek a történetét mutatta be a fiatal brit történész könyve ötödik fejezetében (*“The Long, Laborious, and Most Odious Task”: The First Struggle for Recognition between the Habsburg Monarchy and the United States of America, 1776–1779*). A küldetésre William Lee-t (1739–1795) jelölték ki, aki 1778 májusában érkezett meg Bécsbe. Az amerikai remények azonban nem váltak valóra. Mária Terézia nem fogadta az amerikai megbízottat, Kaunitz herceg pedig szigorúan csak magánemberként találkozott az „amerikai utazóval”. Singerton szerint „a Habsburgok azért nem ismerhették el Lee-t, mert azzal kockáztatták volna a Habsburg érdekek védelme érdekében vállalt, kifinomult eszközökkel fenntartott semlegességüket”. (118. old.) Kitérőben volt a bajor örökösödési háború (1778–1779) Poroszország és szövetségesei ellen, s ilyen körülmények között a birodalom vezetése nem kívánta elveszíteni az Egyesült Királyság jóindulatát azzal, hogy francia nyomásra esetleg az Egyesült Államok oldalán foglaljon állást. Ugyanakkor Lee rövid bécsi jelenléte „tovább csigázta az

amerikai forradalom iránti érdeklődést” a Habsburg Birodalomban.⁴ (119. old.)

Munkája hatodik fejezetében (*“Wedded to the System They Have Embraced”: The Habsburgs as Mediators and Profiteers in the War for American Independence, 1780–1783*) azt tekintette át Singerton, hogy a Habsburg Monarchia miként próbált közvetíteni a hadviselő felek között, illetve az amerikai háború milyen lehetőségeket teremtett a birodalom kereskedői számára. Semlegesége ellenére a Habsburg állam ugyanis fontos szerepet játszott az amerikai háború diplomáciatörténetében. Kaunitz és II. József úgy próbált közvetíteni a hadviselő felek között, hogy abból a Habsburg Monarchiának is előnyei származzanak, s még az is felmerült, hogy a békekonferenciára Bécsben kerüljön sor. Ez végül nem valósult meg, de azt követően, hogy 1780-ban az Egyesült Királyság hadat üzent Hollandiának, a háború végéig (1783) „Ostende maradt az egyetlen semleges kikötő az északnyugat-európai partvidéken”. (122. old.) Míg 1775 és 1778 között évente átlagosan 480 hajó érkezett az Osztrák-Németalföld legnagyobb kikötőjébe, addig az 1780 és 1783 közötti időszakban évi hat-kilencezer. Korábban a Triesztből exportált árukat spanyol vagy brit kikötőkön keresztül szállították Amerikába. Most ez nem volt lehetséges, mivel mindkét ország hadviselő féllé vált, így a trieszti kereskedők számára lehetőség nyílt, hogy „Észak-Amerikával közvetlen kereskedelmet alakítsanak ki”. (136. old.)

A háború végi fellendülés a Habsburg Monarchia vezetőit arra ösztökölte, hogy az új kereskedelmi kapcsolatot a háború után is igyekezzenek fenntartani. Ezeket a törekvéseket foglalta össze a hetedik fejezetben a szerző (*“A New Set of Merchants”: The Development of Post-war Commerce between the Habsburg Monarchy and the*

United States of America, 1783–1785). Az új helyzetben azonban ezt nem volt könnyű megvalósítani. Helyreállt például az észak-amerikai dohány európai exportja, ami semmissé tette azokat a háború alatti reményeket, hogy az úrt a magyar dohány kivitelével töltsék be. Tehát „az amerikai forradalom idején a Habsburg állam tisztségviselői számára az volt a kérdés, hogy miként mérsékeljék a semleges közvetítő kereskedelemben való részvételük negatív hatásait úgy, hogy közben profitáljanak is abból. Most, a béke idején az lett a kérdés, hogy az egyenlő résztvevők egyikeként hogyan biztosítsák a Habsburg kereskedelmet.” (165. old.)

Ezt a célt úgy is igyekeztek elérni, hogy hivatalos megbízottakat küldtek az Egyesült Államokba, s a nyolcadik fejezetben (*“If His Imperial Majesty Should Think Fit”: The First Habsburg Representatives in the United States of America, 1783–1789*) ezeknek a küldetéseknak a mérlegét igyekezett megvonni Singerton. Közülük a legfontosabb Frederick Eugene de Beelen-Berthoff báró volt (1729–1805), aki 1783 és 1789 között hivatalos „kereskedelmi tanácsadóként” képviselte a birodalmat az Egyesült Államokban. Küldetése „azt a koncentrált erőfeszítést jelenítette meg a Habsburgok részéről, hogy megvessék lábukat az Egyesült Államokban”, ami „egy szintre helyezte a Habsburg Monarchiát a többi európai hatalommal abban a tekintetben, hogy learassák az újonnan függetlenné vált amerikai köztársasággal folytatott kereskedelem gyümölcseit”. (189. old.)

Ennek érdekében a bécsi döntéshozók az 1780-as évek elején kereskedelmi szerződés megkötését javasolják az Egyesült Államoknak. Ennek a kísérletnek a történetét dolgozta fel a brit historikus munkája utolsó, kilencedik fejezetében (*“A Triffling Personage”: Thomas Jefferson and the Second*

⁴ Lee missziójára magyarul lásd: Lévai Csaba: *Egy amerikai Bécsben, avagy bevezetés a korai amerikai diplomácia kulisszatitkaiba*. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impé-*

rium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 30–49.

Struggle for Recognition between the Habsburg Monarchy and the United States of America, 1785–1786). Ekkoriban az amerikai köztársaság két legfontosabb európai diplomatája John Adams (1735–1826) és Thomas Jefferson (1743–1826) volt, akik Londonban, illetve Párizsban képviselték hazájukat. Az előbbi, illetve korábban Benjamin Franklin egyértelműen támogatták a bécsi javaslatot, Thomas Jefferson azonban nem. Úgy vélte, az Egyesült Államoknak az atlanti hatalmakat kell előnyben részesítenie. Halogató taktikája oda vezetett, hogy lejárt a tárgyalásokra kapott felhatalmazása, ami 1786-ban a megbeszélések kudarcához vezetett. Mindez „hatalmas bosszúságot váltott ki a Habsburg oldalon, amit csak tetézett a Jefferson által Poroszországgal kötött szerződés megkötésének és álnok módon történő eltitkolásának leleplezése”. (213. old.) A kudarc nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy „véget ért a forradalom korának érdeklődése, és a divergencia új korszaka vette kezdetét”.⁵ (213. old.)

Jonathan Singerton tehát annak vizsgálatával volt kénytelen könyvét zárni, hogy az amerikai forradalom által kiváltott kölcsönös érdeklődés és közeledés miért hanyatlott le a 18. század végére. II. József figyelmét a tartományaiban jelentkező elégedetlenségi mozgalmak elvonták az amerikai ügyektől, mi több, az intézkedései ellen tiltakozó tartományok gyakran az amerikai forradalmárok érveit fordították szembe a császárral. Ez erősen érvényesült az osztrák-németalföldi tartományokban, de az 1790–1791-es országgyűlés idején Magyarországon is megjelent, például Berzeviczy Gergely, majd Hajnóczy József, illetve a magyar jakobinus mozgalom más részvevőinek írásaiban. II. Lipót energiáit egyre inkább a francia forradalom kötötte le, fia, I. Ferenc figyelme pedig végképp afelé és a kibontakozó európai háborúk felé fordult. A Habsburg állam vezetőinek Egyesült

Államokkal kapcsolatos attitűdje konzervatívvá vált, s „az a forradalmi vonzás, amely oly sokakat hatott át a Habsburg tartományokban az 1770–1780-as években, az 1790-es évek ideológiai nyomásának, az új évszázad kezdetével pedig egy új reakciós konzervativizmus felemelkedésének adta át a helyét”. (228. old.)

Nyelvi és egyéb korlátok miatt Jonathan Singerton nem vállalkozhatott arra, hogy mindenre kiterjedő képet rajzoljon a Habsburg Monarchia és az Egyesült Államok korai kapcsolatairól. Az általa felvázolt kép mozaikszerű, vagyis az egyes fejezetekben inkább jellegzetes esettanulmányokat olvashatunk, melyek azonban kiválóak és behatóbb információkkal szolgálnak a tárgyalt kérdésekről, mintha mindenről akart volna sokkal kevesebbet elmondani. Az pedig biztos állítható, hogy ennél alaposabb összefoglalás angol nyelven még nem látott napvilágot. Az amerikai forradalom történetének angolul olvasó szakemberei ezt a könyvet fogják elővenni, ha a nagy esemény tágabb értelemben vett hatásait akarják vizsgálni. Singerton könyvének keresztül az amerikai forradalom magyarországi befogadástörténetének legfontosabb történései is jóval szélesebb szakmai közönséghez juthatnak el. Az angol nyelvű megjelenés azonban az egykori Habsburg Monarchiát alkotó területek történései szempontjából is nagy jelentőséggel bír, hiszen a nyelvi korlátok miatt a témával foglalkozó magyar történészek is csak nehezen tudják elolvasni a cseh, horvát, román, olasz vagy éppen flamand kollégáik vonatkozó írásait. Singerton könyve révén ők is jobban ki tudnak tekinteni nyelvi és etnikai értelemben vett bezártságukból, és saját birodalomrészeik történetét a birodalom egészének keretében, illetve egy még tágabb „óriási korai amerikai történelem” viszonyrendszerében tudják elhelyezni.

⁵ Erre magyarul lásd: Lévai Csaba: „*Van esély nyitásra a császár részéről: Egy Habsburg-amerikai kereskedelmi egyezmény lehető-*

sége az 1780-as években amerikai szemmel. Aetas, 27. évf. (2012) 3. sz. 20–48.

Jonathan Singertonnak a hatástörténeti kutatások egyik legnagyobb leselkedő veszélyét is sikerült elkerülnie. Az ezzel foglalkozó történészek ugyanis hajlamosak arra, hogy a „bolhából is elefántot csináljanak”, vagyis az általuk feltárt történeteknek a valódi fontosságuknál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítsanak. Ezzel tudják igazolni, hogy az általuk művelt recepciótörténet – amit általában egyik vizsgált régió szempontjából sem tartanak az adott terület központi történeti problémájának – milyen fontos és milyen

jelentős új eredmények produkálására képes. A jelen esetben ezt az igyekezetet az is erősíthette volna, hogy a Habsburg Monarchiát minden áron, még akkor is beillesse az újkeletű „óriási korai amerikai történelem” keretei közé, ha ezt csak kevés és szórványos adattal tudja alátámasztani. A walesi történelemnek mindkét vonatkozásban sikerült megtartania a kellő mértéket. Mindezek miatt nagyon jó lenne, ha a könyv magyar fordításban is elérhetővé válna.

VIRÁGH ÁGNES

HUN-REN-DE Középkori Magyarország és Közép-Európa Hadtörténete
Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 221–225.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.221-225

www.aetas.hu

Harci traumákról a PTSD árnyékában

Owen Rees – Kathryn Hurlock – Jason Crowley (eds.): *Combat Stress in Pre-modern Europe (Mental Health in Historical Perspective)*. Cham, Palgrave-Macmillan, 2022. 204 oldal

A traumák történeti kutatása iránt az 1990-es évek óta egyre inkább fokozódik az érdeklődés, és a hadtörténet terén is találni szép számmal ebben a témában született publikációkat.¹ A holland Brill Kiadó egyik sorozata (*Explorations in Medieval Culture*) ragadta meg talán a legkifejezőbben a traumák lehetséges értelmezési keretét a középkort illetően. A sorozat első darabja zömében a harci traumáknak a fizikai sebekkel kapcsolatos jellemzőire koncentrált;² majd egy általánosabb, ugyanakkor átfogó képet kívántak adni egy újabb kötetrel, amelyben sokkal inkább arra törekedtek, hogy a traumáknak az emberek által megtapasztalt, kulturális és narratív konstrukciói is szóba kerüljenek.³ Ennek a kutatási iránynak a követői még a harci traumák tárgyalása esetén is kitérnek a különféle szövegek irodalmi vonatkozásaira és a műfaji jellemzőkre, emellett tekintettel vannak a szövegek mögött álló társadalmi szereplők céljaira és mentalitására egyaránt.

Ezt a fokozott érdeklődést tükrözi a most tárgyalt tanulmánykötet is, mely a manches-

teri Metropolitan Egyetemen tartott, harci traumákkal foglalkozó műhelykonferencia (2018) előadásainak írott változatait tartalmazza.

Tanulságos tüzetesen szemügyre venni a bevezetést (*Combat Trauma in Pre-modern Europe: An Introduction*), mivel a szerkesztők itt fejtik ki a kiadvánnyal kapcsolatos, a módszertant is érintő céljaikat: a traumákról kialakult diskurzushoz csatlakozva „új és forradalmi szempontokat felvető elvek” mentén kívánnak párbeszédet kezdeményezni a téma szakértőivel. Már ezen a ponton felvethető néhány koncepcionális probléma.

A kötet címében szereplő „pre-modern” fogalom elég tág meghatározás. Jó kiindulási alap lehet az, hogy a szerkesztők kutatási korszakából következtetünk a tanulmányok kronológiai eloszlására, ez azonban csak hozzávetőleges információval bír: ketten közülük (Owen Rees és Jason Crowley) klasszika-filológusok, a harmadik társ (Kathryn Hurlock) pedig középkorász. Jóllehet a szerkesztők széles spektrumú kronológiai betekintést ígérnek a harci traumák vizsgálatába, a kötet zömét mégis az antikvitás időszakára eső öt tanulmány teszi ki, csupán kettő koncentrált a középkorra, és csak egy tárgyalja a kora újkori Angliát. A bevezetésből sajnos nem tudjuk meg, miért ezek a tanulmányok

¹ Lásd például Alexandra Onuf – Nicholas Ealy (eds.): *Violence, Trauma, and Memory: Responses to War in the Late Medieval and Early Modern World*, (Reading Trauma and Memory). London, 2022.

² Larissa Tracy – Kelly DeVries (eds.): *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture*,

(*Explorations in Medieval Culture*, 1). Leiden–Boston, 2016.

³ Wendy J. Turner – Christina Lee (eds.): *Trauma in Medieval Society*, (*Explorations in Medieval Culture*, 7). Leiden–Boston, 2018.

hivatottak arra, és miért ilyen felosztásban, hogy lefedjék a „pre-modern” harci traumák témáját. Ezt a kérdést tovább bonyolítja az, hogy a célok között szerepel az alábbi folyamat nyomon követése: „a modernitás előtti harci traumák megjelenése vagy meg nem jelenése a különböző történelmi időszakokban és kulturális kontextusokban” (2. old.), amire a szerkesztők szerint jól alkalmazható az általuk használt kronológia. Üdvözlendő ugyanakkor az a szerkesztői szándék, hogy fő vonalakban igyekeztek az olvasókat eligazítani a traumák vizsgálati lehetőségeiről, és ennek keretében mutatták be azt a két irányzatot (univerzalisták – relativisták), amely meghatározta a „történelmi traumakutatást”.

Mintha mindkét felfogásnak azonos teret szeretnének adni, persze mégis kiolvasható a sorokból, hogy a relativizmus javára billen a kötetben a mérleg nyelve. Előbb röviden az univerzalisták (Walid Abdul-Hamid, Jamie Hughes, Lawrence Tritle, Peter Meineck, David Konstan, Lukasz Różycki) álláspontját ismerhetjük meg, akik a traumákat a történelemben állandónak és változatlanak tartják. Az irányzat követőinek többsége nem veszi figyelembe, hogy a különböző emberi társadalmak és kultúrák mind egyediek, és nem lehet általános posztulatumok alá besorolni egyiket sem. A relativisták ezzel szemben a kultúrspecifikus vonásokat is szem előtt tartják, és tagadják a traumák univerzális jellegét. Az antropológus Alan Young szerint a 19. század előtt nem igazolható a PTSD (poszttraumas stressz szindróma) előfordulása, a pszichiáter Derek Summerfield pedig kétségre vonja az emberi szenvedés és fájdalom medikalizálását. A relativisták közé tartozik az egyik szervező-szerkesztő, Jason Crowley is, aki arra mutatott rá, hogy a görög

hoplitáknak a PTSD-re való fogékonyságát semlegesítette az őket körülvevő kultúra.

Ezen a ponton megemlítendő a kötet-szerkesztési elvek egy újabb hátránya: az elméleteknek és irányzatoknak biztosított szokatlanul nagy szabadság a struktúra és a mondanivaló rovására ment. A szerkesztők minden lehetséges értelmezésnek teret kívántak adni, ugyanakkor világosabb összegzésre lenne szükség a bevezetőben a két kutatási irányzat előnyeiről és hátrányairól. Mindemellett nem tudtak szabadulni a modernitás fogalmi készletétől: a cím egy másik eleme, a *combat stress* ugyanis azt sugallja, hogy a modernitás előtti időszakban is létezett harci trauma. Noha a külső borítón és a belső címlapon a kötet címében *combat stress* szerepel, a bevezetőben már *combat trauma* áll, s a kötet többi írása is inkább ez utóbbit használja. Felsejlik az olvasóban az a gondolat is, hogy a *combat stress/trauma* szerkezet alkalmazásával a szerkesztők a relativisták álláspontját követik: bár teret adnak az univerzalistáknak, helyesebbnek vélik a traumák egyetemességét elvetni, miközben a pszichoterápia terminológiáját megtartják és vizsgálják a modernitás előtti korokban. Ebből az is következik, hogy még a pszichológiai traumák egyetemességét kritikusan szemlélő írások egy részében is a PTSD igazolására vagy cáfolatára keresik a választ, így viszont háttérbe szorulnak a társadalmi szempontok, melyek kulcsfontosságúak lennének a háború emberekre gyakorolt hatásának a megértésében.

A bevezetőben a traumaelmélet⁴ összetett fogalmának bemutatása több teret igényelt volna, erre az olvasók kíváncsiak lennének, mivel a traumakutatásnak többféle megközelítése létezik, s fontos lenne tudni, hogy a szerkesztők melyiket tartják érvé-

⁴ Susannah Radstone: *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics*. Paragraph, vol. 30. (2007) No. 1. 9–29.; a késő középkor/kora újkor esetében: Kuijpers, Erika: *The Creation and Development of Social Memories of Traumatic Events: The Oudewater Massacre*

of 1575. In: Michael Linden – Krzysztof Rutkowski (eds.): *Hurting Memories and Beneficial Forgetting: Posttraumatic Stress Disorders, Biographical Developments, and Social Conflicts*. London, 2013. 191–201.

nyesnek az általuk szerkesztett kötetre nézve. A pontatlan fogalomhasználat eredményeképpen elmarad annak levezetése, hogy mi minden tartozhat a *harci trauma* fogalmkörébe: például a félelem és gyávaság, harag, de akár a sírás⁵ is. Ugyanakkor a szerkesztők sem tagadják, hogy amit ma a háborúkkal összefüggésben pszichológiai fogalmakkal írunk le, az a korábbi korokban különféle emberi tapasztalatként és élményként jelent meg a forrásokban. A pszichológiai terminusok használata helyett a történeti kutatásban az utóbbi feltárása gyümölcsözőbb.

Mindemellett, már 2018-ban sem lehetett új és forradalmi ez a kezdeményezés, még kevésbé a könyv megjelenésekor, 2022-ben, ugyanis az érzelmek története – amely a pszichohistóriától nem is áll távol – több példát mutatott arra, hogyan lehet a harci cselekményeknek az emberekre és a társadalomra gyakorolt hatását összefüggésbe hozni az érzelmek történeti vizsgálatával.⁶ Ezt a tényt a szerkesztők mintha nem akarnák tudomásul venni, ugyan egy-két munkára hivatkoznak (7. oldal, 22. jegyzet), mégis fontosabbnak tartják a klasszika-filológusok körében nagyobb teret nyert modern pszichiátriai eredményekhez igazodó elemzéseket.

Az első két tanulmány főként elméleti alapokra épít. Owen Rees (*Post-traumatic Stress Disorder: An Ancient Greek Case Study in Retrospective Diagnosis*) néhány ókori görög példán (például Xenophónnak az *Anabaszisz* című művén) keresztül vázolta fel a PTSD azonosíthatatlanságát a forrásokban. Rees érvelésének fő iránya az, hogy az

univerzalisták tételei nem fogadhatók el kritika nélkül, s helyesebb megoldás lehet a forrásvizsgálatot eltávolítani a diagnózisok felállításától.

Giorgia Proietti szintén egy görög témára koncentrált (*A Collective War Trauma in Classical Athens? Coping with the Human Cost of Warfare in Aeschylus' Persians*), egy Aiszkhülosz-dráma (*Perzsák*) szerepét elemzi az athéniai életében a görög–perzsa háborúk idején. Külön kitekint arra, hogy a dráma mit jelenthetett a hátországnak: a hadi özvegyeknek és félárvának, továbbá az agg, fiaikat veszített szülőknek és a háború során rokkanttá vált harcosoknak. Érvelése szerint az számukra a háború kiváltotta traumák feldolgozásának a lehetőségét nyújtotta. Lenyűgöző olvasni a modern recepcióelméletekből kiinduló következtetéseket az ókori görög világra vonatkozóan, ugyanakkor kérdés marad, hogy milyen befogadói és értelmezői gyakorlatot követett a lakosság. Csakugyan ugyanazok az áthallások és értelmezések jellemezték akkor a poliszlakókat, mint amelyekre a ma embere az értelemzés folyamata során jut?

A római katonák és a PTSD kapcsolatát két tanulmány is tárgyalja. Az egyikben Andrew Fear (*Legal Evidence for Roman PTSD?*) részletesen ismerteti több jogtörténeti forrást citálva a katonák öngyilkosságának azon eseteit, amelyek a rómaiak számára elfogadhatók voltak. Fear szerint a „traumának” nevezhető életvégi elfáradás vagy a betegségek elviselhetetlensége miatt megkísérelt öngyilkossági kísérlet Hadrianusnak köszönhetően már csak becstelen elbocsátással

⁵ Lásd ehhez Veszprémy László: *A pityergő Árpádtól a könnyező Szent Lászlóig: a könynyekre fakadó hadvezér a Névtelen Gesztája 39. és a Krónikaszerkesztés 121., 137. fejezetében*. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica, 138. (2015) 17–32.

⁶ Például: Jan Plamper: *Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology*. Slavic Review, vol. 68. (2009) No. 2. 259–283.; Damien Boquet – Piroška Nagy: *Sensible Moyen Âge: Une*

histoire des émotions de l'Occident médiéval. Paris, 2015., angol fordítása: *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages* Translated by Robert Shaw. Cambridge MA – Medford, 2018.; az ókorra vonatkozóan, még a PTSD-t is érintve: Andromache Karanika – Vassiliki Panoussi (eds.): *Emotional Trauma in Greece and Rome: Representations and Reactions*, (Routledge Monographs in Classical Studies). London, 2020.

(*missio ignominosa*) járt, a források nyelvezte alapján pedig kizárja a PTSD jelenlétét a katonák között. Joanne E. Ball (*Terrible but Unavoidable? Combat Trauma and a Change to Legal Proscriptions on Roman Military Suicide Under Hadrian*) több esetben is kitér arra, hogy a modern orvoslás eredményeit nem szerencsés visszavetíteni az antikvitásra, ennek ellenére a PTSD-t akarja azonosítani a római hadseregben. Fear tanulmányához hasonló szempontok szerint veszi sorra a fejsérüléseket, illetve a katonacsászárok idejétől, különösen Hadrianus császárságától az egyre gyakoribbá váló háborúkat, melyek növelhették a katonákban a pszichológiai eredetű traumák kialakulásának esélyét. A bemutatás hátránya az, amint Ball is megjegyzi, hogy mindezt nem lehet forrásokkal igazolni.

A kötet egyik legjobban sikerült tanulmánya az egyik Szophoklész-drámában (*Aiasz*) szereplő, Aiasz traumáját forgatókönyvként értelmező Constantine Christoforou megközelítése (*Combat Trauma and Ajax: A Script-Based Approach*). A traumák kutatásának ugyanis alapvető problémája az, hogy a PTSD, amint a kötetben is említik, csak az 1980-ban megjelent DSM-III-ben⁷ szerepelt először, majd a DSM-V-ban határozta meg teljesebben: *flashback*ek formájában visszatérő rémálmok, minimum egy hónapig fennálló mentális zavarok szükségesek a meglétéhez, valamint még hat másik kritérium. Christoforou ugyan nem mondja ki, de a relativista szárnyhoz tartozhat, aki elveti a PTSD univerzalizmusát. Annak azonosítása/azonosíthatatlansága problémája helyett a szerző összegyűjtötte és rekonstruálta azt a forgatókönyvet (*script*), amely a korabeli kulturális és társadalmi jegyekből, valamint a drámán belüli, illetve a dráma és a közösség közötti interakcióból kibontakozik. A

kötetben ezen az egyetlen ponton nyernek helyes értelmezést a „traumák” az érzelmek szempontjából, bár Christoforou sem utal az érzelmek történetének (*history of emotions*) módszertani vagy historiográfiai eredményeire.

A második legjobban sikerült tanulmány (*Was There Combat Trauma in the Middle Ages? A Case for Moral Injury in Pre-modern Conflict*) szerzőjeként Kathryn Hurlock a harci trauma új megközelítését nyújtja az „erkölcsi sérülés” fogalmának adaptálása révén. A fogalom meghatározását nem veszi félvállról, bemutatja alkalmazásának kerekeit, és megindokolja, miért lehet sikeres a középkort illetően a ‘trauma’ szóban rejlő anakronizmus elkerülése érdekében olyan leírásokra fókuszálni, amelyek a harcosok egyfajta morális értelemben vett, sérült állapotát tudják felfedni. A szövegelemzésben az első keresztes hadjáratok idejére koncentrálnak (11-12. század), a krónikások munkái alapján kimutatja, hogy egy-egy szentföldi csata kudarcához a morálisan romlott hadi vezetők járultak hozzá, akik miatt irányíthatatlanná váltak a katonák a harctéren.

A másik középkori témájú, Chelsea Grosskopf⁸ által írt tanulmány (*Fear and Loathing in Eyrbyggja Saga: Combat Trauma in Medieval Iceland*) egy finn disszertációra alapozva mutatja be az egyik *sagá*nak a harci traumákkal kapcsolatos fejezeit. A szerző két eset ismertetés révén viszi tovább az „erkölcsi sérülés” vizsgálatát. Tüzetesen taglalja egy izlandi harcos „traumáját”, majd átvált a *berserkerek*re. Csak a konklúzió előtti sorokban veti fel, hogy a társadalomban hogyan változott a *berserkerek*ről alkotott kép, és ez mennyiben befolyásolta a róluk fennmaradt leírásokat a *sagák*ban. A *sagák*ban rejlő transzmissziós potenciált viszont messzesemenőleg kiaknázta

⁷ Az Amerikai Pszichiátriai Társaság által a mentális zavarok meghatározására használt diagnosztikai és statisztikai kézikönyv 3. kiadása: *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*.

⁸ Az egyetlen szemet szűrő sajtóhiba a kötetben a bevezetés 10. oldalán található elírás: „Grosskopf”.

Grosskopf: az egyik harcos csataélményei az énekmondókat (*skaldok*) utánzó versszakok formájában a narratív leírástól eltérő módon jelennek meg, s ezt a szerző érvelése szerint tudatosan alakította ki így a történet lejegyzője.

A hadtörténeti kutatásban újabban egyre nagyobb figyelmet kapnak a „nem harcolók”, jöllehet korszaktól függően változhat, pontosan kiket érthetünk alattuk. Ismini Pells tanulmánya (*Understandings of Adversity and Resilience Amongst Women and Children During the Seventeenth-Century British Civil Wars*) a nem harcoló nők és gyerekek társadalmi-gazdasági helyzetére fókuszál a kötet egyetlen kora újkori tanulmányaként. Itt is meghatározó az irodalomelméleti megközelítés. A szerző olyan nőket vizsgál, akik segélyekért folyamodtak a 17. századi angol polgárháborúban harcolt és elhunyt férjeik özvegyeként, és mint az elemzésből kiderült, ezek a nők gyakran sikeresen tudták kifejezni tragikus életkörülményeiket. Pells rávilágít arra, hogy amit manapság könnyelműen „traumatikus élményként” aposztrofálunk, az nem feltétlenül volt az az angol

polgári forradalom idején. A társadalom gyengébbnek, kiszolgáltatottabbnak gondolt tagjainak ellenállóképessége akár családi, közösségi stratégiákban is testet ölthetett, és a „tragikusnak” titulált élethelyzetek értelmezhetők e stratégiák részeként is.

A kötet szerkesztői tudatosan nem írtak összefoglalást a kötet végére, mindössze egy rövid név- és tárgymutató áll a könnyebb tájékozódás érdekében az olvasó rendelkezésére. Összességében megállapítható, hogy a kötet igazán sikerült tanulmányai azok, amelyekben a szerzők a szerkesztői elvekkel ellentétben nem feltétlenül „az ősi PTSD” után kezdtek el nyomozni, hogy annak igazolása vagy cáfolata mellett sorakoztassanak fel példákat, hanem a vizsgált történeti közegből kiindulva határozták meg elemzési kategóriáikat. Érdeemes megjegyezni, hogy a Palgrave-Macmillan kiadónál jelennek meg az olyan érzelem- és tapasztalattörténeti sorozatok, amelyek a harci traumák vizsgálatát is határozottabb mederbe terelhetnék,⁹ de ehhez előbb szűkíteni kell a nézőpontot, és fel kell adni a széles kronológia megjelenítésének az eszméjét.

⁹ Lásd például: Jennifer Spinks – Charles Zika (eds.): *Disaster, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400–1700*, (Palgrave Studies in the History of Emotions).

London, 2016. Part II: Violent Upheaval: Unleashed Emotions, 91–174.

Contents

Essays

MALÉTH ÁGNES	
Papal Power and the Hungarian High Priesthood in the 14th Century: Servitium Payments	5
GÁBOR SZATLÓCZKI	
The Knight, the Footman, and the Host. The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary at the Time of the Battle of Mohács	18
MÁRTON PELLÉS	
The Uncertain Period of Hungarian Maritime Trade During the First Half of the Horthy Era (1921–1929)	54
PÉTER TURBUCZ	
The First Chapter of a Ministerial Career. Miklós Asztalos at the Department of Social Policy of the Prime Minister's Office	68
DÁNIEL BORÓVI	
The Removal and Reerection of the Statues of Queen Elizabeth in Budapest II. György Zala's Memorial on Eskü Square and Other Minor Elizabeth Statues in the Capital	93

Workshop

BERTALAN BORDÁS	
Ármin Vámbéry as a British Political Informant in the Years of the Great Eastern Crisis of 1875–1878	136
IVÁN ZOLTÁN DÉNES	
Polemics between Henrik Marczali and Gyula Szekfű	148

Theory and Method

PÉTER ALABÁN	
Film-Sociography as a Historical Source: Microsociety in the Gulyás Brothers' Films	170

Interview

ÁGNES TAMÁS	
„I don't have to explain anymore why I'm working with visual sources". Interview with german historian Annette Vowinckel	192
Annette Vowinckel's Bibliography	198
ANNETTE VOWINCKEL	
Picture Agents: The Actors of the Photography Business (Translator: Ágnes Tamás)	201

Outlook

OSZKÁR GORCSA	
Additions to the History of Prisoners of War in World War I	208
<i>(Verena Moritz – Julia Walleczek-Fritz (Hg.): Kriegsgefangenschaft in Österreich-Ungarn 1914–1918. Historiographien, Kontext, Themen. Wien–Köln: Böhlau Verlag, 2022.)</i>	

CSABA LÉVAI	
The American Revolution and the Habsburg Monarchy	215
<i>(Jonathan Singerton: The American Revolution and the Habsburg Monarchy. Charlottesville – London: University of Virginia Press, 2022.)</i>	
ÁGNES VIRÁGH	
About Combat Trauma in the Shadow of PTSD	221
<i>(Owen Rees – Kathryn Hurlock – Jason Crowley (eds.): Combat Stress in Pre-modern Europe [Mental Health in Historical Perspective]. Cham: Palgrave-Macmillan, 2022.)</i>	

Az Aetas történettudományi folyóirat 2024. évi előfizetői felhívása

2024-re tervezett tematikus számaink a következők:

Észak-amerikai történelmi perspektívák
Autonomisták és patentálisok (1859. évi Protestáns Pátens körüli küzdelmek)
19-20. századi európai és magyar történelem
1848/1849 – Amikor nemzet született

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Annette Vowinckellel** (Németország), **Amelie Lanier**-vel (Ausztria) és **David Waldstreicherrel** (USA).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2024-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
Éves elektronikus előfizetői ár:	2500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)
Egy számot megrendelőnek:	1250 Ft + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára:	1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 2500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja

ELTE BTK Könyvtár

Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirt Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1500,- Ft
Előfizetőknek: 1250,- Ft

„A „gulyáskommunizmus” országában a vidéki szegénység témáját az Aczél György névével fémjelzett – „tűr-tilt-támogat” mezsgyéjén mozgó – kultúrpolitika igyekezett háttérbe szorítani, habár a Magyar Írók Szövetsége és a Hazafias Népfront Pest megyei Bizottsága szociográfiák és azokból készült dokumentumjátékok készítésére buzdította a fiatal írókat s rendezőket, a kultúrpolitikus szavait szem előtt tartva. Aczél kiemelte: „...az egész lakosság a kor kulturális szintjén éljen és gondolkozzék, hogy a műveltség, a kultúra ne csak az iskolában, ne csak magas szellemi szinten, a tudományban, a művészetben legyen jelen, hanem váljék tömegméretűvé, hassa át az élet mindennapjait, nemcsak a fiatalság, hanem a felnőttek hétköznapi világát is.” Persze nem úgy, miképp azt a Gulyás testvérek ábrázolták a Valóság – síppal, dobbal, avagy tűzön, vízen át (1968) folytatásaként 1978-ban elkészült Vannak változások című, forgatási helyszíneként Penészlekre visszatérő, a „Végh-ankétnek” egyfajta teret adó filmszociográfiában. Gulyás Gyula visszaemlékezése szerint Aczél „a budapesti pártértekezleten másfél oldalas beszédben csak ezzel a filmmel foglalkozott, hangsúlyozva, milyen kártékony és ellenséges aknamunka folyik a filmgyártásban”.

Alabán Péter tanulmányát számunk 170–191. oldalán olvashatják.
